
На правах рукопису

ДЕМ'ЯНЮК Олександр Йосипович

УДК 94(477):355.02-04.32 «1917/1921» (477.82)

**Волинь у військово-політичних процесах Української революції
(1917–1921 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант –
доктор історичних наук,
професор **Дещинський Л. Є.**

Ідентичність усіх примірників дисертації

ЗАСВІДЧУЮ:

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

/ _____ /

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1917–1921 рр.....	12
1.1. Стан наукового опрацювання теми.....	12
1.2. Джерельна база дослідження.....	30
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	50
2.1. Методологія дисертаційної роботи.....	50
2.2. Методи наукового пошуку та дослідження.....	61
РОЗДІЛ 3. ВОЛИНЬ В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ	71
3.1. Діяльність Українських січових стрільців на території західноволинських повітів.....	71
3.2. Активізація діяльності лівих політичних сил серед солдатів Південно-Західного фронту та місцевого населення	83
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ТА ВІЙСЬКОВОГО СТАНОВИЩА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	93
4.1. Політична ситуація на Волині після повалення самодержавства в Росії.....	93
4.2. Волинська губернія в період боротьби Української Центральної Ради за владу в Україні.....	123
4.3. Вплив більшовицького перевороту в Росії на військово- політичні процеси у Волинській губернії	149
4.4. Волинські землі в складі незалежної Української Народної Республіки	182
РОЗДІЛ 5. ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ «УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА»	213
5.1. Військово-політична ситуація у Волинській губернії в період формування Гетьманату П. Скоропадського	213
5.2. Волинський регіон в умовах наростання антигетьманського руху	251
РОЗДІЛ 6. МІСЦЕ ВОЛИНІ В БОРОТЬБІ ПРОТИ ЧУЖОЗЕМНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР	272

6.1. Волинська губернія в період переходу влади до Директорії УНР	272
6.2. Волинь в умовах державної політичної кризи та українсько-польського протистояння.....	295
6.3. Територія Волинської губернії як місце перебування та діяльності державних інституцій Директорії УНР	308
РОЗДІЛ 7. ВОЛИНЬ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 рр.	342
7.1. Волинська губернія під час партизансько-повстанського руху під орудою уряду УНР	342
7.2. Наслідки поразки Української революції та їх вплив на становище жителів Волині	355
Висновки	370
Список використаних джерел і літератури	381
Додатки	473

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВРК** – Військово-революційний комітет
- ЗУНР** – Західноукраїнська Народна Республіка
- ЗУР** – Загальна Українська Рада
- КП(б)У** – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПЗУ** – Комуністична партія Західної України
- МВС** – Міністерство внутрішніх справ
- МЗС** – Міністерство закордонних справ
- НКЗС** – Народний комісаріат зовнішніх справ
- ППШ** – Партизансько-повстанський штаб
- РНМ** – Рада народних міністрів
- РВР** – Революційна військова рада
- РКП(б)** – Російська комуністична партія (більшовиків)
- РСДРП** – Російська соціал-демократична робітничка партія
- СВУ** – Союз визволення України
- СЗВ** – Союз земельних власників
- ТУ** – Тимчасовий уряд
- ТУП** – Товариство українських поступовців
- УГВК** – Український генеральний військовий комітет
- УГВС** – Український генеральний військовий секретаріат
- УДХП** – Українська демократично-хліборобська партія
- УНР** – Українська Народна Республіка
- УНС** – Український національний союз
- УПЛСР** – Українська партія лівих соціалістів-революціонерів
- УПСР** – Українська партія соціалістів-революціонерів
- УПСС** – Українська партія соціалістів-самостійників
- УПСФ** – Українська партія соціалістів-федералістів
- УСДРП** – Українська соціал-демократична робітничка партія
- УСРР** – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- УСС** – Українські січові стрільці
- УЦР** – Українська Центральна Рада

ВСТУП

Актуальність дослідження. Доба українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. була одним із періодів масового піднесення національної самосвідомості українців, які на початок революційних подій мешкали на території двох сусідніх, однак антагоністичних імперій – Російської та Австро-Угорської. Перемога буржуазної революції в Росії не лише започаткувала руйнацію політичної системи царської імперії, а й стала своєрідним каталізатором для активізації суспільно-громадського руху в більшості її регіонів. На початку березня 1917 р. українські політичні кола, створивши Українську Центральну Раду, узяли на себе відповідальність за побудову української державності.

Українська революція, формування нової влади в різних частинах України й місцевих органів самоуправління, залучення до державотворчої праці місцевого населення мали свої особливості в кожному конкретно взятому регіоні. Події Першої світової війни та, як наслідок тривалих бойових дій, перенасиченість території західноукраїнських губерній військовими визначили специфіку перебігу національно-визвольних змагань, зокрема, й на Волині.

Беззаперечно військово-політична ситуація в Українській державі негативно відобразилася на становищі населення Волинської губернії. Уже на початку 1918 р. волинські землі потерпали через відсутність чіткої вертикалі влади, перенасичення території (особливо західних повітів) військовими підрозділами різного ґатунку, особовий склад яких був здеморалізований зтяжною та безперспективною війною, збурений більшовицькою агітацією, що, зі свого боку, мало негативні наслідки для соціально-економічного розвитку краю. По суті, військово-політична ситуація на Волині вийшла з-під контролю державних інституцій Української Народної Республіки, що відобразилося на залученні місцевого населення до національної боротьби в наступні роки.

Актуалізує проблему й те, що всі періоди становлення української державності в досліджуваній час нерозривно пов'язані з Волинню. Так, у добу УЦР науковці виділяють «волинський» період, пов'язаний із перебуванням у межах губернії органів державної влади УНР. У добу Гетьманату П. Скоропадського волинська земля була місцем чи не найбільшого визиску німецько-австрійської військової адміністрації, а за Директорії УНР Волинська губернія не лише стала тереном перебування Директорії та уряду, а й тривалий час була територією активного військового протистояння в боротьбі за незалежність Української держави.

Вітчизняні вчені створили доволі цілісну картину Української національної революції 1917–1921 рр. Однак здебільшого було обділено увагою специфіку революційних подій у регіонах, зокрема й у Волинській губернії. Практично не конкретизовано та локалізовано військово-політичні події, які відбувалися на Волині, не визначено впливу державницьких потуг на ситуацію в регіоні. Відтак, не визначено особливостей і специфіки розвитку Волинської губернії в розрізі всеукраїнських військово-політичних процесів 1917–1921 рр.

Усебічне дослідження обраної проблеми дає можливість досягнути особливості військово-політичних процесів, які відбувалися в окремо взятому регіоні (у цьому випадку – Волинській губернії) у контексті військово-політичних подій, які мали місце і на території Волині, і в інших адміністративно-територіальних одиницях держави. З іншого боку, детальне вивчення та аналіз джерел дає підставу визначити місце Волинського регіону у військово-політичній боротьбі в період Української революції. Це, зі свого боку, матиме не лише історико-краєзнавче значення, але й визначить нові напрями наукових досліджень.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках наукової роботи кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка «Галичина в контексті Європейської історії кінця XVIII – першої половини XX ст.» (Р.Н. 0109U004339), а також є складовою частиною плану

науково-дослідної роботи Луцького інституту розвитку людини університету «Україна», зокрема теми НДР кафедри гуманітарних дисциплін «Українське державотворення: проблеми і сучасність» (протокол вченої ради ЛІРоЛ № 4 від 25 листопада 2009 р.).

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз подій, виявити військово-політичні особливості розвитку Волинської губернії під впливом загальнонаціональних державотворчих процесів у визначених хронологічних межах.

Для досягнення мети передбачено виконання таких **завдань**:

- з’ясувати ступінь відображення означеної теми в архівних матеріалах, історичних документах, науковій літературі;
- визначити стан Волинської губернії напередодні Лютневої революції в Росії;
- виявити особливості політичного й військового становища Волині в добу УЦР;
- відтворити військово-політичну ситуацію на Волині в період Гетьманату П. Скоропадського;
- показати місце Волинського регіону у військово-політичній боротьбі Директорії УНР;
- оцінити наслідки поразки українських національно-визвольних змагань для території та населення Волинської губернії.

На основі реалізації вказаних завдань, систематизації наукових фактів, отриманих у результаті студій, передбачено сформулювати висновки, які дадуть змогу оцінити комплексність вивчення досліджуваної проблеми.

Об’єктом дослідження є територія Волинської губернії, утвореної указом російського імператора Павла I 29 серпня 1797 р.

Предмет дослідження – військово-політичні процеси на території Волинської губернії, які відбувалися в період українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період Першої світової війни, із часу, коли територія Волинської губернії стала місцем активних бойових дій ворожих мілітарних блоків (1916 – початок 1917 рр.), та період українських національно-визвольних змагань, коли волинська земля перебувала в епіцентрі досліджуваних подій, а місцеве населення через певні обставини стало їхнім учасником (1917–1921 рр.). Ці періоди вітчизняної історії, нерозривно пов'язані між собою, охоплені дослідницькою увагою задля цілісності аналізу подій тієї доби та формулювання виважених, обґрунтованих висновків у розрізі проблематики дослідження.

Територіальні рамки дослідження переважно охоплюють межі Волинської губернії. Вихід дослідження за ці територіальні рамки зумовлений хіба що необхідністю комплексного подання подій на Волині в контексті загальноукраїнських військово-політичних процесів або географічної близькості подій, які згодом мали важливе значення для окремих військово-політичних аспектів розвитку Волинської губернії.

Методологічна основа дисертації. Дисертаційна робота виконана з позицій загальноприйнятої методології історичної науки, яка використовується в сучасних історичних студіях із врахуванням цивілізаційного підходу до аналізу та пояснення історичних подій, їх місця в загальноєвропейських політичних процесах. Для цього застосовано принципи історизму, системності, об'єктивності й соціального підходу. Обраний об'єкт дисертаційної роботи зумовив використання комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних, спеціальних і міждисциплінарних методів дослідження. Серед них – загальнонаукові (історичний, класифікації, аналізу й синтезу, індукції та дедукції), спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-персонологічний і метод актуалізації), спеціальні та міждисциплінарні (системно-структурний, статистико-аналітичний, багатофакторного аналізу) методи дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– із наукових позицій уперше цілісно реконструйовано картину військово-політичних процесів на території Волинської губернії під час Української революції 1917–1921 рр.;

– уперше в українській історіографії здійснено дослідження особливостей військово-політичного розвитку окремо взятого регіону – Волинської губернії;

– на відміну від попередників, які вивчали період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., уперше на підставі детального опрацювання матеріалів місцевих архівів та періодики оприлюднено аналіз особливостей військово-політичних процесів на Волині в зазначений вище період;

– показано, які наслідки мала поразка Української революції для населення Волинської губернії й для її території;

– уведено до наукового обігу нові факти, на підставі яких уточнено оцінки та розставлено акценти в межах предмета дослідження.

Науково-практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати дають змогу комплексно розглядати стан Волинського краю, становище його населення в періоди Першої світової війни та Української революції через призму загальнодержавних військово-політичних подій, скласти поглиблене уявлення про особливості розвитку Волинської губернії в 10-х – 20-х роках ХХ ст. Висновки служать історичним уроком щодо підвищення ефективності управління державою в переломні моменти історії, пошуку оптимальних методів роботи з місцевими органами влади й населенням.

Результати дослідження автор використовує під час проведення відповідних лекцій із навчального курсу «Історія держави і права України», вони відображені в підготовленому ним навчальному посібнику «Нариси з історії державотворення в Україні» (2005). Опрацьовані дисертантом документи доби українських національно-визвольних змагань увійшли до збірки «Історія держави і права України. Джерела права періоду Української революції 1917–1921 рр.» (2010).

Окрім того, матеріали та висновки дисертаційної роботи можуть використовувати дослідники вітчизняної й регіональної історії, краєзнавці, педагоги під час дослідницько-пошукової та навчально-педагогічної роботи, для написання наукових праць відповідної тематики.

Особистий внесок здобувача. Автор дисертаційної роботи одноосібно здійснив пошук, обробку та аналіз наукових фактів, зіставив, узагальнив, зробив наукові висновки. Здобувач самостійно визначив хронологічні й територіальні межі дослідження, відібрав наукові факти, запровадив до наукового обігу значну частину матеріалів, які віднайшов та опрацював.

Апробація роботи. Основні положення й висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка», засіданнях і науково-методичних семінарах кафедри соціально-гуманітарних наук та суспільних відносин Луцького інституту розвитку людини університету «Україна». Результати дослідження репрезентовано на понад двадцяти конференціях різного рівня, наукових семінарах, конгресах. Серед них – II Міжнародна наукова конференція «Збройні сили України: історія та сучасність» (Львів, 29–30 березня 2006 р.); III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.); XIX Волинська обласна науково-практична історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Маневиччини та Полісся» (Луцьк – Маневичі, 21–22 вересня 2006 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Українська державність доби Центральної Ради (до 90-річчя її утворення)» (Львів, 30–31 травня 2007 р.); Міжнародна науково-краєзнавча конференція «Українське державотворення: здобутки і проблеми» (Житомир, 5–8 червня 2007 р.); IV Всеукраїнська наукова конференція «Еволюція військового мистецтва» (Рівне, 26–27 лютого 2008 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Спецпроект: аналіз наукових досліджень» (Дніпропетровськ, 9–14 липня 2008 р.); Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Україна від епохи УНР до початку XXI ст.»

(Житомир, 20–22 січня 2009 р.); міжвузівський науковий семінар «Актуальні проблеми українського державотворення. В. Липинський в теорії та історії українського державотворення» (Луцьк, 30 жовтня 2009 р.); VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Інноваційний потенціал української науки – XXI сторіччя» (Запоріжжя, 5–12 грудня 2010 р.); Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини» (Харків, 15 грудня 2010 р.); Міжнародна наукова сесія «Człowiek w Europie – skąd i dokąd zmierzamy» (Gdynia 22–23 września 2011 r.); Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.); П'яті (міжнародні) Гуржіївські історичні читання (Черкаси, 23–24 вересня 2011 р.); науково-практична конференція «Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток» (Львів, 24 листопада 2011 р.); Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (Київ, 15 березня 2012 р.) та ін.

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи відображені в індивідуальній монографії «Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках» (обсяг 24,24 друк. арк.) та в 72 одноосібних статтях, із яких: у фахових виданнях – 32, матеріалах конференції – 26, виданнях за кордоном – 3, інших журналах та збірниках наукових праць – 11.

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом і обумовлена метою та її завданнями. Обсяг дисертації складає 479 сторінок (основний текст – 380 сторінок). Рукопис дисертаційної роботи складається зі вступу, семи розділів (сімнадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (92 стор., 772 назв), семи додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1914–1921 рр.

1.1. Стан наукового опрацювання теми

Приставаючи до характеристики основних концептуальних підвалин проблеми дослідження, потрібно звернути увагу на деякі застереження. Насамперед зауважимо, що процеси українського національного державотворення періоду 1917–1921 рр. на території Волинської губернії вивчені недостатньо. Ґрунтовної наукової розробки з визначенням місця Волинської губернії та ролі волинян (як конкретних осіб, так і громад, жителів окремих населених пунктів) у становленні й перебігу українських національно-визвольних змагань у 1917–1921 рр. ще не створено.

Аналогічно видається картина щодо неупередженого дослідження різноманітних аспектів розвитку Волинської губернії в завершальний період Першої світової війни. Науковці, вивчаючи різні сторони та проблеми і Першої світової війни, і Української революції лише фрагментарно, у міру наукового інтересу й необхідності, торкалися подій та процесів, що протікали на території Волинської губернії протягом 1917–1921 рр. Звісно, що такий стан наукової розробки означеної проблеми не може задовольнити пізнавальних інтересів дослідників регіональної, у цьому випадку волинської історії.

Аналіз науково-дослідницького доробку, який торкається військово-політичних подій на території Волинської губернії в 1917–1921 рр., дає підстави, на думку автора, виокремити три основні територіально-хронологічні групи історіографічних джерел: дослідження, здійснені в еміграції, дослідження радянської доби, дослідження кінця ХХ – початку ХХІ ст., виконані сучасними вітчизняними істориками.

Звісно, кожна з цих груп має свої особливості в оцінках подій означеного вище періоду та формуванні загальних висновків про військово-політичні й

загальнодержавні процеси першої чверті ХХ ст. Аналіз наявних дослідницьких праць дає підставу стверджувати, що різновекторні історичні, суспільно-політичні та ідейно-теоретичні чинники, різні підходи до створення оцінних суджень, зумовлені ідеологічними штампами й долею української державності, зумовили фрагментарність і вибірковість подачі фактів у висвітленні військово-політичних аспектів розвитку Волинської губернії в зазначений вище історичний період.

Характеризуючи першу групу дослідників, зазначимо, що більшість праць, які написані в еміграції, відображають українські національні державницькі тенденції та подають той період, як добу формування у свідомості більшості українського населення національних державницьких ідеалів. Щоправда, ця група дослідників у своїх працях, як правило, відображає позицію або еміграційних державницьких центрів, або українських політичних сил. Тому окремі розвідки діаспорних дослідників носять нашарування суб'єктивізму, однобоко трактують історичні події доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Позитивно, що таких робіт лише незначна кількість у загальному масиві наукового доробку закордонних авторів.

Друга (радянської доби) дослідницька група, свої праці створювала під впливом ідеологічних засад СРСР та УРСР, які подавали період Першої світової війни, як імперіалістичної на початковому етапі й громадянської на прикінцевому, не виділяючи в окрему проблему українського національного питання. Воєнні дії на території західних губерній Російської імперії розглядалися здебільшого із соціально-економічних та класових позицій.

Більшість досліджень українських радянських істориків відбувались під впливом російської радянської історичної науки, повторюючи й підтверджуючи, нерідко із підтасуванням фактів, уставлені оцінки. Доба Української революції та державницькі домагання українських політиків інтерпретувалися як антинародні й буржуазно-націоналістичні.

Поняття «Українська революція» в працях дослідників цього періоду відсутнє як таке. Спрощена концепція відображає боротьбу селянсько-

робітничих мас проти національної буржуазії, яка узурпувала владу у своїх руках. Виступаючи з позицій радянського державотворення, дослідники, які торкалися військово-політичних подій на території Волині, подавали їх як протистояння радянських військових частин, озброєних підрозділів і місцевого населення проти антинародної політики керівників боротьби за українську державність та їхніх союзників.

Після проголошення незалежності України й формування національної концепції вітчизняної історії почали з'являтися дослідження, для яких характерною рисою стає об'єктивність суджень. Аналіз праць, нерідко діаметрально протилежних за оцінками, доступ до частини раніше засекречених архівних матеріалів, розширення методів дослідження дали змогу поглибити рівень і розширити кут пошуку проблем, пов'язаних з оцінками доби українських національно-визвольних змагань 20-х рр. ХХ ст.

Праці з окремих проблем періоду національно-визвольних змагань з'явилися вже під час того періоду та в перші міжвоєнні роки. Вони стосувалися перебігу загальнодержавних політичних процесів, уміщували характеристики військово-політичних подій, що відбувалися на території українських губерній колишньої Російської імперії, у тому числі й на Волині.

Чи не першою спробою піддати аналізу недавні події стала праця М. Грушевського «Ілюстрована історія України», в останній частині якої автор намагається висловити свою оцінку недавніх подій, пов'язаних із діяльністю Української Центральної Ради. На сторінках книги М. Грушевський стверджує, що після підписання Брестських домовленостей німецькі війська увійшли на територію Волині та північної Київщини, не пояснюючи своїх планів і не узгоджуючи напрямків руху свого війська з українською владою [404, с. 564].

У 1930 р. Д. Дорошенко в «Історії України. 1917–1923 рр.» [459], використовуючи наявні документи та спогади, зробив спробу написати історію нещодавньої доби визвольних змагань. Щоправда, підготовлені два томи охоплюють лише період УНР і Гетьманату «Українська Держава». У своїх

наступних працях історик неодноразово звертався до окремих аспектів політичної боротьби, сучасником та учасником якої він був.

Ще один очевидець й учасник будівництва української державності доби УЦР та Директорії В. Винниченко спробував у праці «Відродження нації» [373–375] подати своє бачення суспільно-політичних процесів, які відбувалися на території українських губерній протягом 1917–1921 рр. Волинські землі лише схематично згадуються в названій роботі, як територія пов'язана з перебуванням там українських політиків.

Колишній голова Ради народних міністрів УНР І. Мазепа у праці «Україна в огні й бурі революції. 1917–1921» [584; 585], яка побачила світ у 1950–1952 рр., відтворив військово-політичні події періоду українських національно-визвольних змагань. Автор торкається практично всіх найдискусійніших питань тієї доби. Щодо Волинського регіону, то в І. Мазепа знаходимо інформацію про державотворчу діяльність керівництва УНР у часі перебування його на Волині в 1918 р., підготовку та початок зимового походу Дієвої армії УНР із території Волинської губернії, із так званого трикутника смерті в грудні 1919 р.

Міністр внутрішніх справ УНР П. Христюк написав «Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.», які, вважаємо, є однією з найбільш удалих розвідок революційної доби. Автор у контексті подій зимовесни 1918 р. подає характеристику військово-політичній ситуації, у якій опинилася УЦР, її переїзд за маршрутом Житомир – Коростень – Сарни, переговори з представниками Німеччини на предмет допомоги в антибільшовицькій боротьбі [715, с. 137–143].

У повоєнний період за кордоном з'явилася праця П. Мірчука «Українська державність. 1917–1920», у якій використано доробок попередніх дослідників щодо оцінки доби національно-визвольних змагань. Цікавим для вивчення проблеми нашого дослідження видається аналіз переговорного процесу між Українською та Польською державами. Йшлося про залишення в складі УНР етнічних українських земель, серед яких були Волинь, Галичина й Холмщина,

установлення кордону між державами за етнічною ознакою населення й визнання Другою Річчю Посполитою незалежності УНР [597, с. 373].

Проблема українсько-польських переговорів і територіальні претензії Польщі висвітлювалися в роботі С. Шелухіна «Варшавський договір між поляками та Симоном Петлюрою 21 квітня 1920 р.» [721]. Етнотериторіальні проблеми Великої Волині піднімає у своєму дослідженні В. Трембіцький [704].

Більше військовим подіям і менше політичним аспектам періоду 1917–1921 рр. присвячена праця О. Удовиченка «Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921» [707]. У ній автор подає важливу для нашого дослідження інформацію, яка стосується комплектування й дислокації українських армій на території Волинської губернії. Із позицій військовика охарактеризовано військові операції, визначено їх значення для боротьби за українську державність.

О. Думін та С. Ріпецький подають цікаві факти з історії перебування представників Легіону Українських січових стрільців на Волині: передумови й початок вербункової акції УСС, персональний склад вербункових комісаріатів УСС [465, с. 304–306], діяльність Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель [648, с. 154].

Частину публікацій, які з'явилися за кордоном, присвячено поширенню отаманії, заколотам проти Директорії УНР. Так, у виданні «Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка» автори змальовують заколот В. Оскілка як антидержавні дії, які не лише загострили політичну ситуацію у Волинському регіоні, послабили боєздатність армії, а й підірвали підвалини української державності [723]. О. Слободич у четвертій частині праці «Велика Україна в огнях. Нарис історії Української революції» наголошує, що в разі відмови Є. Петрушевича очолити Українську державу після перевороту, отаман В. Оскілко був готовий зосередити владу у своїх руках [667, с. 37].

Про Перший зимовий похід Дієвої армії УНР дізнаємося з робіт М. Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, П. Певного. У цих працях подано характеристику стану армії Директорії УНР восени-взимку 1919 р., описано

військово-політичну ситуацію, в якій опинилась українська влада під час перебування на території Правобережної України. Так, учасник військових боїв на Волині восени 1919 р. П. Певний визначив причини, через які українські війська зосередилися в районі Староконстантинова: наступ війська генерала А. Денікіна, епідемія сипного тифу та неузгодженість між бойовими частинами й відділами тилового забезпечення [623, с. 11].

Генерал М. Омелянович-Павленко, описуючи та аналізуючи рейд українського війська в запілля ворога, визначив причини й територію, на якій зосередилася республіканська армія наприкінці листопада 1919 р. (Любар – Шепетівка – Миропіль) [611, с. 6], подав характеристику бойових дій на території Волинської губернії.

Учасник Першого зимового походу отаман Ю. Тютюнник звертає увагу на процес підготовки, причини та прийняття рішення про рейд на окуповану денікінськими й більшовицькими військами українську територію [705, с. 17]. Ад'ютант Головного отамана О. Доценко подає в хронологічній послідовності перебіг військово-політичних подій на Волині восени 1919 р. [460, с. 10].

Автори збірки «Історія січових стрільців» [490] (В. Кучабський, М. Безручко та Є. Коновалець) на підставі власних спостережень відтворюють широку панораму військово-визвольної діяльності формувань Січових стрільців, знайомлять із бойовим шляхом і військовими діями січовиків на території Волинської губернії, зокрема в районах Житомира, Сарн, Новограда-Волинського, Староконстантинова.

Окремі аспекти військово-політичного протистояння під час українських національно-визвольних змагань на території Волинської губернії знаходимо в «Історії українського війська», яку видав І. Тиктор. На сторінках видання вміщено опис військових частин, що перебували на території Волині в зазначений період, і подано описи окремих бойових операцій.

Закордонні періодичні видання публікували спогади, мемуари, дослідження, присвячені проблемам Української революції. Так, В. Прохода статтю, уміщену на сторінках збірки «За Державність», присвятив формуванню

та бойовому шляху Сірої дивізії, яка частково сформувалася на території Західної Волині [293, с. 75–128]. Полковник А. Пузицький виклав особливості боїв за участю Сірої дивізії за м. Коростень, показав стан їхньої боєздатності й взаємодію з іншими українськими частинами [633, с. 73–96]. Трагедії українського війська під час Другого зимового походу та його поразці під м. Базар присвячено статтю О. Шпілінського [724, с. 109–134]. У 30-х рр. ХХ ст. на сторінках видання «За Державність» надруковано працю отамана М. Омеляновича-Павленка «Зимовий похід» [630–632].

Інше періодичне видання «Вісті комбатанта» вміщує статтю П. Самутина, у якій автор описує місце розташування й склад військових частин українського війська доби гетьмана П. Скоропадського, у тому числі й тих, які розміщувалися в межах Волинського краю [655; 656].

Попри різний ступінь висвітлення військово-політичних процесів, які відбувалися на території Волинської губернії в зазначений вище період, проаналізовані праці містять важливий матеріал. Адже автори більшість із них були безпосередніми учасниками описуваних подій.

Протилежне до попереднього бачення військово-політичних процесів 10–20 рр. ХХ ст. знаходимо в працях, що репрезентують російську та українську історіографії радянської доби. Написані з позицій соціалістичної ідеології, вони трактують державницькі домагання українських політиків як антинародні й буржуазно-націоналістичні. Більшість досліджень українських радянських істориків, здійснено, опираючись на російську радянську історичну науку, повторюючи та підтверджуючи (нерідко із підтасуванням фактів) усталені оцінки.

Значна кількість досліджень цієї групи присвячена періоду Першої світової війни. Оскільки територія Волинської губернії довгий час була прифронтовою, а через західні її повіти проходила лінія фронту, то й згадки про Волинь, її населення, події, військово-політичну ситуацію в працях істориків, котрі вивчали цей період, трапляються частіше.

До фундаментальних праць військово-історичного спрямування можна віднести роботи російського воєначальника А. Зайончковського. У своїй розвідці «Мировая война. 1914–1918 гг.» автор, з-поміж іншого, наводить кількісні показники ворожих військ у зоні розміщення Південно-Західного фронту в різні періоди [474]. Ще А. Зайончковський згадує про недолугість командуючого Західним фронтом генерала А. Еверта, унаслідок чого на волинській землі збільшилися руйнування [475, с. 63]. Фрагментарно згадує про військове протистояння більшовицьких та українських військ на території Волині, зокрема захоплення більшовиками Житомира у вересні 1919 р., і колишній царський офіцер М. Какурін [495, с. 274].

Значну інформацію про події періоду 1917–1921 рр. на території Волинської губернії знаходимо в працях представників української радянської історичної школи. Так, у роботі І. Заболотного викладено факти, пов'язані з селянськими та селянсько-солдатськими виступами на Волині в 1917 р. [467, с. 223]. Схожі оцінки подає у своїй праці Р. Оксенюк, який вміщує інформацію не лише про селянські виступи, а й про знищення поміщицького майна, руйнування й підпал панських садиб [607, с. 72]. Нерідко до селянських виступів залучалися озброєні солдати російської армії. Відомості про створення на території Волинської губернії українських військових частин у 1917 р. в Рівному, Житомирі, Острозі наводить І. Кічий [511, с. 95]. Автор також звертає увагу на посилення більшовицької агітації в солдатському середовищі серед особового складу Південно-Західного фронту.

Значний фактологічний матеріал щодо військово-політичної ситуації на території Волині в завершальний період Першої світової війни зібрав Л. Дещинський. Так, на підставі аналізу архівних джерел науковець стверджує, що на початок українізації особовий склад фронту на третину складався з українців, наводить дані про створення перших українських військових частин у складі 11-ї армії, аналізує ухвали військових з'їздів солдатів-українців Південно-Західного фронту з вимогою про зміну деяких комісарів і командирів, досліджує окремі аспекти, пов'язані зі створенням місцевих органів

самоуправління на волинських землях (Житомирський комітет по охороні громадської безпеки) [443].

Згадки про окремі військово-політичні проблеми на Волині в 1917 р. епізодично з'являлися на сторінках праць П. Голуба [394], А. Ткачука [699] та В. Голованя [392]. Вони здебільшого стосувалися діяльності більшовицьких агітаторів на території західних повітів Волинської губернії, спроб рад соціалістичного штибу перебрати на себе владу на місцях, боротьби різних політичних партій за вплив на світогляд волинян. У роботі Є. Бош «Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации» [360] наявна інформація про діяльність більшовицької партії на території Волині в 1917–1918 рр., заходи для поширення антиукраїнських настроїв у Волинській губернії.

Факти й дані з проблем військово-політичного розвитку волинських земель і під час Першої світової війни, і в період українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. містяться у фундаментальних виданнях радянської доби, серед яких вирізняється серія «Історія міст і сіл Української РСР». Наш дослідницький інтерес поширювався на теми, присвячені Волинській, Рівненській, Житомирській, Тернопільській та Хмельницькій областям, території яких у різних пропорціях входили до складу тодішньої Волинської губернії [765–768]. Автори колективної монографії «Історія Волині» [489] з позицій радянської історичної науки розглядають події першої чверті ХХ ст. Звісно, ці праці потребують критичного опрацювання та перегляду згідно з новітніми концепціями вітчизняної історії.

У відповідних статтях енциклопедичних видань різних історичних періодів, зокрема «Українського радянського енциклопедичного словника», «Советской военной энциклопедии», «Енциклопедії історії України», «Довідника з історії України», «Енциклопедії українознавства» та ін. [771; 763; 764; 769; 770; 771; 772] уміщено окремі відомості стосовно наших студій.

Лише з проголошенням незалежності України у вітчизняній історіографії розпочався новий, більш якісний етап у вивченні військово-політичних

сторінок української історії першої чверті ХХ ст. Поступово ідеологічна заангажованість поступалася неупередженому дослідженню історичних епох, що дало змогу об'єктивно підійти до вивчення доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Поява на теренах Української держави публікацій діаспорних учених, знаття грифу таємності з частини архівних матеріалів та оприлюднення раніше невідомих документів дали можливість дослідникам висловити своє бачення подій 90-літньої давнини, сформулювати виважені, не заідеологізовані впливом окремої політичної сили висновки.

Знайомство з історіографічною літературою дає підставу стверджувати, що в добу новітньої історії України перші подібні праці з'явилися наприкінці 90-х рр. ХХ ст. Найбільш ґрунтовні, на наш погляд, належать Л. Радченко [640], В. Солдатенку [673], В. Капелюшному [502]. Автори, проаналізувавши праці вітчизняних та закордонних дослідників, провели їх систематизацію, звернули увагу на стан розробки окремих складників доби українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., окреслили аспекти, які потребують додаткового вивчення. Знайомство з їхніми науковим доробком засвідчило, що вивчення більшості регіональних аспектів ще потребують спеціальних студій. Так, В. Капелюшний відзначив, що перебіг державотворчих процесів в українських губерніях мав і спільні риси, і відмінні, які стали наслідком особливостей розвитку певного регіону.

Удала наукова праця «Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009)» належить львівським науковцям К. Кондратюку та О. Сухому [525]. Автори звернули увагу на сучасні оцінки подій і явищ доби Української революції, новітній понятійний апарат цього історичного періоду, нові підходи до вивчення проблем національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Як слушно зазначають дослідники, «за роки незалежності України вітчизняна історична наука зробила величезний крок вперед у вивченні історії національно-державного будівництва в роки революції» [525, с. 45].

До фундаментальних праць часів незалежної Української держави, у яких проблема Української революції аналізується всесторонньо, інтегрально, із використанням нових методів історичних досліджень, безперечно, належать монографії В. Солдатенка [672], О. Рубльова, О. Реєнта [708], С. Корновенка, А. Морозова, О. Реєнта [532]. Автори цих робіт вивчають Українську революцію як наслідок логічного розвитку подій, які були складовою частиною загальноєвропейських політичних процесів. Розглядаючи всі етапи національних змагань, дослідники не лише характеризують кожен з них, але й приходять до висновку, що незрілість українського загальнодемократичного процесу та його строкатість стали головними перешкодами на шляху до будівництва української державності, що, зі свого боку, негативно вплинуло на зростання національної свідомості населення більшості українських губерній і неспроможність центральної влади взяти під контроль ситуацію в регіонах.

Значно збагатили досягнення вітчизняної історіографії праці В. Савченка. Вони дають змогу доповнити загальну картину боротьби за українську державність у 1917–1921 рр. на загальноукраїнському рівні. Водночас у своїх роботах автор згадує про Волинь у міру необхідності, виходячи із тих подій, які тут відбувалися та мали вплив на всеукраїнські процеси [650]. Окрім того, В. Савченко створив історичні портрети українських діячів С. Петлюри й П. Скоропадського [651; 652].

Проблема збройних сил стала предметом дискурсу львівського науковця Б. Якимовича. Вивчаючи історію їх розвитку, дослідник висвітлює процес формування окремих військових одиниць в добу Української революції, визначає їхнє місце в боротьбі за українську державність, показує роль у польсько-українській війні 1918–1919 рр. [728]. Львівський учений В. Голубко проблемі організації та розбудові національних збройних сил у добу УНР присвятив монографію «Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу» [395]. На сторінках праці піднято питання українізації військових частин російської армії, створення українських

підрозділів, організації військової інфраструктури, що дало змогу авторові підтвердити створення національної армії в добу УНР.

Проблеми військового будівництва досліджував у своїх наукових розвідках, присвячених першій українсько-більшовицькій війні, українським збройним силам у березні 1917 – листопаді 1918 рр., Я. Тинченко [697; 698]. Професор В. Голубко звернув свою увагу на проблеми військового будівництва доби УЦР, періоду гетьманату П. Скоропадського, українсько-радянсько-польської війни 1920 р. [397]. Дослідник П. Ткачук розглянув створення збройних сил у добу УНР, формування сухопутних військ у період національної революції [700]. Генеза українсько-польського військово-політичного співробітництва в 1917–1921 рр. стала предметом дослідження львівських учених Б. Гудя та В. Голубка «Нелегка дорога до порозуміння» [408].

Волинський дослідник В. Дмитрук створив нарис історії Сірожупанної дивізії УНР, відтворивши її бойовий шлях на території губернії [451–454]. Він на підставі аналізу рідкісних документів та спогадів зумів створити літопис військової частини, до формування якої безпосередньо причетний волинський край.

Окремі аспекти формування, дислокації й бойових дій російської армії на Волині вивчав місцевий краєзнавець Г. Гуртовий [413]. В історико-краєзнавчих нарисах він охарактеризував життя волинян під час війни та визвольних змагань [412]. Історію бойових дій на Волині під час Першої світової війни, їх наслідки для волинських земель проаналізував у своїх статтях А. Науменко [605].

Потужні історичні розвідки й оцінки доби Української революції знаходимо у В. Сергійчука. Тут і загальнодержавні проблеми, як погроми в Україні в 1914–1920 рр., відродження українства в 1917–1921 рр. [660] і портрети українських державників (С. Петлюра) [662] та військових діячів (В. Петрів) [661]. Окремі аспекти досліджуваної теми увійшли до двотомного видання «Історія українського селянства» [492; 493].

Значних успіхів у дослідженні доби національно-визвольних змагань досягла О. Бойко. Свої публікації дослідниця присвячувала політичному протистоянню УЦР і більшовиків наприкінці 1917 р., аналізу території, кордонів та адміністративно-територіального поділу Української Держави Гетьмана П. Скоропадського, внутрішній політиці Директорії УНР на початковому етапі її діяльності, зміні урядів й урядової політики Директорії в 1919 р. [354–356]. Уривчасті відомості щодо предмета нашого дослідження знаходимо в узагальнюючих працях О. Бойко.

Поле наукових інтересів В. Верстюка пов'язане із загальними проблемами періоду Української революції, зокрема доби УЦР [366–372]. Дослідницька робота автора дає змогу поглибити розуміння визначальних тенденцій військово-політичних змін у державі та чіткіше, а головне – об'єктивніше, розставити акценти «волинського» періоду діяльності УЦР.

У своєрідній формі подає суспільно-політичні процеси періоду Української революції київський науковець Д. Яневський [730–732]. Підхід дослідника до загальновідомих фактів дає змогу по-іншому подивитися на події вітчизняної історії, відходячи від традиційних оцінок сучасної української історіографічної науки.

Нове бачення ситуації та становища українських губерній під час Першої світової війни демонструють праці О. Реєнта, О. Сердюка [645], О. Реєнта, І. Коляди [647], Б. Заброварного, О. Михайлюка [471]. У їхніх монографіях відображено ситуацію в українських регіонах під впливом бойових дій, показано вплив війни на долю українського населення, здійснено аналіз військових й економічних факторів, які впливали на зміни в українських губерніях.

Волинський науковець О. Соловйов, у цілому досліджуючи різні аспекти Першої світової війни на Волині, вивчав бойові дії на західноволинських землях, бойовий шлях російських армій, зокрема Осібної* армії, на території

---

* Осібна армія – з рос. «Особая армия», тобто така, якій не було присвоєно черговий порядковий номер 13. У науковій літературі зустрічаються назви «Особлива», «Окрема».

Волинської губернії [675; 677; 678], роль України в загальноєвропейському політичному процесі в 1914–1918 рр. [679; 680], українсько-польські відносини під час війни [681]. Б. Бернадський досліджував питання історії розвитку окремих регіонів Волині під час Першої світової війни, зокрема Володимир-Волинського повіту, вивчав соціально-економічний розвиток Волинської губернії та суспільно-політичні аспекти життя волинян [352; 353]. Волинський дослідник Б. Заброварний у своїх працях звертав увагу на суспільно-політичну ситуацію на Волині в роки війни, соціально-економічний розвиток Західного Полісся, роль Українських січових стрільців у культурно-освітньому відродженні західних повітів Волині [468–469].

Волинська дослідниця О. Каліщук у своїх працях звернулася до проблеми вивчення періоду перебування представників Українських січових стрільців на Волині, аналізу їхньої культурно-освітньої діяльності [496; 499]. Окрім того, авторка створила низку історико-культурницьких портретів осіб, безпосередньо пов'язаних із поширенням шкільництва на території західних повітів Волинської губернії: Г. Мартинця, М. Гаврилка, С. Сидорович [497; 498; 501].

У монографії О. Дем'янюка піднято питання впливу діяльності Українських січових стрільців на зростання освітнього, культурного й національного рівня населення Володимир-Волинського, Ковельського та, частково, Луцького повітів, які перебували під окупацією австро-угорських військ [436]. Тему стрілецтва на Волині піднімає у своїх дослідженнях М. Лазарович, частина з яких присвячена їхній просвітницькій діяльності в 1916–1918 рр. [553; 554; 556].

Львівський науковець І. Патер, досліджуючи культурно-просвітницькі процеси на території Західної України, звертався до питання українських військових формувань на Волині в 1918–1919 рр. та впливу діяльності Спілки визволення України на національне відродження місцевого населення Волині й Полісся [620–622].

Широкі дослідницькі інтереси демонструє у своїх статтях волинський краєзнавець В. Пясецький. Він вивчав проблеми волинських біженців періоду

Першої світової війни, військово-політичну ситуацію в Луцьку воєнної доби, вибори в Луцьке самоврядування в 1917 р., долю Першої козацько-стрілецької дивізії [635; 637; 639]. І. Гуцалюк, аналізуючи діяльність міського самоврядування Західної Волині у 1917–1921 рр., робить висновок, що більшість відповідних органів перебували на державницьких позиціях, намагались утверджувати на місцях завоювання Української революції [415].

Окремі аспекти досліджуваної проблеми відображені в студіях М. Ковальчука. Аналізуючи події, пов'язані з поширенням Української революції в провінції, науковець з-поміж іншого вивчає розвиток Гетьманської держави П. Скоропадського в умовах воєнного протистояння [516; 520]. Т. Геращенко аналізує причини виступу правих партій у Рівному 29 квітня 1919 р., звертає увагу на місце різних політичних сил у правлячій українській верхівці [389; 390].

Науковець П. Гай-Нижник, більшість праць якого присвячена фінансовій та економічній проблемам доби національно-визвольних змагань, детально проаналізував внутрішню політику УЦР у царині емісійної й фінансової політики уряду УНР, висловив власний погляд на антигетьманське повстання Директорії УНР [384–386].

Житомирський науковець М. Костриця досліджував період перебування Української Центральної Ради та уряду УНР в Житомирі й Коростені, їхню законодавчу діяльність [537–539]. Його земляк І. Власюк вивчав земельне питання на Волині під час діяльності УЦР [379]. Ще один житомирський науковець А. Рацілевич аналізував особливості українського національного руху на Волині на початку ХХ ст., досліджував український національний рух у період із березня по червень 1917 р. [642; 643].

Проблемі українсько-польських конфліктів присвятив свою розвідку професор Б. Гудь («Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект») [409]. Залучивши широке коло вітчизняних і зарубіжних матеріалів та документів, він визначив вплив етнонаціональних чинників на перебіг українсько-польських відносин у добу Української

революції. Цікавим для наших студій є його аналіз причин і наслідків аграрного протистояння на Поділлі та Волині.

С. Литвин свої публікації присвятив дослідженню діяльності Голови Директорії С. Петлюри, його державотворчій і військовій діяльності, Другому зимовому походу української армії, українсько-більшовицькому військовому протистоянню [569; 572–576].

Значні напрацювання в роки незалежності в напрямі дослідження військового складника періоду 1917–1921 рр. мають львівські науковці. Важливе місце в їхніх студіях відведено вивченню основних напрямів військового будівництва доби Української революції та перебігу військового протистояння на західноукраїнських землях у цю пору. Так, Л. Дещинський у своїх статтях піднімає питання державотворчої роботи УНР зі створення збройних сил держави, боротьби УНР проти більшовицької агресії, боротьби більшовицької й національної ідеологій серед солдатів Південно-Західного фронту [444; 445].

Н. Барановська обрала об'єктом своїх досліджень бойові дії на території України в роки Першої світової війни, національно-визвольний рух за відновлення державної незалежності, вивчала місце армії в охоронній системі Гетьманату П. Скоропадського [347; 349]. А. Харук, вивчаючи розвиток авіації, опублікував статтю, в якій аналізує повітряні бої у небі Волині під час Першої світової війни [712].

Львівський науковець Р. Зінкевич виклав свою позицію з проблем активізації українського військового руху напередодні більшовицького перевороту, політичної конфронтації та збройної боротьби у військах після приходу більшовиків до влади, процесу українізації армії й тилкових гарнізонів Південно-Західного фронту в березні-листопаді 1917 р. [483–485]

Львів'янка Ж. Мина вивчала діяльність Директорії на Волині в 1919 р., аналізувала стан армії Директорії на початку її існування та в боротьбі за українську державність протягом листопада 1918 – листопада 1920 рр.,

визначила засади військової політики Директорії УНР щодо організації збройних сил у листопаді 1918 – липні 1919 рр. [594; 595].

Важливим доповненням до історіографії цього питання стали дисертації, захищені протягом попередніх двадцяти років. Значні напрацювання в царині вивчення державотворчих процесів 1917–1921 рр. відображені в авторефератах: О. Бавико (про політичну опозицію гетьманові П. Скоропадському) [346], Н. Барановської (проблеми національно-визвольного руху за доби УЦР) [348], Г. Басари (доля українського провінційного міста в добу національно-демократичної революції) [350], Б. Бернадського (розвиток Волині під час Першої світової війни) [351], В. Голубка (військове будівництво в період УЦР) [396], О. Гомотюк (роль Центральної Ради у державотворчому процесі) [398], С. Грибоедова (історіографічне дослідження доби гетьмана П. Скоропадського) [401], О. Демчучена (проблема формування національних збройних сил у добу Директорії) [437], О. Каліщук (роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні волинян) [500], В. Капелюшного (історіографічне дослідження української національної державності 1917–1921 рр.) [503], І. Козинець (державотворчі процеси в добу Гетьманату «Українська держава») [522], Е. Костишиної (військово-політична діяльність С. Петлюри) [535], Л. Кривизюка (особливості вишколу та виховної роботи в українських військах у 1917–1920 рр.) [545], Б. Кривошини (історіографічне дослідження Першої світової війни) [546], І. Лебедевої (процес створення уряду УНР) [557], В. Лозового (аспекти Кам'янецької доби Директорії) [579], Ж. Мيني (характеристика збройних сил періоду Директорії УНР) [593], В. Стецюка (діяльність земств Правобережної України в добу Української революції) [686], О. Тимощука (особливості діяльності охоронного апарату Української Держави) [693], П. Ткачука (питання становлення сухопутних військ України в добу національної революції) [702], Т. Харченко (принципи формування місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в добу гетьмана П. Скоропадського) [713], О. Чіхрадзе (дослідження другої українсько-більшовицької війни) [719], Б. Гудя (етносоціальні аспекти

українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст.) [410], І. Гуцалюк (українська національні органи влади на Волині у 1917–1921 рр.) [416], О. Мацагор (діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва) [589].

Щодо праць польських дослідників, які оцінювали події 1917–1921 рр. на території Волинської губернії з позицій польської історичної науки, то на увагу заслуговують ті, у яких є багатий фактологічний матеріал. Його аналіз і порівняння з розвідками вітчизняних авторів дає змогу не лише розширити історіографічну базу студій, а й об'єктивніше підійти до оцінок військово-політичних подій на волинських теренах. Питання діяльності цивільних та військових органів влади на землях західних волинських повітів відображене в працях Й. Легець [748] і Дж. Геровської-Каллаур [741]. Ці науковці описали окремі факти діяльності Цивільного управління Волинської землі й Подільського фронту, події польсько-більшовицької війни 1920 р. В. Гостинська свою працю присвятила польсько-радянським стосункам у 1918–1919 рр., військово-політичним подіям, що відбувалися, зокрема, й на Волині [743]. У колективній роботі польських дослідників «*Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*» [749] оприлюднено нові факти, які пояснюють обставини прийняття рішень польським командуванням щодо ведення бойових дій проти більшовицьких військ на теренах Волині.

Наприкінці огляду історіографії досліджуваної проблеми звернено увагу на праці методологічного характеру. Хоча вони безпосередньо й не торкаються аспектів нашого наукового пошуку, однак запропоновані їхніми авторами методологічні підходи щодо історичних досліджень знайомилися під час роботи з джерельною базою, фактологічним матеріалом, викладом отриманих результатів, формулювання висновків. Підручник В. Котова «Введение в изучение истории» виданий ще за радянської доби, проте в ньому зосереджено основні характеристики загальнонаукових та спеціальних історичних методик наукового пошуку [540]. Б. Могильницький досліджує загальні основи

методології історії, закладає фундамент для ретельного й об'єктивного вивчення історичних фактів, подій, процесів [600–601].

Уже в ХХІ ст. видано низку новочасних методологічних праць. Серед них масштабністю та науковою спрямованістю відрізняються роботи В. Коломійцева [524], М. Смоленського [668], В. Сідорцова [592], І. Ковальченка [513; 514]. Зокрема, В. Коломійцев фронтально розглянув проблеми теорії й методології, які зближують історію, філософію та соціологію. І. Ковальченко подає своє бачення співвідношення історичного й логічного методів у історичному дослідженні, характеризує роль понять і категорій в історичному пошуку.

Отже, зібраний та опрацьований нами історіографічний доробок учених кількох поколінь згруповано в три категорії за територіально-хронологічним принципом. У першу групу ввійшли праці, підготовлені в еміграції, які загалом відображають українські національні державницькі тенденції. Друга група об'єднала дослідження радянської доби, що містять значний фактологічний матеріал, однак не позбавлені ідеологічних нашарувань. Третя група представлена науковими розвідками кінця ХХ – початку ХХІ ст., здійсненими сучасними вітчизняними істориками. Більшість праць цього періоду підготовлена в руслі сучасної української історіографічної науки з використанням розсекречених архівних матеріалів. У всіх цих наукових розвідках автори звертають увагу на окремі аспекти розвитку Волинської губернії в добу Української революції.

1.2. Джерельна база дослідження

Зважаючи на обраний предмет та об'єкт дослідження, автор поставив собі за мету опрацювати якомога більше архівних матеріалів центральних і регіональних архівів, ознайомитись із мемуарними виданнями та періодикою тієї епохи, проаналізувати документи, у тому числі й ті, які вперше потрапили до наукового обігу. Такий підхід повинен був посприяти об'єктивному

вивченню означеної проблеми та дати змогу сформуванню неупереджених висновків.

Через різноплановість джерельного матеріалу, автор усвідомлює, що в роботі з ним потрібно використовувати певні методологічні підходи: насамперед, принцип об'єктивності й усвідомлення політико-ідеологічного нашарування частини документів, а відтак – необхідності їх критичного осмислення. Тому, не відкидаючи жодного документа того історичного періоду та здійснюючи комплексний аналіз усієї сукупності джерел, у яких міститься щонайменша інформація з досліджуваної проблеми, ми критично підійшли до їх аналізу й використання.

Провівши відповідну аналітико-синтетичну обробку опрацьованої джерельної бази, вважаємо за необхідне джерела дослідження військово-політичних аспектів розвитку Волинської губернії у 1917–1921 рр. згрупувати за таким принципом: архівні матеріали, збірники документів, матеріали періодики доби національно-визвольних змагань, мемуарні матеріали та спогади сучасників Першої світової війни й Української революції.

Щодо аналізу архівних джерел зауважимо, що нами опрацьовано фонди як центральних, так і регіональних архівів. На переконання дослідника, такий підхід дасть змогу ширше вивчити проблему та спробувати побачити її крізь призму діяльності місцевих органів влади та інших місцевих структур. Окрім того, такий підхід має на меті залучити якомога ширше коло архівних джерел для об'єктивності студій і формулювання виважених висновків, тим більше, що матеріали, які нас цікавлять, містяться в обласних архівах Житомира, Луцька, Рівного, Тернополя. Як зазначено у вступі роботи, територія колишньої Волинської губернії тією чи іншою мірою охоплювала теперішні Житомирську, Волинську, Рівненську, Тернопільську й Хмельницьку області.

Достатньо потужна підбірка архівних документів у розрізі досліджуваної проблеми зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Для глибшого усвідомлення загальної військово-політичної ситуації на українських землях

під час революційних подій 1917–1921 рр. у нагоді стали фонди саме цього архіву. Цікаву та корисну для нашого дослідження інформацію знайдено в Центральному державному історичному архіві, м. Київ (ЦДІАК України). Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) також містить матеріали, які допомагають у створенні панорами військово-політичних процесів, що проходили на території Волинської губернії протягом 1917–1921 рр.

Аналіз фондів Центрального державного історичного архіву у Львові (ЦДІАЛ України) допомагає створити цілісну картину мобілізаційної й культурно-освітньої діяльності представників Легіону Українських січових стрільців у західних повітах Волині.

Із-посеред регіональних архівів, урахувуючи і кількісні, і якісні показники зосередженого там матеріалу, найбільшу цінність для нашого дослідження мають фонди Державного архіву Волинської області (Держархів Волинської обл.) та Державного архіву Житомирської області (Держархів Житомирської обл.).

Фонди Державного архіву Рівненської області (Держархів Рівненської обл.) зберігають матеріали, які дають змогу аргументувати деякі оцінки військово-політичних процесів у досліджуваній період. Деяку інформацію стосовно військово-політичних процесів на Волині в 1917–1921 рр. містить Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), частина якої свого часу входила до складу Волинської губернії.

Опрацьований архівний матеріал, на нашу думку, доцільно класифікувати за сторонами (органи влади, політичні партії, громадські організації, громадяни), які підготували документ, що згодом потрапив до архіву. Отож, пропонуємо такий розподіл архівних матеріалів: нормативно-правові акти державних органів влади періоду Української революції, документація виконавчих структур, документи місцевих органів влади, документи військового характеру, матеріали політичних партій і громадських організацій, листування й документи особистого характеру.

Найбільше документів вищих державних органів влади періоду Української революції міститься у фондах ЦДАВО України. Їх перегляд та аналіз дають змогу краще зрозуміти підвалини діяльності УЦР й уряду на шляху до утворення УНР. Фонд 1115 «Генеральний Секретаріат Центральної Ради» містить низку документів, які підтверджують поступальний державотворчий напрям діяльності УЦР: універсали Центральної Ради (спр. 4; 5), протоколи засідань комітету УЦР (спр. 11). Так, у протоколі засідань комітету УЦР зафіксовано повідомлення В. Голубовича про діяльність органів державної влади у «волинський період», військову ситуацію в районі Житомир – Коростень – Сарни [16]. Матеріали фонду 1064 «Рада Міністрів Української Держави» цінні через те, що там зосереджено документи, напрацьовані урядом УНР під час його перебування на території Волинської губернії. Зокрема, це нормативна база «волинського» періоду УНР стосовно грошової одиниці держави, нового григоріанського числення часу, громадянства держави [6]. Фонд 1063 «Рада Народних Міністрів УНР» містить дані про переїзд до Житомира міністра внутрішніх справ П. Христюка, уряду УНР, ухвалу РНМ УНР про українське адміністративне й громадське урядування на Холмщині [4].

У матеріалах фонду 1216 «Міністерство внутрішніх справ Української Держави» зібрано закони періоду Гетьманату, зокрема закон про затвердження тимчасового штату та розпис посад управління окружного старости [26]. У фонді 1077 «Головне управління Генерального Штабу Української Народної Республіки. Головне управління Генерального Штабу Української Держави» виявлено списки осіб, призначених на посади військових начальників у Дубенський, Ізяславський, Староконстянтинівський, Кременецький, Новоград-Волинський і Житомирській повіти [9].

Фонд 1429 «Канцелярія Директорії УНР» знайомить зі зверненням С. Петлюри до українського народу з приводу українсько-польського договору 1920 р., законом про державну мову в Українській Народній Республіці, законом про мобілізацію до Армії УНР на територіях, звільнених від ворога [29; 30; 32].

Документація виконавчих структур доби Української революції також найбільше зосереджена в центральних архівах України. Так, фонд 1216 ЦДАВО України вміщує матеріали щодо діяльності цього міністерства в добу Гетьманату П. Скоропадського. Дізнаємося й про ситуацію на території Волинської губернії: призначення посадових осіб Державної варти в губернії [24], призначення губернського та повітових старост Волинської губернії [26], асигнування грошей для відбудови економіки й нормалізації щоденного життя мешканців прифронтових волинських повітів [27], листування з Волинським губернським старостою про організацію роботи на місцях тощо. У фонді 1064 наявні дані про військове становище не лише в столиці, а й у населених пунктах Волині, заходи уряду щодо боротьби з анархією, зростанням безробіття, установлення порядку в регіонах держави, переміщення членів уряду в межах Волинської губернії, тимчасове положення про губернських комісарів на час ведення бойових дій. Із журналів засідань Ради народних міністрів відомо про загрозливу ситуацію в Житомирі наприкінці січня 1918 р., про більшовицьку агітацію в губернському місті, про встановлення українсько-більшовицького фронту на лінії Овруч – Коростень – Житомир – Кодня [5]. Принагідно згадаємо фонд 3696 «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки», де знайдено інформацію про українсько-польську співпрацю в антибільшовицькій боротьбі, пошук міждержавного компромісу з дискусійних питань, відправку дипломатичної місії до Варшави, вимоги польської сторони щодо західноукраїнських (у тому числі й волинських) земель.

Фонд 58 «Цивільне управління земель Волині і Подільського фронту» Держархіву Волинської області дає змогу оцінити стан волинських земель у перші місяці окупації їх поляками та встановлення тут польської адміністративної системи. Привертають увагу оголошення про призначення кари й штрафів за порушення громадського порядку, виступи проти політики Другої Речі Посполитої, пошкодження комунікацій [131]. Фонд 156 «Здолбунівське повітове староство Волинського воєводства» Держархіву Рівненської області містить документи, які знайомлять із ситуацією на

території волостей Здолбунівського повіту в перші місяці їх підпорядкування польській адміністрації. Серед матеріалів – оповіщення про кримінальну відповідальність за низку злочинів на воєнному терені, про повернення розграбованого майна колишнім власникам, про перепускні пункти на новому східному кордоні Другої Речі Посполитої [170].

Листування й документи місцевих органів влади перебувають у фондах і центральних, і обласних архівів. Про настрої місцевої людності під час Першої світової війни дізнаємося зі справ фонду 1335 «Волинське губернське жандармське управління» ЦДІАК. У рапортах Староконстянтинівського та Острозького повітових урядовців поведінка місцевого населення характеризується за національною ознакою, повідомляється про арешти осіб, запідозрених у політичній неблагонадійності й антидержавних настроях у населених пунктах Ізяславського повіту [67]. Фонд 3 «Луцька міська управа» Держархіву Волинської області охоплює документи, які безпосередньо стосуються військово-політичних колізій у Волинській губернії в досліджуваний період. Значний пласт фонду складає листування міської влади з жителями міста й щодо стосовно розквартирування російських військових частин, наведення порядку в місті в умовах воєнного стану, забезпечення предметами першої необхідності сімей мобілізованих, про здійснення евакуаційних заходів державних установ та місцевих органів влади, про надання допомоги місцевому населенню, постраждалому від бойових дій, циркуляр УЦР про вибори до складу єврейської ради, органів місцевого самоврядування, постанови Луцької міської думи про створення й зміцнення революційної влади, накази Луцького повітового коменданта тощо.

Серед документів фонду р-2399 «Волинський губернський комісар Генерального секретарства України» Держархіву Житомирської області наявні накази, циркуляри представників місцевої влади, відомості про політичну та економічну ситуації на Волині, циркуляри волинського губернського комісара, повідомлення про бойові дії на території волинських повітів, листування з повітовими комісарами та міськими головами [153]. Фонд 241 «Кременецька

повітова земельна управа Волинської губернії» Держархіву Тернопільської області зберігає свідчення про те, як українська влада намагалася вирішити земельне питання на території Волинської губернії, що відображено в протоколах засідань Волинського губернського земельного комітету, Кременецької повітової земельної управи [181]. Для контролю за володінням землею запроваджено її облік місцевими земельними комітетами, створено оцінні відомості на худобу, узято на облік нетрудові господарства, передбачено низку заходів для боротьби з розкраданням місцевим населенням поміщицького майна.

У фонді 1216 ЦДАВО України віднайдено документи, які свідчать про репресії проти місцевого населення окремих представників Державної варти Ізяславського повіту. Після перевірки фактів порушень, начальник Державної варти повіту кваліфікував дії своїх підлеглих злочинними, такими, що озлоблюють проти української влади місцеве населення [22]. Фонд 17 «Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У» ЦДАГО України знайомить із повідомленнями та донесеннями повітових старост про ситуацію на підвладних їм територіях, про ставлення місцевої людності до більшовицької влади. Так, староконстянтинівський повітовий комісар повідомив, що при роззброєнні селян повіту його уповноважені були обстріляні селянами сусіднього Проскурівського повіту Подільської губернії [55]. У фонді р-2804 «Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії» Держархіву Тернопільської області зберігаються повідомлення про діяльність Кременецької земельно-ліквідаційної комісії, самочинних сільських комітетів, скарги на пограбування поміщицьких маєтків і розорення їхніх господарств, акти, протоколи й листування з Кременецьким повітовим староством про ліквідацію справ Кременецького повітового земельного комітету [202; 205; 206].

Фонд р-1644 «Волинський губернський староста» Держархіву Житомирської області знайомить зі списками начальників повітових Державних варт, надає відомості про події в Деражні, Берестечку, Дубно, інших

населених пунктах Волинської губернії, містить відомості про етнічний склад волинських міст, донесення повітових старост і начальників міліції про політичну ситуацію у волинських повітах, протоколи засідань ревізійних, ліквідаційних та інших комісій з перевірки діяльності органів місцевого самоврядування [145–151]. Фонд р-1657 «Відділ управління Волинської губернії виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» Держархіву Житомирської області надає можливість дослідникам працювати з наказами головного начальника робітничо-селянської міліції УССР, наказами НКВС із реорганізації та воєнізації міліції, постановами та циркулярами губернського виконкому, іншими документами періоду 1919–1921 рр., тобто того часу, коли військові частини Директорії ще намагалися встановити контроль над волинськими землями [152].

Фонд р-2803 «Повітовий комісар пошт і телеграфів в м. Кременець» Держархіву Тернопільської області насичений цікавими документами. Тут зберігаються розпорядження С. Петлюри про запровадження на залізницях військового стану, циркуляр голови Директорії В. Винниченка про передання військовому суду осіб, які громили поміщицькі маєтки, звернення отамана О. Осецького до людності Волині, бюлетені армійського інформаційного бюро УНР [198–200].

У фондах усіх архівів, матеріали яких були опрацьовані, наявні документи військового характеру дають підставу стверджувати, що військові дії, які відбулися на території Волинської губернії в досліджуваний період, впливали на перебіг військово-політичних процесів у державі. Фонд 1600 «Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Рівненському, Дубенському і Кременецькому повітах» надає інформацію про діяльність військових цензорів на території Волинської губернії, про посилення німецької шпигунської діяльності, про форми та вияви цієї роботи [70]. Фонд 57 «Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні» надає в наше розпорядження відомості про українізацію

військових підрозділів колишньої імперської армії станом на листопад 1917 р. [58].

Матеріали фонду 1063 ЦДАВО України інформують про окупацію більшовиками чотирьох волинських повітів та їх рух на Кременець [4]. Фонд 1064 ЦДАВО України містить відомості про плани взяття Києва українським військом потужним штурмом із-під Житомира, про підтримку цього наступу німецьким військом, яке наступатиме на Рівне – Козятин і Коростень [5]. Фонд 5 «Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У» ЦДАГО України описує ситуацію на території волинських повітів у грудні 1917 р., містить дані про більшовицьку агресію на території північних повітів Волині в грудні 1917 р., надає інформацію про склад і місце розташування німецьких та українських військ восени 1918 р. [47; 51; 52].

Фонд 1077 інформує про військово-політичний устрій на землях Волинської губернії під час управління гетьмана П. Скоропадського. Це відомості про розміщення німецьких військ на території Волинської губернії, про квартирний розпис штабів і частин українського війська, про склад Сердюцької дивізії, про зміни командування українським військом за Гетьманату «Українська Держава» та їх передислокацію [9; 10]. Фонд 2607 ЦДАВО України «Мирова делегація Української Держави в справі переговорів з Росією» подає не лише листування гетьманського уряду з місцевими органами влади Волині про завдані війною з Росією збитки, а й надає інформацію про зміну назв кінних полків, які в червні 1918 р. розміщувалися на території Волинської губернії.

Фонд 6 «Центральний комітет Комуністичної партії Західної України» ЦДАГО України зберіг для дослідників короткий нарис з історії Директорії «В сяйві слави», у якому описуються військово-політичні підвалини Директорії на початку антигетьманського повстання, відстежується бойовий шлях січовиків та інших військових одиниць Директорії [54]. Матеріали фонду 269 «Колекція документів «Український музей в Празі». Документи й матеріали українських організацій, союзів, спілок, товариств і громадян на еміграції» ЦДАГО України

дають змогу проаналізувати накази Головної управи війська УНР за липень-серпень 1919 р., визначити основні напрями співпраці військового командування Армії УНР і місцевих жителів західних губерній [64; 65]. У фонді р-2801 «Кременецький повітовий військовий комісаріат» Держархіву Тернопільської області збереглась інформація про настрої місцевого населення, яку подавали волосні воєнкоми, схеми військових ґрунтових доріг і мостів окремих волостей Кременецького повіту, накази губернського та повітових комісарів про мобілізацію, інструкції з організації волосних революційних комітетів [195].

Згадаємо про фонд 1075 «Військове міністерство УНР» ЦДАВО України, звідки отримали дані про призначення військових начальників у Володимир-Волинський і Холм, підбір кандидатур на відповідні посади в Ковель, Брест, Кобрин [8]. У фонді 1429 ЦДАВО України зберігся наказ про призначення отамана М. Омеляновича-Павленка командувачем Дієвою армією УНР у Першому зимовому поході, задокументоване рішення С. Петлюри зібрати все українське військо в Староконстантинові та відходити з ним у напрямку Шепетівки [28]. Знайомити з військово-політичною ситуацією на волинських землях продовжує фонд 1078 «Головне управління Генерального штабу Армії УНР», де збереглися повідомлення про скерування з території Волині на землі УСРР 200 старшин армії УНР для розвідки, про реорганізацію війська Директорії через зміну військових обставин, про запровадження української мови у війську.

Фонд 57 ЦДАГО України повідомляє про бойові дії більшовицьких загонів проти військ Директорії на території Волинської губернії, зокрема в Овруцькому, Староконстантинівському, Дубенському повітах [58]. Фонд 581 «Колекція документів про діяльність урядів УНР і ЗУНР» ЦДІАЛ інформує про заколот отаманів Волоха, Божка й Данченка проти керівництва Директорії УНР [89], уміщує документацію 2-ї Козацької дивізії УНР, яка в 1919 р. дислокувалася в районі містечка Торчин, у тому числі наказ отаману Агапієву

про перехід Ковельського та Канівського полків до складу Синьожупанної дивізії [90].

Матеріали політичних партій і громадських організацій, які стосуються предмета дослідження, збереглися в архівах у достатній кількості, щоб зрозуміти їх вагу та вплив на військово-політичні процеси на Волині в роки Української революції. Так, фонд 57 «Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні» ЦДАГО України зберіг листування волосних земських управ та громадських організацій із вищими організаціями, статті з місцевої періодики про ситуацію в містечках та селах губернії [59]. Фонд 395 «Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель» ЦДІАЛ подає інформацію про організацію шкільного навчання й створення нових шкіл на території Волині, окупованій австро-німецькими військами, стан культурно-освітньої роботи серед українського населення, листування Українських січових стрільців із начальником збірної станції УСС М. Волошиним про організацію шкільної справи на території Володимир-Волинського та Ковельського повітів, комплектування волинських шкіл учителями, вихідцями з Галичини [78; 80]. Хроніка роботи комісаріату УСС у Володимирі-Волинському й спогади Г. Мартинця про події та діяльність Окружної команди УСС на Волині у 1915–1917 рр. зосереджені у фонді 359 «Назарук Осип Тадейович, український галицький письменник, громадський діяч, член національної ради» ЦДІАЛ.

Цікавими є документи, згруповані у фонді 215 «Рівненське реальне училище» Держархіву Рівненської області, у якому збереглося листування адміністрації реального училища з освітянськими управлінськими органами стосовно евакуації та реевакуації училища, провадження навчального процесу, відстоювання українського характеру навчального процесу при різних владах, збереження майна, журнали засідань батьківського комітету училища. На особливу увагу заслуговують матеріали, присвячені організації Рівненського військово-спортивного комітету й курсів допризовної підготовки учнів реального училища [176].

Також згадаємо про фонд 581 «Колекція документів про діяльність урядів УНР і ЗУНР» ЦДІАЛ, де є документи, які стосуються обговорення проблем територіальної автономії українських земель, меморандум українських політичних партій у зв'язку із припиненням діяльності Центральної Ради, огляди суспільно-політичних подій на Україні [86; 87]. Матеріали фонду 560 «Волинська просвіта» Держархіву Житомирської області знайомлять із діяльністю місцевих осередків «Просвіти», їх структурою, організаційними засадами та напрямками роботи з місцевим населенням. Зосереджені тут документи дають змогу визначити роль цієї організації в суспільному житті губернії, впливу її діяльності на підняття рівня національної свідомості волинян.

Під час роботи в архівах доволі часто траплялися листування й документи особистого характеру. Так, у фонді 760 «Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер» ЦДІАЛ уміщено матеріали з українсько-польських відносин, листування Г. Степури з місцевими органами влади, нарис з історії Луцька та стаття про необхідність заснування на території Волині української господарської академії [97; 98].

Матеріали фонду 202 «Луцька повітова оціночна комісія» містять дані про стан руйнації міського й особистого майна громадян Луцька, спричинених подіями Першої світової війни, оцінки завданих збитків міській громаді [134; 135]. Фонд 5 «Мировий суд IV дільниці Рівненського судово-мирового округу» Держархіву Рівненської області зберігає дані про суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Про це ми можемо судити з тих справ, які тут зосереджені. Це справи про ухиляння від мобілізаційних заходів, про завищення цін та спекуляцію, про порушення громадського спокою, підбурення місцевої людності, заклик до непокори українській владі.

Не менш важливу ніж попередня група джерел цього дослідження, склали збірники документів, які виходили друком як за радянської доби, так і в роки незалежності України. Як правило, більшість із них містять значний

фактологічний матеріал із загальних проблем українського державотворення й боротьби за українську державність.

Уже після проголошення незалежності України з'являються збірники документів, складені на основі раніше недоступних широкому дослідницькому загалові матеріалів переважно вітчизняних центральних архівів. До таких належать двотомне видання «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920 рр. Документи і матеріали», «Історія держави і права України. Джерела права періоду Української революції 1917–1921 рр.», «Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України», «Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів», двотомник «Українська Центральна Рада: документи і матеріали» [223; 224; 232; 233; 235; 253; 254].

Частину опрацьованих збірників автори сформувавши за тематичним принципом. Серед таких джерел відзначимо: «Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах», «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті», «Трагедія двох народів. Матеріали до спору між українськими та російськими соціал-демократичними партіями з приводу убійства С. Петлюри», «Брусилівський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети» [245; 252; 250; 220].

Поряд із ними як історичні джерела можуть використовуватися збірники документів радянської доби. Щоправда, вони потребують критичного переосмислення. Попри тенденційність та ідеологічну заангажованість під час формування цих збірок знаходимо окремі корисні для наших студій документи. До таких публікацій належать «Гражданская война на Украине. 1918–1920: сборник документов и материалов», «Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г.», «За волю народу. 1921–1939. Документи і матеріали», «Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах)», «Стратегический очерк войны 1914–1918 гг.» [231; 222; 228; 244; 246].

Серед документів, статей, відозв, політичних заяв, меморандумів політичних партій та окремих суспільно-політичних діячів чільне місце займають праці С. Петлюри [240; 241], у яких відображено ставлення глави держави до поточних подій, його громадянську й державницьку позицію, напрями очікуваної та реальної внутрішньої та зовнішньої політики.

Досліджуючи періодику того часу, зробимо акцент на офіційних виданнях Української держави й періодичних виданнях Волинської губернії. На жаль, потрібно констатувати, що волинська періодика збереглась у фондах бібліотек та архівів України в незначній кількості. Із-посеред загальнодержавних видань мали можливість опрацювати «Вісник Генерального Секретаріату УНР», «Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки», «Державний вісник». Серед волинської тогочасної преси нашу увагу привернули повідомлення у виданнях «Волынь», «Громадянин», «Волинська газета», «Трудовая Волынь», «Український козак», а також у «Віснику Волинського губернського старости».

Істотно доповнила наше дослідження мемуарна література, яка вийшла друком на території України й за кордоном. Цінність мемуарів як джерела з вивчення доби українських національно-визвольних змагань визначається наявністю в них нових фактів і відомостей. Щоправда, перевірка окремих свідчень мемуаристів нерідко потребувала додаткового часу.

У спогадах генерала від інфантерії О. Брусилова «Мои воспоминания» [262] автор розповів про низку подій, які трапилися на російсько-німецькому фронті напередодні Луцького прориву 1916 р., про діяльність ставки та реалізацію прийнятих нею рішень. У спогадах міститься інформація про становище місцевих жителів, які стали заручниками протистояння ворогуючих сторін. Аналіз роботи О. Брусилова свідчить про зростання рівня громадянської свідомості й загострення інстинкту самозбереження волинського населення під впливом зосередженого тут значного військового контингенту різних держав.

Частково задовольнили дослідницький інтерес стосовно військово-політичного розвитку Волині під час Першої світової війни та в наступні роки

спогади активного учасника бойових дій на волинських теренах генерала А. Денікіна «Путь русского офицера», «Очерки русской смуты», «Гетманство и Директория на Украине» [268–270]. Автор без прикрас намагається розповісти про часи випробувань для української землі, у тому числі й для Волині, про своє бачення ситуації в українських регіонах під час гетьманства П. Скоропадського та Директорії УНР.

Значний фактологічний матеріал зібраний у багатотомному виданні «Архив русской революции» [260], який протягом 20–30-х рр. ХХ ст. редагував і видавав у Берліні Й. Гессен. Цей історико-археографічний альманах знайомить читача зі спогадами, історичними нарисами, документами переважно 1917–1921 рр. Доба Української революції подана в матеріалах і документах: «Доклад начальнику оперативного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года» (Т. 1., с. 288), «Киевская эпопея (ноябрь–декабрь 1918 г.)» (Т. 2., с. 59), «Очерки жизни в Киеве в 1919–1920 гг. Л. Л-ой» (Т. 3., с. 210), «Из киевских воспоминаний А.А. Гольденвейзера» (Т. 6., с. 161), «Трагедия Украины» (Т. 11., с. 74) та інші. Попри те, що більшість авторів не поділяли українських державотворчих потуг, вони залишили дослідникам для критичного аналізу багато фактів цього періоду, описів подій, характеристик військових і державних діячів.

У 20–30 рр. ХХ ст. в СРСР видавали мемуари не лише червоних командирів чи комуністичних діячів, а й представників «білого руху». «Революция на Украине по мемуарам белых» [295], у якій зібрано частину публікацій з «Архива русской революции», побачила світ у 1930 р. Збірка, попри ретельне прорадянське «редагування» С. Алексеєвим, уміщує спогади учасників Української революції В. Винниченка, О. Гольденвейзера, М. Могилянського, Д. Дорошенка та інших. Автори, згадуючи про події, учасниками яких вони були, надають можливість дослідникам краще зрозуміти окремі військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії в 1917–1921 рр.

Щоправда, із посиленням позицій сталінського оточення, частина учасників військових і військово-політичних протистоянь, які перейшли на сторону радянської влади, була репресована, а їхні мемуари та праці потрапили до спецховищ. Окремі з них не перевидані й до сьогодні.

Учасники українських національно-визвольних змагань, які емігрували після поразки Української революції за кордон, залишили після себе значний масив мемуарів і спогадів. Частина з них після проголошення незалежності України вийшла друком на батьківщині. Їхніми авторами виступили колишні українські політичні діячі, українські дипломати, генерали та старшини армій УНР і ЗУНР. У більшості праць автори лише побіжно торкалися окремих військово-політичних аспектів розвитку Волинської губернії в досліджуваний нами період.

Голова Ради народних міністрів Директорії УНР Б. Мартос, як безпосередній очевидець тих подій, залишив спогади «Оскілка й Болбочан» [282], у яких подає оцінку виступів отаманів В. Оскілка та П. Болбочана проти української влади, розповідає про причини появи явища «оматанії» на українських землях, про наслідки виступу отамана В. Оскілка для української державності й безпосередньо для волинських земель.

Міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко у другому томі видання «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки)» [273] змалював ситуацію на західноволинських землях у час виведення з території України німецьких військ, подав свої враження про подорож через Волинь до Києва, про перебування в Голобах, Рівному, Ковелі, про протистояння республіканських військ із гетьманськими, а в районі Дубровиці – із більшовицькими військами. У спогадах «Война и революция на Украине» [272] Д. Дорошенко на підставі власних вражень описує події, які передували початку більшовицького перевороту, більшовицьку інтервенцію проти України, прихід австро-німецьких військ на допомогу Центральній Раді. Побічно автор згадує про перебування уряду та УЦР на території Волині.

Важливими для формування об'єктивних висновків з окремих військово-політичних питань розвитку Волинської губернії протягом досліджуваного періоду стали спогади гетьмана П. Скоропадського «Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918» [296]. Автор описав події, у яких він був не просто безпосереднім учасником, а відігравав ключову роль. Ідеться про українізацію російських частин, боротьбу з більшовицькими відділами, які діяли на території Східної Волині й Київщини, участь у підготовці та здійсненні державного перевороту. На сторінках спогадів гетьмана відтворено трансформацію його політичних поглядів від російського генерала до українського державника.

Про період Гетьманату та Директорії, про перебіг військово-політичних подій в Українській державі, про становище українського війська й місцевого населення Волинської губернії в умовах військово-політичного протистояння політичних опонентів і військових дій із більшовицькими та денікінськими військами написав генерал-хорунжий армії УНР М. Шаповал у виданні «Гетьманщина і Директорія: Спогади» [305].

Український військовий діяч генерал-хорунжий армії УНР В. Петрів у «Споминах із часів української революції (1917–1921)» [289; 290] ділиться враженнями про побачене на території Волинської губернії в районі Олевська, коли він на чолі військової частини, складеної з українців, яка перейшла на сторону української влади, здійснював перехід із Західного фронту до Києва. На сторінках спогадів В. Петрів неодноразово подає свої оцінки військово-політичної ситуації в державі та окремих її регіонах.

Генерал В. Зелінський (командир Синьої дивізії) у спогадах «Синьожупанники. Спогади з 1918–1921» [274] знайомить не лише з побутом стрільців Синьої дивізії, але й подає відомості про їх перебування на території Західної Волині, бойовий шлях протягом 1918–1921 рр., військові дії між політичними опонентами.

Хорунжий УСС Є. Бородієвич у спогадах «В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні» [261] повідомляє про військово-

політичні події, які відбувалися на Волині та Поділлі восени 1919 р., зокрема про наступ УГА на Староконстянтинів.

Про роки перебування на Волині на посаді посадника м. Володимира-Волинського, про вербункову й культурно-освітню діяльність січових стрільців, створення шкільної мережі на території Володимир-Волинського повіту дізнаємося зі спогадів Г. Мартинця «Мій побут і праця на Волині (Спомини)» [281]. Залишив спогади про Володимир-Волинський у 1918 р. та свою діяльність на Волині галицький громадсько-політичний діяч Л. Мишуга «1918 рік у Володимирі» [284].

Аналізувалися й менші за обсягом, масштабністю й інформативним насиченням спогади. Так, окремі аспекти досліджуваної проблеми відображені в спогадах О. Станіміра «Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920» [297], В. Федорка «Спогади з часів визвольної боротьби 1917–21 років» [303], Є. Коновальця «Про участь Січових Стрільців в повстанні проти гетьмана» [277], Є. Побігущого «Мозаїка моїх спогадів» [291].

На увагу та належну оцінку заслуговують спогади поляків, долі яких пов'язані з Волинню доби Української революції. Керівник Польської держави Ю. Пілсудський, перебуваючи на різних військових посадах у 1917–1921 рр., значний час провів на Волині. Оцінюючи військово-політичні події 1920 р. на театрі бойових дій із радянською Росією, він залишив спогади «Rok 1920» [308; 301], у яких характеризує диспозицію сил на всьому польсько-радянському фронті, зокрема на волинських землях. Ю. Пілсудський описує хід військового протистояння під Житомиром, Рівним, Дубно влітку 1920 р., звертає увагу на битву під Берестечком (липень 1920 р.) і місце дислокації 6-ї української дивізії південніше Холма. Польська шляхтянка З. Коссак-Щуцька, яка в ту пору проживала в Заславському й Староконстянтинівському повітах, залишила спогади «*Pożoga. Wspomnienie z Wołynia 1917–1919*» про свої поневіряння, солдатсько-селянські заворушення, діяльність української влади, організацію польських військових загонів у цьому регіоні [307]. Наведені авторкою факти дають змогу краще розібратися в подіях, які визначали життя пересічних

мешканців Староконстантинова у 1917–1918 рр. М. Дунін-Козицька в спогадах «Burza od Wschodu. Wspomnienia z Kijowszczyzny 1918-1920» [306] подає власне бачення подій, які розгорнулися під час Української революції на території українських губерній. Проживаючи в Києві, авторка описує протистояння польських землевласників із місцевими селянами, боротьбу з більшовиками, руйнацію й занепад польського землеволодіння.

Отже, джерельна база дисертації склалася з архівних матеріалів, збірників документів, періодики, спогадів та мемуарів. Важливе місце в дослідженні посіли архівні документи, аналіз яких дав змогу краще розібратися в особливостях військово-політичних процесів на волинських теренах. Окремі прогалини студій закрили збірки документів і матеріалів, які розмістили документи російських та польських архівів. Попри певні недоліки мемуарної літератури і її фрагментарність стосовно обраного нами напряму дослідження, у ній трапляються відомості, котрі дають нам змогу краще зрозуміти суть військово-політичних процесів на Волині протягом 1917–1921 рр.

*****

Виходячи з проаналізованої історіографії, зазначимо, що військово-політичні процеси, які протікали на території Волинської губернії в 1917–1921 рр., раніше комплексно не досліджувалися. Сформульована вище наукова проблема жодного разу не ставала предметом самостійних студій і наукового аналізу. Це й стало визначальним у виборі проблематики дослідження.

Аналіз опрацьованих історіографічних праць наводить на думку, що попередні дослідники різною мірою зверталися до окремих аспектів обраного напряму дослідження. Здебільшого такий інтерес викликаний тим, що і напередодні Лютневої революції в Росії, і під час Української революції територія Волинської губернії неодноразово ставала осередком військово-політичного протистояння. Проте зауважимо, що ці дослідження не були системними й комплексними, а фрагментарними та вибіркковими, що давало

уявлення лише про окремі, здебільшого не пов'язані між собою військово-політичні події на теренах Волинської губернії.

Аналіз використаної джерельної бази свідчить, що військово-політичні процеси, які протікали на Волині під час завершального етапу Першої світової війни та в процесі Української революції, є цікавою історичною сторінкою, яка потребує серйозного, неупередженого наукового дослідження. У роботі з джерелами автор намагався творчо підходити до їх аналізу, тим більше, що частина поданої там інформації потребувала перехресної перевірки, уточнення й зіставлення з іншими джерелами.

Робота зі значною кількістю документів і матеріалів центральних та обласних архівів держави, збірками документів сприяла уточненню оцінок окремих військово-політичних подій, які відбулися на території Волинської губернії в 1917–1921 рр., формулюванню виважених висновків. На переконання дослідника, комплексне опрацювання фондів центральних і регіональних архівів дало змогу ширше охопити та глибше вивчити проблему. При цьому архіви колишніх територіальних одиниць Волинської губернії значно деталізували картину військово-політичних процесів доби Української революції маловідомими широкому загалу дослідників фактами історії Волині.

Джерельну базу розширено через опрацювання мемуарів і спогадів, частина з яких лише у ХХІ ст. вийшла друком в Україні. Їхніми авторами виступили колишні українські політичні діячі, українські дипломати, генерали й старшини армій УНР і ЗУНР, російські державні та військові діячі, поляки, котрі проживали в українських губерніях. Попри те, що в більшості цих праць автори лише побіжно торкалися окремих військово-політичних аспектів розвитку Волинської губернії в досліджуваний період, опрацьовані мемуари й спогади стали цінним джерельним матеріалом для вивчення військово-політичних процесів на Волині протягом 1917–1921 рр.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методологія дисертаційної роботи

Сучасна методологія поступово відходить від стереотипів радянської методології історичних досліджень. Такий відхід від установлених раніше норм викликаний не лише суспільно-політичними змінами в державі, які стали наслідком проголошення її незалежності, але й одержаною можливістю об'єктивно вивчати історичні події, політичні процеси, малодосліджені аспекти вітчизняної історії під різними кутами зору. Крім того, за двадцятилітню історію новітньої української державності виросла нова плеяда науковців, не обтяжених кліше радянської методології.

Відхід від радянської методології історичних досліджень у перші роки незалежності України, з одного боку, спричинив збільшення засобів і методів наукового пізнання, з іншого – своєрідний стан невизначеності, викликаний швидкою зміною дослідницьких орієнтирів та методологічних пріоритетів [601, с. 3]. Згодом, завдяки переосмисленню методологічних підходів і критичному аналізу методологічних та історіографічних надбань радянської доби, удалося структурувати методологію національної історії й визначити головні напрями її розвитку.

Це, зі свого боку, дало змогу глибше та усебічніше вивчати проблеми української історії, у тому числі й доби українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Водночас через низку об'єктивних причин сучасна українська методологія не може повністю відкинути надбань радянської історичної науки, вивчаючи проблеми періоду Української революції. Тому потрібно всі напрацювання вчених радянської доби пропускати через своєрідне державницьке сито, зважаючи на розставлені в дослідженнях акценти. Л. Таран вважає, що зважена оцінка та залучення української марксистської спадщини в національний історичний процес дають змогу зберегти для наступних поколінь дослідників значний пласт духовної спадщини ХХ ст. [687, с. 87].

Сьогодні предмет методології історії об'єднує такі елементи: осмислення предметної області історичних досліджень, проблеми особливостей історичного пізнання, оцінку результатів пізнання, питання специфіки історичного знання [663, с. 40]. Важливим моментом виступає нерозривний зв'язок теорії та методології історії. Крізь призму цього зв'язку дослідникові стають підвладними теоретико-методологічні аспекти на різних рівнях. Так, для нашого дослідження ними стали окремі галузі історичної науки: військова, політична й взаємопов'язана, нероздільна для цілісності та фундаментальності дослідження військово-політична історія. Наша дослідницька увага була спрямована на теоретико-методологічні засади, необхідні для вивчення конкретно-історичного етапу (доби Української революції), процесів (військово-політичних процесів), історії регіону (Волинської губернії в кордонах станом на початок Першої світової війни).

Щораз яскравіше в сучасних історичних дослідженнях проявляється цивілізаційний підхід до аналізу та пояснення перебігу вітчизняних історичних подій, їхнього місця в загальноєвропейських політичних процесах. Загальні підвалини цивілізаційного підходу, який набув ваги в сучасній історичній науці, заклав академік І. Ковальченко наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. [513; 514]. Його обґрунтування та узагальнення результатів кількарічної роботи підняли на якісно вищий рівень методологію наукових історичних досліджень. По суті, цивілізаційний підхід прийшов на заміну марксистському баченню історичних процесів, ідеологічному нашаруванню попередньої радянської доби.

Модель цивілізаційного підходу, яку запропонував І. Ковальченко, охопила комплекс напрямів, які передбачали охоплення дослідницькою увагою, з одного боку, стану розвитку матеріального виробництва, з іншого – рівня знань та навичок суспільства. Основна методологічна спрямованість при цьому характеризувала соціальні й політичні відносини в суспільстві, культурно-ідейний та морально-психологічний стан людства.

Новий методологічний підхід І Ковальченка до оцінки історичних процесів не лише збагатив історичну науку, а й визначив напрям подальших досліджень. Використання цивілізаційного підходу дало змогу розширити бачення суті проблеми, досягнути її багатогранність, комплексно підійти до формулювання предмета дослідження.

Використовуючи цивілізаційний підхід до оцінки історичних процесів, які відбувалися на землях України впродовж її тисячолітньої історії, автори «Цивілізаційної історії України» сформулювали концептуально новий підхід до методологічного аналізу минулого української державності, де «кожна нація – це унікальна цивілізація» [400, с. 12]. Автори, створюючи стислий нарис цивілізаційної історії України, «акцентували свою увагу на державних формуваннях, які в різні часи існували на території сучасної України» [400, с. 15]. Аналогічний підхід ми обрали, щоб виконати завдання студії, створити цілісну картину розвитку Волинського краю в період Української національної революції.

Неупереджений аналіз фактологічного матеріалу різних періодів вітчизняної історії, праці сучасних дослідників, створені з використанням нових методологічних підходів, досвід зародження та відстоювання державності більшості європейських країн дають підставу стверджувати, що більшість державотворчих процесів є наслідком поєднання політичної й військової складових. Утвердження національної державності та її розвиток нерозривно пов'язані з рівнем національної свідомості титульної нації держави, а також зі ступенем народної довіри до керівництва країни. Важливим для розуміння поведінкових нюансів української нації (як складника цивілізації) у різні фази її сформованості є дослідження з державницьких позицій тих моментів національної історії, коли на українських землях не існувало власної державності, «коли український етнос функціонував у складі інших держав» [400, с. 15].

Безсумнівно, що теоретико-методологічні аспекти мають особливе значення для розвитку концепції національної історії. Звісно, що наскільки би

не були об'єктивними та неупередженими історичні дослідження, на їхню сутність особливо впливають політична ситуація та офіційна ідеологія країни [663, с. 27]. Благо, що методологічні засади новітньої української історичної науки протягом останніх двох десятиріч формувалися здебільшого крізь призму національних державницьких позицій із врахуванням позитивного досвіду європейських демократій.

У зв'язку із цим протягом 90-х рр. минулого століття й першого десятиліття ХХІ ст. методологія вітчизняної історичної науки збагатилася низкою праць, у яких із державницьких позицій сформовано нові підходи до аналізу історичних подій, більшість з яких за радянської доби трактувалась однобічно. У сучасній національній методології на зміну вузькому формально-логічному підходу прийшло комплексне дослідження проблеми зі змістовим збагаченням проблематики. Предметом сучасної методології, із-поміж іншого, стали соціокультурне й гуманістичне середовища, різнорівнева пізнавальна діяльність, багатогранність надбань суміжних наук.

Методологія сучасної історичної науки визнала важливим чинником у роботі з історичними фактами врахування змін, які відбулись у свідомості людей, сприйнятті чи неприйнятті ними навколишньої дійсності, ставленні до подій у конкретно-історичний час. Тому сучасні дослідники для якісного здійснення аналізу подій минулих днів повинні зважати на відмінності між минулим та сьогоденням, на відмінність ціннісних життєвих орієнтирів у минулому й тепер.

Це сточується не стільки до матеріальної сторони життя попередніх поколінь, як до духовної, до свідомості та менталітету. Так, Д. Тош наголошував, що відмінності в менталітеті надзвичайно важливі: у попередніх поколінь були інші цінності, пріоритети, страхи й надії [703, с. 11]. Урахування цих чинників дає змогу не лише правильно підібрати необхідні методи дослідження, а й відтворити об'єктивну картину досліджуваного періоду.

У загальному історичному пізнанні використання менталітету як методологічного концепту дає змогу розширити вивчення різних аспектів

вітчизняної соціальної історії, у нашому випадку – для вивчення особливостей військово-політичних процесів під час національно-визвольних змагань українського народу на окремо взятій адміністративно-територіальній одиниці (Волинській губернії). Застосування цього підходу допомагає заглибитись у суспільно-політичні аспекти розвитку губернії, які визначилися під впливом загальнодержавних військово-політичних подій, та оцінити ступінь їх сприйняття місцевим населенням й участь волинян у боротьбі за українську незалежність.

Дослідження менталітету місцевих жителів дало змогу визначити їхню роль у місцевих військово-політичних подіях, участь у роботі місцевих органів влади, обґрунтувати висновки, пов'язані з політичним структуруванням волинського населення під впливом більшовицької агітації та усвідомленням себе частиною українського народу. Менталітет як методологічна категорія нашого дослідження отримав вияв в оцінці зростання національної свідомості волинян, для чого вивчено механізми впливу на поведінку окремих осіб, соціальних груп, жителів населених пунктів Волинської губернії. Яскравим прикладом використання цього підходу може слугувати вивчення факту відмови депутатів Житомирської міської думи в наданні притулку в місті керівництву УНР після залишення ним столиці в січні 1918 р.

Зміни менталітету і соціальних груп, і окремих особистостей у ході Української національної революції стали яскравим прикладом для ілюстрації впливу революційних подій на формування нових соціально-ціннісних орієнтацій. Так, С. Петлюра протягом кількох років пройшов шлях від рядового журналіста до Головного отамана, Голови Директорії УНР, керівника боротьби за українську державність; П. Скоропадський – від російського генерала, який не розумів потреби українізації армії, до керівника Української Держави, котрий відстоював ідею сильної української армії, розвиток національної науки, освіти та культури. Подібна трансформація поглядів була би неможливою в мирний час, коли зовнішні фактори не виступають подразниками внутрішніх змін.

Останнім часом пізнання історичних процесів стало нерозривно пов'язаним з усними спогадами очевидців досліджуваної доби, мемуарів і спогадів безпосередніх учасників. Робота з усними та письмовими спогадами вимагає від історика професійного володіння предметом дослідження, накопичення матеріалу для перехресної перевірки з інших джерел, як-от: офіційних повідомлень періодики та преси, збірок документів тощо. На думку Н. Яковенко, «лише критика тексту є тією пізнавальною операцією, яку можна в строгому сенсі слова назвати методом роботи історика» [729, с. 240]. Звісно, що до мемуарів і спогадів як джерел дослідження потрібно ставитися критично через високу ймовірність подачі в них суб'єктивних оцінок. Однак використання в роботі з ними нових методів наукового дослідження та пізнання дає змогу конкретизувати й посилити загальну оцінку тих чи інших історичних подій і процесів.

Так, у сучасній національній історіографії доби Української революції 1917–1921 рр. важливе місце посіли спогади безпосередніх учасників боротьби за українську державність, видані в різні роки за кордоном, а з проголошенням незалежності України – частково в нашій державі (Є. Бородисевича, В. Винниченка, Д. Дорошенка, О. Гольденвейзера, Є. Маланюка, Г. Мартинця, Л. Мишуги, В. Габсбурга (В. Вишиваного) та ін.).

Сучасна національна методологія історичної науки збагатилася надбаннями діаспорної історичної школи, праці представників якої раніше через ідеологічні причини були недоступними більшості українських дослідників. Така своєрідна глобалізація історичної науки в розрізі проблематики Української революції 1917–1921 рр. дала змогу вітчизняним історикам швидше опанувати нові методологічні підходи, узяти на озброєння нові методи досліджень, щоб сформулювати якісно нові, незаангажовані висновки. З іншого боку, напрацювання українських учених протягом останніх двадцяти років стали надбанням західноєвропейської методології історії. З огляду на це зазначимо, що пошук нових чи повернення до тих, що раніше

ігнорувалися, ракурсів дослідження визначає якісно новий рівень і характер сучасного розвитку національного методологічного знання.

Стосовно обраного нами об'єкта дослідження (період Української національної революції 1917–1921 рр.), то таке взаємозбагачення методологічних підходів та широкий доступ до напрацювань закордонних учених (друковані видання й електронні через мережу Інтернет) дало змогу розглядати проблему всебічно та інтегрально, виокремити найефективніші для нашої роботи методи дослідження. Серед таких праць слід назвати роботи О. Удовиченка, І. Мазепи, О. Доценка, Д. Дорошенка, В. Петріва, В. Винниченка, В. Липинського, М. Омеляновича-Павленка, А. Пузицького, М. Стахова, Ю. Тютюнника, О. Шпілінського та інших. Докладно наукові надбання зазначених авторів розглядалися й аналізувалися в першому розділі цієї праці.

Ще однією особливістю сучасної методології історії та її військово-політичної складової є взаємозв'язок ті взаємодія основних (центральных) та регіональних наукових шкіл щодо методологічних дослідницьких підходів. Тенденції останніх років дають підставу говорити про те, що суспільно-гуманітарна наука набуває ваги в регіонах. У той час, коли для фундаментальної й експериментальної науки необхідні значні капіталовкладення та потужна лабораторна база, що є прерогативою великих промислових міст із відповідним матеріальним і фінансовим станом, то більшість обласних центрів володіють значним пластом історико-краєзнавчої інформації, яка потребує методологічної обробки.

Джерельна база місцевих архівів та музеїв за всі роки незалежності України не ставала предметом уваги й усебічної розробки столичних науковців. Водночас методологічні напрацювання місцевих дослідників не лише доповнюють та розширюють висновки своїх колег, а й інколи спонукають по-іншому трактувати події і їхні наслідки для перебігу української історії. Тому обмін досвідом використання методів історичних студій, поділ здобутої

інформації є важливим складником наукових дискусій, роботи конференцій, семінарів, симпозіумів, конгресів.

Так, опрацювання матеріалів державних архівів Волинської, Рівненської, Житомирської, Тернопільської та Хмельницької областей (згідно з адміністративним поділом періоду Російської імперії ці області повністю чи частково входили до складу Волинської губернії в досліджуваний період) дає змогу визначити специфіку розвитку цих територій у добу Першої світової війни та в період національно-визвольних змагань українського народу, простежити зміни, які відбувалися на волинських землях під впливом загальнодержавних військово-політичних подій.

Щодо конкретних подій доби Української національної революції, то фонди згадуваних вище архівів, з-поміж іншого, містять унікальні документи, робота з якими дає змогу осягнути складність боротьби як за місцеві органи влади, так і за вплив на свідомість місцевого населення між представниками російсько-більшовицьких й українських військово-політичних кіл. При цьому важливим аспектом роботи дослідника в архівній установі обласного підпорядкування є обрання правильного способу обробки та аналізу віднайденої інформації.

Не потрібно намагатися втиснути здобутий матеріал у рамки встановленої оцінки чи висновків попередніх науковців зі схожих проблем дослідження. Адже нерідко архівний документ, зміст якого звірений з іншими документальними відомостями із зазначеного періоду, дає змогу по-новому інтерпретувати ту чи іншу подію, під іншим кутом зору поглянути на історичний процес. Працюючи з архівними документами, потрібно запропонувати власні, для конкретної мети уточнені підходи критичного аналізу. Наприклад, в обласних архівах доволі часто трапляються розпорядження місцевих органів влади доби Української революції, складені на підставі вказівок центральних державних інституцій. Їх текстова обробка місцевими чиновниками нерідко різниться між собою (застереження стосується повітів Волинської губернії) й подекуди стає малосхожою із текстом самого

оригіналу. Однак це не стосується наказів, циркулярів, обіжників та інших документів, які без місцевої текстової обробки надсилалися через волинські повіти безпосередньо у волості.

Попри проблеми, які виникають на шляху історичного пізнання й набуття методологічних знань, українська історична наука протягом останніх двох десятиліть зробила значний крок уперед. Насамперед, це стосується покоління істориків-дослідників, вихованих у незалежній Українській державі на засадах нової історичної парадигми. Ця плеяда науковців, не будучи знайомою з догматикою історичних досліджень попередньої доби, поступово формує сучасну методологію національної історії зі своїми специфікою й особливостями, які поступово кристалізують і структурують історичне співтовариство. Щодо досліджуваного історичного періоду, то в останні роки з'явилася низка цікавих, оригінальних розвідок, отриманих завдяки застосуванню нових методів історичного пізнання та дослідження.

Визначаючи методологічні підходи до проблеми, ураховано той фактор, що період 1917–1921 рр. носив перехідний характер. Події Першої світової війни, значна частина з яких відбувалася на території Волинської губернії, не лише визначили статус губернії як прифронтової, а й спричинили поширення нестабільності та занепаду. По суті, волинське населення і протягом війни, і в роки боротьби за українську державність жило в стані постійного форс-мажору. Волиняни повною мірою відчули мобілізаційні заходи імперської влади, установлення воєнних режимних норм, заходів економії, втрати близьких і рідних, біженецько-міграційні процеси, а жителі західноволинських повітів ще й «принади» німецького та австро-угорського окупаційних режимів. Усе це «різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя» [560, с. 16]. Із врахуванням цих особливостей здійснювалася ця студія.

Побудова незалежної Української держави сприяла повороті в сучасній методології історії завдяки посиленню уваги до регіональної історії та

допоміжних історичних дисциплін. Перший і другий складники, набувши статусу офіційних джерел історичного пізнання національної ідентичності, не лише розширили дослідницьку базу, а й зумовили використання нових методів дослідження. Виявляючи умови та передумови пізнавальної діяльності, методологічний аналіз перетворює їх у засоби усвідомленого вибору й наукового пошуку [614, с. 23].

Важливим аспектом пізнання будь-якої історичної доби, у тому числі періоду 1917–1921 рр., є комплекс різноманітних методів наукового дослідження, які підходять для вивчення конкретних історичних явищ і процесів. Щоб їх усебічно опанувати, потрібно знати й використовувати закони та категорії, поняття й принципи, вироблені теорією та практикою історичного пізнання [357].

Сучасний стан розвитку української історичної науки, її галузей та низки спеціальних історичних дисциплін (історіософії, історіографії, філософії історії, джерелознавства, краєзнавства тощо), з одного боку, створює умови, а з іншого – визначає необхідним застосування нових методологічних підходів і принципів щодо дослідження доби Української революції.

Ураховуючи надбання вітчизняної й закордонної історичної науки, методологічну основу нашого дослідження побудовано на принципах історизму, системності, об'єктивності та соціального підходу.

Так, за принципом історизму, який найбільше відображає особливості історичного пізнання, з'ясовано передумови та причини початку Української революції, шляхи й специфіку її поширення на волинські землі; закономірності та специфіку військово-політичних процесів на території Волинської губернії, особливості розвитку Волині в конкретний історичний період доби національно-визвольних змагань. Крім того, принцип історизму покладено в основу визначення ролі конкретних історичних осіб у військово-політичних процесах тієї доби, дослідження причин трансформації їхніх політичних поглядів, їх вплив на зміну ситуації у волинських землях.

Тісно взаємопов'язаний із попереднім принципом принцип об'єктивності, який вимагає розглядати різні аспекти конкретних історичних подій і явищ у всій їх багатогранності та суперечливості. Особливості військово-політичних процесів на Волині автор намагався осмислити крізь призму тогочасної політичної ситуації в Українській державі із врахуванням висунутих попередніми дослідниками теорій та узагальнень із тієї історичної епохи. Автор використав творчий підхід у дослідженні історичних джерел, застосовуючи різні методи пізнання, щоб отримати максимально різнобічну й широку інформацію.

Принцип об'єктивності посприяв аналізу всього масиву документів та матеріалів, які опрацьовувалися при проведенні дослідження. Не відкидаючи жодного з наявних у нашому розпорядженні джерел інформації, критично та об'єктивно оцінено ті з них, які містили в собі ідеологічне нашарування, спотворену або свідомо перекручену інформацію. Тому перевага надавалася тим джерелам, які існували незалежно від попередніх дослідників чи найменше були ними «переоцінені» й у тій або іншій формі відображали історичні реалії періоду боротьби за українську державність.

Принцип системності, який покликаний орієнтувати дослідника на розкриття цілісності об'єкта дослідження та внутрішніх механізмів його функціонування [600, с. 198], застосовувався нами для комплексності дослідження, логічного поділу на дрібніші аспекти обраної проблеми, щоб створити цілісну картину військово-політичних процесів на території Волинської губернії під час Української національної революції. На принципі системності побудовано пошук конкретних механізмів цілісності вивчення об'єкта дискурсу, його множинних аспектів, що в результаті привело до підготовки узагальнюючих висновків з обраної наукової теми.

Використовуючи принцип соціального підходу, розглянуто вплив військово-політичних процесів у Волинській губернії на зміни рівня й умов життя місцевого населення, його участь у революційних подіях, визначено вплив поразки Української революції на рівень життя та становище жителів

Волині. Попри те, що ми досліджували військово-політичні процеси, не могли залишитися поза увагою питання, пов'язані із впливом бойових дій, політичного протистояння й більшовицької агітації на життя пересічних волинян, адже людський фактор завжди був визначальним у революціях, соціальних збуреннях, народних бунтах. Тому цікавим є визначення впливу військового та політичного складників української національної боротьби на соціальні аспекти Волинського регіону.

Отже, за роки незалежності України національна методологія історії пройшла власний шлях становлення. Методологічні засади новітньої української історичної науки протягом останніх двох десятиріч формувалися переважно через призму національних державницьких позицій із врахуванням позитивного досвіду європейських демократій. За цей час виросло нове покоління науковців, не обтяжених ідеологічними обмеженнями радянської доби, що сприяло збільшенню засобів і методів наукового пізнання. Під час розробки обраного об'єкта дослідження автор спирався на новітні теоретико-методологічні засади, необхідні для вивчення конкретно-історичного етапу (доби Української революції), процесів (військово-політичних процесів), історії регіону (Волинської губернії).

Використання менталітету як методологічного концепту дало нам змогу розширити вивчення різних аспектів досліджуваної теми, особливостей військово-політичних процесів у 1917–1921 рр. у Волинській губернії. Застосування такого підходу дало змогу заглибитися в суспільно-політичні аспекти розвитку губернії, які визначилися під впливом загальнодержавних військово-політичних подій та оцінити ступінь їх сприйняття місцевим населенням й участі волинян у боротьбі за українську незалежність.

2.2. Методи наукового пошуку та дослідження

Основою для вибору методів дослідження став діалектичний підхід, що сприяло синтезові інформації про досліджувані військово-політичні процеси на Волині в 1917–1921 рр. Важливою складовою частиною методології

здійсненого наукового пошуку стало застосування системного підходу. Зі свого боку, це сприяло створенню цілісної картини послідовності військово-політичних процесів у Волинській губернії протягом доби національно-визвольних змагань та їх місця в державотворчих процесах. Для систематизації й класифікації джерельної бази та наявного фактологічного матеріалу, установлення вірогідності й змістової наповнюваності інформації використовувався гносеологічний аналіз.

У процесі вивчення військово-політичних процесів на території Волинської губернії під час Першої світової війни та українських національно-визвольних змагань виокремлено кілька дослідницьких напрямів: теоретико-методологічний, джерелознавчо-методичний, конкретно-історичний та міждисциплінарний. Кожен із них об'єднує спільні за ознаками й внутрішньою складовою елементи. Так, теоретико-методологічний напрям передбачає обґрунтування військових досліджень як особливої галузі історичних досліджень, створення дослідницької моделі військово-політичних процесів на етапі визвольної боротьби, вивчення військово-політичних процесів на території України як суспільного та соціального феномену. Джерелознавчо-методичний напрям об'єднує дослідження джерельної бази проблеми, опрацювання даних про кількісний і якісний склад військових формувань ворогуючих сторін, у тому числі й тих, що дислокувалися на Волині, до складу яких входило найбільше волинян. Конкретно-історичний напрям охоплює низку загальноісторичних методів дослідження: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-персонологічний, увесь арсенал джерелознавчих методик, які застосовуються для перевірки вірогідності та встановлення репрезентативності джерельного матеріалу, уведення до обігу нових джерел. Міждисциплінарний напрям долучає методологічні принципи та інструментарій, властивий насамперед для додаткових історичних дисциплін.

Для вивчення різних аспектів військово-політичних процесів, що відбувалися на території Волинської губернії під час національно-визвольних

змагань 1917–1921 рр. використано загальнонаукові й спеціальні методи дослідження. Здебільшого їх застосування нерозривно пов'язане, зважаючи на об'єкт вивчення. Комплексність нашої роботи зумовила відповідний підхід до вибору оптимальних науково-дослідницьких методів. Ознакою такого підходу мало стати формулювання нових понять у розрізі військово-історичного аналізу означеної доби.

Для ґрунтового вивчення військово-політичних процесів в окремо взятому регіоні – Волинській губернії – із загальнонаукових методів дослідження обрано історичний, методи класифікації, аналізу й синтезу, індукції та дедукції.

Історичний метод дав змогу сформулювати об'єкт і предмет дослідження конкретного історичного періоду, установити історичну послідовність досліджуваних подій, визначити ступінь впливу на їх розвиток військових і політичних загальнодержавних процесів. Установлено передумови військово-політичних змін у Волинській губернії із набуттям нею статусу прифронтової, з'ясовано причини невідворотності конкретних явищ, перебіг військово-політичних процесів. Ураховуючи розбіжності у написанні назв населених пунктів та прізвищ у документах 1917–1921 рр., у дисертації їх подано у відповідності до сучасної транскрипції: Радивилів (Радзівілів), Новоград-Волинський (Звягель), Рівне (Ровно), Ізяслав (Заслав), Кременець (Крем'янець), В. Петрів (В. Петров), О. Жуковський (О. Жуківський) й ін.

Використовуючи метод класифікації, нам удалося відокремити значущі факти від маловизначальних, здійснити впорядкування джерельних даних. Із допомогою цього методу здійснено систематизацію опрацьованої літератури за визначеними критеріями, охарактеризовано відмінності між групами літературних матеріалів та архівних джерел. Водночас у процесі систематизації та класифікації джерельної бази дослідження, фактологічного матеріалу, установленні вірогідності отриманої інформації використовувався гносеологічний аналіз. Метод класифікації в поєднанні зі спеціально-

історичними методами використано для визначення основних напрямів дослідницької роботи в хронологічних і територіальних межах дослідження.

Метод аналізу й синтезу, застосування якого дає змогу досліднику осягнути будову досліджуваного об'єкта, має посприяти у відокремленні істотного від неістотного в роботі, а складне звести до простого. Використання цього методу на практиці допомогло згрупувати розрізнені факти військових і політичних подій на території Волинської губернії в логічний, структурований ланцюг. Аналіз виявлених фактів дав підставу створити цілісну картину військово-політичних процесів на Волині протягом доби національно-визвольних змагань, порівнянню їх із загальнодержавними процесами. Синтез історичних фактів дав змогу в динаміці простежити зміни, що відбувались у волинських повітах у процесі їхнього історичного поступу.

Метод індукції та дедукції сприяв проведенню комплексного дослідження процесів, що відбувались на території Волинської губернії протягом завершального періоду Першої світової війни та під час українських національно-визвольних змагань. Зокрема, завдяки науковій індукції вдалося згрупувати події, що відбувались на території Волинської губернії за схожими критеріями (територіальними, соціальними, політичними і т. ін.), визначити їх відмінності та наслідки для місцевого населення. Дедуктивний метод використовувався для систематизації опрацьованого матеріалу, формулювання висновків. Його застосуванню передував період накопичення й теоретичного осмислення емпіричного матеріалу.

При роботі з джерелами та матеріалами дослідження, підготовці рукопису, написанні висновків, створенні додатків, окрім загальнонаукових методів дослідження, використано спеціально-історичні методи. З-посеред спеціально-історичних методів вжито історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-персонологічний та метод актуалізації. Їхнього теоретичною базою стали відповідні наукові теорії спеціально-історичного спрямування.

Історико-генетичний метод дослідження дав нам змогу показати причинно-наслідкові зв'язки та закономірності історичного розвитку Волинської губернії під час Першої світової війни й у ході Української національної революції. Використовуючи історико-генетичний метод, нам удалося охарактеризувати історичні події та історичні постаті в їхній індивідуальності й образності. За допомогою цього методу проаналізовано розвиток військово-політичних процесів на Волині, їх співзвучність із загальнодержавними революційними подіями та процесами.

Однак, щоб не втратити загальної картини й історичних закономірностей тієї доби, наша увага концентрувалася не лише на використанні історико-генетичного методу. До недоліків цього методу слід віднести описовість та надмірну невизначеність методики проведення. Тому у своїй роботі ми намагалися використовувати його в комплексі з іншими методами, щоб не утруднювати зіставлення фактів та зведення до єдиного цілого результатів окремих досліджень.

Історико-порівняльний метод широко використовувався для аналізу процесів, фактів, подій як загальнодержавного, так і регіонального значення. Найефективнішим він став у випадках, коли потрібно було показати роль військово-політичних подій, які відбувалися на території Волинської губернії, на хід національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Насамперед це стосується українізації військових частин російської армії, періоду перебування на Волині Української Центральної Ради й уряду УНР, бойових дій Дієвої армії УНР. Ефективність історико-порівняльного методу виявилась у проведенні порівняльної характеристики військово-політичних процесів на території Волинської губернії, інших губерній Української держави, її столиці, у державах-сусідах, передусім у Польській державі. Такий підхід дав нам можливість краще зрозуміти суть досліджуваних процесів за схожістю та відмінністю їхніх складників, а також провести порівняння та співставлення у просторі і часі.

Історико-порівняльний метод сприяв розкриттю суті досліджуваних явищ на основі побічних фактів у тих випадках, коли вони не були очевидні. Використаний метод дав змогу виявити спільне й повторюване в загальнодержавній і регіональній історії доби національно-визвольних змагань, виявити закономірності військово-політичних процесів та їхні якісні відмінності.

Історико-типологічний метод, суть якого полягає в пізнанні суспільно-історичних явищ через виявлення спільного для всього розмаїття цих явищ, використано для вивчення й аналізу, визначених попередніми дослідниками, різних стадій Української революції (Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Гетьманат «Українська Держава», Директорія УНР), реакції (підтримка, захист, неприйняття, ворожий виступ тощо) на них зі сторони місцевого волинського населення. Використовуючи історико-типологічний метод, визначено спільне (побудова української державності, боротьба із внутрішніми ворогами та опозицією, із зовнішніми ворогами) і відмінне (автономістська програма УЦР, гетьмансько-монархічна державність П. Скоропадського, незалежна Українська Народна Республіка доби Директорії) у період Української революції.

Історико-системний метод застосовано для усвідомлення цілісності історичної доби Української національної революції та визначення її місця в загальноєвропейських політичних процесах першої чверті ХХ ст. Цей метод, який характеризується цілісністю й комплексністю отриманих результатів, ефективно використано, щоб сформулювати узагальнюючі висновки з проблеми дослідження. Доведено, що революційні події в Україні в 1917–1921 рр. частина загальноєвропейського політичного процесу, який був активізований подіями Першої світової війни та радикалізацією поглядів народних мас.

Вибудовуючи структуру дисертаційної роботи, ми використали проблемно-хронологічний метод. Такий підхід дав можливість послідовно викласти опрацьований матеріал. Ефективне використання проблемно-

хронологічного методу сприяло структуруванню й узгодженню за часом здійснення досліджуваних подій. Особливо це стосується періоду переходу обчислення часу в УНР за григоріанським календарем (новим стилем). Завдяки використанню цього методу вдалося розділити обрану тему дослідження на вузьчі проблеми, назви яких сформульовано в окремих розділах дисертації. До певної міри дотримання проблемно-хронологічного методу вплинуло на специфіку роботи з джерелами та матеріалами, надавши цьому процесові логічної послідовності.

Роботи попередніх дослідників піддано критичному аналізу. Зосереджено увагу на інтерпретації дослідників, на їх відповідності нашому розумінню змісту й інформаційним можливостям джерела. Опрацьовуючи узагальнюючі праці, простежимо формулювання висновків попередниками: чи не містять вони ідеологічного нашарування та впливу загальноприйнятих на момент написання праці умовностей. Відзначено акуратність роботи з фактами й правильність правопису у власних назвах, іменах, географічних об'єктах, цифрових даних.

Історико-персонологічний метод використано для дослідження ролі окремо взятої особи на хід військово-політичних процесів, які мали місце на території Волинського регіону, а інколи впливали й на загальноукраїнську ситуацію. У цьому сенсі розглянуто як уродженців Волині (В. Кіквідзе, Д. Андро, В. Оскілко, О. Осецький), так і державних, військових, політичних діячів, які діяли на території губернії (М. Грушевський, С. Петлюра, Є. Коновалець, Ю. Тютюнник, М. Омелянович-Павленко та ін.).

Застосування методу актуалізації стало необхідним на етапі вибору, формулювання й обґрунтування тематики дисертації. Його використання дало змогу окреслити наукову проблему, сформулювати тему та мету роботи, визначити пріоритетні напрями дослідження. Із застосуванням методу актуалізації вироблено практичні рекомендації, виходячи із практичної значимості отриманих результатів.

Під час дослідницької роботи використано і спеціальні, і міждисциплінарні методи досліджень: системно-структурний, статистико-аналітичний, метод багатофакторного аналізу. Такий підхід забезпечив необхідну для нашого дослідження комплексну науково-методологічну базу. Так, використовуючи практичні напрацювання наукового пошуку та застосовуючи багатофакторний аналіз, удалося сформулювати кінцеві результати роботи.

Важливим елементом дослідницької роботи із матеріалами та працями попередніх науковців стало формулювання понять і категорій, які розкривають суть досліджуваної наукової проблеми й відповідного історичного періоду, що відображено в термінах. Їх у роботі кілька десятків, тому немає необхідності перераховувати всі. До найважливіших внесемо такі загальні терміни: «держава», «військо», «політика», «населення», «територія» й ін.; конкретні: «Волинь», «Українська Центральна Рада», «Армія УНР», «Українська Народна Республіка» та ін. Поряд із поняттями формою вираження наукового знання були категорії. Під час роботи над дисертацією використано такі категорії: загальнонаукові (система, елемент, структура, інформація, функція й ін.), історичні (доба, період, формація, суспільство, століття, епоха тощо), філософські (рух, простір, час, можливість, протиріччя, дійсність, необхідність, випадковість та ін.).

Отже, для всебічного дослідження військово-політичних процесів на території Волинської губернії під час українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. виокремлено кілька дослідницьких напрямів: теоретико-методологічний, джерелознавчо-методичний, конкретно-історичний і міждисциплінарний. Комплексне використання методів дослідження дало змогу залучити до роботи широке коло документів, мемуарної та наукової літератури; визначити загальні тенденції військово-політичних процесів у добу Української революції, виокремити особливості розвитку Волинської губернії в 1917–1921 рр.

*****

Сучасний стан розвитку української історичної науки, її галузей та низки спеціальних історичних дисциплін, з одного боку, створив умови, а з іншого – визначив необхідним застосування нових методологічних підходів і принципів щодо дослідження доби Української національної революції. Ураховуючи надбання вітчизняної та закордонної історичної науки, методологічну основу нашого дослідження побудовано на принципах історизму, системності, об'єктивності й соціального підходу.

Обираючи оптимальні методи дослідження, застосовано діалектичний, системний, гносеологічний, цивілізаційний підходи, що сприяло синтезові наявної інформації, створенню цілісної картини військово-політичних процесів на території Волині під час доби Української революції, систематизації та класифікації джерельної бази дослідження, установленню вірогідності інформації, характеристиці соціальної, політичної й військової ситуації на волинських землях.

Для вивчення різних аспектів військово-політичних процесів, що відбувалися на території Волинської губернії під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., використано як загальнонаукові методи дослідження, так і спеціальні. Здебільшого їх застосування нерозривно пов'язане, зважаючи на об'єкт студій. Так, із загальнонаукових методів обрано історичний, а також методи класифікації, аналізу й синтезу, індукції та дедукції.

Під час роботи з джерелами й матеріалами дослідження, підготовки рукопису, написання висновків, створення додатків використано спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-персонологічний та метод актуалізації. Крім того, застосовано спеціальні й міждисциплінарні методи дослідження: системно-структурний, статистико-аналітичний, багатофакторного аналізу. Такий підхід забезпечив необхідну науково-методологічну базу. Дисертант сформулював поняття, терміни й

категорії, які відображають суть цієї наукової проблеми й відповідного історичного періоду.

Поєднання різних методів дослідження дало змогу об'єктивно та комплексно підійти до розгляду обраної наукової теми, завдяки чому, на нашу думку, удалося здійснити об'єктивне опрацювання зібраної інформації, відобразити репрезентативність джерельної бази, належно обґрунтувати результати наукового пошуку.

РОЗДІЛ 3

ВОЛИНЬ В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

3.1. Діяльність Українських січових стрільців на території західноволинських повітів

Межі Волинської губернії, перебіг військово-політичних процесів на території, яку ми досліджуємо, визначені указом російського імператора Павла I 29 серпня 1797 р. Територія губернії переважно відповідала своїм історико-етнічним кордонам, що підтвердили студії С. Рудницького та М. Кордуби [704, с. 18].

На початку Першої світової війни до складу Волинської губернії входило 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Ізяславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський і Староконстянтинівський [365, с. 606] (додаток А).

У 1913 р. населення губернії, за даними Волинського губернського статистичного комітету, становило 3 873 125 осіб [98, арк. 2], перед початком Першої світової війни – 4,2 млн осіб [479, с. 339]. Більшість із них проживала в сільській місцевості (близько 75 %). Значно менше – у містах і містечках (21,4 %) [630, с. 95].

На початок 1916 р. більшість західноукраїнських земель окупувати війська країн Троїстого союзу. Холмщину й Західну Волинь захопило австрійське військо, а Підляшшя та Північну Волинь – німецька армія. За задумом австро-угорського уряду, ці землі потрібно було використати як сировинний придаток для обслуговування армії завойовників. Тому на захоплених територіях майже відразу встановлено жорсткий окупаційний режим. Таке ставлення до місцевого населення з боку завойовників налаштувало його проти австро-німецьких офіцерів і солдатів, а відтак – і до посилення російського впливу на цих землях.

Водночас до окупованих австрійцями західноукраїнських земель посилювався інтерес українських військово-політичних сил Галичини. На ту пору західноукраїнські партії, об'єднавшись у Загальну Українську Раду, почали вимагати від австро-угорської влади виконання своїх передвоєнних обіцянок стосовно української громади Західної України.

ЗУР звернулася до австрійського уряду з пропозицією надати вищі адміністративні посади на Холмщині й Волині українцям, створити на окупованих австрійцями землях українські школи, читальні, організувати випуск газет, що мало би привести до активізації національного життя місцевого населення. Українські політичні сили звернулися до керівництва СВУ про утворення на півавстрійських українських територіях, зокрема в Холмі та Володимирі-Волинському, гімназій з українською мовою викладання [77, арк. 3 зв–4].

Проте складалося враження, що імперська влада забула про свої передвоєнні обіцянки. Австро-угорська адміністрація не поспішала роздавати українцям посади в місцевих органах управління, створювати українські навчальні заклади та освітньо-культурницькі організації. У Ковелі, наприклад, серед членів магістрату не було жодного українця. Не було їх і в громадській міліції. Потрібно зауважити, що на осінь 1915 р. в Ковельському повіті українців проживало трохи менше 85 % від загальної кількості жителів. Подібною була ситуація в інших повітах Західної Волині.

У волинських містах поступово почала насаджуватись окупаційна адміністрація, яка в більшості складалася з поляків. Одним із небагатьох випадків, коли очільником міста було призначено українця, став Володимир-Волинський. Урядовим комендантом міста (офіційно – Кайзерліхер унд Кенігліхер Регірунгс комісар) восени 1915 р. призначено Г. Мартинця [281, с. 6]. Він потрапив на Волинь 1 жовтня 1915 р. як референт при господарському відділі Окружної команди [75, арк. 1]. Цей випадок був, швидше, винятком. Недарма до українського політичного осередку у Відні з Волині надійшов лист такого змісту: «Ми надіялися бути під австрійською владою, а опинилися в

польському ярмі, що гірше від російського... Українців не допускають до жодної служби»* [406, 16 листопада].

Домінування поляків у місцевих органах влади, невдала спроба створити для окупованої української території окреме генерал-губернаторство, жорстка експлуатація українського населення Волині, значні втрати в лавах легіону спонукали ЗУР домагатися від австрійського командування створення на території Волині комендатур для проведення мобілізаційних заходів і в лави австрійської армії, і до складу легіону УСС. У серпні 1915 р. відповідний меморандум надіслано урядам Австро-Угорщини та Німеччини.

Дня 29 січня 1916 р. австрійське військове командування дозволило легіонові УСС проводити набір добровольців на території Волині [465, с. 304]. При цьому поставлено умову, що таку роботу можуть здійснювати лише вербункові комісари, призначені по одному в трьох найбільших містах Волині своїми силами та особистим умінням. Австрійська влада дала дозвіл січовим стрільцям проводити набір волинян до легіону в трьох повітах – Володимир-Волинському, Ковельському й Луцькому. Додатковою умовою їхньої діяльності австрійською владою була висунута вимога, щоб комісари УСС залагоджували конфлікти між окупаційним військом та місцевим людом [399, с. 135].

Зауважимо, що командування УСС та українські галицькі політики, домагаючись присутності представників легіону на волинських землях, спочатку не зовсім об'єктивно оцінили суспільно-політичну ситуацію в краї. Згодом, коли становище населення в Західній Волині було вивчене ізсередини, то змінилися й завдання січовиків. Прийшло розуміння, що ця акція мусить бути використаною «як можливість пробудження національної свідомості та активізування братнього населення, яке мало свою національну кріпкість, але за тогочасних несприятливих обставин її проявити не мало змоги» [281, с. 12].

---

* Тут і далі україномовні цитати подаються зі збереженням тогочасної орфографії та стилістики. Переклади цитат з інших мов здійснив автор.

Не додавав оптимізму й стан православ'я, поширеного на Волині. Аналізуючи його, І. Крип'якевич указував, що «православна церква здеморалізована російським правлінням і не представляє в теперішнім стані сильної опори для українства» [79, арк. 34]. Д. Вітовський в листі до М. Волошина писав: «Населення зостало зовсім без церковних і релігійних услуг і їх брак дуже боляче відчуває» [83, арк. 19]. Проте протягом наступних місяців ця негативна ситуація не була розв'язана, зближення православної та національної ідей на теренах Західної Волині не відбулося.

На початку вербункової акції Бойова Управа вирішила вислати на Волинь комісарами сотників Д. Вітовського й В. Дідушка, четарів М. Саєвича та М. Гаврилка. Водночас Г. Коссак пропонував інший склад представників галицького стрілецтва на Волині: сотник Е. Рожанковський, поручник О. Левицький, четар О. Новаківський, хорунжі О. Суховерський та І. Сіяк [429, с. 49]. Усі ці старшини й підстаршини мали довоєнний досвід викладацької та наукової роботи. Переборовши опір отамана Г. Коссака, який виступив проти відрядження саме цих старшин, мотивуючи це тим, що вони не мають відповідного освітнього рівня й більше потрібні легіонові, на Волинь виїхали вербунковими комісарами: четар М. Саєвич – до Володимира-Волинського, четар М. Гаврилко – до Луцька, сотник Д. Вітовський – до Ковеля [565, с. 42]. Пrawdами і неправдами вдалося виділити їм помічників. Офіційно, як джури, із ними поїхали десятник М. Романюк і стрільці А. Кузьмич та І. Романків, які пізніше стали вчителями у волинських школах [465, с. 306].

Найвідомішим військово-політичним діячем західноукраїнського державницького руху, який у складі вербункових комендантів працював на Волині, був сотник Д. Вітовський. Коли його викликали з місця розташування Коша в селі Свистільники Рогатинського повіту до Львова й повідомили про ухвалу Бойової Управи, сотник сприйняв цю новину без ентузіазму. Він не бажав, щоб на нього дивилися як на людину, яка уникає військової повинності та покидає своїх бойових товаришів у складний для українського війська момент.

Проте, підкоряючись наказу, сотник Д. Вітовський 10 лютого 1916 р. прибув до Ковеля й почав виконувати свої обов'язки. Ковельський округ, на який поширювалися повноваження Вітовського, створено в 1916 р. австрійською владою. Він складався з 13 жандармських станиць [432, с. 363], нараховував 216 сіл із 70-тисячним населенням [658, с. 93; 472, с. 248]. До приходу австрійської адміністрації населення Ковельського повіту складало 250 тисяч. Відступаючи, російське військо евакуювало із собою 180 тисяч населення Ковельщини. Водночас з Володимир-Волинського повіту виселено 250 тисяч із 400, а з Луцького – 130 тисяч із 320 тисяч жителів повіту [73, арк. 8]. Волинське населення, що залишилося після приходу австро-угорської армії, було переважно малоосвічене, пригноблене постійними реквізиціями нового окупаційного режиму. У тому ж Ковелі більшість вивісок підписано німецькою мовою, переважали німецькомовні література та преса, розташовувалися значні військові німецькі сили.

На понівеченій русифікацією Волині поява поодиноких січових стрільців, що прибули сюди після окупації регіону австро-німецьким військом і підтримували з ними робочі стосунки, спочатку сприймалася місцевим населенням дуже насторожено.

Д. Вітовський у листі до Н. Гірняка виражав своє занепокоєння щодо духовного стану місцевого населення. Він зазначав, що мало хто з волинян називав себе українцем, а швидше – «православними», «мужиками», «руськими» [378, 26 березня]. Тому не дивно, що австрійське військове командування було переконане, що у Волинському краї ніяких українців немає [399, с. 136], а поляки використали цей фактор для того, щоб заявити перед австрійською владою про свої претензії на західноволинські землі.

У середовищі української інтелігенції Галичини стосовно волинян побутувала думка, що «національна свідомість тамошнього українського населення, до речі, масово виевакуйованого москалями під час відступу в глиб російської держави, стояла тоді ще на дуже низькому ступені» [465, с. 302]. Як тут не згадати М. Міхновського, який уважав свідому інтелігенцію соціальною

базою майбутніх національних перетворень: «цю останню задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція. Це її право і обов'язок» [598, с. 155]»

У січні 1916 р. до Луцька прибули представники Легіону УСС четар М. Гаврилко і десятник М. Романюк. Тодішній бургомістр Луцька поляк Т. Тележинський писав у своїх спогадах, що січовики прибули, щоб вербувати добровольців до свого корпусу, однак місцеве населення не було готовим до акцій такого плану [759, с. 53].

Згодом Луцький комісаріат УСС перепрофілювався на освітньо-роз'яснювальну роботу. Протягом усього часу своєї акції в Луцьку січовики не мали підтримки в місцевого бургомістра, а тим паче в окружного коменданта, полковника Урбанського, якого М. Гаврилко небезпідставно вважав найбільшою перепорою українському рухові в краї [84, арк. 31].

Складність діяльності комісаріатів у Ковелі та Луцьку визначалася не лише страхом місцевого населення перед будь-яким військовим, а й відсутністю підтримки місцевих урядовців.

Інша ситуація склалась у Володимирі-Волинському, де посадником був Г. Мартинець. Комісар міста М. Саєвич відчував його підтримку, а відтак – і підтримку деяких свідомих міщан. Окрім того, у Володимирі-Волинському знайшлося з десяток освічених, ідейно свідомих городян, які надавали ефективну допомогу М. Саєвичу. Зокрема, Є. Чирановський став не лише активним соратником галицького старшини на освітній ниві, а й був своєрідним посередником між старшинами та місцевим населенням.

Істотну організаційну й фахову допомогу М. Саєвичу в запровадженні української шкільної справи на Володимир-Волинщині надавали Й. Пеленський, Л. Мишуга, О. Назарук, М. Угрин-Безгрішний [470, с. 212]. Кваліфікована допомога відомих галицьких науковців сприяла більш ефективному сприйняттю місцевими жителями Володимир-Волинського повіту ідеї української школи, ніж на Ковельщині.

Водночас зазначимо, що Г. Мартинцю та галицькій інтелігенції, яка пробувала налагодити українські справи у Володимирі-Волинському, на

перепоні часто ставили польські посадовці. Так, австрійський окружний комендант, полковник Дембровіцький намагався перешкодити у створенні української школи, православних і греко-католицьких богослужінь у місті, випуску повідомлень «Городської Управи» трьома мовами [620, с. 227].

Д. Вітовський та інші комісари у своїх звітах неодноразово звертали увагу на неможливість працювати з місцевим населенням по залученню його до війська, через недовіру й ворожість, посіяну в краї московським, а пізніше й австро-угорським окупаційним режимом. Пригноблене московським урядом селянство не хотіло нічого знати, окрім землі, на якій працювало. Тому комісари УСС мандрували по селах Волині й заспокоювали переляканих селян, розповідаючи про національну визвольну ідею та про українське стрілецтво [556, с. 75].

У березні 1916 р. траплялися поодинокі випадки мобілізації місцевої молоді до війська. Так, у хроніці діяльності комісаріату УСС у Володимирі-Волинському зафіксовано, що 15 березня «до Українських Січових Стрільців зголошується двоє хлопців, котрі досить свідомо приступають до легіону» [74, арк. 9 зв].

Австрійська військова влада не виявляла відкритої ворожості до комісарів, але й не надавала їм допомоги, як польським вербунковим представникам, які також діяли на Волині. Кожен український комісар змушений був діяти самотужки, бо австрійська адміністрація не дозволяла їм з'їжджатися для обговорення плану діяльності.

Вивчивши соціальну ситуацію у Волинському краї, вважаючи необхідним підняти освітній рівень та рівень національної свідомості волинського населення, а відтак і рівень його культурного й духовного розвитку, Д. Вітовський звернувся до Бойової Управи з проханням пролобіювати перед австрійською владою відкриття українських шкіл на Волині. Урешті-решт, після неодноразових звернень до Начальної Команди, австрійська влада дозволила освітню роботу у Волинському краї.

Дня 10 березня 1916 р. ЗУР одержала право засновувати на Волині українські приватні школи (згідно з розпорядженням команди 4-ї австрійської армії) [393, с. 18], призначати для них учителів, висилати священників і взагалі проводити на волинських землях культурно-освітню працю в українському національному дусі.

ЗУР та СВУ сформулювало спільну позицію щодо шкіл на Волині, яку викладено в спільній інструкції: «Ціле шкільництво окупованих українських земель повинно мати український національний характер, щодо мови викладової і щодо складу органів» [78, арк. 2]. Координацію культурно-освітньої діяльності на Волині було доручено Союзу визволення України. Під егідою цієї організації створено Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель, яке очолив І. Крип'якевич [648, с. 154].

Зазначимо, що після доволі тривалого періоду військового протистояння російського та австро-німецьких військ протягом 1915 р. на території західних повітів Волинської губернії стан шкільництва перебував на дуже низькому рівні. Більшість учителів евакуйовано або вони виїхали самі під час відступу російського війська. Тому школи припинили свою роботу не лише в невеликих містечках і селах Західної Волині, а й у повітових центрах – Ковелі, Володимирі-Волинському та Луцьку. Окрім того, за час перебування західних повітів Волині в складі Російської імперії тут були лише початкові російські школи й невелика кількість єврейських при синагогах. Більшість населення залишалася неписьменною: серед православних 82 %, серед католиків – 58 % [507, с. 371]. Г. Мартинець у своїх спогадах подав доволі вдалу характеристику тодішньої освітньої ситуації на Волині: «Новій окупаційній владі, зайнятій власними воєнними проблемами, справа освіти не була актуальна, а вже зовсім байдужа по відношенні до населення чужої території» [281, с. 11].

Першою народною школою на Волині, дата відкриття якої документально підтверджена, стала однокласна школа в с. Острів Луцького повіту. Вона відчинила свої двері 23 березня 1916 р. завдяки старанням стрільця УСС С. Сороки [328, 12 липня].

Відкриття першої школи на Ковельщині, заплановане 1 травня 1916 р., не відбулося через наступ генерала О. Брусилова на Волинь, що призвело до появи в Ковельському окрузі приблизно 23 тис. біженців. Австрійська влада створила спеціальні табори для біженців та органи опіки. Д. Вітовський на правах урядника Окружної команди став ними опікуватися [472, с. 250], а відкриття школи було перенесено на пізніший термін.

Після влаштування біженців Д. Вітовський почав безпосередньо займатись організацією українських шкіл. На допомогу йому після Брусиловського прориву та припинення діяльності Луцького комісаріату до Ковеля прибував четар М. Гаврилко. На неодноразові звернення про необхідність збільшити кількість учителів для організації шкільництва на Волині австрійська адміністрація кілька разів дозволяла прибуття нових стрільців. Вони відразу долучилися до просвітницької роботи, мандруючи по селах і поширюючи стрілецьку й національну ідею.

Сам Д. Вітовський за місяць об'їздив понад 30 сіл Ковельського округу [73, арк. 11], де проводив як загальні зустрічі-сходи, так і індивідуальні зустрічі – у хатах селян. Місцеве населення на перспективу навчання своїх дітей рідною українською мовою відгукнулося схвально. Найактивніші помічники збирали пожертвування на школи, підшукували приміщення й направляли туди дітей [653, с. 28].

Освітній рівень населення Ковельщини в той час був дуже низьким. Грамотність у Ковельському окрузі складала 13,2 %, а в місті Ковелі – 44 % [554, с. 32]. Не дивно, що Д. Вітовський неодноразово звертався до галицьких політиків із проханням надіслати на Волинь часописи «Діло», «Свобода», «Українське слово» [81, арк. 6 зв].

Попри різні перешкоди, Д. Вітовський у другій половині 1916 р. відкрив низку шкіл у Ковельському окрузі. Уже в перші місяці освітньої роботи комісаріату УСС у Ковелі відкрито 17 шкіл [565, с. 42]. Оцінюючи свою діяльність у цей час, Д. Вітовський говорив, що на Брусиловський наступ він відповів проривом на освітянській ниві. За короткий термін впорядковано

11 шкільних будинків, складено списки учнів, одержано дозвіл на створення нових шкіл.

За короткий термін Д. Вітовському вдалося організувати навчання дітей у Новій Вижві, Нових Кошарах, Торговиці, Любитові, Любомлі, Білашеві, Матієві. Складаючи звіт про проведену роботу, Д. Вітовський зазначав, що станом на 7 лютого 1917 р. на Ковельщині успішно діє 17 двокласових українських шкіл.

У цілому на Волині до літа 1916 р. працювало 50 початкових і дві семикласні школи, де навчалося понад 800 дітей селян. Учителями на Волинь, на прохання М. Саєвича та Д. Вітовського [82, арк. 11], приїхало понад 40 досвідчених січових стрільців, тимчасово звільнених від військової служби. Серед них – Б. Заклинський, А. Дідик, І. Васильків, О. Демчук, О. Вахнянин, М. Угрин-Безгрішний. Лише у Володимир-Волинському регіоні протягом 1916–1918 рр. стрільці УСС навчали дітей у 32 школах [136, арк. 58 зв–59].

Зі зростанням кількості шкіл почав відчуватися брак учителів. Тому на одному зі своїх засідань Українська окружна рада у Володимирі-Волинському звернулася до педагогічної громадськості Галичини з проханням допомогти Волині педагогічними кадрами [636, с. 140]. На заклик відгукнулися вчительки-галичанки М. Ліщинська, В. Волянська, М. Мудрицька, А. Гайдучок, А. Бігун [497, с. 102; 553, с. 81]. Водночас комісарам УСС на Волині Д. Вітовському та М. Саєвичу вдалося знайти близько десяти місцевих педагогів, яких поступово залучено до співпраці.

Дещо краще просувалась освітня справа під орудою Володимир-Волинського комісаріату УСС. До середини травня 1916 р. школи відкрито у Ляхові, Зашковичах, Риковичах, Луковичах, Свинюхах [80, арк. 33], до лютого 1917 р. – в Орищі, Устилузі, Літовежі, Лішні, Будятичах, Божанці, Дорошничках, Бискупичах, Ставках й ін. [136, арк. 15]

Першу приватну чотирикласну школу імені Тараса Шевченка відкрито 20 травня 1916 р. у Володимирі-Волинському, хоча навчання С. Сидорович розпочала ще 5 квітня [500, с. 13]. Активно долучилися до відкриття цієї школи

голова Українського шкільного комітету Є. Черановський, надпоручник Г. Мартинець та четар УСС М. Саєвич. Через наближення фронту в роботі школи відбулася перерва від червня до вересня 1916 р. Із поновленням роботи школи при ній нелегально відкрили два класи гімназії, де навчалося 22 дітей. Загальноосвітніх класів при цьому стало чотири через зростання кількості учнів. До роботи у Володимир-Волинській народній школі почали залучати місцевих жителів, які пройшли відповідну підготовку на вчительських курсах (Н. Масюк, А. Савович) [147, арк. 57]. Однією з перших учительок-волинянок стала Н. Масюк [649, с. 20]. До кінця 1916 р. до навчання в школі вписано 311 дітей, із яких постійно відвідувало заняття 215 [136, арк. 5 зв].

Про значний вплив на культурно-освітній, а відтак – і національно-свідомий розвиток Волинського краю свідчить сам факт існування Володимир-Волинської приватної школи імені Тараса Шевченка до 1920 р. та кількості учнів, що коливалася від 200 до 280 осіб.

На своєрідних курсах підвищення кваліфікації вчителів обов'язковими предметами двомісячних занять були українська мова, історія й географія України. Серед випускників, окрім згаданих вище, слід назвати Ю. Тлуховського, Д. Лотоцького, М. Панасюк, А. Чайко, Л. Захарчука [136, арк. 57 зв].

За участю М. Саєвича у Володимирі-Волинському проведено низку культурно-просвітницьких заходів: відновлено роботу Успенського собору, упорядковано фонд бібліотеки братства Святого Володимира. Вплив на національно-культурне відродження місцевого населення мали концерти, диспути, виступи патріотичного змісту; випуск української місцевої періодики, зокрема «Українського православного календаря для Волині», та доставка галицької – «Діло», «Вісник Союзу визволення України», «Українське слово».

Учителі, січовики й галицькі політики, які час від часу відвідували Волинь, читали лекції, роздавали літературу місцевому населенню. Так, 7 травня 1916 р. С. Сидорович у чотирикласній школі в передмісті Володимира-Волинського Риловиці прочитала публічну лекцію «З чого повстала війна і що

вона може нам принести» [74, арк. 52 зв]. Отже, представники УСС та галицькі педагоги на Волині не лише навчали дітей різновікових груп, але й проводили роз'яснювальну та національно-освітню роботи серед місцевого населення.

Ефективну допомогу в організації шкіл надавали громадські діячі Львова І. Крип'якевич, К. Студинський, П. Мишуга, за сприяння яких придбано близько 1500 підручників і чимало приладів для волинських шкіл [566, с. 400]. Істотну допомогу волинському шкільництву надавало «Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель», котре надсилало гроші, шкільне приладдя, книжки для бібліотек, підручники. СВУ, за рекомендаціями І. Крип'якевича, публікувала повідомлення про Волинь і Холмщину, літературу про західноукраїнські проблеми, інформаційні матеріали [527, с. 92]. Однак місцевий учительський корпус жадав від «Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель» більшої допомоги [85, арк. 138].

Від самого початку заснування волинських шкіл там навчали дітей читання, письма, математики, історії України, географії України, письменства України. У процесі вивчення цих предметів виявилось, що більшість галицьких підручників не підходять для шкіл Волині. Тому вирішено створити підручники, які б були придатними для волинських шкіл, урахувували місцеву специфіку й культурний рівень місцевого населення. Від 1917 р. у Володимирі-Волинському виходять буквар, «Матірне Слово», «Читанка для чемних діточок», «Читанка для волинських дітей» [554, с. 33].

При школах створювалися курси неписьменних, де навчали грамоти дорослих; їдальні, у яких харчувалися школярі; крамниці, де селяни могли придбати найнеобхідніші в господарстві товари. Дуже часто стрільці-вчителі зі своїх мізерних виплат матеріально підтримували учнів. Так, Д. Вітовський виготовляв чоботи для найбільш бідних учнів [314, 23 квітня].

Створенню мережі навчальних закладів на Волині сприяли пожертви громадських організацій і діячів, самовіддана робота січових стрільців та вчителів. До 1918 р. на Волині діяло майже 150 українських шкіл [555, с. 22].

До весни 1918 р. тут працювали стрільці-вчителі, а з ліквідацією комісаріатів школи підпорядкували інспекторові І. Коссаку [465, с. 309].

Оцінюючи роботу представників легіону УСС на Волині в період австрійської окупації, В. Софронів-Левицький згодом зазначав, що це була «нагода піти між своїх земляків і понести між них національну визвольну ідею. Всім їм було ясно, що мають використати побут на Волині для національної праці, що таки з успіхом робили» [498, с. 82].

Отож, три повіти Волинської губернії, які потрапили в австро-німецьку зону окупації до початку Української революції розвивалися в дещо іншому напрямі, ніж більшість території губернії. Культурно-освітня діяльність представників легіону УСС та галицької інтелігенції вже до 1917 р. заклала міцний фундамент для формування національної свідомості місцевої людності. Цьому сприяла робота українських шкіл, просвітницька діяльність галичан серед простого люду, популяризація української культури, мови, звичаїв. Не припинялася ця робота й після початку доби національно-визвольних змагань українського народу.

3.2. Активізація діяльності лівих політичних сил серед солдатів Південно-Західного фронту та місцевого населення

Восени 1916 р. лінія фронту пролягла на 40 км західніше від Луцька. Повітове місто, хоча й не позбулося статусу прифронтового, однак і не потерпало від активних бойових дій. Затишшя, яке панувало на російсько-австро-німецькому фронті, відображалося на всіх сферах суспільного та економічного життя лучан. Тимчасове населення міста (здебільшого військовики) мало переймалося його проблемами. Особливо це стосується санітарії, продовольства, правопорядку.

Військовий комендант Луцька, полковник Назімов намагався тримати в покорі і місцеве населення, і особовий склад тих військових підрозділів, які дислокувалися на підвладній йому території. 27 жовтня 1916 р. за недотримання санітарних правил штраф накладено на частину луцьких домовласників у

розмірі від 25 до 500 крб. 13 грудня покарано солдатів 1-го Туркестанського стрілецького полку за те, що вони здійснили підпал залізничної станції. Аналогічні заходи здійснено по інших прифронтових містах Волинської губернії. Зокрема, у м. Здолбунові Рівненського повіту начальник місцевого гарнізону наказав наглухо забити ті криниці, де немає хазяїв, інфекційних хворих помістити в палати Волинського епідеміологічного загону [169, арк. 48].

Солдати російської армії, готуючись до зими, розміщувалися неподалік від Луцька в землянках-бліндажах із покрівлею, яка могла витримувати лише артобстріл легкими гарматами. Офіцерські землянки відрізнялися меншими розмірами, добротністю побудови та більш-менш наявними елементами покращеного побуту, як-от нари для снання, стіл посередині землянки, підбиті полотном з армійських палаток чи дошками стеля й стіни землянок [645, с. 211–212]. Частині військовиків, особливо місцевим, надано короткотермінові відпустки.

Армія, яка по праву вважалась однією з найбільш дисциплінованих у Європі, поступово починала втрачати свої найкращі риси. Колись беззаперечний авторитет командирів став падати, порушувалася субординація, частішали випадки не віддання честі на службі та поза нею. Щоразу більше відчувалися зменшення мотивації в захисті держави, відсутність ідеологічного підґрунтя «війни до переможного кінця» й зростаюча соціалізація та більшовизація армії. Хоча російський мобілізований вояк міг вважатися (на думку Г. Людендофа) найосвіченішим, здоровим, нагодованим і вдягненим бійцем у світі [278, с. 300], однак зростаюча зміна соціальних орієнтирів та невизначеність на фронті знівелювали ці показники.

Восени 1916 р. на території Волинської губернії, яка поступово перетворювалася в зону затишшя, наростає пропаганда партій соціал-демократичного спрямування як у солдатському середовищі, так і серед місцевого населення. Принагідно зазначимо, що на Волині ще навесні 1916 р. почали з'являтися більшовицькі агітатори. При обшуку в квартирах жителів Житомира Розіта, Тізенберга, Кальніна, Озола вилучено 26 брошур і 46 номерів

газет відповідного змісту [68, арк. 24]. Кілька російських соціал-демократів заарештовано за проведення революційної пропаганди, неодноразово вилучалися бандеролі та посилки з листівками й газетами антидержавного та соціал-демократичного змісту. А з початку 1917 р. в арміях Південно-Західного фронту вже нараховувалося 32 більшовицькі групи та три військові організації. З огляду на ситуацію, яка склалась у розміщенні Південно-Західного фронту, командування доповідало в ставку верховного головнокомандувача, що більшість мобілізованих перебувала під впливом більшовиків [345, с. 90].

Солдати подекуди почали підтримувати антидержавні виступи селян. Так, акцію жителів с. Сімоноч Острозького повіту підтримали солдати 27-го запасного піхотного батальйону. Коли поліція хотіла арештувати солдатів, то за них вступилися офіцери батальйону.

В осінньо-зимовий період 1916–1917 рр. серед солдатських мас кількість агітаторів постійно збільшувалася. Вони, скориставшись певним затишшям на фронті, проводили пропаганду соціалістичних ідей соціально-економічного характеру, які потрапляли на податливий ґрунт. На тлі соціальної руйнації почали розквітати правопорушення й злочинність. Почастішали випадки зловживання службовим становищем, підробки документів, спекуляції, ошуканства; різко зросла кількість крадіжок і грабунків. Більше стало солдатів, які нехтували своїм зовнішнім виглядом та виявом поваги до старших за званням. Лише за п'ять днів грудня 1916 р. на вулицях Луцька військові патрулі затримали 428 нижчих чинів за невіддання честі [103, арк. 148].

Збільшилася кількість осіб, які ухилялися від військової служби та переховувалися від мобілізації. Восени 1916 р. жандарми Овруцького повіту доповідали, що в повітовому місті виявлено сховок, де від мобілізації переховувалося 600 осіб. До грудня 1916 р. в м. Чуднові Житомирського повіту затримано близько 1000 осіб, які саботували призов до війська. На початку січня 1917 р. тільки на території Овруцького та Новоград-Волинського повітів місцевою жандармерією затримано 112 осіб, які ухилялися від військової служби [70, арк. 1 зв].

Узимку 1917 р. у прифронтовій зоні поширилося дезертирство. За даними ставки верховного головнокомандувача з військових частин, які перебували на Волині до лютого 1917 р., дезертирувало 64 578 осіб [244, с. 2]. Російське командування для боротьби з дезертирством змушене було запровадити особливий режим у Рівному, Жмеринці, Підволочиську, Новоселицях, Проскурові, Бердичеві, Житомирі [351, с. 15].

Агітація у військах політичних сил соціал-демократичного спрямування та доволі млявий перебіг війни робили свою справу. Армія поступово починала втрачати дисципліну, а відтак – і боєздатність. Це, зі свого боку, радикально впливало на зміни в прифронтових повітах і з російської, і з австро-німецької сторін.

У військах ворогуючих сторін поширювалися листівки антивоєнного та антидержавного змісту. Противники обмінювалися пропагандистськими акціями в чужих окопах. Так, німецьке командування Східного фронту поширювало в окопах російського війська листівки, де йшлося про те, що «російські солдати є жертвами британських підбурювачів» і бажало вести переговори не з офіційним Петербургом, хто б там не був при владі, а з будь-яким російським воєначальником [742, с. 318–319].

Узимку 1917 р. збільшилася кількість волинян, притягнених до кримінальної відповідальності за антиімперські й антипоміщицькі висловлювання, за заклики до непокори владі, за агітацію до повстань і виступів. Від січня 1916 р. до січня 1917 р. жандарми провели 22 496 перевірок на благонадійність.

Потрібно зазначити, що до грудня 1916 р. волинські землі перебували у вкрай жалюгідному стані. На той час уже майже 50 % працездатного чоловічого населення мобілізовано до лав регулярної армії: із Волинської губернії – 49,9 %, Київської – 51,8 %, Подільської – 48,3 %, Полтавської – 49,4 %, Харківської – 49,1 %, Чернігівської – 50,6 % [701, с. 280].

Під час осінньо-зимового періоду 1916–1917 рр. обидві гілки російської соціал-демократичної робітничої партії – більшовики та меншовики – боролися

за вплив на солдатське середовище. Перші йшли в солдатські маси з гаслами «поразка російського уряду у війні», «перетворення війни з імперіалістичної в громадянську». Згодом, переосмисливши місце селянства в майбутніх політичних подіях, керівники російських більшовиків поширюють ще одне гасло – «землю селянам». Меншовики висловлювали думку про підтримку протягом війни тих політичних інститутів, які існували в Росії для забезпечення ефективних бойових дій на фронтах Першої світової війни.

Соціальні гасла більшовиків для більшості солдатів російської армії були ближчі. Завдяки пропаганді та агітації вони збільшували соціальне середовище для своїх ідей серед армій Південно-Західного фронту. Зі свого боку, такі старання більшовиків призводили до збільшення кількості антиустановчих виступів, непокорі командуванню, саботування команд, дезертирства.

Відтак 19–20 січня 1917 р. солдати 223-го Одоєвського полку відмовилися повертатися на фронт у район р. Стохід і вимагали від свого командування покращити побутові умови, людського ставлення до себе з боку командирів. Їх підтримали інші полки 56-ї дивізії, зокрема, 222-й Краснінський та 224-й Юхновський [607, с. 68]. Цей один із перших солдатських виступів удалося придушити. Організаторів повстання Я. Мартинов, С. Винокуров, Е. Ананенко, М. Гільманов розстріляно, частину інших солдатів відправлено на каторгу.

Однак прецедент для інших військових частин був створений. Уже до лютого 1917 р. на Південно-Західному фронті діяла нелегальна мережа більшовицьких агітаторів, які після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії почали діяти в армії відкрито, подекуди своїми вчинками загрожуючи боєздатності російського війська. Сильними позиції більшовиків були в Осібній та 11-й арміях, які дислокувались у Волинській губернії.

У січні 1917 р. непоодинокими стали випадки страйків залізничників. Залізничні станції на той час були місцем скупчення значної кількості війська, тому більшовицька агітація безперешкодно потрапляла в середовище залізничних робітників. Одними з перших на території Волині в січні 1917 р. страйкували залізничники станцій Сарни й Здолбунів, що паралізувало рух

живої сили та техніки в прифронтовій смузі. Страйкарі з-поміж іншого вимагали припинити війну й забезпечити робітників харчами [443, с. 22].

Поступово пропаганда російських партій соціал-демократичного спрямування доходила до волинських селян. На перших порах конкурентами для них у селянському середовищі були есери. Селянам у програмних документах партії соціалістів-революціонерів відводилося місце соціальної бази майбутніх революційних перетворень. Гасла про соціалізацію землі, тобто відміна приватної власності на землю з її наступним перетворенням у загальнонародне надбання без права купівлі-продажу, були близькими для селян. Окрім того, есери пропонували передати землі у володіння та розпорядження центральних і місцевих органів самоуправління з розподілом землі згідно з потребою окремо взятого селянина чи общини.

На території прифронтових повітів Волинської губернії з наближенням до часу революційних перетворень у Російській імперії доволі показово проявлялися тенденції до втрати популярності гасел есерів серед сільського населення. Вони підмінялися схожими, подекуди значно радикальнішими більшовицькими гаслами. Така підміна, безперечно, пов'язана і з поглибленням більшовицької агітації серед солдатських мас, більшість яких у складі Південно-Західного фронту вихідці з селянського середовища.

Війна найвідчутніше вдарила по малозабезпечених верствах волинського села. На початок 1917 р. близько 20 % селянських господарств не мали засівів, у понад 60 % селянських сімей на потреби армії реквізовано коней. Звісно, серед сільського населення наростало невдоволення затяжною війною, збільшувалася кількість осіб, які переходили від мобілізації, чисельність селянських виступів, самовільних захоплень панських маєтків, вирубки лісів, знищення посівів.

Волинські селяни поступово почали залучатися до участі в антидержавних виступах та акціях соціально-революційного характеру. У досудовому провадженні з'явилися справи, пов'язані зі зберіганням і поширенням забороненої літератури, підозрою в політичній неблагонадійності, підготовкою

й розповсюдженням антиурядових і антипоміщицьких прокламацій [69, арк. 2, 8].

Донесення з різних повітів Волинської губернії насичені повідомленнями про зростаючу ворожість селян до місцевих поміщиків і місцевих урядовців, жандармів, поліції. Справедливо заявляв міністр сільського господарства Російської імперії М. Родзянко, що безлад у запіллі набув загрозливого характеру [387, с. 82].

Подекуди селянські невдоволення переростали у відкриту боротьбу з місцевими поміщиками. Селяни застосовували різні способи розрахунків із ними: грабунки маєтків, підпал господарських споруд та поміщицьких садиб, викрадення худоби й сільськогосподарського реманенту, вирубку панських лісів, захоплення поміщицької землі.

Нерідко агітаторами у волинському селі ставали солдати, які перебували у відпустці після поранення чи хвороби. Переїнявшись гаслами політичної пропаганди та відчувши себе героями-фронтовиками, вони не лише були своєрідним рупором соціалістичних ідей, але нерідко ставали організаторами чи підбурювачами селянських заворушень.

Збільшилася кількість випадків відмови селян виїжджати на окопні роботи, надавати коней і підводи для проведення фортифікаційно-оборонних робіт, сплачувати незрозумілі для них або завищені податки, продавати худобу за встановленими (заниженими) державою цінами. Так, селяни с. Підлипки Кременецького повіту відмовилися сплачувати податки. У м. Червоному селяни відмовилися здавати хліб за державними цінами. Селяни Дедеркальської волості відмовилися виконувати військові повинності, населення Кісорицької волості – поставляти військовим сіно.

Подекуди поміщики самі провокували селянські заворушення. У с. Слобожищах Житомирського повіту місцевий пан з допомогою представників земельної комісії провів розмежування 386 десятин вигону спільного користування, залишивши селянам усього 14 десятин [766, с. 37].

Під впливом соціально-політичної агітації українські селяни поступово розширювали сферу своїх вимог. Їхні виступи поєднували і економічні, і політичні гасла. Так, селяни с. Великий Чорнятин Ізяславського повіту С. Сірук, І. Сірук та А. Сотнічук були арештовані й зізналися, що написали та розповсюджували в селі заклики до місцевих селян не йти на роботу в місцеву економію, поки не буде підвищена заробітна плата [69, арк. 27].

З'являються листівки із закликами до скинення уряду, збройного спротиву, єднання солдатів і населення. Суди розглядали справи про антизаконні дії селян, військові трибунали про антистатутні дії солдатів. Аналогічними справами по Овруцькому, Ізяславському, Новоград-Волинському повітах щоденно займалася Київська судова палата [471, с. 130].

У другій половині лютого 1917 р. Волинське жандармське управління повідомило місцевого губернатора про назрівання соціального бунту, пов'язаного з нестачею харчів, спекуляцією та невдоволенням діяльністю місцевої адміністрації. 22 лютого на вулицях Житомира відбулися сутички міщан із поліцією [443, с. 23].

Отже, наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. в Російській імперії почали чітко проглядатися тенденції до соціально-політичних перетворень. На фоні соціального невдоволення посилилася пропаганда соціал-демократичних ідей, спрямованих на повалення царату та закінчення війни. Стараннями агітаторів від РСДРП(б) особовий склад Південно-Західного фронту підпав під соціалістичну пропаганду більшовиків. До лютого 1917 р. тут уже діяла нелегальна мережа більшовицьких агітаторів. Сильними позиції більшовиків були в Осібній та 11-й арміях. Натомість інші «ліві» політичні сили значної підтримки серед солдатів Південно-Західного фронту не мали.

*****

Бойові дії на території Волинської губернії під час Першої світової війни започаткували новий етап у розвитку регіону. Спустошення та розорення, які принесла війна на волинські землі, були лише одним боком тих подій. Потік

біженців, колони евакуйованих, примусово вивезені посилили соціальну напругу й загострили криміногенну ситуацію, спричинили поширення на території Волині спекуляції та мародерства. Волиняни відчували соціальну незахищеність, погіршення умов життя, поширення інфекційних хвороб.

Жителі Волинської губернії, поділеної в результаті бойових дій між ворогуючими сторонами, потрапили під вплив ідей і гасел, носіями яких стали вояки російської та австро-німецької армій. Ця обставина вплинула на формування поглядів місцевого люду, змін у світоглядах.

Так, у західних повітах Волинської губернії вербункова акція легіону УСС, яка задумувалась українськими галицькими політиками як військово-політична, набула нового змісту та перетворилася на широкомасштабну дію із залучення місцевого волинського населення до освітньої роботи, формування (подекуди – пробудження) національної свідомості волинян. Представники легіону УСС та галицька інтелігенція стали справжніми організаторами суспільно-політичного життя у Волинському краї й носіями української національної державницької ідеї на теренах Володимир-Волинського, Ковельського та частково, Луцького повітів.

У прифронтових волинських територіях із російського боку до змін світогляду місцевого люду призвели інші чинники. Тут відбувається поступове зближення соціальної бази селянських і солдатських прошарків. Серед солдатів щораз більшої популярності набувають більшовицькі гасла. Натомість гасла есерів утрачають вагомість серед селян і поступово підміняються більшовицькими. Принагідно зазначимо, що напередодні Лютневої революції селянське середовище ще не було політизованим та готовим до організованого виступу. Локальні виступи волинських селян цієї пори визначали соціальні чинники – погіршення загального рівня життя, високі ціни на харчі й товари першої необхідності, поміщицький визиск.

Отож, можемо констатувати, що Перша світова війна дійсно «зактивізувала українське питання, ліквідувавши його попередню ізоляцію і впровадивши його у широкий український контекст» [403]. На користь цього

твердження свідчать окремі факти, пов'язані з Волинню: розгортання культурно-освітньої діяльності Українських січових стрільців на території західних повітів Волинської губернії, поява національних військових частин у складі ворогуючих сторін, що згодом стало поштовхом до початку українізації підрозділів російської армії, які розмістилися на Волині.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ТА ВІЙСЬКОВОГО СТАНОВИЩА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

4.1. Політична ситуація на Волині після повалення самодержавства в Росії

Наприкінці зими 1917 р. в Російській імперії низка соціально-економічних та політичних факторів привела до усунення династії Романових від влади, зміни існуючого ладу й формування буржуазно-демократичного уряду. Затяжний характер війни, наростаюча соціалізація армії, перенапруження людських і промислових ресурсів, збільшення збитків російської буржуазії викликали невдоволення в різних соціальних прошарків.

Щодо Волині, то її територія на цей момент була розділена між двома ворогуючими блоками. Окупованими австро-угорським та німецьким військами залишалися землі Ковельського, Володимир-Волинського й частина Луцького повітів. На населення цих територій, як уже зазначалося в попередньому розділі, орієнтувалися у своїй роботі українські громадські організації Галичини. Західноукраїнська інтелігенція заявила, що український народ ніколи не погодиться на польське панування та «ніколи не зречеться права національної автономії своєї території й утворення окремого українського коронного краю в межах Австрії» [587, с. 158].

На російському боці фронту прифронтними територіями були волості Рівненського, Дубенського, Кременецького та частини Луцького повітів Волинської губернії. Згодом у цьому регіоні розгорнулася найбільша робота з підпорядкування собі місцевих органів влади політичними силами, які репрезентували Українську Центральну Раду й Тимчасовий уряд Росії та російської більшовицької партії. Невдовзі цей регіон через надмір військовиків російської армії перетворився на джерело соціальної нестабільності, що позначилося на умовах життя пересічних мешканців краю, подальшому

розвитку прифронтових повітів, вплинуло на хід українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Військовики російської армії важливу роль відіграли й у поваленні царату, адже чи не найбільший вплив на перебіг лютневих подій у Росії та зреченні від престолу імператора Миколи II мав перехід на бік демонстрантів військових Петроградського гарнізону. Одними з перших до маніфестантів приєдналися солдати Волинського й Ізмайлівського полків, які перебували під впливом української студентської громади в Петрограді [402, с. 65]. Однак революційні події в російській столиці не були відразу підтримані в регіонах. Це свідчить про те, що ліквідація царського самодержавства в Росії – це не широко спланована та ретельно підготовлена акція. Адже перші телеграми з повідомленнями про ситуацію в Росії, які почали поступати до Києва 28 лютого, особливої довіри ні в адміністрації Київського губернатора, ні в міській думі не викликали.

Події 27 лютого 1917 р., наслідком яких стала зміна державного ладу в Російській імперії, стали каталізатором суспільно-політичних змін у провінції. 2 березня в столиці імперії розпочалися переговори про передання влади представникам буржуазії [476, с. 91]. Натомість у регіонах, де не було національної буржуазії та яскраво виражених політичних лідерів, ситуація розвивалася за іншим сценарієм.

Саме найближчі три місяці стали для України визначальними для формування пріоритетів майбутньої державності. Складність цього хронологічного проміжку полягала у відсутності будь-якого державницького досвіду в керманів українського національного руху. Більшість їх, будучи спеціалістами у своїх галузях, не мали жодного досвіду державного будівництва й управління державотворчими процесами. У регіонах ситуація ще більше вражаюча: слабкі позиції українських політичних партій, їх малочисельність, тотальне домінування представників неукраїнського населення в органах місцевої влади.

Попри те, що Тимчасовий український революційний комітет, який постав 2 березня 1917 р. у Петрограді, закликав місцевих українців стати «на шлях завоювання власних національно-політичних прав» [252, Т. I., с. 256], українська громадськість не поспішала використати слушний момент для реалізації державотворчих планів. Цей факт промовисто свідчив, що на той час планів як таких (самостійницьких, федеративних чи автономістських) у їх викінченому вигляді не існувало.

Лише вранці 3 березня київська преса надрукувала повідомлення про повалення самодержавства та перехід влади до Тимчасового комітету Державної думи. Протягом наступних кількох днів новини про події в Росії поширилися по всіх повітових і волосних центрах українських губерній. Реакція політичних кіл та української громадськості була неоднозначною, а подекуди й діаметрально протилежною. Зазначимо, що тодішня позиція більшості українських політичних партій та їхня реакція на події в Росії були близькими до розгубленості.

У Києві в цей час розгорнулася боротьба між представниками різних політичних і національних організацій за владу в місті, а відтак – і вплив на політичну ситуацію в краї. 3 березня 1917 р. з ініціативи Товариства українських поступовців у київському клубі «Родина» відбулися збори представників українських організацій. Результатом стало утворення національного коаліційного органу – Української Центральної Ради (УЦР).

Більшість дослідників доби Української революції схиляються до думки, що протягом 3–7 березня 1917 р. відбулося формування особового складу та основних концепцій діяльності УЦР. Щоправда, на початковій стадії свого існування ця інституція не заявляла про себе як про виразника інтересів усього українського суспільства. Не перебуваючи на національній політичній платформі, УЦР не висовувала політичних гасел, натомість, виявляла свою українськість, виступаючи за впровадження української мови в широкий ужиток – у діловодстві, судочинстві, освіті.

Від самого заснування владу в УЦР очолили представники української інтелігенції, які й визначали в найближчі місяці політику всього українського руху. Оцінюючи її потенціал як рушія національного піднесення, І. Огієнко зазначав, що «українська інтелігенція була нечисленна, політично таки мало свідома, в своїй переважній більшості міцно й сильно пов'язана з інтелігенцією російською» [286, с. 4].

Доволі швидко УЦР зуміла перетворитися з органу, який репрезентував інтереси українського населення столиці, в загальнодержавний представницький орган влади. Цьому посприяло гостре політичне протистояння як у середині країни, так і з Тимчасовим урядом Росії. Представник київського єврейського руху О. Гольденвейзер згадував, що Центральна Рада поступово почала охоплювати своєю увагою провінційні міста, села України, а також армію, що дало їй змогу згуртувати своїх прибічників на місцях, і «стала дивитися на себе як на орган автономний та незалежний від місцевих «російських» установ» [267, с. 9].

Від самого початку петроградських подій активними їх учасниками стали солдати російської армії. І якщо спочатку солдатські маси були своєрідним локомотивом революції, то згодом саме в їхньому середовищі почали зароджуватися анархія й дезертирство. Дослідники тих подій зазначали, що революція в Росії призвела до непередбачуваного, протилежного до очікуваного ефекту. Зовсім скоро російська армія почала просто розбігатися [380, с. 98], а через перенасичення зброї в руках населення держави підтримка військових ще довго залишалися важливим аргументом у боротьбі за владу. Особливе значення позиція військових мала для території Західної Волині, де саме й перебували основні військові сили колишньої Російської імперії.

Армія, яка звикла захищати свою державу, з початку революції адекватно реагувала на більшість військово-політичних викликів та намагалася, принаймні її вище командування, не втягуватися в політичні ігри. Так, головнокомандувач Південно-Західним фронтом, генерал О. Брусилов запевнив, що армія виконає свій обов'язок перед рідним краєм [371, с. 62–63].

7 березня в пресі з'являється звернення головнокомандувача Південно-Західного фронту до населення прифронтових територій із закликом до згуртування для боротьби з ворогом і до беззастережного послуху новому урядові [330, 7 березня].

Нагадаємо, що в складі Південно-Західного фронту, який у березні 1917 р. перебував у межах Волинської губернії, було чотири армії: Осібна, 11-та, 7-ма й 8-ма. Станом на 1 квітня 1917 р. в частинах Південно-Західного фронту нараховувалося 2315,1 тис. солдатів та офіцерів, а з тилowymi структурами й громадськими організаціями, що обслуговували фронт, загальне число солдатів та офіцерів досягло 3265 тис. осіб. Усього в російській армії на початку 1917 р. із 9 млн осіб, українців – 3,5 млн. Станом на 1 квітня 1917 р. в частинах Південно-Західного фронту третина особового складу була українцями.

Безпосередньо на території Волинської губернії на початку Української революції перебувало дві армії (11-та й Осібна) Південно-Західного фронту, до складу яких входили 1-й та 2-й Туркестанські, 1-й і 2-й Гвардійські, 5-й Сибірський, 6-й, 25-й та 32-й армійські корпуси [443, с. 50].

У прифронтових містах перебувало 44 гарнізони, із яких у Волинській губернії було 11 загальною чисельністю 65,5 тис. осіб [571]. Так, у Луцькому гарнізоні перебувало понад 20 тис. військовиків [534, с. 103]. Таке скупчення військових на доволі обмеженій території лягло важким тягарем на плечі місцевого населення. По суті, Перша світова війна, яка розділила територію Волинської губернії на дві частини, привела не лише до різного підходу у формуванні місцевих органів державної влади в Західній і Східній Волині, а й до різного сприйняття місцевим населенням тих подій, які відбувалися на волинських землях.

Натомість, за умов, коли воюючі сторони фактично вичерпали людські ресурси для ведення активних бойових дій, державна пропаганда всіляко намагалася популяризувати важливість для всього населення країни переможного кінця війни. Проводилась агітація стосовно необхідності

військової підготовки серед молоді, поширення серед населення відомостей про звитяги армій і флотів. Так, ще наприкінці 1916 р. Міністерство народної освіти розповсюдило циркуляр щодо ознайомлення учнів чоловічих середніх навчальних закладів із книгою Є. І. Фесенка «Военный флот в открытых письмах» та елементарними поняттями про значення військового флоту [120, арк. 26].

9 березня 1917 р. Міністерство народної освіти скерувало начальникам навчальних закладів прифронтових губерній телеграму з вимогою відновити роботу навчальних закладів усіх рівнів [120, арк. 44]. Значна увага приділялася роботі навчальних закладів не лише через освітню мету, а й через необхідність здійснювати широку військово-підготовчу агітацію.

Так, у Рівному серед місцевого населення відзначався інтерес до військового вишколу та значно вищий рівень довіри й співчуття до військових, ніж в інших прифронтових повітах. Під впливом подій Першої світової війни, накопичення значної кількості військових на території повіту в місті та окрузі почав поширюватися військовопідготовчий рух. За ініціативою представників навчальних закладів Рівного, державних, військових і громадських кіл міста в 1917 р. відбулося створення Рівненського військово-спортивного комітету, метою якого було поширення військово-підготовчих знань та вмінь серед учнівської й гімназійної молоді м. Рівного.

За сприяння Рівненського повітового комісаріату організовано курси допризовної підготовки молоді. У своїй діяльності вони керувалися Розпорядженням уповноваженого Тимчасового уряду у справах допризовної підготовки і фізичного розвитку населення Росії [176, арк. 5].

Дня 20 квітня 1917 р. в приміщенні Рівненського реального училища за ініціативи педагогічної ради й батьківського комітету цього навчального закладу відбулися загальні збори з участю представників місцевої влади [176, арк. 3]. У порядок денний виносилося питання військової підготовки та загартування юнаків допризовного віку. Учасниками цих зборів стали особи, співчуваючі справі запровадження та розвитку військового спорту в Рівному.

Потрібно зазначити, що військово-спортивні комітети на той момент уже діяли в інших українських містах, зокрема в Житомирі. Тому рівненським організаторам допризовної підготовки було в кого переймати досвід, запозичати практичні напрацювання. Із тим же Житомирським військово-спортивним комітетом зав'язалося жваве листування.

Про важливість і своєчасність військовопідготовчої роботи серед гімназійної молоді, а також зацікавленість місцевої громадськості красномовно свідчить участь у роботі зборів голови Тимчасового повітового комісаріату капітана П. Ассеева, представника повітового земства С. Подобеда, представника міського виконавчого комітету М. Цветаєва, представника військового відомства прапорщика Є. Фрізіра, директора Рівненського реального училища К. Біленького, директора Рівненської чоловічої гімназії Т. Косоногова, інспектора народних училищ Д. Марченка, інших небайдужих осіб із педагогічних, державних, військових та громадських кіл міста [176, арк. 3].

У процесі роботи зборів, виступів, обговорення й дискусії вирішили створити Рівненський військово-спортивний комітет і таємним голосуванням обрали його персональний склад. Головою новоствореного комітету обрано прапорщика 27-го запасного піхотного полку Є. Фрізіра, його заступником – поручика цього ж полку Я. Овсяннікова. Членами Рівненського військово-спортивного комітету стали керівники рівненських навчальних закладів К. Біленький і Т. Косоногов, інспектор народних училищ Д. Марченко, представник виконавчого комітету М. Цветаєв, голова батьківського комітету Рівненської чоловічої гімназії Л. Стефанович, товариш голови батьківського комітету Рівненського реального училища О. Апошанська, голова Тимчасового повітового комісаріату П. Ассеев. Скарбником комітету обрано С. Подобеда, діловодом – О. Пекарського.

Персональне представництво в новоствореному Рівненському військово-спортивному комітеті повністю відображало коло зацікавлених осіб у поширенні військово-підготовчих знань і вмінь серед учнівської та гімназійної

молоді м. Рівного, давало змогу ефективно впроваджувати цю справу серед місцевого населення, готуючи юнаків до майбутніх бойових випробувань.

В основу діяльності військово-спортивного комітету та курсів допризовної підготовки молоді покладено два нормативно-правових документи державних органів влади. Один із них попередньої – «Положення про мобілізацію спорту» й тодішньої – Циркулярне розпорядження уповноваженого Тимчасового уряду у справах допризовної підготовки і фізичного розвитку населення Росії № 1023 від 15 березня 1917 р. [242, с. 36] Обидва документи спрямовані на підготовку молоді допризовного віку до військової служби, що було особливо актуальним у ту пору, коли тривала Перша світова війна й російська армія потребувала новобранців, ознайомлених хоча би з азами військової справи та вмотивованих щодо їхньої подальшої долі.

Соціальною базою створених курсів допризовної підготовки в м. Рівному стали два середніх чоловічих навчальних заклади (реальне училище й чоловіча гімназія) і два вищих навчальних училища. Весною 1917 р. випробування в комісії проходили лише 18 учнів випускного (сьомого додаткового) класу реального училища, оскільки в чоловічій гімназії, відкритій у 1914 р., ще не було випуску. На курсах переважно навчалися юнаки 1896–1898 років народження.

Слід відзначити, що початок 1917 р. позначений певною кризою як на фронті, так і на внутрішній території воюючих держав. Зокрема, у Німеччині вичерпувався людський ресурс і йшлося про загальну мобілізацію чоловіків віком від 14 до 60 років. У Російській державі, попри державну кризу й невдачі на фронті, робилися спроби відновити боєздатність армії. У великих містах розпочалася робота з допризовної підготовки молоді на основі згадуваного вище «Положення про мобілізацію спорту».

Створюючи курси допризовної підготовки, використано інтерес шкільної та гімназійної молоді Рівного до військової справи, що, по суті, відрізнялося від сприйняття військової служби в Західній Волині. Іншими важливим компонентом у запровадженні допризовної підготовки при Рівненському

реальному училищі була дислокація російських військових частин у Рівному та його околицях. З одного боку, перебуваючи в постійному полі зору місцевих юнаків, солдати й офіцери російської армії своєю виправкою та поставою були своєрідною рекламою військової справи; з іншого – російські офіцери, маючи бойовий досвід, – чи не найкращі викладачі на курсах допризовної підготовки молоді.

До державного будівництва навесні 1917 р. намагалися долучатися й громадські організації. Так, створюючи організацію службовців комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст, засновники в статуті товариства зазначили, що «організація ставить собі ціллю всебічно сприяти зміцненню свободи, приведенню в життя засад демократично-республіканського ладу, яке забезпечує інтереси трудящих мас, скликанню Установчих зборів з участю армії на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування і доведення до переможного кінця великої визвольної війни з зовнішнім ворогом» [105, арк. 58 зв].

У той час у Києві сформовано Раду об'єднаних громадських організацій, виконком якої очолив лікар М. Страдомський [368, с. 65]. На початку березня 1917 р. в українських губерніях створено комітети громадських організацій, аналогічні до київської Ради об'єднаних громадських організацій. Вони стали представницькими органами місцевої влади. З огляду на те, що до їх складу входили переважно представники промисловців, купців і місцевих чиновників, комітети відстоювали переважно інтереси заможних верств населення та були опорою ТУ Росії в регіоні.

На початку березня 1917 р. представники громадських організацій Житомира зібралися для обговорення ситуації в Росії. 4 березня тут створено комітет об'єднаних громадських організацій [642, с. 21], прийнято й поширено в місті відозву про події в Петрограді. 7 березня в губерньському місті ліквідовано жандармське управління, натомість, створено міліцію [516, с. 95], до складу якої увійшло 165 царських городових на чолі з Бржезовським [322, 8 березня], створено інші губерньські виконавчі органи.

У березні 1917 р. в Луцьку представники громадських організацій створили Раду громадських організацій. На своєму першому засіданні члени ради висловили підтримку ТУ Росії та демократичним перетворенням, започаткованим буржуазно-демократичною революцією, схвально висловилися про діяльність УЦР.

Дня 8 березня 1917 р. Луцька міська громадська рада вирішила збільшити свій склад на 15 осіб. Він мав поповнитись одним депутатом від римокатолицького духовенства, одним депутатом від єврейських благодійних товариств, дванадцятьма депутатами вибраних усім населенням Луцька й казенним рабином. Право участі в міських виборах отримували постійні жителі Луцька у віці не молодше 25 років, незалежно від національності [105, арк. 1]. Більше ніж за місяць, 17 квітня, збори уповноважених таємним голосуванням таки обрали 12 членів громадської ради. Через 10 днів після виборів луцький міський голова, підполковник В. Малявчик зняв із себе повноваження та передав їх бухгалтерові А. Варковицькому. Схожі процеси відбувалися у інших повітових містах Волинської губернії.

В українських містах також утворювалися домові комітети, які повинні були забезпечувати залучення городян до постачання продуктів і палива, санітарного впорядкування та утримування будинків. Їхня діяльність допомогла частині прифронтових міст подолати наслідки війни. На Волині домові комітети активно діяли в Житомирі, Рівному, Дубно, Кременці. Тут вони були задіяні до громадського життя міста та розв'язали нагальні соціально-економічні проблеми городян, біженців, військовиків.

У період розгубленості українського політикуму Тимчасовий уряд Росії намагався відразу поширити свій вплив у провінції. Уже 8 березня 1917 р. з'явився циркуляр міністра юстиції Росії О. Керенського, у якому зазначалося, що у зв'язку з переходом верховної влади до Тимчасового уряду вироків, рішень, визначення судових місць оголошуються від імені зазначеної вище влади й мають бути оголошеними від імені Тимчасового уряду: «За Указом

Тимчасового Уряду...» [167, арк. 25; 179, арк. 18]. В українських губерніях розпочався процес ліквідації царської адміністрації.

Лишень через десять днів після подій у Петрограді, 9–10 березня 1917 р., у більшості повітових міст Волинської губернії відбулися мітинги, демонстрації, зібрання, які вітали повалення монархії в Росії, 9 березня – демонстрація в Житомирі. У ній узяли участь офіцери й солдати місцевого гарнізону, учні початкових та середніх навчальних закладів, громадяни міста [649, с. 72]. Промовці висловлювали підтримку зміни державного ладу, бажання будувати нове суспільство, однак про шляхи реалізації анонсованих демократичних перетворень не йшлося. Місцева губернська преса стримано відреагувала на зібрання, обмежившись лише короткою інформацією про захід.

Дня 9 березня 1917 р. в Житомирі відбулося засідання Ради робітничих депутатів міста, до складу якого увійшов здебільшого російськомовний елемент. Цей фактор пізніше відіграв негативну роль у формуванні ставлення городян до українського національно-визвольного руху. Рада військових депутатів, яка в ті дні зібралася в губернському місті, була більш різномірною національно й політично. До її складу входили меншовики, російські есери, українські соціал-демократичні та єврейські партії [488, с. 100]. Головою ради військових депутатів обрано полковника Іванова [322, 18 березня].

У першій декаді березня 1917 р. почав формуватись апарат губернських і повітових комісарів під орудою Тимчасового уряду Росії. Волинським губернським комісаром у Житомирі став волинянин кадет А. В'язлов. Згодом у губернії під його керівництвом створено мережу українських шкіл, частина з яких переведена з російської та польської мов викладання, що викликало негативну реакцію російських і польських громадсько-політичних кіл. Відзначимо, проте, що навесні 1917 р. на Волині закладено українські культурно-просвітні й економічні організації – «Просвіту» та кооперативи [617, с. 148].

Призначено й повітових комісарів. Однак їхня діяльність здебільшого не задовольняла голову УЦР М. Грушевського, який хотів, «щоб народ сам собою

правив» [405, с. 10]. На його думку, по всій вертикалі влади – від села до держави – мають керувати особи, обрані населенням, а не призначені «з гори». Допомогати їм в управлінні повинні територіальні громадські (міжнаціональні) комітети.

20 березня 1917 р. волинський губернський комісар повідомив усі підвідомчі установи Волині: приймаючи на службу осіб, не потрібно вимагати відомостей про їхню політичну благонадійність [173, арк. 66]. Це – свідчення того, що навесні поточного року волинські губернські й повітові органи влади поповнювали свої штати за професійною придатністю.

В умовах переходу до нової державної моделі місцеві органи влади намагалися стати організаційним центром суспільних змін на місцях. Саме навколо них сконцентрувалися представники найпотужніших політичних сил регіону. Так, у Києві та столиці Волинської губернії Житомирі такими центрами стали міські думи. У них репрезентована більшість місцевих суспільних, культурних, просвітницьких і національних організацій. Однак представництво в них українців було незначним: у Київській міській думі – 24 зі 125 мандатів, у Житомирській – 9 із 98 місць [411, с. 98].

Зважаючи на поширення національно-визвольного руху в більшості повітів центральних та західних українських губерній, наприкінці березня до Київського губернського виконавчого комітету надійшла пропозиція про клопотання перед ТУ Росії виділити п'ять українських губерній (Київської, Волинської, Подільської, Полтавської й Чернігівської) в особливу адміністративну область [272, с. 64]. По суті, це була перша заявка українського політикуму на територіальну автономію та національне будівництво на означених територіях.

Однак у березні – на початку квітня 1917 р. політична ситуація в Україні давала змогу Тимчасовому уряду Росії ігнорувати український громадянський рух, недооцінюючи його значимість. Тимчасовий уряд також контролював роботу більшості губернських повітових та міських рад і громадських організацій, проте соціальна напруга в українських губерніях наростала.

Політичні зміни в Російській державі не могли обійти стороною солдатські маси, які, без сумніву, були найбільш активним прошарком населення тогочасної Волині, зокрема прифронтових Рівненського, Дубенського, Кременецького й Луцького повітів. Солдати російської армії безпосередньо впливали на перебіг суспільно-політичних змін у краї. Більшовицькі гасла опановували солдатські маси та перекочували у свідомість місцевого населення. Простий люд «легко й довірливо йшов за комуністичними гаслами, які він добре розумів, а гасла національні були йому аж надто мало знані» [286, с. 5]. Серед нижчих чинів російської армії побутувала думка, що краще стати дезертиром, бути пійманим і засудженим, але живим, ніж виявити героїзм на передовій та загинути.

У березні в прифронтовій смузі відбулись армійські й корпусні з'їзди. Упродовж 27–30 березня 1917 р. в Луцьку працював перший з'їзд делегатів частин Осібної армії [412, с. 266], під час роботи якого висловлено полярні думки на майбутнє України – від більшовицьких гасел до вимог про самостійність держави. Така розбіжність у поглядах знову засвідчила, що на початку Української революції ще не сформовано навіть приблизного шляху розвитку держави.

Перенасичення волинської землі радикально налаштованими військовими та компактне зосередження значних людських ресурсів на території Волині спричинило швидке полівіння поглядів місцевої людності, порівняно з іншими регіонами.

У частині волинських міст і містечок створювалися революційні органи влади – ради солдатських депутатів, робітничих депутатів, громадських організацій. Більшість із них у березні 1917 р., перебуваючи під впливом меншовиків та есерів [550, с. 184], не мали в той час істотного впливу на політичну ситуацію в краї. Загалом у перші тижні після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Україні створено близько 170 рад різних рівнів [672, с. 133].

Зазначимо, що новоутворені ради робітничих і солдатських депутатів у цей час перебували лише на етапі формування й тому не могли скласти серйозної політичної сили в масштабах держави. Найбільш поширені вони були лише на Лівобережжі (Донецька губернія) та в прифронтовій зоні (західні повіти Волинської й Подільської губерній).

За березень-квітень 1917 р. в населених пунктах Волинської губернії утворилося близько 60 відповідних структур. Майже у всіх великих гарнізонах створені ради солдатських депутатів. 9 березня рада робітничих депутатів почала працювати в Житомирі, 21 березня ради солдатських та офіцерських депутатів запрацювали в Житомирі, Староконстантинові, Шепетівці. Дещо пізніше вони почали діяти в Луцьку (11 липня) та Рожищах (15 липня) [511, с. 30]. У Волочиську Ізяславського повіту створено раду військових депутатів гарнізону містечка. Вона у весняні місяці 1917 р. перейняла на себе функції місцевої цивільної адміністрації, об'єднавши в собі волосні, сільські й містечкові органи влади.

Під впливом місцевих рад у містечках і більших селах Волинської губернії почали обиратися волосні й сільські виконавчі комітети. У населених пунктах, у яких або поблизу яких розташовувалися військові гарнізони та частини, під впливом діяльності рад солдатських депутатів, створювалися ради селянських депутатів. При них організовувалися дружини для охорони громадського порядку, захисту інтересів селян.

Об'єднані ради робітничих і солдатських депутатів утворені в Рівному, Дубно, Острозі, Коростені та деяких інших містах і селищах Волинської губернії [607, с. 69]. Усього на Волині протягом березня створено 16 об'єднаних рад робітничих і солдатських депутатів. До їх складу переважно увійшли представники есерів та меншовиків. Більшість рад робітничих і солдатських депутатів висловили підтримку Тимчасовому урядові, тим демократичним перетворенням, які декларував уряд Російської держави.

Паралельно із радами солдатських депутатів на прифронтових територіях почали діяльність солдатські комітети. Петроградська рада робітничих і

солдатських депутатів наказом № 1 закріпила існування вже діючих комітетів, а там, де їх не було, рекомендувала створити. Зазначеним наказом солдатські комітети наділялися повною політичною владою на місцях та зосереджували у своїх руках усі основні функції командування. Відмінялося титулування офіцерів, солдати зрівнювалися в правах з усіма громадянами країни [243, с. 190]. «Тимчасовим положенням по організації чинів діючої армії і флоту» ставка визначила місцем створення солдатських комітетів роти, полки, дивізії, корпуси, армії, штаби фронтів. До літа 1917 р. на Південно-Західному фронті до складу комітетів різних рівнів входило більше 75 тис. солдатів.

12 березня 1917 р. головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О. Брусилов доповідав воєнному міністру Тимчасового уряду О. Гучкову про створення фронтового, армійського й корпусного комітетів із залученням до їхньої роботи існуючих на фронті громадських організацій. У другій половині травня на Південно-Західному фронті уже діяло близько 107 тис. різноманітних солдатських і офіцерських комітетів. На них покладалися дисциплінарні, господарські й освітні функції, зв'язки з політичними партіями, агітаційно-ораторська робота у війську, розповсюдження літератури [387, с. 104]. Іншими виборними колегіальними організаціями у військових частинах та з'єднаннях Південно-Західного фронту після Лютневої національно-буржуазної революції стали військові секції рад робітничих і солдатських депутатів, військові солдатські організації й організації змішаного типу (офіцерсько-солдатські, солдатсько-робітничі) [482, с. 19].

15 квітня 1917 р. в Кременці зібралися делегати 11-ї армії для обрання армійського комітету. Його головою став більшовик, прапорщик М. Криленко, який відразу почав піднімати питання припинення війни, зменшення ролі офіцерів, саботування рішення ТУ та УЦР. Згодом головою армійського комітету 11-ї армії обрано солдата Піпіка, представника партії меншовиків. Комітет поділявся на фракцію більшовиків і блок фракцій соціалістів-революціонерів, меншовиків-інтернаціоналістів, меншовиків-оборонців і безпартійних. Про силу більшовицьких позицій в 11-й армії свідчить факт

обрання на Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів трьох більшовиків та п'ятох представників блоку інших партій.

Військові виконавчі комітети забороняли солдатам виконувати накази й розпорядження командування без підпису комітету. Ради солдатських депутатів впливали на рішення командування військових частин. Відсутність чіткої концепції військового будівництва держави й нерозуміння частиною членів УЦР ролі армії в тогочасних політичних процесах дали можливість іншим політичним силам, насамперед більшовикам, перейняти на себе організовану ідеологічну роботу в солдатському середовищі. При штабі Осібної армії, у 322-му Обоянському полку, що дислокувався в Луцьку, 47-му Панцерному загоні, який розташувався в Дубно, 48-му окремому польовому важкому артилерійському дивізіоні, 18-й Ярославській дружині діяли більшовицькі організації [467, с. 6–7]. Окрім того, їхня діяльність спрямовувалася на дискредитацію українського національного руху, Української держави, спроб українізації війська.

Серед солдатського середовища військових частин більшовицька пропаганда та її соціальні гасла знаходили щораз більше прихильників. Політичні погляди більшості солдатів, як на фронті так і в тилу, носили яскраве соціалістичне забарвлення й тому найбільш популярними серед українських військових були партії українських есерів та українських соціал-демократів. Разом із тим, у солдатському середовищі ширилося невдоволення ставленням уряду та російського командування до становища українців. Територія Західної Волині, на відміну від центральних і східних повітів губернії, була більш піддана впливам більшовицької ідеології, яка починала набирати ваги в солдатських лавах Південно-Західного й Західного фронтів. Проте згодом відома більшовичка Є. Бош згадувала, що «найслабші партійні організації і кількісно, і якісно були у Волинській губернії» [360, с. 24].

Альтернативою до поширення більшовицької пропаганди та створення Рад солдатських депутатів став український рух. Уже в березні 1917 р. в армії почали організовуватись українські ротні громади. У них групувалися солдати-

земляки з різних повітів України. Для координації своєї діяльності вони об'єднувались у групи з 10–12 осіб і були постійнодіючим органом. На підтримку діяльності української влади містами країни пройшли військові паради й маніфестації робітників та солдатів: 11 березня – у Проскурові, Козятині, Староконстантинові, 17 березня – у Білій Церкві, Василькові, Житомирі.

У збройних формуваннях російської армії з'явилися українські військові ради та комітети. Їхня діяльність була спрямована на піднесення національної самосвідомості солдатів-українців. У підрозділах Південно-Західного фронту створювалися різноманітні військові гуртки, клуби, ради й інші організації. У квітні 1917 р. вони були закладені у XXIV армійському корпусі 11-ї армії, у 155-й Піхотній дивізії 11-ї армії, у гарнізонах Тернополя, Рівного, Житомира [334, 18 квітня, 30 квітня].

Однак весною 1917 р. цей рух ще не набув масовості та не міг виступати структурованою ідеологічною одиницею. Українські політичні партії ставилися до українського військового руху, як, зрештою, і до українських військових формувань, із пересторогою та нерозумінням їхньої важливості для поточного історико-політичного моменту.

Характеризуючи військово-політичні події того часу, В. Винниченко зазначав, що національна організація війська у ту пору була необхідна для вищого керівництва УЦР «як моральна, як ще один і сильний доказ нашої дозрілості й необхідності реалізації наших домагань» [373, с. 138–139]. Однак найближчі події показали, що соціалістичні принципи частини членів УЦР не дозволяли їм активно підтримувати українізацію армії.

Зміна внутрішньої суспільно-політичної ситуації воюючих сторін та перенесення внутрішньодержавних настроїв на передову привели до змін у військових частинах. Ці зміни не завжди носили демократичний характер, інколи підриваючи боєздатність військових підрозділів і перешкоджаючи виконанню тактичних завдань. Утручання в командування військовими

частинами в бойових умовах і дискредитація генералітету перед особовим складом розкладали дисципліну та сприяли поширенню анархії у військах.

За таких умов виникла ідея контролю громадськості за діяльністю вищого армійського командування. Вона пов'язана з претензіями військовиків на цілковиту самостійність в управлінні підконтрольною їм територією згідно з «Положенням про польове управління військ у воєнний час». Навесні 1917 р. скеровані у війська представники Петроградської ради й Тимчасового уряду мали здійснювати політичний контроль за вищим ешеленом командного складу та організовувати політичне життя особового складу військових частин. Неофіційно вони повинні були в разі небезпеки попередити застосування збройної сили в контрреволюційних цілях і створити у військах опору тим політичним силам, які вони репрезентували.

На початку квітня 1917 р. у Житомирі розгорнула свою діяльність Волинська українська рада. Більшість у ній складала партії есерів та соціалістів-федералістів. На чолі цього місцевого органу стояв соціаліст-федераліст С. Підгірський [488, с. 100]. У своїй роботі Волинська українська рада орієнтувалася на партійні засади УПСФ й УПСР, підтримувала політику УЦР та намагалася структурувати місцевий український рух.

21 квітня в Луцьку загальними зборами розпочала свою діяльність Луцька українська громада [463], яку очолив знаний у краї громадський діяч П. Голубович [638, с. 76]. Своїми засадничими принципами вона визначила об'єднання свідомого українського елементу краю й розбудову Російської федеративно-демократичної республіки із широкою українською автономією. Однією з перших акцій Луцької української громади стала організація маніфестації 30 квітня під гаслами автономії українських земель. До мітингу, окрім городян, долучилися українці-військові та представники чеської національної організації. Луцька українська громада утримувала за власний кошт українську школу в місті [101, арк. 15].

Падіння російської монархії та встановлення в Києві влади УЦР дало надію волинянам на зміну ситуації в регіоні. Нагадаємо, що особливістю

західних територій Російської держави в досліджуваний період була їх приналежність до фронтової й прифронтової зон. Позиційні бойові дії воюючих країн обох військово-політичних блоків, що тривали із середини 1916 до початку 1918 р. на фронті, призвели не лише до спустошення та розорення краю, а й до створення особливого ставлення місцевого населення до майбутніх суспільно-політичних перипетій.

За таких умов середовищем для поширення більшовицької агітації стали й волинські селянські маси. Незважаючи на певну підтримку селянами ідеалів української національної революції, визначальним гаслом для них залишалося соціально-економічне визволення, насамперед, розв'язання земельного питання, яке навесні 1917 р. українська влада вирішити не могла.

Однак утвердженню української влади у волинському селі перешкоджала не лише солдатська агітація, а й десятки різнопланових організацій, які повстали в перші місяці після Лютневої національно-буржуазної революції, що ставали на заваді консолідації волинського селянства. Більшовицькі агітатори вдало скористалися затягуванням у розв'язанні земельного питання УЦР. Щоденно по урядових інстанціях ішли повідомлення про порушення прав приватної власності місцевими селянами. Селянський рух, підбурюваний більшовицькою агітацією та підтримуваний окремими солдатами, ставав неконтрольованим та залишався без покарання.

Зауважимо, що в березні 1917 р. волинська територія, на яку поширювалася влада УЦР, перебувала в украй занедбаному стані. Таке становище й перманентні бойові дії значно загострили соціально-економічну ситуацію в регіоні. Зокрема, 49,9 % працездатного чоловічого населення Волині було мобілізовано до лав російської армії [646, с. 275], із переселеними вглиб країни ця цифра наближається до 70 %. Посівні площі на Волині зменшилися більше ніж на 2 млн десятин, порівняно з 1913 р.

З огляду на те, що основним заняттям населення Волинської губернії в першій чверті ХХ ст. було сільське господарство, описана ситуація виглядала для регіону катастрофою. За даними 1912 р., 91,2 % населення цієї

територіальної одиниці складали селяни [467, с. 5]. У 1921 р., коли було утворено Волинське воєводство в складі Польської держави, у селах мешкало 88 % усього волинського населення [607, с. 174]. Це дає підстави стверджувати, що, попри воєнне лихоліття, структура населення Волині істотно не змінилася. Однією з причин була відсутність широкомасштабних міграційних процесів серед селян [426, с. 164]. Російська армія, відступаючи за межі Західної Волині, переважно евакуювала представників інтелігенції та чиновництва. Селяни здебільшого підпадали лише під мобілізацію.

Із поглибленням соціальної невизначеності селянські невдоволення переростали у відкриту боротьбу з місцевими поміщиками. І в цьому випадку не важливо, хто за національністю був поміщик – українець, росіянин, поляк. Ступінь локального антипоміщицького виступу залежала, насамперед, від визиску місцевого землевласника, його ставлення до селян, наявності підбурювачів, інших подразників. Особливість Волинської губернії – домінування поляків-землевласників над поміщиками інших національностей. Тому логічно виправданою видається заувага, що саме польські поміщики більше від інших потерпіли від волинських селян.

У боротьбі проти великих землевласників місцеві селяни використовували різні методи: грабунки маєтків, підпал господарських споруд та поміщицьких садиб, викрадення худоби й сільськогосподарського реманенту, вирубка панських лісів, захоплення поміщицької землі, самовільна сівба. Уже 14 березня 1917 р. в районі с. Дідовичі Луцького повіту місцеві селяни спалили 6 поміщицьких маєтків [607, с. 72]. У селі Свинюхи Кременецького повіту селяни засіяли 240 десятин землі дворянина Дуніна-Карвицького, а в селі Шумбарі цього ж повіту місцеві незаможні селяни відібрали в поміщика Волковинського землю та поділили її між собою [467, с. 8].

Отож на початковому етапі Української революції більшовицькі гасла ще не повністю опанували волинське село. Навесні 1917 р. тут усе ще домінували есерівські думки. Сам селянський рух на Волині мав стихійний характер.

Сільська біднота, зубожіла за роки війни, намагалася розжитися «дармовим», використовуючи слушний момент. Улучно з цього приводу висловився львівський професор Б. Гудь: «навесні 1917 р. у селянському середовищі розпочинається процес активізації стихійних процесів, головною причиною яких був одвічний «голод на землю» [409, с. 269].

У багатьох селах Луцького, Кременецького, Овруцького, Рівненського, Староконстантинівського, Острозького та інших повітів Волинської губернії жителі не визнавали розпоряджень місцевих органів влади. Селяни усували волосних старшин і сільських старост, обираючи на їхні місця сільські та волосні комітети. Стихійне обрання персонального складу зазначених місцевих органів нерідко призводило до поширення анархії в селах, захоплення й поділу поміщицької землі, реманенту та майна.

Через різноманітні організації селяни самочинно встановлювали орендні ціни, оплату за працю, вирішували питання землекористування. Селянство почало запроваджувати свої норми права, які опиралися на місцеве звичаєве, а не державне, право [580, с. 90].

Влада в повітах та волостях уже не могла стримувати стихійного селянського руху. Її представники не отримували допомоги зі сторони губернських органів управління. Поменшали випадки залучення державних збройних формацій до ліквідації колективних протиправних дій. Повітова та волосна влада здебільшого досить кволо реагувала на протизаконні дії місцевих жителів. Кримінальні справи, заведені за фактом злочину, перебували в розробці по два-три роки. Не маючи змоги самочинно навести порядок уже наявними методами, керівники місцевих органів влади намагалися пришвидшити процес створення нових судових органів. Зокрема, Кременецький повітовий комісар звернувся до повітового земельного комітету з пропозицією щонайшвидшого облаштування примірної камери в повіті, яка мала стати своєрідним третейським судом у земельних справах, які часто-густо виникали на місцях.

Завдяки більшовицькій агітації значний прошарок сільського населення Волині дотримувався думки, що правовідносини на місцях мають регулювати винятково селянські організації. Зволікання в розв'язанні земельного питання викликало обурення, спротив і саботаж розпорядженням місцевої влади. Частина волинських селян вважала, що раз влада не хоче розподілити чи продати землю, значить вона відстоює інтереси великих землевласників. Тому в кінці травня – на початку червня 1917 р. збільшилася кількість самовільних дій селян із захоплення землі й майна поміщиків. З'явилися скарги від поміщиків Т. Гоча [166, арк. 1], Л. Ледоховського [210, арк. 27], Ф. Шрефеля [215, арк. 34], Д. Шейнеймара [216, арк. 34] на окремих селян та сільські громади сіл Матвієвка, Куниці, Гаєв, Гради.

Неможливість адекватного реагування судових органів на злочинні дії спровокувала поширення самосудів, насамперед над підпалювачами й злодіями. Убитих при цьому здебільшого навіть не ховали за християнським обрядом, а кидали в болота, яри, лісові гущавини. Місцевому керівництву не залишалося нічого іншого як констатувати, що самосуд учинено усією громадою. Так, у с. Меленці Новоград-Волинського повіту за вироком сходу побито й живцем закопано в могилу двох селян, запідозрених у підпалах і крадіжках [66, арк. 1].

Разом із формуванням місцевих органів влади, ідеологічно орієнтованих на Російську державу та більшовицьку пропаганду, з'являються державні органи, які у своїй діяльності підтримували політику УЦР. Поширенню цього процесу сприяло швидке переростання УЦР спочатку в представницький орган українського населення держави, а потім – у територіальний міжнаціональний.

Напередодні відкриття Всеукраїнського національного конгресу 4 квітня на спільному засіданні президій громадських організацій, ради робітничих депутатів, коаліційної ради студентства, військової ради Київського гарнізону та представників Української Центральної Ради М. Грушевський заявив, що саме УЦР має перерости із національної в територіальну [86, арк. 7].

6 квітня у Києві розпочав роботу Всеукраїнський національний конгрес, мета якого – консолідація українського руху та визначення найближчих пріоритетів політичної діяльності. Від українських громад Волині на конгрес було скеровано 40 представників, які підтримували курс на автономний статус України. Серед промовців був волинянин В. Кравченко, який підтримав пропозиції Голови УЦР М. Грушевського.

Про значимість цього форуму свідчить той факт, що більшість політичних партій, які направили своїх представників на конгрес, напередодні провели свої партійні зібрання: 25–26 березня – з'їзд Товариства українських поступовців (після з'їду – Союз автономістів-федералістів (потім – УПСФ), 4–6 квітня – установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), 4–6 квітня – відновлювальна конференція Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) [368, с. 67].

За своїми рішеннями й представництвом Всеукраїнський національний конгрес був, без перебільшення, найзначущішою подією весни 1917 р. На цьому форумі відбувся процес конституціювання УЦР, яка отримала статус представницького органу влади українського народу. Обрання персонального складу УЦР, по суті, забезпечило представництво інтересів територіальних громад, політичних партій та національних меншин у найвищому державному органі. Так, вісім українських губерній та великі міста мали в УЦР 60 представників [672, с. 151]. Від Волині до складу УЦР обрано О. Головка, П. Колесника, П. Касьяненка, Б. Козубського [639, с. 1]. Пізніше, замість них, від Волинської губернії обрано М. Кухаренка, С. Дмиша, С. Підгірського та Д. Драчука [599, с. 173; 761, с. 211].

Важливість рішень Всеукраїнського національного конгресу не піддається сумніву. Схвалення постанови про широку національно-територіальну автономію у складі Російської демократичної федеративної республіки було дійсно революційним, з огляду на стан українського національного руху в Російській імперії. Тільки широка національно-територіальна автономія України могла забезпечити у той нелегкий для

української державності час потреби українців і всіх інших народностей, які живуть на українській землі [92, арк. 4]. Вона визначала прагнення більшості українського населення.

Частина привітань делегатам Всеукраїнського національного конгресу мала волинську адресу. Громадські організації й урядові установи Житомира, Новограда-Волинського, Рівного, Корця та інших міст і містечок Волинської губернії висловили свою підтримку політичному курсу УЦР [714, с. 57].

Однак рішення про дозвіл УЦР кооптувати до свого складу нових членів не стільки розширило представництво тогочасного українського суспільства, скільки зробило з Ради неповоротку державну інституцію. Із 822 членів УЦР 212 обрано від українського селянства, 158 осіб – від військових частин, 100 – від робітників, 84 – від міщан, решта були представниками національних меншин [757, с. 335]. Збільшення кількості членів УЦР утруднило її роботу, що, зрештою, підтверджується й тим, що її загальні збори збиралися лише дев'ять разів [368, с. 68].

Обрана в 1917 р. до складу УЦР (одна з одинадцяти жінок у складі ради) О. Пашенко-Шульмінська згадувала про ефективність і значимість своєї роботи у вищому представницькому органі влади: «Там в Кам'янці на мене вже лягли обов'язки праці в земстві, що від неї мені не можна було відійти, я й думала, що при тій праці більше потрібна на місці, ніж у почесному складі Центральної Ради – приїжджати на сесії раз на місяць, чи два здалеку, не орієнтуючись часом добре в потребах і намірах центру» [288, с. 5].

Активізація українського національного руху спричинила спочатку незначні розбіжності в поглядах на подальший розвиток українських земель ТУ Росії й УЦР. Згодом ці розбіжності поглиблювалися, а то й виливалися в непереборну перешкоду у їх взаєминах.

Потрібно зазначити, що українські політичні партії соціалістичного спрямування – УПСР, УПСФ, УСДРП – зуміли виробити спільну платформу політичних і національних перспектив майбутньої Української держави, що дало змогу згодом відстоювати інтереси української спільноти перед

Тимчасовим урядом Росії. Українська демократично-хліборобська партія (УДХП) створена в травні 1917 р. і її прихильники стояли на дещо іншій, самостійницькій, платформі й, не маючи значної підтримки серед українського населення, не могли впливати на вироблення та прийняття важливих політичних рішень.

Паралельно з утвердженням влади УЦР тривав процес політизації українського суспільства, формування нових політичних партій та перегрупування політичних сил. По суті, за словами І. Огієнка, «українські партії тільки-но починалися, своєї виробленої традиції не мали і народу за собою ще не вели, а коли мали його, то не багато» [286, с. 4]. Захопившись боротьбою за владу в Києві та центральних органах, партії на той час ще не визначили своєї соціальної бази та недооцінили важливість агітаційної роботи в українських губерніях.

У цей час в Україні посилювався процес формування місцевих органів влади, які мали відігравати основну роль у розвитку регіонів. Так, УЦР хотіла реорганізувати попередню систему, пристосовавши її до потреб національно-державного будівництва. ТУ намагався контролювати ситуацію в Україні через систему губернських, повітових і волосних комітетів. Загалом 1917 р. вражав розмаїттям місцевих органів влади: комісари, ради, управи, комітети, спілки.

21 квітня 1917 р. з'явилася постанова ТУ Росії про обрання волосних, повітових і губернських комітетів [176, арк. 33]. До їх повноважень входило ознайомлювати населення з новинами у земельних законах і розпорядженнями уряду, із діяльністю головного земельного комітету, що діяв у Санкт-Петербурзі.

Тоді ж, 21 квітня 1917 р. вийшла постанова Тимчасового уряду про створення земельних комітетів [205, арк. 46]. Цим документом обґрунтовувалося створення головного й місцевих (губернського, повітового, волосного) комітетів задля підготовки земельної реформи та для розробки невідкладних тимчасових заходів до вирішення земельного питання Установчими зборами. Постанова чітко розмежовувала повноваження

комітетів. До них належало загальне керівництво, розробка необхідних для земельної реформи відомостей, складання загального проекту земельної реформи, підготовка до її впровадження.

Завданнями губернських і повітових земельних комітетів стали збір необхідних для земельної реформи відомостей, створення громадської думки, підготовка ухвал із питань, що перебувають у їхній компетенції, виконання постанов центральної влади із земельних справ, розв'язання питань, спорів і непорозумінь у галузі земельних та сільськогосподарських відносин у межах діючого законодавства і постанов Тимчасового уряду, призупинка дій приватних осіб, спрямованих на знецінення земельних ділянок та сільськогосподарського майна, виконання постанов державної влади про цілеспрямоване використання земельних угідь [205, арк. 47].

Повітові комітети визначали функції та межі повноважень волосних земельних комітетів. Щодо цензових вимог до членів земельних комітетів, то вони були лаконічно сформульовані в постанові Тимчасового уряду № 236: «правосправний громадянин без різниці статі і незалежно від їх майнового становища та місця проживання на момент обрання до губернського, повітового чи волосного земельного комітету» [205, арк. 49]. Циркулярно цю постанову розіслали по всіх волостях із зазначенням необхідності доведення зазначених в ній інформації до місцевого населення [217, арк. 23]. Із членів земельного комітету обирали голову, товариша голови, секретаря та представників у комітетах вищої інстанції [217, арк. 33].

Для ідеологічного впливу на сільські громади через волосні земельні комітети Волинська губернська земська управа видала розпорядження про обов'язкову передплату газети «Молот» кожною сільською громадою та кожним волосним земельним комітетом. Анонсуючи зміст видання, зазначалося, що там буде «вміщуватися все, що відноситься до діяльності губернських і повітових комітетів, а також загалом, що торкається земельної реформи: розпорядження уряду про землю, накази і розпорядження губернських і повітових земельних комітетів і т. д.» [192, арк. 25]. Принагідно,

слід зазначити, що загальнодержавна та губерньська преса доби УЦР була мало поширеною в регіонах. Значно перевищували їх кількість місцеві друковані видання, які містили відомості про конкретні місцеві факти [407, с. 31].

Отже, Тимчасовий уряд створив владну вертикаль за схемою: центр – губернія – повіт – волость [434, с. 74], яка мала на меті не лише знайомити місцеве населення з новинками земельного законодавства й розпорядженнями уряду із цього питання, а й впроваджувати державницьку політику в селянському середовищі.

23 квітня 1917 р. Луцький волосний земельний комітет ухвалив постанову про конфіскацію поміщицької, монастирської, удільної землі та передання її безкоштовно селянам. Однак це рішення не знайшло підтримки в повітового та губерньського комітетів [607, с. 76–77].

Щоб запобігти поширенню масового захоплення поміщицьких, монастирських та державних земель, Луцька повітова земельна управа вирішила дозволити всьому населенню повіту безкоштовний випас худоби в державних, церковних, монастирських і приватних лісах. Проте це рішення не знайшло підтримки серед членів Луцького повітового земельного комітету, хоча тричі включалося до порядку денного його засідань [426, с. 165].

Попри те, що Тимчасовий уряд намагався тримати селян у покорі, незадоволення земельною політикою централі зростало. Повітами Волині прокотилася хвиля селянських з'їздів, головним питанням яких було визначення долі поміщицьких володінь. Так, у травні 1917 р. у м. Кременець відбувся повітовий селянський з'їзд, який прийняв резолюцію з вимогою про негайне передання землі в руки тих, хто її обробляє, тобто селян [425, с. 26].

Керівництво УЦР, усвідомлюючи роль місцевих органів влади в зміцненні своїх позицій у регіоні та формуванні осередків економічної стабілізації на українських землях, особливо тих, що найбільше постраждали внаслідок бойових дій, розпочало роботу над реформуванням місцевого самоврядування. Не створюючи нових місцевих органів влади, УЦР своїм розпорядженням вказувала на необхідність звільнити лише тих посадових осіб,

що були вороже налаштовані до української влади та чинили свавілля серед місцевого населення.

Реформу органів місцевого самоврядування передбачалося здійснити в три етапи. Перший мав за мету українізацію місцевих органів і спрямування їхньої діяльності на інтереси місцевого населення й загальноукраїнської ідеї побудови національної держави. На другому етапі передбачалося налагодити тісніші зв'язки місцевої та центральної влади, координацію роботи місцевих управ і спілок структурами Генерального секретаріату. На третьому етапі ставилося завдання розвитку місцевого самоврядування, розширення компетенції його органів [603, с. 211].

На наш погляд, запропонована форма місцевих органів влади швидше звужувала можливості гілок цієї влади в утвердженні державних орієнтирів УЦР, ніж сприяла перетворенню їх на міцні осередки української державності на місцях. Реформа, виявивши свою безперспективність, а в окремих випадках і шкідливість, була призупинена.

У волостях Рівненського, Дубенського, Кременецького та Луцького повітів розгорнулася найбільша в Західній Волині робота з підпорядкування собі місцевих органів влади політичними силами УЦР, ТУ Росії, а також більшовиків. Східна частина Волинської губернії та саме губернське місто у березні-квітні 1917 р. потерпали від протистояння ТУ та УЦР.

Агітаційна робота УЦР, українських організацій і політичних партій набула більш спрямованого, різкого та продуманого характеру. Замість внутрішньої боротьби в місцевих органах влади почали створюватися альтернативні структури, які у своїй роботі підпорядковувалися лише вищій українській владі. Український національний підйом відігравав значну роль у популяризації національної державницької ідеї та підтримки УЦР. Так, у середовищі селянських мас (найбільший прошарок населення Волинської губернії) УЦР асоціювалася не стільки як центр національного відродження, а швидше як сила, що має захистити їхні інтереси перед великими землевласниками.

Щодо волинських міст та містечок, то більшість їхнього населення в період Першої світової війни й добу Української революції – неукраїнське за своїм національним складом. Наприклад, навесні 1917 р. в Луцьку на 8238 жителів мешкало 6611 євреїв і лише 215 українців [635]. Про це неодноразово зазначали М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, вважаючи, що саме в таких містах зароджуються антиукраїнські настрої. Улітку 1917 р. газета Волинської української ради «Громадянин» розмістила звернення такого змісту: «Український нарід ... має свою питому багату культуру, свою національну вдачу – треба тільки не по містах шукати народної культури й самого народу, а по наших селах» [325, 19 липня].

Солдати російської армії, щоправда, здебільшого української національності, також висловлювали свою підтримку українській владі. Офіцери й солдати 466-го піхотного Малмижського полку 1 травня 1917 р. прийняли постанову з резолюцією: «Прилучити свій голос до голосу Української Центральної Ради, яка є виразницею всього українського народу, обіцяючи, скільки сили і хисту вистачить підтримувати її» [660, с. 325]. Хоча самі керманічі УЦР усе ще не перейнялися проблемами різних прошарків українського населення та не мали чіткої програми соціальних перетворень.

Тим часом на Волині навесні 1917 р. утворилися різноманітні українські організації: громада Товариства українських поступовців, «Селянська спілка» [691, с. 64]. Народний рух поступово набув організованих рис і чіткого національно-державного спрямування, наочно демонструючи зрушення в українському суспільному житті. Ці зрушення, передовсім, відображали динаміку політичного розвитку української спільноти.

На початку травня 1917 р. в губернському місті засновано філію Українського військового клубу ім. П. Полуботка [143, арк. 18 зв]. 15 травня аналогічну філію було започатковано в Острозі з числа військовиків-українців 36-ї бригади запасного пішого полку [334, 27 травня]. До слова, саме представники Житомирської філії Українського військового клубу імені П. Полуботка розпочали українізацію 4-го запасного полку, який у ту пору

дислокувався в губернському місті. Створення першої української сотні Волині з військових-українців чисельністю 350 бійців зініціювали В. Ластівченко та Ю. Артюшенко [380, с. 12–13].

Українізація, хоча й квола, навесні 1917 р. охопила війська Південно-Західного фронту. Зокрема, першими українізованими підрозділами стали частини XXIX і XXXII армійських корпусів. Українізації вимагали Товариство українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка 23-го Пішого запасного полку 7-ї армії, український військовий клуб 3-ї Пішої дивізії 11-ї армії. Про українізацію трьох корпусів офіційно оголошено в наказі начальника Київського військового округу полковника К. Оберучева 23 травня на I з'їзді представників армій Південно-Західного фронту [334, 26 травня], хоча підготовча робота з українізації військових частин фронту розпочалася ще в середині квітня 1917 р. Так, 18 квітня оголошено про створення 1-го Українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького на чолі зі штабс-капітаном Д. Путником-Гребенчуком. Під час роботи I Всеукраїнського військового з'їзду командування полком передано підполковникові Ю. Капкану [698, с. 7].

Курс на українізацію військових частин підтвердив Київський губернський селянський з'їзд. У прийнятій постанові зазначалося, що «необхідно негайно формувати з запасних тилкових частин окремі українські частини з тим, щоб ці частини стояли в Україні. Вилучення українських військових на фронті в українські військові частини бажано, поскільки це не буде шкодити боєздатності армії і вирішуватиметься волею військового начальства» [338, 29 квітня].

Отже, населення Волинської губернії було втягнуте у військово-політичні процеси, які охопили українські землі навесні 1917 р. Воно нерідко ставало заручником політичного протистояння державних органів влади УЦР і ТУ Росії. Стан війни, який успадкувала Україна від Російської імперії та, як наслідок, швидка соціалізація солдатських і селянських мас Волинської губернії значно гальмували процес формування органів місцевого управління в цьому регіоні й взаєморозуміння керманічів УЦР і пересічних українців.

4.2. Волинська губернія в період боротьби Української Центральної Ради за владу в Україні

До початку літа 1917 р. більшість місцевих політиків схилилися до думки про необхідність запровадження національно-територіальної автономії України. Окремі члени ТУ Росії частково підтримували автономістські претензії УЦР. Проте офіційна позиція Російської держави щодо українських губерній мало чим відрізнялася від позиції уряду Російської імперії. По суті, політична верхівка демократичної Росії успадкувала імперське бачення розвитку національних земель.

Тимчасовий уряд, спираючись на повідомлення своїх ставлеників зі українських регіонів, робив спроби взяти під особистий контроль і діяльність УЦР, і роботу місцевих органів влади. Склалася ситуація, коли ТУ Росії та УЦР боролися не лише за владу в Києві, а й за контроль над місцевими органами влади. Протистояння часто виливалося в надання вказівок місцевому керівництву протилежного змісту та саботування рішень політичних опонентів.

Пошук компромісу між ТУ Росії й УЦР ускладнювався внутрішніми та зовнішніми чинниками. Так, ТУ демократичної Росії залишився на імперських позиціях щодо українських територій, а УЦР, відчуваючи підтримку значного прошарку місцевого населення та українізованих військових частин, почала позиціонувати себе єдиним представником української автономії [435, с. 103].

Спроби впливати на перебіг подій на місцях та контролювати ситуацію в Україні Тимчасовий уряд Росії намагався здійснювати через систему місцевих дум, губернських, повітових і волосних комітетів. Нерідко місцеві думи, особливо в повітових містечках, залишалися незмінними в кадрових питаннях через низький рівень активності політичних процесів на місцях. Щодо Волині, то навіть у губернському Житомирі гласні думи не змінилися, що згодом, під час перебування УЦР та уряду УНР у місті, негативно вплинуло на ставлення місцевої влади до керівництва держави.

Тривали дискусії навколо земельного питання. У Петрограді та Києві по-різному підходили до його вирішення. Мало того, не було єдиної думки й

поміж членами УЦР. Більшовики, які, завдяки соціальним гаслам, поповнювали армію своїх прихильників, також не мали розробленого механізму перерозподілу землі. Зазначимо, що на той час більшовики ще не виробили концепції відносин із селянством та не визначили його місця в революції.

Продовження боротьби поміщиків і заможних селян із малоземельними та безземельними спричинило до проведення селянських сходів, зборів, з'їздів. Перший Волинський селянський з'їзд відбувся в Житомирі 21–24 травня 1917 р., на якому інтереси волинських селян презентувало майже 700 делегатів від усіх волостей. Гострі дискусії точилися навколо власності на землю. Рішення з цього питання полягало в переході без викупу до трудового народу поміщицьких, удільних, церковних і монастирських земель та скасуванні приватної власності на землю. Однак таке рішення не могло бути відразу впроваджене в життя. Селяни Волині повинні були чекати законодавчого закріплення їхньої ініціативи.

Напередодні Всеукраїнського селянського з'їзду УЦР розповсюдила декларацію, у якій заявила, що «серед українських мас все більше й більше виявляється громадська і національна свідомість: українське село організовується під гаслами, які виставив український рух» [92, арк. 8]. Тобто керівництво держави визнало факт структурування національного селянського руху.

Всеукраїнський селянський з'їзд розпочав свою роботу 28 травня 1917 р. У дискусії із земельного питання перемогла позиція УПСР, яка в цілому була навіть більше радикальною, ніж земельна платформа соціал-демократів [221, с. 25, 32]. Прийнято рішення скасувати приватну власність на землю, передати її без викупу земельному фондові з подальшим розподілом лише серед селян, які будуть її обробляти власними руками.

Важливим, з огляду на залучення до національного державотворення, є уведення до складу Української Центральної Ради 212 членів Всеукраїнської ради селянських депутатів [492, 530]. Цим керівники УЦР засвідчили

важливість розв'язання проблем селянства та зробили спробу розширити соціальну базу Української революції за рахунок селянського середовища.

До складу УЦР від Всеукраїнської ради селянських депутатів увійшли: І. Бабенко (Новоград-Волинський повіт), Г. Баніта, М. Терещук (Острозький повіт), Д. Баланчук, М. Марцинюк (Житомирський повіт), А. Вашай, М. Черановський (Рівненський повіт), Л. Галькер, Ф. Рудий (Кременецький повіт), І. Герасимчук, А. Стецюк (Староконстантинівський повіт), М. Кондратюк (Ізяславський повіт), І. Масовець, К. Мовчанюк (Овруцький повіт) та Б. Бабич від ЦК Селянської спілки [761, с. 211–214].

Активний учасник Української революції Д. Дорошенко вказував, що на початок червня 1917 р. УЦР, отримавши підтримку з'їздів і зборів, зробилася фактичним господарем ситуації в Україні [272, с. 64]. Усебічний аналіз тогочасних подій нашоєхує на думку, що таке твердження було трохи перебільшеним. Однак залишається беззаперечним те, що УЦР поступово ставала повноцінним національним державним органом влади країни.

Ще однією проблемою між УЦР та ТУ Росії стало військове питання. Спроби перешкодити формуванню першої українізованої військової частини з боку російського уряду та командування Південно-Західного фронту призвели до несподіваних наслідків. Протидія українізації окремо взятого полку стала не лише поштовхом до розвитку українського військового руху, а й сприяла інтенсифікації роботи національних військових з'їздів, зібрань, комітетів, громад.

Вагомим чинником для активізації державницьких планів УЦР і боротьби за українізацію війська стали І (5–8 травня) та ІІ (5–10 червня 1917 р.) Всеукраїнські військові з'їзди. У процесі роботи І з'їзду піднято політичні питання зокрема автономії України, відносин із ТУ Росії й радою робітничих і солдатських депутатів. Більшість делегатів (понад 700 уповноважених на з'їзді представляли інтереси 1 580 702 українців-воєнків фронту й тилу [363, с. 83]) зажадали від УЦР зайняти чітку лінію, спрямовану на автономію держави та

вимагати від Тимчасового уряду прийняття акта про національно-територіальну автономію України.

І Всеукраїнський військовий з'їзд започаткував процедуру боротьби за українізацію військових частин російської армії й обрав Український генеральний військовий комітет (голова – С. Петлюра), який увійшов до УЦР у складі 18 осіб. Військовий форум, попри стримуючу роботу більшості членів УЦР, засвідчив, що настрої солдатів-українців були занадто радикальними та рішучими щодо соціально-демократичних поглядів українських політиків. Водночас помилковою, з огляду на майбутні події, була резолюція з'їзду про відмову від формування постійно діючої армії та покладення її функцій на народну міліцію [444, с. 3].

Одначе позиція делегатів і рішення цього з'їзду вплинули на активізацію роботи членів УЦР щодо відстоювання перед урядом Росії права на національно-територіальну автономію України в складі Російської держави. Безславна поїздка делегації УЦР до Петрограда стала ще одним фактором, який вплинув на погіршення відносин між владними структурами сусідніх територій. Учасник російсько-українського переговорного процесу В. Винниченко пізніше зауважував, що «коли руський Уряд понижував і ображав нас, то робив це хоч у ввічливій формі, а руська демократія і ввічливістю не вважала потрібним прикривать свою націоналістичну брутальну наготу» [373, с. 157].

Відмова Петрограда в автономії Україні, тиск національно-визвольного руху й нерозв'язані соціально-економічні проблеми поглиблювали протиріччя між Росією та Україною. Заява ТУ Росії про те, що УЦР не може представляти інтереси всього населення українських губерній через нелегітимність свого обрання, обурила більшість українських політиків.

4 червня 1917 р. в Києві відбулося спільне засідання представників ради об'єднаних громадських організацій, ради робітничих депутатів, ради військових депутатів Київського військового округу та ради коаліційного студентства з приводу відповіді ТУ пропозиціям УЦР [371, с. 145]. Більшість присутніх, хіба що крім російських соціал-демократів, схилилися до думки про

те, що недалекоглядна політика російської влади та затягування розв'язання проблеми з української автономії може спровокувати неконтрольований національний спротив.

5 червня 1917 р. у Києві розпочав роботу II Всеукраїнський військовий з'їзд, заборонений Тимчасовим урядом, і, можливо, тому ще більш радикальний у своїх вимогах та рішеннях. Більше двох тисяч делегатів засудили позицію ТУ Росії щодо українських справ. Окремі виступаючі закликали до припинення не лише переговорів, а й будь-яких інших відносин із російськими органами влади. У резолюції з'їзду містилася пропозиція УЦР негайно приступити до фактичного втілення автономного ладу на території України [672, с. 230].

II Всеукраїнський військовий з'їзд підтвердив рішення попереднього форуму та ще радикальніше виступив на захист державних перетворень в Україні. На пропозицію голови УЦР М. Грушевського, під час роботи з'їзду створено Всеукраїнську раду військових депутатів у складі 132 осіб. За аналогією із Всеукраїнською радою селянських депутатів вона в повному складі кооптована до УЦР. Територіально (за межами дислокації 11-ї та Осібною армій) Волинську губернію репрезентували Т. Бабій (прапорщик 283-го пішого запасного полку 11-ї армії), С. Березняк (солдат корпусного суду 11-ї армії), М. Бондарь-Обмінаний (солдат 22-го гренадерського суворовського полку 11-ї армії), К. Вротновський-Сивошарка (ветеринарний лікар гренадерського полку 11-ї армії), П. Лисовський (поручник 101-ї артилерійської бригади 11-ї армії), В. Попів (поручник 618 пішого Тернопільського полку 11-ї армії), О. Ткаченко (прапорщик 4-го пішого запасного полку) та інші [761, с. 215–218].

Уродженець с. Чернокозинці Староконстянтинівського повіту феєрверкер 49-ї артилерійської бригади 9-ї армії А. Постоловський увійшов до складу УЦР від Румунського фронту. Спочатку був делегований фронтом на II Всеукраїнський військовий з'їзд, де його обрали до Всеукраїнської ради військових депутатів і кооптували до УЦР [761, с. 151].

Аналіз роботи з'їздів та подальша реалізація їхніх рішень утворюють у думці, що протистояння та боротьба поміркованої більшості Української

Центральної Ради й самостійницького табору навколо перспектив українського державницького та військового будівництва в процесі роботи I, а згодом і II Всеукраїнських військових з'їздів призвели, швидше, до розпорошення з подальшим занепадом, ніж до консолідації національного військового руху. У червні 1917 р. В. Винниченко змінив своє бачення щодо українізації війська та заявив, що Україні потрібне знищення всяких постійних армій [396, с. 15].

Можемо констатувати, що правильно «зрежисовані» два представницькі форуми (Всеукраїнські селянський і військовий з'їзди) та прийняті на них резолюції зробили практично неможливою подальшу співпрацю ТУ Росії й УЦР. Настав момент, коли українська влада більшість своїх рішень приймала під впливом представників певної соціальної групи чи політичної сили.

Уже ввечері 10 червня 1917 р. В. Винниченко зачитав перед делегатами II Всеукраїнського військового з'їзду щойно затверджений комітетом УЦР I Універсал. У якому зазначалося: «Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям» [253, с. 101]. У I Універсалі заявлено про збереження наявної системи місцевого самоврядування й поступової її переорієнтації та підпорядкування (у вигляді організаційних зносин) УЦР.

Тимчасовий уряд негативно відреагував на презентовану УЦР автономію України, наголосивши, що це – прерогатива Установчих зборів. Лідери всіх російських партій, окрім соціал-демократичної, висловили підтримку цій позиції, бажаючи зберегти єдність Росії [533, с. 47].

Зважаючи на те, що український національний рух набирав обертів, у російському війську ширилась українізація, збільшувалася кількість, а головне – якість роботи українських військових комітетів, ТУ Росії змушений був змінити своє ставлення до українського питання. Так, ним визнано ефективність існування українських громадських організацій у війську, що й відображено в декларації від 15 червня: «що торкається військових українських комітетів на місцях, то вони здійснюють свої функції на загальних основах, при

чому їхня діяльність повинна бути в згоді з діяльністю інших військових громадських організацій» [93, арк. 2].

Перший крок до утвердження національно-територіальної автономії зроблено. На часі стало формування гілок влади, насамперед виконавчої та місцевих органів влади, які мали би на місцях утверджувати політику УЦР. Потрібно зазначити, що навесні-влітку 1917 р. інші національності, які мешкали в українських губерніях, намагалися впливати на роботу не лише центральних, а й місцевих органів влади. Так, польський виборчий комітет скерував на Волинь двох своїх комісарів для створення мережі комісаріатів та організацію польської міліції [259, с. 18–20].

Незважаючи на протиріччя з російським урядом, які загострилися після прийняття I Універсалу, 15 червня 1917 р. на закритому засіданні Виконавчого комітету УЦР М. Грушевський повідомив про створення виконавчого органу – Генерального секретаріату. Уже до 20 червня український уряд розпочав свою роботу [2, арк. 1], чим не лише виявив непокору російським політикам, але й заявив про намір формувати власну державницьку лінію.

Персональний склад українського уряду на чолі з В. Винниченком затверджено 23 червня на засіданні V сесії УЦР. 3 липня 1917 р. статус новоутвореного виконавчого органу – «носітель найвищої краєвої влади Временного правительства на Україні» відображено II Універсалом [253, с. 164].

Залишалися й інші «дражливі» моменти у відносинах Тимчасового уряду Росії з Українською Центральною Радою, однак саме узаконення діяльності Генерального секретаріату та визначення його повноважень залишалося головною проблемою в російсько-українських відносинах.

За складних суспільно-політичних і соціально-економічних умов українська влада намагалася налагодити нормальне життя на своїй території. Щоб вивести Україну на довоєнний рівень економічного розвитку вирішено не лише спрямувати зусилля на відновлення економіки й господарства, а й на

розвиток соціальної сфери, підняття рівня національної свідомості українського населення.

Попри певні домовленості між УЦР та ТУ Росії, напруга між ними не спадала. Черговою проблемою стало визнання офіційним Петроградом статусу й повноважень Генерального секретаріату. Керівництво Тимчасового уряду різко виступило проти розширення повноважень українських органів влади, що, зрештою, і відобразилося на розвиткові місцевих державних органів та довіри до них із боку місцевого населення.

Прийнята ТУ Росії під тиском частини українського політикуму «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. значно звузила функції української влади, обмежила сфери впливу Генерального секретаріату територією п'яти губерній, серед яких була й Волинська [247, с. 30]. Цим нормативним актом визначено статус УЦР та Генерального секретаріату як місцевих органів влади, через які ТУ Росії здійснюватиме керівництво українськими землями.

Волинська громадськість мляво відреагувала на цей документ. Лише в Житомирі українські організації висловили стурбованість майбутнім українських земель, закликали українську владу відстоювати інтереси місцевого люду. Часопис «Громадянин» інформував про мітинг у центрі міста: «Промовці висловили стурбованість бездіяльністю Української Ради, коли Російський уряд, не позбувшись імперських традицій, нав'язує нам свою волю» [324, 22 серпня]. Повідомлень з інших регіонів Волинської губернії не виявлено. Однак припустимо, що «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні» не сприяла налагодженню чіткої роботи місцевих органів влади, адже ні ТУ Росії, ні УЦР її положень не виконували.

У таких умовах УЦР намагалася пристосувати наявну систему органів місцевої влади до потреб національно-державного будівництва. Задля цього заплановано поетапний перехід державних органів місцевого самоврядування до активного державотворення на місцях. Однак двовладдя, яке існувало в

Україні, робило неможливою будь-яку реформу місцевих органів влади. ТУ Росії надсилав свої циркуляри, інструкції та розпорядження безпосередньо керівникам місцевих адміністративно-територіальних одиниць і копію – Генеральному секретаріатові для контролю за виконанням своїх вказівок [425, с. 28]. Така позиція російського уряду неоднозначно сприймалася на місцях. Особливо неприйнятною її вважали там, де в місцевих органах влади домінували прибічники української влади.

З іншого боку, своєрідним гальмом реформи місцевого самоврядування було його підпорядкування Генеральному секретарству внутрішніх справ, а з квітня 1918 р. – департаменту місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ [603, с. 209], адже самоврядування в демократичній державі мало би розвиватися самостійно, а не за вказівками центрального органу. Це, зрештою, було зазначено й у Декларації Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р., де йшлося про сприяння «широкому розвиткові діяльності місцевих самоуправ та поширенню їх компетенції» [334, 30 вересня].

Тимчасовий уряд намагався впливати й на забезпечення правопорядку на місцях. Так, міністр юстиції Росії О. Керенський раз у раз надсилав інструкції, розпорядження, циркуляри на місця. Зокрема, у циркулярі від 31 серпня 1917 р. місцевим судовим органам наголошувалося, що «зміцнення влади і правопорядку в країні вимагає швидкого винесення рішення та накладання покарання на осіб, які не підкоряються законним розпорядженням влади» [167, арк. 81], звісно російської, а не української. Повідомлення з повітових і волосних центрів Волині свідчили про розгубленість місцевих чиновників. Так, представники місцевої влади Кременецького й Рівненського повітів не розуміли, чиї вказівки виконувати – ТУ Росії чи УЦР. Здебільшого відповіді на циркуляри та розпорядження центральних органів влади дублювалися й надсилалися відразу до кількох керівних установ.

За таких обставин, намагаючись зберегти за собою вплив у регіонах, керівництво УЦР розпочало підготовку до проведення Українських установчих зборів. Попри те, що Тимчасовий уряд визначив українською територією лише

п'ять губерній, Голова УЦР М. Грушевський хотів охопити виборами якомога більше місць компактного проживання українського населення. Його поділ на землі виборчого округу, що пізніше втілювався в Закон про територіально-адміністративний поділ України, передбачав такий розподіл Волинської губернії: Волинь: Володимирський, Ковельський, Луцький і частина Дубенського повітів (центр – Луцьк); Погорина: Рівненський, Острозький, Ізяславський, Кременецький повіти, а також південна частина Дубенського та західна – Староконстантинівського повітів (центр – Рівне); Болохівська земля: Житомирський і Новоград-Волинський повіти (центр – Житомир) [641, с. 95].

Захопившись боротьбою за владу з ТУ Росії, керівництво УЦР чимдалі більше втрачало контроль над регіонами. Улітку 1917 р. в селах Волинської губернії загострилася боротьба поміщиків і заможних селян із малоземельними та безземельними селянами. Погляди місцевих селян, порівняно з весною, радикалізувалися. Відчувався вплив суспільно-політичних процесів, які охопили українські губернії, ухвали селянських з'їздів, наслідки роботи селянських комітетів.

Думки волинських селян щодо земельного питання здебільшого збігалися з поглядами селян інших регіонів України. Селянин, який не мав своєї власної землі, хотів будь-що одержати її не лише в користування, але й у власність. Зволікання української влади з розв'язанням аграрного питання збільшувало кількість прихильників більшовицької пропаганди серед волинських селян. Свідомо використовували невирішеність земельної проблеми УЦР інші соціалістичні партії, насамперед есери. Вони наголошували, що «з ліквідацією великого земельного володіння (польського і російського) хліборобитрудувники зможуть значно розширити свої наділи» [409, с. 270].

Пошук способів розв'язання земельних проблем не привів до заспокоєння сільських мас – волинське село продовжувало вирувати. Інженер шляхів сполучення В. Савіцький спрямував 15 липня 1917 р. Волинському губернському комісару скаргу, у якій зазначалося, що жителі сіл Садки, Степановка, Баймаки та Плиски Кременецького повіту самочинно заволоділи

його землями біля с. Баймаки, повикорчовували 465 дерев, зробили пасовисько для худоби, самовільно розпочали косити траву [182, арк. 11]. Поміщик, як і частина громадян його прошарку, шукав справедливості в місцевої влади, зокрема в повітового земельного комітету. Однак загострення відносин поміщика В. Савіцького з місцевими селянами так і не було вирішене за допомогою домовленостей.

Схожі за перебігом події траплялися в інших повітах. У травні-червні 1917 р. на ім'я губернського комісара, а також у губернській виконавчий комітет надходили повідомлення про те, що в Луцькому, Рівненському, Острозькому, Староконстянтинівському повітах селяни проганяють варту, рубають панські ліси, захоплюють поміщицькі сіножаті. Із наближенням опалювального сезону лісовий департамент розповсюдив циркуляр, у якому вказував на необхідність «відпускати безкоштовно на опалення бідних сімей військових чинів, призваних до війська з сільського населення сухостій і ліс в межах можливого» [194, арк. 26].

Під час жнив селяни всіляко перешкоджали поміщикам у зборі врожаю. Самі не хотіли найматися на роботу до них за безцінь і не допускали працювати охочих з інших сіл. Окрім того, улітку 1917 р. майже припинилося надходження податків до державної скарбниці. Їх сума навіть не покривала мінімальних затрат на утримання місцевих органів влади. Якщо в червні 1917 р. план збору податків у Волинській губернії виконано на 23 %, то вже в липні цей показник складав менше 3 %.

У середині літа 1917 р. регулярне військо, віддане Тимчасовому уряду, брало участь у придушенні не лише солдатських виступів, а й селянських. Так, для припинення селянських заворушень у підпорядкуванні Волинського губернського комісара був спеціально створений загін із 540 солдатів.

Загострення політичної боротьби між різними політичними силами, поступова деградація армії під впливом більшовицької агітації негативно впливали не лише на військово-політичну ситуацію на території Волинської

губернії, але й озлоблювали різні соціальні прошарки, сприяли поширенню спекуляції, грабункам, самосуду, економічному занепаду та анархії.

Улітку селяни прифронтових повітів Волині, підбурювані революційною пропагандою солдатів, а подекуди й ними очолювані, завдавали збитків місцевим поміщикам. Селянсько-солдатські грабунки й знищення поміщицького майна зводилися до витіснення землевласників та захоплення чи поділу їхніх земель між селянами. Інколи солдатсько-селянські погроми влаштовувалися під впливом більшовицької агітації, в ім'я встановлення соціальної справедливості.

Подекуди до грабунків і погромів солдатів провокували самі селяни. Вони, грабуючи панські маєтки, нерідко заохочували солдатів військових частин, які дислокувалися поруч, до захоплення хліба, худоби, коштовностей та іншого майна поміщиків. Вони ж показували солдатам, де міститься майно місцевих панів, а потім за безцінь купували його в цих солдатів.

Окремі військовики свідомо йшли на грабунки й погроми, вважаючи, що так вони повертають собі частину матеріальних благ, якої недоотримали з вини влади. Об'єктивну оцінку цьому процесу дав професор В. Голубко: «У переломні моменти історії у соціальну боротьбу вступило і так зване «дно» суспільства, або люмпен, головна мета якого – особиста нажива» [395, с. 105]. Так, солдати 2-го гусарського ескадрону стрілецького полку 2-ї гвардійської кавалерійської дивізії 29 серпня 1917 р. влаштували погром торгових яток та магазинів м. Ямпіль Кременецького повіту. По 30–40 осіб вони заходили до яток і забирали товар. У магазині Б. Розенберга забрано галантерейного та бакалійного товару на суму 700 рублів [130, арк. 26], у магазині І. Гольдфарба – на суму 200 рублів [130, арк. 26 зв], у магазині В. Вайнштейна цигарок, мила, шоколаду, цукерок і фруктів – на суму 200 рублів [130, арк. 27]. У цей день постраждали й інші торгові осередки міста.

Улітку 1917 р. почастишали випадки відмови солдатів російської армії від виконання військової присяги, ведення бойових дій, зміцнення оборонних рубежів. Так, газета «Волынская речь» 16 липня 1917 р. повідомляла, що

«численні мітинги більшовиків відбувалися скрізь і що найголовніше на станціях (*Рівне – уточнено автором*), через які проходило чимало військових частин та маршових рот» [321, 16 липня]. 12 липня 1917 р. солдати 8-го Туркестанського стрілецького полку відмовилися брати участь у наступі на Ковель. Солдати 501-го стрілецького полку, який дислокувався в Луцьку, відмовилися виступати на фронт. У районі с. Мерви Дубенського повіту солдати 622-го полку припинили бої та вели переговори з німецькими солдатами [467, с. 11]. 496-й Оргіївський полк, який розміщався в районі м. Торчина Луцького повіту, відмовився займати бойові позиції [413, с. 155].

Улітку 1917 р., під впливом більшовицької агітації, розпочався процес стихійної демобілізації й розкладу армії, який набирав чимдалі загрозливіших розмірів. На фронті посилювались антивоєнні настрої, які охопили найменш свідому частину солдатів-українців. Далася взнаки загальна політизація у військових частинах, падіння бойового духу та дисципліни, викликані тривалою виснажливою війною. Так, в Осібній армії поширювались чутки, нібито 1 жовтня 1917 р. усі солдати покинуть свої позиції [581, с. 76].

Натомість рішення Всеукраїнських військових з'їздів, соціалізація й демократизація армії спричинили до поширення українізації в частинах російської армії. Спроби організувати українські військові частини були успішними на Волині: в Острозі, Житомирі, Рівному [511, с. 95]. Українізація розпочалася в VI армійському корпусі 11-ї армії. Піхотний полк, який перебував у Житомирі, змінив назву на український полк ім. П. Сагайдачного. Улітку 1917 р. близько 100 тис. солдатів колишньої російської армії увійшло до складу сформованих українізованих частин та присягнуло на вірність Центральній Раді [446, с. 224].

Окремі підрозділи Південно-Західного фронту, які дислокувалися на території Волинської губернії, також долучилися цього процесу. Несподівано українізацію військових частин підтримав головнокомандувач фронту, генерал Л. Корнілов. Щоправда, останній робив це аж ніяк не заради підтримки української влади чи розвитку українського військового руху. У своїх спогадах

П. Скоропадський згадував про свою зустріч із генералом Л. Корніловим після його призначення головнокомандувачем фронту з приводу українізації XXXIV армійського корпусу та ставлення до української влади. Російський головнокомандувач заявив: «Усе це дрібниці, головне війна. Все те, що в критичну хвилину може підсилити нашу міць, ми повинні брати. Що стосується Української Ради згодом ми її вяснимо. Українізуйте корпус» [296, с. 64].

Найперше українізація охопила VI, XVII, XLI армійські корпуси Південно-Західного фронту. У липні член Генерального військового комітету генерал-майор Кондратович, повернувшись після відвідин Південно-Західного фронту, озвучив думку генерала Л. Корнілова про те, що українські полки б'ються надзвичайно відважно [734, с. 44].

6 липня 1917 р. розпочався наступ німецьких військ на розташування підрозділів 11-ї армії. В умовах, коли російська армія перебувала в стані розпаду, виникла загроза захоплення українських, насамперед волинських, земель. Прифронтна волинська територія була переповнена дезертирами, невеликими озброєними групами військових, які бродили по волинських селах. В армії, коли потрібно було виконувати наказ командування, відбувалися мітинги, на яких годинами обговорювалося питання доцільності виконання наказу командира.

Серед особового складу російського війська з'являються листівки та плакати з патріотичними гаслами. У цьому часі С. Петлюра звернувся до народу й армії із закликом «стояти твердо в цей грізний час на сторожі фронтів і порядку в частинах, зупиняти всілякі спроби до свавільних дій, не допускати безпорядків, братання і перемир'я» [442, с. 3]. Щоправда, звернення майбутнього голови Директорії мало більший вплив на країни Антанти, ніж на власних солдатів.

Уже 10 липня в Житомирі відбулося екстрене засідання представників відомств, установ і громадськості на предмет обговорення ситуації на фронті. Новостворений спеціальний евакуаційний комітет розпочав розробляти план евакуації населення та установ прифронтних населених пунктів. Губернський

комісар А. В'язлов заявив, що Житомирська міська управа з усіма установами залишається на місцях, однак не потрібно перешкоджати добровільному виїздові мешканців за власний кошт [108, арк. 3, 4]. Проте вже 25 липня 1917 р. розпочалася евакуація міст Луцька, Дубна, Кременця, Староконстантинова. 9 серпня, у зв'язку зі змінами на фронті, більшість евакуйованих повернулася [322, 9 серпня].

Потрібно наголосити, що тодішні українські військовотвірні процеси спочатку носили швидше локальний характер, аніж загальнодержавний. Відозва С. Петлюри до народу й армії із закликом «стояти твердо в цей грізний час на сторожі фронтів і порядку в частинах, зупиняти всілякі спроби до свавільних дій, не допускати безпорядків, братання і перемир'я» [442, с. 3] мала більший вплив на країни Антанти, ніж на власних солдатів.

ТУ Росії та Ставка в час, коли деморалізована російська армія продовжувала деградувати, змушені були рахуватися з українським національним рухом у російському війську. Ефективна діяльність українських військових організацій спонукала їх дати дозвіл на українізацію 16 дивізій [483, с. 50], із яких шість – на Південно-Західному фронті.

Політична верхівка Росії була стурбована ситуацією у війську на території України. Тогочасні події засвідчували, що ТУ поступово почав утрачати вплив в армії, попри розгалужену систему підпорядкованих йому військових комісарів. ТУ продовжував усіляко підтримувати створення підконтрольних йому військових комітетів на чолі з ним же поставленими комісарами. У своїй діяльності вони мали керуватися вказівками військового міністра, доповідати йому про становище в арміях фронту [674, с. 20]. Не було однозначним ставлення до цього інституту в колі російського генералітету. Прибічниками виступали Л. Корнілов, О. Брусилов, противниками – А. Денікін, О. Гутор. Так, головнокомандувач генерал О. Брусилов відсторонив від виконання обов'язків головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала О. Гутора за те, що той виступив проти втручання військових комісарів Б. Савінкова та М. Філоненка в оперативні питання.

Військовий комісар Південно-Західного фронту Йорданський розповсюдив оголошення про те, що військова влада в зоні дії цього фронту належить тільки військовим начальникам і губернським комісарам ТУ Росії [674, с. 30]. Натомість головнокомандувач Південно-Західним фронтом, генерал Л. Корнілов у телеграмі верховному головнокомандувачу пропонував запровадити посади комісарів у корпусах і надати військкомам право затверджувати вироки революційних судів [269, с. 209].

Улітку 1917 р. значну територію на правому березі р. Стохід контролювали підрозділи Осібної армії. За активної підтримки, а подекуди й безпосередньої участі військових створювалися солдатські комітети та ради, які намагалися співпрацювати з місцевими органами влади, інколи – брати на себе їхні повноваження. Ці новоутворення перебували під впливом різних політичних сил.

Ще одним тривожним дзвінком для петроградської влади став корніловський заколот, який охопив і значну територію Волинської губернії. УЦР, яка все ще не могла виробити лінії співпраці з ТУ Росії, отримала нагоду заявити про себе як про вищий представницький орган на українських землях. Адже її кількісний склад (понад 800 осіб) дав змогу говорити про широке представництво всіх суспільних верств, політичних партій та національностей в управлінні державою.

Однак УЦР не вдалося скористатися сприятливою ситуацією, коли більшість командування російських військ, які перебували на Волині, Поділлі, Галичині й підтримали генерала Л. Корнілова, було арештовано. Зокрема, 28 серпня в Бердичеві арештовано командувача Південно-Західним фронтом, генерала А. Денікіна, начальника штабу фронту П. Маркова [647, с. 81]. Арешти прибічників генерала Л. Корнілова відбулися в Житомирі, у штабах 7-ї (м. Бар), 11-ї (м. Староконстянтинів) та Осібної (м. Рівне) армій. Солдати Південно-Західного фронту контролювали ключові об'єкти в Житомирі, Дубно, Рівному, Новограді-Волинському.

Попри певну невизначеність української політичної верхівки щодо створення власних Збройних сил, Генеральний секретаріат до серпня 1917 р. спромігся в загальних рисах розробити план українізації армії. Слід зазначити, що на початок українізації з особового складу Південно-Західного фронту третину склали українці.

Генеральний секретаріат 29 вересня 1917 р. створив секретаріат військових справ, якому підпорядковані питання українізації військових частин, кадрові призначення в підрозділах, що перебували на території України. Однак, попри це, порядку, а тим більше – планомірної роботи з українізації бойових частин, не було.

Новий командувач Південно-Західним фронтом, генерал-лейтенант М. Володченко, урахувавши стихійність процесу українізації, що охопив війська фронту, які перебували на території Волинської губернії, своїм наказом дозволив скликати найближчим часом фронтовий український з'їзд. Він розпочав свою роботу 4 жовтня в Бердичеві за участі В. Винниченка, С. Петлюри, М. Ковалевського. Майже 700 делегатів з'їзду [315, с. 7], які репрезентували всі військові частини Південно-Західного фронту підтримали обрання фронтової військової ради в складі 80 осіб. Персональний склад президії був такий: Куцак, Ралій, Сверстник, Бондар (есери), Шинкар (трудолик), Григор'єв (безпартійний) [334, 6 жовтня]. На початок з'їзду 57 % делегатів репрезентували УПСР, 11 % – УСДРП та 32 % – безпартійних [483, с. 49]. Головним завданням її було проведення українізації військових частин відповідного фронту. Окрім того, з'їзд постановив створити аналогічні гарнізонні, армійські й фронтові українські військові ради.

Через постійні скарги противників українізації військових частин і противників діяльності українських фронтових рад їхню діяльність невдовзі заборонив верховний головнокомандувач російського війська. Аналіз нетривалого часу роботи української фронтової ради Південно-Західного фронту дає підставу стверджувати про ефективність її роботи з підвищення рівня національної свідомості солдатів-українців.

Національний дух, який був принесений в армію на хвилі національно-визвольного піднесення та найяскравіше проявився в її українізації, поступово почав згасати. Більшовицьке національне гасло «право націй на самовизначення» невдовзі витіснило поодинокі патріотичні пориви воєначальників-українців. Багаторічна відсутність практики боротьби за власну державність і поневолення українських земель чужинцями привели до того, що більшовики, які здебільшого не були українцями, поступово витіснили національний елемент зі свідомості значної кількості волинських селян та фронтовиків, що перебували в цей час у межах Волинської губернії [420, с. 84].

Через гальмування процесу українізації армії й більшовицьку агітацію почали розпадатися щойно створені українські підрозділи. Передислокація військових частин нерідко призводила до їх самоліквідації. Прикладом може слугувати історія, що трапилася з українським куrenom 102-ї пішої дивізії XXXIX армійського корпусу Осібної армії Південно-Західного фронту, що розмістився в межах Західної Волині [711, с. 6]. Після його відправки з фронту в тил він перестав існувати як бойова одиниця, що настало в результаті більшовицької пропаганди, морального розкладу особового складу й часткової самодемобілізації (що наразі тотожне з дезертирством).

І все ж у вересні – на початку жовтня 1917 р. в багатьох частинах V, VI, XXXI, XXXIV і XLI армійських корпусів Південно-Західного фронту проведено військові з'їзди солдатів-українців, які вимагали від Тимчасового уряду українізації військ усіх гарнізонів в Україні, усунення деяких комісарів і командирів.

На середину осені 1917 р. на Південно-Західному та Румунському фронтах повністю українізовано 42 полки, частково – 11 із загальною кількістю військових близько 79 тис. [485, с. 69]. Безпосередньо на Південно-Західному фронті український кінний полк створено з особового складу 3-ї кінної дивізії 11-ї армії, український полк у 27-й піхотній дивізії, по одному українському ударному куреню було в складі 101-ї, 102-ї і 103-ї дивізій.

Український генеральний військовий секретаріат (УГВС) намагався взяти під свій контроль стихійний процес українізації російських військових частин. З осені 1917 р. УГВС практично почав виконувати функції командного органу Південно-Західного та Румунського фронтів. Він намагався координувати діяльність усіх українських військових рад, комітетів, товариств. До певної міри, можна говорити про те, що восени 1917 р. УГВС почав несміливо переймати контроль над військом, яке базувалося на території Волинської й Подільської губерній. Командарм 8-ї армії 17 жовтня повідомляв штаб верховного головнокомандувача про те, що Генеральний військовий секретаріат надсилає телеграми й повідомлення повз комісаріат і штаб армії.

Після корніловського заколоту на прифронтовій території Волині активізували роботу більшовицькі агітатори. Почалося масове створення місцевих рад різних рівнів, які перебували на більшовицькій платформі. Солдати, зі свого боку, усе менше бажали захищати Російську імперію. Більшовицька агітація серед особового складу російської армії робила свою справу. У солдатському середовищі Південно-Західного фронту восени 1917 р. працювали представники більшовиків: М. Криленко, Г. Чудновський, І. Дзевалтовський, Я. Пальвадре, М. Коковихін, М. Марченко, Г. Разживін [511, с. 35]. У Луцькому гарнізоні більшовицьку агітацію здійснював О. М. Дмитрієв. Групи РСДРП(б) діяли в Дубні, Луцьку, Олевську, Рівному, Сарнах, Староконстантинові, інших прифронтових населених пунктах Волинської губернії.

Більшовицька агітація проводилась і в українізованих частинах. Перед початком жовтневого перевороту в Росії лише в трьох корпусах (VI, XXXII та XXXIV) Південно-Західного фронту нараховувалося близько 2,5 тис. більшовиків і тих, хто їм співчував [699, с. 82].

Посиленню більшовицьких позицій серед солдатських мас сприяв їх розрив із меншовиками у вересні 1917 р. Перша конференція РСДРП(б) Південно-Західного фронту, яка відбулася 10–12 вересня, нараховувала 2 тис. членів партії, тоді як уже Друга конференція, яка проходила 23–27 вересня,

представляла інтереси 7 тис. партійців [394, с. 214]. Натомість на меншовицькій конференції, що відбулася 23–27 вересня 143 делегати представляли інтереси близько 10 тис. членів партії [329, 9 жовтня].

Поширенню анархії та безладдя на території Волинської губернії сприяли як загальнодержавні процеси (недооцінка у створенні власних регулярних збройних сил, відсутність чіткої управлінської адміністративної системи), так і місцеві (агітаційні заходи більшовицьких пропагандистів, перешкоди різних гілок місцевих органів влади, невизначеність народної свободи) [427, с. 80]. Розташування політичних сил в Україні восени 1917 р. було надзвичайно складним. Якщо в Києві та центральних регіонах держави українські партії мали підтримку, то серед робітничих мас Донбасу, Харкова й Придніпров'я, дрібноселянського середовища прифронтових і фронтових територій Західної Волині позиції більшовиків були значно сильнішими [588, с. 91].

Зазначимо, що ще 9 серпня 1917 р. більшовики увійшли до складу УЦР й створили там власну фракцію [588, с. 91]. Вона стала трибуною для поширення їхніх гасел, які збігалися з бажанням більшості населення України (конфіскація та націоналізація поміщицьких земель, запровадження 8-годинного робочого дня, скасування приватної власності, припинення братовбивчої війни).

Необхідність у вирішенні означених гасел розуміла й Українська Центральна Рада. Однак, не маючи чіткої позиції щодо ставлення до Тимчасового уряду та використовуючи факт визнання ним Генерального секретаріату вищим розпорядчим органом України, політичне керівництво України очікувало на розв'язання усіх внутрішніх державних проблем Установчими зборами, що було зафіксовано в II Універсалі УЦР.

Натомість більшовики посилювали свій вплив і на ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, у яких більшість складали меншовики та есери. В Україні почала формуватися нова ланка місцевого самоуправління, орієнтована на більшовицьку партію Росії. Більшовицькими за складом стали ради робітничих, солдатських і селянських депутатів у Луцьку, Рожищах, Коростені й Новограді-Волинському [341, 31 жовтня]. Така ж ситуація склалася

в Сарнах, Дубровиці, Костополі, Острозі, Староконстантинові. Зазначені ради приймали переважно рішення на захист селян від засилля поміщиків, інколи – політичні заяви, продиктовані більшовицькими пропагандистами.

Осінь 1917 р. стала періодом зростання більшовицької агітації на території Західної Волині – у прифронтовій смузі в солдатському та селянському середовищі. Волинські селяни, за відсутності тут робітничого прошарку, стали соціальною базою більшовицьких пропагандистів у цьому регіоні. Більшовицькі агітатори в прифронтовій зоні Волині знайшли сприятливе середовище не лише серед селян (розвивалася проблема поділу поміщицької землі), а й серед мобілізованих до війська робітників і селян (насамперед навіювалася думка про непотрібність війни) [420, с. 83].

Восени 1917 р. вже остаточно сформувалася більшовицька доктрина щодо земельного питання. Керівництво РСДРП(б), як і раніше, своєю соціальною базою вважало робітничий клас. Однак, зважаючи на те, що селяни складали значний відсоток населення держави та могли стати противниками в разі утиску їхніх інтересів, прийнято рішення про проведення широкомасштабної агітаційної роботи в селянському середовищі на предмет їх залучення на сторону російського пролетаріату. Задля цього навіть відкореговано позицію партії щодо селянства та аграрного питання. Своє відображення вона знайшла в резолюції VII Всеросійської конференції РСДРП(б). Ішлося про негайну організовану конфіскацію всіх поміщицьких, удільних і церковних земель [492, с. 561]. По суті, це був заклик до самовільного захоплення селянами землі та розпалювання боротьби малоземельних селян із заможними прошарками населення.

Дня 10 вересня Дубровицька рада солдатських, робітничих і селянських депутатів передала владу робітникам та селянам, націоналізувала поміщицьку землю, прийняла резолюцію про її розподіл між незаможними селянами [392, с. 20]. 10 жовтня 1917 р. Луцька рада солдатських, робітничих і селянських депутатів прийняла рішення, яким засуджувала державну політику Тимчасового уряду Росії. У документі, використовуючи більшовицькі гасла,

указувалося на згубність подальшого ведення війни для соціально-економічного стану регіону та країни [607, с. 83–84]. На цьому ж засіданні Луцької ради прийнято постанову з вимогою боротися за негайне припинення війни, укладення демократичного миру.

Селяни Волині, як і більшості українських територій, не бажали довго чекати на вирішення земельного питання. У жовтні 1917 р. кількість селянських заворушень зросла. Підбурювані пробільшовицьки налаштованими солдатами, вони почали самовільно захоплювати поміщицькі володіння, рубати ліс, обробляти землю. Практично у всіх повітах Волинської губернії відзначалися солдатсько-селянські заворушення та саботування рішень місцевих органів влади, які були підпорядковані УЦР.

У цю ж пору відбулася підготовка до з'їзду селян і солдатів Південно-Західного фронту, що не входили до складу діючої армії. Він розпочав свою роботу в жовтні 1917 р. в Житомирі. Делегати з'їзду прийняли резолюцію, що містила вимогу негайно скасувати приватну власність на землю, ліси, надра [427, с. 79]. Представницький форум доручив повітовим і волосним комітетам взяти на облік усі поміщицькі землі. Водночас з'їзд постановив розпочати поділ поміщицької землі та майна, не очікуючи на рішення УЦР [607, с. 86]. Ця резолюція засвідчувала невизнання УЦР вищим органом влади в державі пробільшовицьки налаштованими прошарками населення, яке мало більшу кількість голосів серед делегатів з'їзду.

Наступні події показали, що в УЦР не було ні політичної волі, ні дієвих засобів, які можна було би протиставити більшовицькому натискові. Восени 1917 р. практично у всіх повітах Волинської губернії відзначалися випадки солдатсько-селянські заворушень та саботування рішень місцевих органів влади, які були підпорядковані УЦР. Генеральний секретаріат внутрішніх справ вважав, що в боротьбі з усіма злочинними діями, які провокували поширення анархії, найдієвішим є «швидке й енергійне ведення попереднього слідства і позачергового розгляду важливих кримінальних справ» [167, арк. 91].

Однак на Волині, як і в більшості регіонів держави, роль суду знівелювалася. Ставлення до судової системи та законодавства, вироблене за часів Російської імперії, серед населення було різко негативне. Закон та право вважалися пережитками імперської системи, а нових, таких, які би захищали інтереси різних прошарків людності, українська влада ще не запропонувала.

Населення українських адміністративно-територіальних одиниць, до кінця не розуміючи державно-правових процесів, які охопили державу, вважало, що вони самі для себе мають створювати закони й лише їм користися. Поступово почала втрачатися повага до закону, ще й тому, що «всякий гадав, що це ярмо для нього» [340, 21 вересня]. Місцеві громадські та місцеві комітети почали самі ухвалювати рішення, які виходили за межі їхніх повноважень. У селах щораз більше ширилося так зване «народне право», яке межувало з анархією й охлократією.

Користуючись цим «народним правом», волинські селяни виганяли поміщиків із садиб та наказували забиратися геть, а подекуди їх калічили чи й навіть убивали. Селяни с. Городець Луцького повіту захопили в місцевого поміщика землі й викосили сіножаті, у с. Бистриці Рівненського повіту – банківський маєток із 5 тис. десятин землі й поділили її між собою [607, с. 78].

Збройну допомогу селянам у захопленні поміщицької землі та майна надавали солдати регулярних військових частин, що перебували у той час на Волині, зокрема воїни 11-ї й Осібної російських армій. Показовими щодо цього є події, які трапилися в жовтні 1917 р. у волинських володіннях князів Сангушків. 19 жовтня охорона князівського маєтку поранила солдата 13-ї роти 264-го запасного полку, бійці якої разом із селянами рубали панський ліс. У конфлікт втрутились озброєні солдати цієї військової частини. Вони обстріляли палац Сангушка в м. Слауті, самого 85-літнього князя вбили, а маєток розгромили та підпалили [756, с. 22–23; 607, с. 86–87]. Володіння Сангушків у Ізяславі, Білгородці, Клембівці також грабували й підпалювали.

Восени 1917 р. збільшується кількість захоплень господарських будівель тутешніх поміщиків і заможних селян. До місцевих органів управління

надходять скарги на захоплення млинів, знищення складських приміщень, крадіжку сільськогосподарського реманенту. Так, М. Шандрук скаржився на жителів с. Влащинці Кременецького повіту за те, що вони силою відібрали його водяного млина в орендарів А. Фасра й М. Цапока та почали самі ним користуватися, незважаючи на право власності скаржника [123, арк. 1].

Аналізуючи особливості аграрного руху на Правобережній Україні восени 1917 р., професор Б. Гудь обґрунтовано стверджує, що внаслідок високої концентрації поміщицьких маєтків і незаможного селянства на Київщині, Волині та Поділлі ці території належали до найактивніших регіонів аграрного руху й «фактично бракувало лише більш-менш серйозного поштовху, щоб страшна, нищівна вакханалія охопила все Правобережжя» [409, с. 273–274].

Волинський губернський комісар А. В'язлов у жовтні 1917 р. констатував зростання рівня злочинності в повітах губернії, збільшення випадків саботажу та поширення анархії. Звіти комісарів Луцького, Рівненського, Дубенського повітів показували жахливу картину зростання протиправних дій місцевого населення й солдатів Південно-Західного фронту, анархію та дезертирство в російському війську, озлоблення сільських жителів на більш заможних своїх односельців, поширення серед місцевого населення недоброякісного й контрабандного товару. Так, 23 липня в с. Квасилів Рівненського повіту в торговому закладі Ширжиків виявлено значну кількість тютюнових виробів без необхідних на те документів [168, арк. 3].

10 жовтня помічник губернського комісара С. Куриленко заявив, що на Волині відбувається процес посилення впливу більшовиків у радах, що не сприяє державному будівництву, ускладнює роботу місцевих органів влади. Так, «староста Староконстянтинівського повіту безсилий боротися з анархією і просить звільнення» [607, с. 85].

Кроки, зроблені українською владою для контролю над ситуацією в провінції, були малоефективними та несвоєчасними. 16–17 жовтня 1917 р. у Києві під час роботи з'їзду губернських і повітових комісарів обговорювалося

питання поширення анархії в Україні. У повідомленнях виступаючих зазначалося, що найбільше від цього явища постраждали прифронтові губернії, а саме Волинська та Подільська. З'їзд прийняв резолюцію про посилення боротьби з дезертирством, самосудами, таємним винокурінням, розбоями, грабунками [167, арк. 91]. Проте цьому документу не судилося бути втіленим у життя у зв'язку зі швидкою зміною військово-політичної ситуації в країні.

20 жовтня 1917 р. в Києві розпочав роботу III Всеукраїнський військовий з'їзд, на який з'їхалося понад 2 тис. делегатів. Форум ще раз підкреслив національну сутність українського військового руху та приналежність військовиків до найбільших захисників здобутків Української революції. З'їзд виявив солідарність із виступаючим представником українських есерів М. Ковалевським, який закликав утворити власні сили Української демократичної республіки [372, с. 78]. У рішенні щодо українізованих військових частин з'їзд зайняв рішучу позицію та визначив, щоб «відтепер починаючи, перевести всі українізовані частини війська на Південно-Західний фронт і вивести звідти та з території України всі російські військові частини» [334, 4 листопада].

У резолюції III Всеукраїнського військового з'їзду «Про українізацію армії і флоту» зафіксовано, «щоб по всіх українізованих дивізіях та при арміях було призначено Центральною радою комісарів для того, щоб українізація могла провадитися планомірно й безупинно, щоб українці-вояки могли переводитись до своїх частин не тільки командами, а і поодинці, з'їзд домагається негайного заведення українських полків та бригад» [253, с. 54].

На фоні майже цілковитої втрати контролю керівництва УЦР над ситуацією в регіонах, спробами знайти компроміс у військово-політичних протиріччях, зволіканні з розв'язанням аграрних проблем, українська гуманітарна сфера видається благополучнішою. Так, громадськість Волині, попри складні економічні обставини території прифронтової смуги, розгорнула діяльність, спрямовану на розбудову мережі українських шкіл. Генеральне секретарство освітніх справ, яке очолював І. Стешенко, підготувало відповідні

інструкції та розпорядження з українізації навчальних закладів усіх типів. 12 жовтня 1917 р. секретарство освітніх справ скерувало циркуляр директорам середніх шкіл, де зазначило, що потрібно, щоб «у всіх середніх, вищих, початкових і других школах, які користуються державними правами, були заведені предмети: українська мова і українознавство (література, географія та історія України)» [120, арк. 185].

Генеральне секретарство освітніх справ пропонувало чітко визначити права й обов'язки комісарів освіти на місцях, педагогічним радам навчальних закладів заборонити антиукраїнську агітацію та пропаганду, навчальні заклади забезпечувати українськими підручниками [37, арк. 10–10 зв]. Допомогати в цьому процесі повинні були новостворені осередки культурно-освітнього товариства «Просвіта» й економічні кооперативи. Так, Житомирська «Просвіта» на своїх загальних зборах 29 червня 1917 р. прийняла рішення про повне довір'я політиці УЦР, визнання її тимчасовим урядом українського народу та закликала все населення Волині допомагати УЦР та Генеральному секретаріатові [142, арк. 8].

Однак зростання національної свідомості українського населення під впливом зародження та діяльності культурно-освітніх і навчальних установ проходило доволі мляво й повільно через відсутність чіткої програми дій в УЦР, її боротьби з ТУ Росії та радами, антиукраїнською більшовицькою агітацією в робітничому й селянському середовищах. Окремі місцеві ради, які перебували під впливом більшовиків, перешкоджали впровадженню українських шкіл на Волині, діяльності культурно-просвітніх організацій.

Уряд України йшов на поступки національним меншинам у багатьох питаннях культури та освіти. Так, у серпні 1917 р. попечитель Київського навчального округу у відповідь на звернення польської громади м. Рівного про вивчення польської мови, польської словесності й історії Польщі дав дозвіл на уведення зазначених предметів у шкільний курс для учнів-поляків [173, арк. 152–152 зв].

Важливе значення для утвердження позицій влади на місцях мала преса. У досліджуваний період на території Волині з'явилися часописи «Волинь», «Громадянин», «Рідне слово», «Вісник Волинського Губернського Комісара», «Трудовая Волинь», «Рабочее дело» [434, с. 75]. З огляду на неписьменність сільського населення, волинська преса була орієнтована на міське населення та інтелігенцію. Спеціалізована сільська преса, зокрема часописи «Народна воля» й «Селянська думка», з'явилися, відповідно, лише в 1918 і 1919 рр. Водночас можемо констатувати, що в перші місяці діяльності Української Центральної Ради друковані україномовні періодичні видання не набули популярності серед місцевого українського населення.

Отже, улітку-восени 1917 р. серед населення Волинської губернії відзначається зростання політизації та радикалізації поглядів. Як наслідок, восени цього року до соціального складника антипоміщицьких виступів додаються політичні чинники. В умовах боротьби за владу між УЦР і ТУ Росії й росту більшовицької агітації в солдатсько-селянському середовищі органи місцевої влади на Волині поступово втрачають контроль за порядком на місцях: частішають випадки непокори владі, жорстокішими стають антипоміщицькі виступи, у прифронтовій смузі зростає кількість дезертирів, збільшується кількість нападів із застосуванням зброї.

4.3. Вплив більшовицького перевороту в Росії на військово-політичні процеси у Волинській губернії

Після жовтневого (1917 р.) перевороту в Росії для України настав новий етап у міждержавному протистоянні. Події в Петрограді ще більше загострили державну кризу в Україні. Склалася ситуація, коли керівництво держави не могло навести порядок у своїх адміністративно-територіальних одиницях, оскільки над самою державою нависла загроза її існуванню. В українських регіонах ширилися хаос та безладдя, викликані відсутністю чіткої вертикалі державної влади. Територія Волинської губернії вже вкотре стала ареною політичних і військових протистоянь.

За таких обставин УЦР прийняла резолюцію, у якій висловлювалася проти повстання в Петрограді й повідомляла населення про боротьбу проти аналогічних бунтів в Україні [458, с. 5]. Таке рішення було логічним з огляду на значну більшовизацію рад солдатських, робітничих і селянських депутатів, особливо помітну на західних прифронтових теренах держави. Це була перша спроба попередити внутрішню контрреволюцію в Україні.

Події в Петрограді поглибили хаос в армії. Бойові частини відмовлялися виконувати накази командирів, виконавчі комітети армії втручалися в прийняття тактичних рішень. Командуванню Південно-Західного фронту щораз складніше було керувати здеморалізованими військовими частинами. Зокрема, після наказу командування фронту про відправку в Петроград для придушення повстання бойових підрозділів Луцького гарнізону виконавчий комітет Осібної армії прийняв рішення не пропускати ешелонів із військами в Росію. Під впливом місцевих більшовиків таке рішення підтримали залізничники Сарн, Ківерець, Костополя, Здолбунова та інших станцій [607, с. 89].

Повідомлення про революційні події в Петрограді почали надходити в Україну пополудні 25 жовтня. У Києві протягом кількох годин створено революційні органи різноманітного підпорядкування. Спільне зібрання виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів обрало революційний комітет у складі трьох осіб. Міська дума, висловивши підтримку ТУ Росії, створила комітет для охорони міста від ексцесів [371, с. 196].

УЦР утворила Крайовий комітет з охорони революції в Україні, куди увійшли представники політичних партій, громадських організації, Київського військового округу та депутатських рад найбільших міст. Вище керівництво УЦР чітко усвідомлювало, що настав час негайно брати владу в Києві та в українській провінції. Однак аналіз перебігу подій наступних кількох днів нашоєхує на думку, що більшість представників у комітеті були швидше ситуативними партнерами, ніж ідейними союзниками. Ця обставина, зрештою, призвела до припинення роботи комітету й нагнітання напруги в столиці та в найближчих до неї регіонах.

Генеральний секретаріат, оцінивши суспільно-політичну ситуацію в державі розповсюдив 27 жовтня 1917 р. «Звернення Генерального Секретаріату до всіх громадян України», у якому закликав усе населення України до спокою. Ставлення офіційного Києва до подій у Петрограді визначено такими словами: «Разом з усіма революційними силами України Генеральний секретаріат буде рішуче боротися з будь-якими спробами підтримки Петроградського повстання» [255, с. 268]. Наступного дня Генеральний Секретаріат перебрав на себе функції ліквідованого Крайового комітету з охорони революції в Україні [708, с. 62–63].

Інші державні структури також закликали населення України до спокою та застерігали від самочинних дій. Голова головного земельного комітету Посніков 28 жовтня скерував губернським, повітовим і волосним земельним комітетам повідомлення щодо декрету про землю, який, на його думку, може посилити безлад і захоплення землі та «закликає всіх громадян не виконувати і не допускати виконання цього декрету. Нехай населення в спокійній впевненості очікує того близького часу, коли земельне питання буде вирішене і земля передана трудовому народу рішенням Установчих зборів, а земельні комітети нехай продовжують покладену на них велику справу підготовки земельної реформи» [182, арк. 39].

УЦР намагалася контролювати ситуацію в українських губерніях, у тому числі й на Волині. Попри різноманітні спроби дискретизації української влади, керівництву губернією вдавалося ще певний час протистояти більшовицькому засиллю та проводити виважену державну політику [423, с. 81]. 27 жовтня 1917 р. Житомирська рада на екстреному засіданні заявила про повну підтримку української адміністрації та відхилила пропозицію більшовиків передати владу в губернії до рук рад солдатських, робітничих і селянських депутатів. Більшість осередків політичних партій і громадських організацій, які розмістилися в Житомирі, виступили з підтримкою української влади в Києві [511, с. 45]. На початку листопада владу УЦР визнала Житомирська рада робітничих і солдатських депутатів [341, 14 листопада]. За ініціативи частини

Житомирської ради та за підтримки губернського комісара А. В'язлова в Житомирі створено комітет з охорони громадської безпеки на чолі з Добринським (кадет), Гореліним (меншовик), Розенблатом (бундівець) [443, с. 91], який узяв під охорону пошту, телеграф, державні установи.

Луцька міська дума на своєму засіданні 30 жовтня, скликаному для оцінки політичної ситуації в країні, прийняла резолюцію, якою засуджувала захоплення влади в Петрограді та висловлювала переконання, що «необхідно прийняти самі невідкладні міри до створення нової влади» [106, арк. 37].

1 листопада 1917 р. спільне засідання Рівненської ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, рівненських військових комітетів, Рівненського комітету порятунку революції, представників соціалістичної партійної організації та делегатів Українського армійського з'їзду Осібної армії постановило створити об'єднаний комітет порятунку революції, який у своїй роботі повинен «спиратися на авторитет Української Центральної Ради та всієї Російської революційної демократії» [106, арк. 9].

Такі дії частково дали змогу місцевій українській адміністрації здійснювати контроль за державними надбаннями в губернії та запобігати спробам більшовиків зі встановлення влади солдатських, робітничих і селянських рад.

3 листопада на об'єднаному засіданні виконавчих комітетів рад робітничих і солдатських депутатів Києва крайовою владою в Україні визнано УЦР. Аналогічні ухвали прийняли кілька губернських рад робітничих і солдатських депутатів. Однак абсолютної підтримки в регіонах УЦР не мала. Сильними були більшовицькі позиції в прифронтових губерніях, насамперед у Волинській і Подільській. Російські соціал-демократи, які діяли у військових підрозділах, впливали на загальну суспільно-політичну ситуацію в цих територіальних одиницях.

Волинь, особливо її західна частина, перебувала в цей час у дуже скрутному становищі. Залишившись із доби активних бойових дій прифронтовою територією, вона відчула на собі бурхливий сплеск

більшовицької агітації. Через її землі рухалися різні потоки людей: міграція евакуйованих, передислокація бойових одиниць ворогуючих сторін, наступальні та оборонні маневри більшовицьких й українських військ, дипломатичні вояжі представників Української Центральної Ради та, зрештою, наступ австро-угорських, німецьких і польських військ. Почали відчуватися наслідки більшовицької агітації серед місцевої людності.

Проти засилля більшовизму на Волині виступили представники УЦР і ставка верховного головнокомандувача армії. Зокрема, командир Осібної армії, генерал від інфантерії С. Стельницький задля запобігання анархії, мародерству та порушенню військових статутів дозволив комендантові Луцького гарнізону видати 600 гвинтівок для озброєння спеціальних рот порядку й відділу міліції, сформованих восени 1917 р. Луцьким повітовим комісаром.

Убачаючи загрозу не лише цілісності українських земель, але й самій українській державницькій ідеї, УЦР пішла на радикальний крок – прийняла документ, яким визначала засоби та форми організації влади, конституювання державних структур. 7 листопада 1917 р. Мала рада ухвалила III Універсал, який документально зафіксував створення УНР: «Однині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів» [253, с. 399–400].

Норми III Універсалу передбачали певні кроки з наведення порядку в регіонах. Генеральному секретаріату внутрішніх справ доручалося «вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя» [253, с. 401]. Саме таке трактування, згодом оформлене відповідними законами, визначало недосконалість регіональної політики УЦР, адже не могло місцеве самоуправління мати широкі повноваження при його

повному підпорядкуванні державній структурі – Генеральному секретаріату внутрішніх справ.

У цьому важливому, без перебільшення, документі, який фактично відновив українську державність, визначено пріоритети майбутнього державотворення й правочинства. Більшість більшовицьких агітаційних гасел фактично зафіксовано документально як пріоритетні завдання при будівництві Української держави.

Із нагоди проголошення III Універсалу УЦР у Житомирі, Бердичеві, Рівному, Дубні, Кременці та інших містах губернії пройшли масові різнонаціональні маніфестації, більшість учасників яких висловлювала підтримку державницькому курсу, обраному керівництвом Української держави. Так, Луцька міська дума разом з гарнізонною радою за ініціативою українських військових комітетів провела в місті святковий мітинг та привела до присяги УЦР міську міліцію. Луцька українська гарнізонна рада військових депутатів надіслала в Луцьку міську управу звернення: «З приводу того, що 7 біжучого листопада Українська Центральна Рада, спираючись на волю 35-мільйонного українського народу оголосила Українську Народну Республіку, про що офіційно оповіщено місцеве населення гарнізонною радою 21 листопада, прохаю в знак солідарності і признання проголошеної республіки підняти над будинком міської управи український прапор жовто-блакитного кольору» [106, арк. 75].

Розглядаючи ситуацію, яка склалася і в державі, і у Волинській губернії, не можна не погодитися з керівником Генерального секретаріату В. Винниченком, який зазначав, що восени 1917 р. керівництво державою розгубилося й потонуло в політичній демагогії, злякалося «темних інстинктів» мас» [374, с. 96]. Це дало змогу більшовикам і надалі поширювати серед населення соціалістичні гасла, які вже на той час були юридично закріплені в III Універсалі УЦР.

Проте вистачало в III Універсалі УЦР і противників, і в центральних органах влади, і на місцях. Через незгоду з окремими засадами документа

подали у відставку генеральні секретарі М. Савченко-Більський (земельні справи), О. Шульгін (національні справи), О. Зарубін (пошта й телеграф), М. Туган-Барановський (фінанси) та генеральний писар О. Лотоцький [708, с. 66]. Проти ініціатив української влади виступали земельні магнати Правобережжя, зокрема Волинської губернії, які за національністю переважно були поляками. Джерелом невдоволення стали задекларовані просоціалістичні плани аграрних перетворень УЦР. Проте після низки заходів із її боку та уряду, насамперед надання збройної допомоги поміщикам для охорони своїх маєтків від грабунків місцевої сільської бідноти, більшість середніх та великих землевласників стали на бік української влади.

Для заспокоєння заможних прошарків сільського населення Генеральний секретаріат дав вказівки місцевим органам влади вжити заходів проти несанкціонованих захоплень земельних наділів, реманенту, самочинного вирубування лісів. Місцеві ради намагалися самостійно контролювати соціально-політичну ситуацію в підвладних їм громадах. Так, у грудні голова Лановецької ради Кременецького повіту закріпив за депутатами ради населені пункти волості, аби ті сприяли розв'язанню спірних питань, та видав посвідчення такого змісту: «уповноважений виступити від її імені для вирішення виниклих конфліктів у районі сіл та містечок: Ямпольської, Білзорської, Барсуковської, Вишгородської, Светецької і Лановецької в окрузі 25 верст від містечка Ланівці» [162, арк. 4].

Від місцевих органів влади неодноразово звучали заклики та надходили пропозиції до УЦР, Генерального секретаріату про покращення роботи з місцевим населенням. Зокрема, Кременецька повітова управа надіслала до Києва своє рішення від 24 листопада 1917 р., у якому, посилаючись на розруху й можливість виникнення ексцесів на ґрунті харчового питання та земельних відносин, висловлювала побажання про організацію в повіті загону вільного козацтва як громадської організації, здатної допомагати відновленню правопорядку й спокою в регіоні.

По-своєму трактували зміст Універсалу й селяни. Його окремі моменти вони розуміли як свободу самостійно вирішувати земельні питання. Тому, як зазначалось у повідомленнях із сіл, «там темна анархія та погромлені економії» [1, арк. 41]. Скасування III Універсалом приватної власності на землю селяни зрозуміли не лише як легітимацію їхнього прагнення до переділу землі й майна, але і як санкцію на його втілення. За таких обставин 15 листопада 1917 р. Волинський губернський земельний комітет прийняв рішення, що всі землі переходять у розпорядження земельних комітетів для їх використання в інтересах трудового народу [379, с. 67]. Однак така ухвала більшістю сільського населення Волині була прийнята прохолодно, а то й вороже.

У листопаді-грудні 1917 р. почастишали випадки захоплення, грабунків і знищення поміщицького майна селянами Волинської губернії, які не бажали чекати на анонсований українською владою розподіл сільськогосподарських угідь.

25 листопада Староконстянтинівський, Кременецький та Овруцький повітові комісари повідомляли губернського комісара про величезний розмах більшовицької пропаганди як в армії, так і на селі [443, с. 128]. Тому не дивно, що ініціаторами й активними учасниками захоплення та погромів поміщицьких маєтків на Волині виступали збільшовизовані армійські частини, солдати-дезертири й солдати-відпускники.

29 листопада 1917 р. жителі с. Ільковець Кременецького повіту разом із солдатами Казанського полку VI корпусу 11-ї армії пограбували, понищили майно та частково зруйнували економію Острозького повітового лікаря Прушинського [122, арк. 6]. У селах Дмитрівка, Воронівці, Козачки Кременецького повіту за сприяння розквартированого в цих селах, згадуваного вище 64-го Казанського полку розгромили поміщицькі маєтки [182, арк. 68]. У селах Люлінці та Бугловка Вишгородської волості Кременецького повіту селяни разом із солдатами 10-ї окремої батареї під керівництвом Г. Благовісного захопили маєток поміщика Олейника [511, с. 83].

У грудні 1917 р. тільки в Кременецьку повітову земельно-ліквідаційну комісію надійшло понад 30 заяв про нанесення матеріальної шкоди. Зафіксовано випадки крадіжки майна поміщика І. Гронтковського селянами с. Новосілки, поміщика А. Костановича селянами с. Янковець [203, арк. 12], захоплення майна В. Гайхмана й Ш. Бухштейна селянами с. Ланівці [69, арк. 29] і т. ін. Поміщиця Т. Сокольницька скаржилася на селян сіл Ванджулова, Карночівка, Москалівка Кременецького повіту на незаконну вирубку лісу [203, арк. 22].

6 грудня 1917 р. селяни сіл Сатіїв і Тушебін Дубенського повіту, с. Яновичі Рівненського повіту за допомогою солдат 6-го драгунського Глухівського полку захопили та розподілили між собою майно поміщиці Богуш. 19 грудня селяни с. Баймаки Кременецького повіту захопили млин, який перебував в оренді Є. Мотельницької [190, арк. 12]. В Ізяславському повіті селяни захопили землю, ліс і майно десяти економій, що належали князеві Сангушку.

Підбурювані солдатами-більшовиками селяни волинських сіл узялися самостійно ділити панське майно. Так, селяни с. Федорівка Кременецького повіту, сіл Кічкарівка та Омеляники Луцького повіту, с. Свободіровка Новоград-Волинського повіту, с. Дубровиця Рівненського повіту на своїх зборах та засіданнях сільських комітетів створювали комісії й переходили до розподілу поміщицьких земель, сінокосів, майна, споруд. Селяни с. Студениця Житомирського повіту заявили керівництву Кмитівського маєтку та Городенського фільварку, що «згідно ухвали Студенецького сільського комітету приймають фільварки в своє розпорядження. Самовільно взявши ключі від комор і взагалі від всіх складів, приступили до прийому маєтку» [60, арк. 6].

Щоб якось узяти під контроль ситуацію в селі, рада Волинського губернського земельного комітету постановила взяти на облік у губернських і повітових земельних комітетах усі наявні в губернії землі нетрудових господарств розміром понад «50 десятин придатної з наявними на них

культурами, лісами, водами і розташованими в них надрах» до вирішення земельного питання Установчими зборами [187, арк. 3]. Окрім того, у підпорядкуванні земельних комітетів переходили будівлі, живий і неживий інвентар, різноманітні сільськогосподарські та промислові підприємства.

Однак солдати, повертаючись додому, підбурювали селян і проти великих землевласників, і проти земельних комітетів. Голова Мотовилівського волосного земельного комітету скаржився керівництву Житомирського повітового земельного комітету, що, «прибуваючи з фронту, солдати стали вести агітацію серед населення, щоб ні в якому разі не давати приймати на облік маєтків» [60, арк. 14].

Восени-взимку 1917 р. спільні солдатсько-селянські групи нищили поміщицькі маєтки, грабували та палили панські садиби, ділили землю й сіножаті в Новоград-Волинському, Рівненському, Кременецькому, Дубенському, Луцькому повітах. Так, із Кременецького повіту повідомлялося, що там «йде спустошення маєтків озброєними солдатами, за підтримки селян», з Ізяславського повіту, що «селяни і солдати ділять між собою землі, ліси, майно, живий та мертвий інвентар в маєтках князя Сангушка» [59, арк. 35]. За підрахунками сучасних українських учених, солдати російської армії були учасниками понад 65 % погромницьких виступів на Правобережжі – у Волинській і Подільській губерніях [395, с. 105]. Більшість у ватагах погромників поміщицьких маєтків, за дослідженням професора Б. Гудя, складала голота – сільський люмпен-пролетаріат [409, с. 283].

Щоб урегулювати рубки лісу, Лісовий департамент Генерального секретаріату розповсюдив циркуляр, у якому рекомендував військовим частинам у прифронтовій смузі звертатись у відділ постачання армій Південно-Західного фронту й отримати дозвіл на рубку лісу від відповідних земельних комітетів [194, арк. 48]. У цьому ж документі земельним комітетам рекомендувалося звертатися в разі необхідності до повітових комісарів для забезпечення збройною силою охорони лісів.

Відтак, 29 грудня генеральний секретар внутрішніх справ у своєму циркулярі губернським, повітовим, волосним, народним і міським управам зазначав, що потрібно «категорично забороняти грабування дров і лісних матеріалів, приготованих для фабрик, заводів і залізниць, рубка лісу і вивіз лісових матеріалів для заводів, залізниць, потреб міст і фронту, коли на се маються відповідні посвідчення Повітового комісара, повинні проводитись без всяких перешкод з боку населення» [102, арк. 25 зв].

Однак проблема самовільної вирубки лісів залишалася й надалі. У прифронтовій зоні Західної Волині вона загострилася настільки, що 9 січня 1918 р. Генеральний секретаріат УНР скерував циркуляр № 124 Холмсько-Волинському управлінню хліборобства і державних маєтків, у якому звертав увагу управління на проведення безборонної рубки лісу, заготівлі матеріалів і дров лише для державних потреб та потреб промисловості, що працювала на оборону держави й населення [193, арк. 10].

Ведення військових операцій уздовж залізничних колій призвело до збільшення правопорушень і злочинів на залізничних станціях та вздовж залізниць. Так, завідувач Ямпільським етапно-харчувальним пунктом М. Ровінський повідомляв про крадіжку соломи поблизу станції Ямпіль [128, арк. 2], на станції Рівне 19 січня виявлено пограбований вагон, у якому було військове обмундирування [129, арк. 5] тощо.

Однак найбільшими противниками рішень УЦР були більшовики. Створені ними військово-революційні комітети після жовтневого перевороту в Росії намагалися захопити владу в прифронтовій смузі.

На початку листопада 1917 р. більшовики організували військово-революційний комітет в Ізяславі [59, арк. 22]. Протягом листопада ВРК створені в більшості частин, гарнізонів та населених пунктів повітового-волосного рівнів. З'явилися вони в Луцьку, Дубно, Староконстантинові, Новограді-Волинському, Рівному, Коростені, Олевську й інших населених пунктах [443, с. 116]; вони мали різний рівень пробільшовицького спрямування.

Тому організатори більшовицького спротиву українській владі скеровували своїх агітаторів у найбільш проблемні щодо цього ревкоми.

Одним з перших на Південно-Західному фронті (у межах Волинської губернії) утворився ВРК у 775-му Кустанайському полку (27 жовтня 1917 р.) Осібної армії на чолі з О. Богдановим, який дислокувався поблизу м. Торчина Луцького повіту [511, с. 64]. Згодом аналогічні органи організувалися в 501-му Сарапульському та 502-му Чистопольському полках 126-ї дивізії, які базувалися близько м. Рожище Луцького повіту.

2 листопада ВРК обрано в V армійському корпусі 11-ї армії, 5 листопада організовано ревком I Туркестанського корпусу Осібної армії й Волинського полку. У цей же день у Рівному створено ВРК Осібної армії. 9 листопада почав працювати ВРК V Сибірського корпусу 11-ї армії.

Представники корпусів 11-ї армії на зборах 10 листопада в Староконстантинові вирішили утворити ревком 11-ї армії, до якого перейшла реальна влада в цьому формуванні [443, с. 120]. Військово-революційні комітети також створено в XXXIX армійському корпусі та 126-й піхотній дивізії Осібної армії, XXII армійському корпусі й 50-й Сибірській піхотній дивізії 11-ї армії.

Загальне керівництво всіма ВРК Південно-Західного фронту здійснював військово-революційний комітет, який розміщувався в Бердичеві, створений 24 листопада із 17 більшовиків та 18 представників інших політичних сил [486, с. 111]. Загалом ВРК 8-ї, 11-ї, Осібної армій, що дислокувалися в межах Волинської губернії в листопаді 1917 р., контролювали більшовики та здебільшого виконували лише вказівки й розпорядження верховного головнокомандувача російського війська прапорщика М. Криленка. Серед військових частин, які після більшовицького перевороту перебували на території Волині, найбільш збільшовиченими були I Туркестанський армійський корпус Осібної армії (командир – полковник П. Благовещенський) й XII армійський корпус 8-ї армії (командир – полковник М. Кропивнянський) [570, с. 8].

ВРК Осібної армії дав команду військові зайняти залізничні станції Здолбунів, Рівне, Ківерці, Сарни. Після взяття станцій Ківерці та Клевань солдати 126-ї дивізії були залучені до охорони залізниці Луцьк – Ківерці – Рівне. У районі Сарн сформовано спеціальний воєнізований загін у кількості 350 осіб для охорони й контролю за переміщенням по залізничній станції Сарни. 4 листопада 1917 р. Сарненська група РСДРП(б) разом із комітетом 2-го Заамурського залізнично-дорожнього батальйону висловили повну підтримку «правлінню народних комісарів» [58, арк. 9]. Окрім того, місцеві більшовики перешкоджали українізації військових частин, які тут дислокувалися. Виняток становить протиаеропланна батарея, у якій активно діяла українська військова рада.

ВРК намагалися запровадити у військах солдатські ради, підпорядкувати собі командування регулярним військом. Прикладом може служити обрання командиром 126-ї піхотної дивізії, що дислокувалася в Луцькому повіті, прапорщика О. Дмитрієва [765, с. 21], який, окрім усього, був ще й головою Луцького комітету РСДРП(б). Газета «Трудовая Волянь» 5 грудня писала, що владу в Луцьку захопили більшовики, які негативно ставляться до міських органів самоуправління [341, 5 грудня]. Окрім Луцька, більшовики взяли під свій контроль владу в інших стратегічно важливих населених пунктах прифронтової смуги Волинської губернії: Дубно, Сарнах, Новограді-Волинському, Коростені, Староконстантинові [570, с. 8].

Під впливом більшовицької пропаганди в частинах Південно-Західного фронту збільшилася кількість військових правопорушень і злочинів. Так, солдати 500-го полку Осібної армії самовільно забрали військову форму, провели обшуки в приватних помешканнях. Солдати XXXIX корпусу, озброєні гвинтівками та бомбами, намагалися пограбувати в м. Олиці єврея. Коли місцеві жителі піднялися на його захист, військові кинули бомбу й поранили чотирьох осіб [248, с. 470–471]. Почастішали випадки самовільного захоплення зброї. Солдати 4 роти 45-го батальйону Осібної армії забрали 26 гвинтівок,

виправдовуючись «розпорядженням Леніна про збереження зброї під час звільнення в запас» [248, с. 471].

ВРК, які діяли в арміях на західних кордонах держави, зовсім не зважали на політичне керівництво держави. Так, 18 листопада РВК Осібної армії уклав перемир'я з німецьким командуванням від 24 години 19 листопада до 22 години 2 грудня. З ініціативи ревкому 11-ї армії розпочато переговори з німецьким командуванням тих військових формувань, які базувалися по той бік лінії фронту. Спочатку досягнуто домовленості припинити воєнні дії в коридорі по лінії Берестечко – Волочиськ. 24 листопада 1917 р. командування Південно-Західного фронту досягло домовленості припинити бойові дії на всьому фронті від Пінська до Могилева-Подільського [443, с. 121].

Іншою ініціативою ревкомів стали перевибори командного складу всіх частин російської армії. Щодо військових підрозділів, які перебували в той час на території Волинської губернії, то, попри протести головнокомандувача Південно-Західного фронту, генерала М. Стогова, вони пройшли в період від 12 листопада до 16 грудня 1917 р.

За визначеною декретом Ради народних комісарів процедурою, командирів (аж до полкових) обирали загальним голосуванням відповідних частин: відділень, чот (взводів), рот, команд, ескадронів, батарей, дивізіонів, полків. Командирів вище полкового обирали з'їзди або наради при відповідних комітетах. У результаті виборів командармом Осібної армії став генерал-лейтенант В. Єгор'єв, а командармом 11-ї армії – капітан Є. Бабін [511, с. 71].

Протягом листопада-грудня 1917 р. під впливом більшовиків (через систему перевиборів) опинилося більшість рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Тільки у Волинській губернії більшовики продовжували контролювати Коростенську, Луцьку, Староконстянтинівську, Рівненську, Дубенську ради. У Новоград-Волинській повітовій раді робітничих, солдатських і селянських депутатів більшість складали більшовики [59, арк. 12]. У м. Ямполі Кременецького повіту ініційовані більшовиками збори представників міста обрали раду робітничих і солдатських депутатів,

переважну частину якої складали більшовики. Рада ліквідувала міську управу та перейняла на себе її повноваження [511, с. 46]. Більшовики захоплювали, насамперед, владу в тих містах, де стояли військові гарнізони, солдати яких перебували під впливом соціалістичних ідей (Дубні, Рівному, Староконстантинові) [708, с. 91]. Так, Староконстантинівська рада робітничих, солдатських і селянських депутатів, у якій більшість мали більшовики, спільно з ревкомом штабу 11-ї армії поширили свою владу в місті та повіті вже в середині листопада.

На відміну від УЦР та Волинської губернської ради, місцеві ради солдатських, робітничих і селянських депутатів схвально відгукнулися на події в Петрограді. Так, 29 жовтня 1917 р. в Луцьку відбулися спільні збори ради солдатських, робітничих та селянських депутатів і представників місцевого гарнізону. Ініційовані більшовиками збори розглянули питання про ставлення до подій у Петрограді. Під більшовицьким впливом прийнято рішення про неможливість застосувати збройні сили гарнізону для придушення антидержавного перевороту в Росії. Однак більш важливою щодо майбутнього Української Держави, а відтак її складової – Волинської губернії, була вимога проводити широкі реформи соціально-політичного характеру.

11 листопада Луцька рада робітничих, солдатських і селянських депутатів прийняла рішення передати їй владу в місті. Однак Луцька міська управа вирішила залучити до управління всі політичні сили соціалістичного спрямування, що викликало невдоволення в більшовиків. Луцький військово-революційний комітет для встановлення більшовицької влади в місті «зірвав» із місця дислокації (у районі м. Рожище) 501-й Сарапульський, 502-й Чистопольський і 503-й Чигиринський піхотні полки 126-ї дивізії Осібної армії на чолі з В. Ворожцовим [511, с. 50]. 13 листопада 1917 р. начальник штабу Південно-Західного фронту, генерал-лейтенант М. Стогов отримав повідомлення, що напередодні вночі зазначені вище частини 126-ї дивізії виступили в напрямку Луцька, відгукнувшись на заклик Луцького РВК. Окрім того, до Луцька підтягнуто дві батареї 125-ї артилерійської бригади,

бронедивізіон та кулеметну роту, які контролювали більшовики. Усього чисельність частин, які захоплювали владу в Луцьку, сягала 5 тис. осіб.

13 листопада захоплено основні урядові й комунікаційні установи Луцька, заарештовано коменданта Луцького гарнізону, офіцерів та урядовців, які не поділяли політичних поглядів більшовиків. У той самий день влада в місті перейшла до рук ВРК, який виступив ініціатором перевиборів ради робітничих, солдатських і селянських депутатів у Луцьку. 14 листопада ревком заарештував начальника міської міліції С. Бара та його заступника А. Винокурова, а міліцію роззброїв [107, арк. 118]. 15 листопада Луцький ВРК своїм наказом заборонив виконувати розпорядження військових начальників без відома ревкому. 17 грудня при Луцькій раді створено два більшовицьких загони: піхотний на чолі з О. Дмитрієвим і кінний на чолі з В. Кіквідзе [586, с. 7]. Голова Луцького ВРК О. Дмитрієв оголосив про проведення виборів командирів і комісарів, реорганізацію солдатських комітетів. Виконувач обов'язків губерньського комісара С. Куриленко просив «розформувати луцьку військову міліцію, яка приєдналася до більшовиків» [341, 20 грудня].

Подальше зловживання демократичними принципами місцевого управління та безлад, який спричинився в місті через дії Луцького ВРК, змусили місцеву владу шукати захисту в керівництва УЦР. 15 грудня 1917 р. Луцька міська дума ухвалила відрядити до Києва міського голову С. Спектарьова, щоб вручити скаргу та висловити протест проти «захоплення влади і порушення прав міського самоврядування фракцією соціал-демократів більшовиків» [106, арк. 71].

Після перевиборів у середині листопада в Сарненську раду робітничих, солдатських і селянських депутатів більшість там отримали більшовики та їхні прибічники. Вони створили ВРК, який очолили більшовики Г. Кувалдін і М. Короленко [443, с. 114]. За два дні ревком зайняв залізничну станцію, розпустив міську управу та перейняв владу в місті.

Натомість Рівненська міська рада робітничих і солдатських депутатів була коаліційною. Жодна з політичних сил не мала в ній переваги. Впливав на

ситуацію у переділі влади й штаб Осібної армії, який тоді розміщувався в місті. На початку листопада в Рівному, крім ради, діяли об'єднаний комітет захисту країни й порятунку революції (створений меншовиками та есерами) і рада Рівненського гарнізону (перебувала під впливом прибічників УЦР). Кожна з цих громадсько-політичних структур заявляла про свої претензії на владу в місті. Більше місяця тривала боротьба за неї.

Зазначимо, що більшовики активізувались у більшості повітових міст Волинської губернії. До кінця 1917 р. під владою більшовиків і підконтрольних їм рад опинилися Ізяслав (19 листопада), Луцьк (4 грудня), Рівне (26 грудня). На початок 1918 р. лише влада губернського міста залишалася вірною УЦР.

Захопивши владу в радах, більшовики намагалися «протягти» своїх представників в органи самоврядування, призначити своїх комісарів, комендантів, міських голів тощо. На згасання активного державотворчого політичного життя в провінційних волинських містечках мав вплив і їхній етнічний склад. У роботі вже зазначалося, що протягом досліджуваного періоду тут переважало єврейське населення, яке було економічно активніше, ніж політично. На жаль, українці не були найбільшою національною групою міської людності Волині. Окрім того, вони в період 1917–1921 рр. залишилися найменш урбанізованою національною групою, віддавши в цьому першість, відповідно, єврейському та російському населенню [350, с. 8].

На початку листопада в Рівному відбувся з'їзд українських військових рад. Він висловив цілковиту підтримку курсу УЦР й ухвалив призначити в армії, корпуси та дивізії своїх комісарів. З'їзд обрав армійську військову раду в складі 25 осіб.

Наприкінці листопада 1917 р. в Рівному працював IV надзвичайний з'їзд виборних Осібної армії, який розпочав свою роботу в Луцьку, але через загрозу бути розпущеним прибічниками УЦР переїхав до місця розташування штабу армії. З'їзд обрав ВРК, який проголосив себе вищою владою в районі дислокації Осібної армії й визнав радянський уряд Росії [765, с. 21]. Водночас у

резолуції з'їзду наголошено на виборності начальників і командирів, чим, по суті, визнано ВРК вищим органом місцевої влади.

Аналогічною була ситуація й у лавах 11-ї армії, III з'їзд якої відбувся в Кременці. Під час його роботи найбільша дискусія розгорнулася між представниками більшовицької та есерівської партій. У процесі роботи з'їзду прийнято ухвали про демократизацію армії, запровадження виборності начальників, командирів і комісарів, проведено перевибори ревкому 11-ї армії.

30 грудня, у день початку роботи III Надзвичайного з'їзду Південно-Західного фронту, 40 делегатів заарештовано гайдамацькими загонами комісара УЦР Ангела, який підійшов зі Здолбунова і взяв під контроль частину міста. Арештовано та відправлено до Києва керівників більшовицького руху Південно-Західного фронту. Серед них – голову ВРК Осібної армії Ю. Гузарського й виборного командувача Осібної армії В. Єгор'єва [443, с. 148]. У місті відновлено владу УЦР. Щоправда, уже на другий день частини 126-ї дивізії, прийшовши з Луцька та Дубна, знову змінили владу в Рівному на більшовицьку.

2 січня, під час роботи III Надзвичайного з'їзду делегатів Південно-Західного фронту, обговорювалося питання про ставлення до УЦР, обрано ВРК й головнокомандувача Південно-Західним фронтом. Ним став колишній командир VII кінного корпусу В. Кіквідзе. Бажаючи захопити владу на Волині, більшовики використали трибуну з'їзду не лише для пропаганди своїх ідей, але й для дискредитації УЦР, її війська й місцевих органів управління.

Дня 27 грудня 1917 р. на заклик військово-революційного комітету Осібної армії з Луцька до Рівного прибув загін солдатів 126-ї дивізії, який захопив місто та арештував Рівненську українську гарнізонну раду й раду Осібної армії, щоб мінімізувати вплив на делегатів з'їзду представників національних організацій. Хоча й так персональний склад делегатів зібрання був більшовицьким: із 202 осіб, уповноважених для участі в з'їзді, 152 ухвальних голоси належали більшовикам і «лівим» есерам [443, с. 147].

Після перевиборів наприкінці листопада 1917 р. у Дубенській раді робітничих, солдатських та селянських депутатів більшість склали більшовики. Із 64 членів ради есерів і меншовиків було лише 18 осіб. До складу місцевого ВРК увійшло троє більшовиків, один – від есерів і меншовиків, двоє – від селян та один – від робітників [57, арк. 59].

У листопаді 1917 р. Генеральний секретаріат доклав багато зусиль, щоб вирішити військове питання. Адже маса загітованого більшовиками озброєного війська перебувала на території України. Його настрої межували з анархією та збройною непокорою командуванню.

Ще 26 жовтня при штабі Південно-Західного фронту створено фронтовий комітет порятунку, до складу якого увійшли головнокомандувач фронту, комісар фронту й голова фронтового виконавчого комітету. Згодом аналогічні комітети виникли при штабах Осібної, 7-ї та 11-ї армій [511, с. 66]. У своїй роботі вони висловлювали лояльність до політичних подій, які охопили Україну, і намагалися контролювати дисципліну й боєздатність військових частин фронту.

6 листопада головнокомандувач Південно-Західного фронту, генерал-лейтенант Володченко та фронтовий комісар Йорданський визнали УЦР та Генеральний секретаріат вищими органами влади в Україні. 8 листопада 1917 р. з'явився наказ по Військовому секретарству, у якому з-поміж іншого звернуто увагу на військову дисципліну й субординацію. Зазначалося, що «кожне усунення з посади військового начальства самою людністю буде вважатися самочинністю, яка веде країну до анархії і нападу на Українську Республіку» [312]. А вже 9 листопада Генеральний секретаріат прийняв постанову про необхідність завершити війну та провести переговори між усіма воюючими сторонами [732, с. 67].

Представники Генерального секретаріату О. Лотоцький і Д. Дорошенко 12 листопада 1917 р. уклали угоду з верховним головнокомандувачем російських армій генерал-лейтенантом М. Духоніним про переведення всіх українізованих частин, які дислокувалися поза межами України, на Південно-

Західний та Румунський фронти, а також домовилися про об'єднання цих фронтів в один для прикриття кордонів держави із заходу [272, с. 83].

Однак реалізація цих намірів затяглася з різних причин: саботування вказівок верховного головнокомандувача на місцях, посилена агітація більшовиків в українізованих частинах Західного й Північного фронтів, перешкоджання проходу військових частин в Україну збільшовиченим військом, утрата боєздатності та ін. Чи не єдиним боєздатним підрозділом, який прибув на територію України в січні 1918 р., стала військова формація полковника В. Петріва [547, с. 370]. Пізніше сам В. Петрів згадував: «Ми дома, але не в себе. В 30 верстах від м. Олевська, на яке ми мали вийти, зустріли ми знову сліди «російської демобілізації» [289].

Об'єднати Румунський та Південно-Західний фронти в єдиний Український фронт Генеральному секретаріатові вдалося 23 листопада 1917 р. 4 грудня український уряд призначив головнокомандувачем Українського фронту генерала Д. Щербачова, який безпосередньо підпорядковувався УНР [334, 6 грудня].

Новий верховний головнокомандувач російським військом, прапорщик М. Криленко усіяко перешкоджав передислокації українізованих підрозділів на територію України. 27 листопада, за його ініціативи, у Могилеві при ставці верховного головнокомандувача було створено революційний польовий штаб для боротьби з військами генералів О. Каледіна та О. Дутова, а також УЦР як контрреволюційних [708, с. 68]. Член революційного польового штабу при ставці В. Каменціков віддав розпорядження комісарові станції Орша про дозвіл на відправку ешелонів з українцями-кавалеристами за маршрутом Мінськ – Замир'є – Луцьк, хоча із застереженням, що ешелони слід відправляти не всі відразу, а малими частинами [481, с. 73].

У листопаді 1917 р. формування українізованих частин на Південно-Західному й Румунському фронтах продовжувалося. На Південно-Західному фронті українізовано VI, XI, XXXII, XXXIV і XLI армійські корпуси [697]. Характерними для того часу були протоколи зборів про українізацію, як-от

автомобільної частини 11-ї армії, скликаних 23 листопада 1917 р.: «У зв'язку з безвладдям, яке утворилося в Російській державі, розпочато в команді загострення і партійної боротьби, бажання утримати в команді порядок і працездатність, а також через те, що команда авточастини XI армії налічує по списку 79 осіб, із яких 43 особи українці та 36 неукраїнці. Загальні збори вирішили – українізуватися та просити військову армійську Українську раду затвердити українізацію управління авточастини XI армії» [39, арк. 29].

Солдати-українці 8-ї Сибірської стрілецької дивізії 5 грудня прийняли відозву, де зазначили: «Ми, українці гарматчики 8-ї Сибірської стрілецької артилерійської бригади, на зібранні 5-го грудня 1917 р. требуєм негайно о виділенні всіх українців в одну з батарей бригади» [18, арк. 136 зв]. Проте вже 3 грудня верховний головнокомандувач М. Криленко, оцінюючи ступінь загрози більшовицьким загарбницьким планам зі сторони українізованих частин, забороняє українізацію армії на всіх фронтах. Більшовицькі агітатори, убачаючи небезпеку своїй діяльності з боку УЦР, розгорнули активну діяльність із дискредитації української влади. Професор В. Голубко вважає, що більшовики «мали на меті одне: нейтралізувати вплив Центральної Ради на вже існуючі українські частини або не допустити до утворення нових» [395, с. 129].

Український уряд провів низку заходів, щоб попередити зростання більшовизації війська. Однак 8 грудня 1917 р. ревком Південно-Західного фронту закликав збройно виступити проти Центральної Ради [484, с. 39]. Щоб попередити цей виступ, у ніч із 10 на 11 грудня українізовані частини фронту захопили штаб 11-ї армії. Проте взяти штаби інших армій фронту (8-ї та Осібної) їм не вдалося.

Не мало очікуваного результату й об'єднання Південно-Західного й Румунського фронтів у єдиний Український фронт та підпорядкування уряду Осібної армії. Не одержав підтримки й заклик до військ Південно-Західного фронту комісара УЦР, поручика П. Скрипчинського про відновлення влади Центральної Ради у прифронтових волинських і подільських повітах. Розпорядження Генерального секретаря військових справ від 11 грудня 1917 р.

про виведення всіх неукраїнських військ у тил, до Росії [445, с. 8], не було реалізоване через саботаж із боку більшовицьких ревкомів.

Однак у листопаді – на початку грудня 1917 р. більшовицька пропаганда в українських частинах Південно-Західного фронту не була домінуючою. Вона здійснювалася як противага українізації та національно-державницькому вихованню солдатів-українців. Соціальна демагогія більшовиків конкурувала з ідеями побудови української державності. Зазначимо, що більшовики цієї конкуренції не витримали: внутрішній заколот у війську не вдався, українізація, попри всі заборони, наростала.

Починаючи від грудня 1917 р., Російська держава щораз більше втручалась у внутрішні справи України. На початку зими 1917 р. де-факто не існувало самостійної Української Держави з чітко визначеними ознаками держави [423, с. 79]. Несміливі кроки УЦР з формування власного політичного іміджу серед чужих держав та відсутність вертикалі влади (центр-регіони) вплинули на слабкість позицій у протиборстві з більшовицькою Росією.

Після підписання більшовиками 2 грудня 1917 р. договору про перемир'я з представниками країн Четверного союзу перед Україною з'явилася перспектива бути розчленованою між державами-сусідами.

Більшовицький Раднарком, усвідомлюючи важливість України для російської державності, зважився на відкриту військову агресію. Формальним проголошенням війни став «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», надісланий 4 грудня 1917 р. Більшовицький уряд, із-поміж іншого, вимагав від УЦР припинити українізацію фронтових частин та роззброєння радянських військ і загонів червоної гвардії в Україні [256, с. 11–12].

Відтак, 17 грудня із північного сходу на територію Волинської губернії вступили частини червоної гвардії. Популістські гасла, під якими більшовики прийшли «допомагати робітникам і селянам України», у черговий раз загострили відносини між селянами й землевласниками, селянами та

земельними комітетами. У прифронтовій зоні Волинської губернії ці конфлікти підтримували збільшовичені військові частини.

25 грудня 1917 р. В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ проти війська УНР, у якому як допоміжний напрямок наступу визначив лінію Шепетівка – Житомир – Жмеринка в бік Києва. Успішне просування російських більшовицьких загонів углиб України спровокувало активізацію більшовицьких виступів на території Західної Волині. Такий перебіг подій дав можливість більшовикам контролювати армії Південно-Західного фронту, поширити свою владу в прифронтовій смузі та не дати можливості УЦР перейняти на себе керівництво Волинським краєм.

3 січня 1918 р. УЦР прийняла «Закон про утворення українського народного війська», яким узаконила демобілізацію російських частин, що перебували в межах держави від початку Першої світової війни. Відмова від регулярної армії та створення української народної міліції, яка за своїми функціями не могла замінити збройних формувань в умовах антибільшовицької боротьби, украй ускладнили військово-політичну ситуацію як у державі, так і на території Волинської губернії. Оголошене в розпал українсько-російського протистояння рішення про демобілізацію поставило на межу загибелі українську державність. У ту пору перестало існувати одне з найбоєздатніших українських формувань – I Український корпус П. Скоропадського.

Щодо Волині, то названий закон мав значно негативніші наслідки, ніж для інших регіонів. Демобілізовані військовики, повертаючись до місць проживання, по дорозі займалися мародерством і грабунками. Так, Острозький повітовий комісар звітував, що проти місцевих волосних земських управ переважно «агітаторами стали солдати, які прибули з фронту по демобілізації» [60, арк. 10]. Закон від 3 січня остаточно деморалізував українізовані частини. Ні авторитет командирів, ні державницькі гасла не змогли втримати їх від розпаду.

Як наслідок, почастишали скарги місцевої влади на поширення анархії та погіршення загальної ситуації на підвладних їм територіях. Селянські

заворушення спалахнули з новою силою – руйнувалися панські маєтки, забиралися інвентар, майно, худоба, вирубувалися ліси. Посадовці скаржилися, що припинити грабунки немає можливості, оскільки «прибулі додому солдати, більшість із яких зі зброєю, поширюють серед односельчан дух більшовиків, які ні законів Тимчасового Уряду, ні розпоряджень Центральної Ради не визнають, наголошуючи, що будь-які розпорядження обов'язкові для місцевого люду лише ті, які вони самі створюють» [60, арк. 2].

На початку січня новообраний на фронтовому з'їзді Південно-Західного фронту ревком фронту розвернув свої війська проти війська УНР та повів наступ на Київ. Наступ здійснювався трьома напрямками, два з яких проходили територією Волинської губернії. Із Проскурова й Староконстантинова на Бердичів і Хмельник рухалися частини 7-ї та 11-ї армії. Військо Осібної армії, які утворили Луцько-Рівненський революційний загін, рухалися на Шепетівку. Після захоплення 6 січня 1918 р. Шепетівки, більшовицькі прихильники повели наступ на фронті Новоград-Волинський – Коростень [335, 9 січня]. Через день збільшовизовані частини захопили Сарни та підійшли до Коростеня.

Відтак, 9 січня військо В. Кіквідзе зайняло Житомир. Революційний комітет, очолюваний більшовиками Б. Коганом і М. Костом, проголосив у місті радянську владу [511, с. 107]. Проте важливий стратегічний пункт, яким був у ту пору Житомир, українські війська зуміли повернути під владу УЦР уже через тиждень.

13 січня 1918 р. 2-га бригада 1-ї українізованої дивізії з-під Шепетівки й Староконстантинова під командою комісара Південно-Західного фронту А. Певного вирушила на Західну Волинь та зайняла Рівне. У місті розпущено більшовицькі органи влади й поновлено повноцінну роботу місцевих органів самоврядування. А. Певний повідомляв, що всі солдати-більшовики передаються до суду за озброєне повстання, а сформований озброєний загін готовий захищати Україну та її Установчі збори [17, арк. 4]. У ніч на 20 січня загін на чолі з В. Кіквідзе роззброїв українську залoгу Здолбунова та захопив

Рівне. А. Певний на той час відійшов до Сарн, де створив систему укріплень і готувався до наступу більшовиків.

Спроби української влади нейтралізувати впливи більшовиків на армію не мали позитивного результату. Хоча 16 січня фронтова рада Південно-Західного фронту запровадила посаду революційного головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту (ним став прапорщик Кудря), однак обіцянки провести демократизацію армії привели лише до фактичного розпаду частини фронту.

У січні 1918 р. склалася неприваблива військово-політична ситуація на Волині: район Луцьк – Рівне контролювали підрозділи збільшовиченого I Туркестанського армійського корпусу, Рівне – Шепетівка – Староконстянтинів – 415-й і 416-й полки 1-ї дивізії [697]. На території станцій Сарни, Здолбунів, Шепетівка, Коростень більшовики створили озброєні загони, які контролювали рух поїздів на цих вузлових залізничних станціях [443, с. 115].

Попри майже цілковитий контроль більшовиків над військовими формуваннями, що розташовувалися в межах Волинської губернії, військово-політичні сили, відданні УЦР, чинили гідний опір стати понад місцевими органами влади та місцевим самоврядуванням.

Українські центральні органи влади робили спроби стабілізувати державне управління. Однак після приходу більшовиків до влади в Росії, українські політики проревізували своє ставлення до російських реалій і більшовизму. Мало того, більшість українських урядових партій, які стояли на соціалістичній платформі, розглядали прихід до влади більшовиків як продовження буржуазно-демократичної революції [557, с. 14], продовжували виступати за автономію та не вбачала доцільності в заміні старого адміністративного апарату по всій вертикалі влади.

Український уряд, підпорядкувавши місцеві справи Генеральному секретарству внутрішніх справ, не пішов на радикальні зміни системи місцевих органів влади й самоврядування. Місцеве самоврядування продовжували репрезентувати земства та міські думи, а губернські й повітові комісари стали

представниками Генерального секретарства внутрішніх справ. У листопаді 1917 р. Генеральний секретаріат закликав місцеві органи влади вести боротьбу з проявами винокуріння, дезертирства, самосуду, розбоями, грабунками. 14 листопада Генеральне секретарство в справах судових поширило циркуляр, яким зобов'язувало всі судові установи й суддів проголошувати присуди, вироки, постанови, починаючи словами: «Іменем Української Народної Республіки...» [167, арк. 103; 179, арк. 66].

Генеральне секретарство внутрішніх справ у листопаді 1917 р. сконцентрувало свою діяльність на боротьбі зі злочинними діям, які провокували наростання анархії, що набула особливого поширення в прифронтових губерніях, зокрема Волинській і Подільській. Місцева міліція застерігала: «свідома частина селянства тероризована групами дезертирів і демагогів, озброєних бомбами та іншою вогнепальною зброєю, що змушує цю частину населення пасивно дивитися на анархістські витівки безвідповідальних демагогів, які широко використовують ленінські декрети» [1, арк. 57]. У листопаді 1917 р. у повітові та волосні земельні комітети Генеральне секретарство внутрішніх справ скерувало циркуляр із вимогою про складення списків і повідомлення в центральні органи влади про осіб, які були засуджені чи перебували на службі в охоронному відділенні [183, арк. 9 зв].

Дня 20 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат розіслав головам окружних судів і головам мирових судів у губерніях циркуляр, яким на ці інституції покладалося виконання завдань Генерального секретарства в справах судових на місцях із «пристосування правових норм до нового устрою життя і до вимог народних мас» [179, арк. 74].

У межах Волинської губернії було поширено закон від 19 грудня «Про зміну назв земельних інституцій» [313, 13 січня]. Ним започатковано не лише спробу змінити назви «собраній» на «ради», але й широкий спектр національно-державних перетворень у регіонах. Передбачалося місцеві земські структури перейменувати в губернські, повітові та волосні народні ради, а їхні виконавчі органи – у народні управи. На початковому етапі реорганізації планувалося

залишити за ними функції попередніх організацій, лише звернути увагу на якісніше виконання своїх безпосередніх обов'язків.

Під загрозою втрати національної державності українські політичні сили почали об'єднуватися для спільної боротьби проти більшовизму. Однак їхні дії носили не системний, а спонтанний і локальний характер. Так, спільними зусиллями керівництва політичних партій та громадських рухів соціал-демократичного спрямування Волині 7 січня в Житомирі організовано маніфестацію під гаслами «За установчі збори», «Геть більшовиків». На жаль, ця акція не зуміла згуртувати населення міста й краю навколо української національної ідеї, настільки різними були в її учасників політичні платформи та бачення майбутнього України.

У той самий день у губернському місті відбувалися вибори до Українських установчих зборів. Про їхні результати повідомляла газета «Киевская мысль»: «Вибори пройшли при повному абсентеїзмі виборців. У них узяли участь 11108 осіб, що склало 16 % від усіх виборців. Але вибори, однак, відбулися. За поляків проголосувало 2764 осіб, за єврейський національний список – 2173, за українських есерів – 1147, за Шульгінський список (монархісти) – 1106, за «Бунд» – 922, за більшовиків – 480, УСДРП – 365 осіб, інші списки отримали менше 200 голосів» [331, 10 січня].

За результатами виборів, більшовиків підтримало трохи більше 10 % виборців. Зазначимо, що ще в середині листопада орган київських більшовиків «Пролетарская мысль» видрукувала список кандидатів в Установчі збори від РСДРП (б): від Волинської губернії – Рязанов, голова Всеросійської ради професійних спілок; П'ятаков Г. Л., голова Київської ради робітничих депутатів; Затонський В. І., член КК РСДРП; Уншліхт Т., член ЦК СД Польщі й Литви; Гамарник Я. Ц., член виконавчого комітету Київської організації РСДРП; Кулик І. Ю., член обласного комітету РСДРП [360, с. 236].

Керівництво УЦР робило спроби зібрати в одній державі всі етнічні українські території. У поле зору українських політиків потрапили землі Західної Волині, окуповані на той час Центральними державами. У

загальнодержавному контексті це виглядало так: 11 листопада 1917 р. Мала рада ухвалила рішення створити комісію для «вироблення протесту проти насильного приєднання Полісся, Холмщини, частини Волині до Польщі та проти наміру зробити те саме зі Східною Галичиною та Буковиною» [253, с. 411]. 14 листопада комісія подала на затвердження Малої ради документ, зазначивши «недопустимим насильницьке відірвання від території Української Народної Республіки окупованих Австрією і Германією українських земель Холмщини, Підлясся і Волині» [311].

Українські національні збори українців Канади, що відбулися в Едмонтоні 24–25 грудня 1917 р., прийняли резолюцію на підтримку української революції та прагнення уряду УНР до соборності українських земель. До Києва надіслано телеграму такого змісту: «Від імені 60 тисяч українців Канади та Австрії вітання молодій Українській республіці і прохання не заключати сепаратного миру з Центральними імперіями, поки Волинь, Холм, Буковина, Східна Галичина, Угорська Україна не буде позбавлена австрійського іга і об'єднана з УНР. Не приймайте продиктованого миру» [19, арк. 8–9].

Після проголошення III Універсалу УЦР інтерес до України проявили країни Антанти. Д. Дорошенко в своїх спогадах записав: «Уже на початку листопада генерал Табуї, керівник французької військової місії при ставці Південно-Західного фронту, і майор англійської служби Фіцвільямс з'явилися до генерального секретаря закордонних справ в Києві О. Я. Шульгіна із заявою, що союзники взагалі, і зокрема Франція, з повною симпатією відносяться до культурного і політичного відродження України» [272, с. 87]. Згодом виявилися реальні причини зацікавленості Англії й Франції Україною. Союзники хотіли, щоб українське військо разом із чехословацьким і польським корпусами зайняло найважливіші місця на Українському фронті та таким чином відтягло би на себе частину військ ворожого блоку й продовжувало хоча би пасивний опір [547, с. 396–397].

Не всі українські політики поділяли прагнення тісної співпраці лише з країнами Антанти. Серед членів Малої ради лунали заклики щодо початку

переговорного процесу з усіма ворожими арміями, які розташувалися в межах України. Так, 4 грудня соціал-демократ О. Нерович на засіданні Малої ради заявив, що перемир'я на Південно-Західному й Румунському фронтах має бути оголошене від імені УНР як органу незалежної держави [528, с. 42]. Його підтримали представники УПСР та УПСФ.

У короткий термін сформовано новий політичний курс УЦР. Практично відійшли в минуле заклики про автономію України в складі Росії, а їхнє місце зайняли спроби презентувати себе єдиною, самостійною та незалежною державою, вийти й закріпитися на міжнародній політичній арені.

У «Відродженні нації» В. Винниченко, характеризуючи тодішню ситуацію, зазначав, що «ми мусіли взятись за цю справу, щоб зовсім не оскандалитись перед своїми масами, й то тільки після того, як большевики вже вступили в переговори з німецьким командуванням» [374, с. 199]. Офіційну позицію української влади викладено 11 грудня в ноті Генерального секретаріату до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру.

Уже наступного дня німецька делегація висловила готовність вести переговори з уповноваженими представниками УНР. На початковому етапі Брест-Литовської мирної конференції українську делегацію очолював В. Голубович. Використавши визнання повноважень українських дипломатів представниками Четверного союзу та Росії, українські делегати виступили з вимогою забезпечити територіальну цілісність українських земель і їх входження до складу УНР.

Щоб визначити майбутні шляхи розвитку держави, 4 грудня 1917 р. в Києві скликано I Всеукраїнський з'їзд рад, де репрезентовано практично всі регіони України. Зокрема, від Рівненського повіту делегатами були В. Рикун, Ф. Шкулета, І. Веремієнко, М. Безуглий, П. Серeda та інші [767, с. 26]. Наміри більшовиків переобрати УЦР, а заодно й узяти у свої руки владу в країні потерпіли фіаско. Більшість делегатів (за різними оцінками їх було 2000–2500 осіб) схвалили роботу та висловили підтримку УЦР, узяти курс на проведення

Всеукраїнських установчих зборів. Незважаючи на розкол під час роботи зібрання, з'їзд засвідчив переваги УЦР над усіма їхніми опонентами.

Для утвердження влади УЦР на території Волинської губернії в Здолбунів, Коростень, Козятин уведено вірні українському уряду війська, роззброєно найбільш бунтівні військові формування в прифронтовій смузі Південно-Західного фронту. Так, на станції Рівне було роззброєно два ешелони російських солдат, у районі станції Козятин роззброєно три більшовицькі полки [49, арк. 70], на станції Здолбунів – 27-й Вітебський полк, на станції Шепетівка захоплено 100 гармат, 400 кулеметів, 14 тис. гвинтівок [511, с. 95–96].

Посилено контроль та впорядковано земельні відносини. Виконуючи вказівки Києва, рада Волинського губернського земельного комітету 6 грудня прийняла Положення про перехід земель і сільськогосподарських цінностей на облік й у володіння земельних комітетів. Цим Положенням закріплювався перехід у підпорядкування губернського та повітових земельних комітетів земель нетрудових господарств площею понад 50 десятин [187, арк. 3].

Однак відсутність чіткого плану будівництва Української держави й компромісу між представниками різних політичних сил, що входили до УЦР, поставили на межу існування УНР через загрозу переходу влади до збільшовизованих рад. Частина прихильників національної ідеї переbazувалася в соціалістичний табір. Позиції соціал-демократії зміцніли й у самій УЦР. Д. Дорошенко писав: «Головну боротьбу за автономію України довелося витримати не з центральним урядом, а з «революційною демократією» в себе вдома, тобто з керівниками російських і єврейських соціалістичних чи просто радикальних груп, які не бажали розлучитися зі своєю роллю керівників революційного руху в Україні, який уособлювався різними «радами» та «виконавчими комітетами» [272, с. 65].

УЦР намагалася врятувати цілісність території Української Держави. Вони зробили ставку на посилення діяльності органів місцевої влади. 1–6 грудня 1917 р. відбулася III сесія Всеукраїнської ради селянських депутатів, яка у своїй постанові приділила значну увагу проблемі управління регіонами.

Зокрема, вона звернулася до УЦР з пропозицією, щоб Генеральний секретаріат створив відповідну вертикаль влади: губернські комітети – повітові комітети – волосні народні ради (земства) із визначенням їхніх повноважень.

У таких умовах допомогу УЦР могло надати лише українізоване військо. Тим більше, що зародки національних збройних сил закладені ще влітку 1917 р. Попри те, що I Український корпус під командуванням генерала П. Скоропадського міг стати осередком для формування національних збройних сил, ні військовий потенціал цього формування, ні полководницький хист його командира не були належно використані.

Нагадаємо, що 4 грудня I Український корпус оточив та роззброїв на станціях Шепетівка й Козятин шість ешелонів збільшовиченого війська, яке загрожувало УЦР та Києву [338, 6 грудня; 484, с. 39]. Серед цієї військової сили були бійці 48-го окремого важкого артилерійського дивізіону (командир – М. Коковихін) XXXII армійського корпусу Осібної армії, які під впливом більшовицької агітації Є. Бош, вирушили проти УЦР зі станцій Радивилів і Броди [448, с. 11]. У ті дні генерал П. Скоропадський прийняв нелегке рішення – проігнорував наказ верховного головнокомандувача, прапорщика М. Криленка, про виступ на фронт і став на захист столиці від наступу більшовицького корпусу.

Через два дні солдати корпусу під командуванням генерала П. Скоропадського роззброїли більшовицьку частину із 250 осіб між Рівним та Шепетівкою, підпорядковану В. Кіквідзе [338, 8 грудня]. Після захоплення Шепетівки й Староконстантинова, установа контролю над ситуацією в Житомирі та Рівному, розпуску ВРК 11-ї й Осібної армій майбутній гетьман залишив посаду через непорозуміння з українською владою.

У січні 1918 р. українська центральна влада практично втратила зв'язок із місцевими органами влади. Здебільшого вибори в містечках і селах відбувалися стихійно, без участі представників центральних державних органів [424, с. 136]. Уряд визнавав наявність у країні анархії та відсутність важелів для її

подолання, тому й констатував, що «в багатьох випадках повітові комісари довідуються про різні події і заколоти майже не останніми» [40, арк. 2].

У волостях Волинській губернії проводилися масові перевибори селянських представницьких органів, усунення старост та заміна їх сільськими комісарами. Усе це було наслідком відсутності стратегії державного будівництва зі сторони української влади. Газета «Волинь» 5 січня писала, що державне будівництво проходить шляхом руйнації, відповідальність за яку потрібно покласти не на народні маси, а на її вождів та зрадників, які ведуть підривну діяльність [323, 5 січня].

Наближення більшовицького війська до Києва спонукало Українську Центральну Раду переглянути свої погляди на статус України й, відмовившись від гасел автономії в складі Російської федерації, стати на ґрунт повної незалежності та самостійності УНР [647, с. 118]. Під артилерійською канонадою й пострілами повсталих арсенальців УЦР прийняла закон про скасування права власності на землю та прийняла рішення про пошук потенційних союзників із-посеред європейських держав задля відсічі військовій агресії радянської Росії. За таких обставин УЦР 9 січня 1918 р. оприлюднила IV Універсал, яким проголосила незалежність УНР.

В умовах більшовицької агресії й міжнародних дискусій про шляхи протидії визріла урядова криза, яка спричинила відставку уряду В. Винниченка. Українська Центральна Рада доручила 18 січня 1918 р. сформувати новий склад Ради народних міністрів УНР есерові В. Голубовичу.

Заявивши про себе як самостійну державу, Україна не змогла навести елементарного порядку в столиці та на місцях. УЦР так і не спромоглася створити сильну вертикаль місцевої влади. Хоча в IV Універсалі вона із запізненням щонайменше на півроку визнала ради селянських, робітничих і військових депутатів органами, які слід додати «до помочі місцевим самоврядуванням» [254, с. 103], проте так і не визначила межі цієї «помочі».

У січні 1918 р. більшовицько-українське протистояння набуло апогею. Об'єднання розрізнених військових підрозділів, які з різних сторін рвалися до

Києва, В. Антоновим-Овсієнком у середині січня ознаменували останні дні перебування УЦР й уряду УНР у столиці. Протягом 15–26 січня столиця УНР піддавалася масованим артобстрілам. Безпосередній свідок цих подій О. Гольденвейзер згадував: «Місто не евакуювалося до останньої можливості, хоча ніякої надії утримати його в українського командування не було» [267, с. 25].

У своїх спогадах В. Петрів занотував, що «авторитет Центральної Ради більший в Олевську, на селах і провінції, як у Києві» [697]. Паралельно з протистоянням різних політичних сил цілий спектр обставин призвів до поступового захоплення влади в більшості повітів Волинської губернії радами, що перебували під впливом більшовиків. Поряд із пропагандою більшовицької ідеології застосовувалися нападки на УЦР, критикувався її політичний і соціально-економічний курс. Із маніфесту ЦВК Всеукраїнської ради робітничих, солдатських та селянських депутатів виходило, що «Центральна Рада задумала перетворити Україну на буржуазну республіку та, під видом національного самовизначення одстояти інтереси капіталістів та чиновників /урядовців/ – як українських, так і російських – для котрих робітничо-селянська революція несе остаточну загибель та знищення» [48, арк. 39].

На тлі невирішеності багатьох важливих питань державницького будівництва, головним є розвиток українського культурно-просвітницького руху, головними осередками якого стали товариства «Просвіта». Наприкінці 1917 р. їх кількість тільки на Волині перевищувала 60 [691, с. 64]. Вони розташовувались у найбільших містах губернії: Житомирі, Коростені, Рівному, Острозі, Дубні, Брусиліві та інших населених пунктах.

Незважаючи на певні досягнення в культурній сфері життя волинян, українознавчою залишалася система освіти. До 10 грудня 1917 р. на Волині відкрито лише дві українські початкові школи [38, арк. 8]. Комісар народної освіти в Рівненському повіті І. Коваленко в доповідній записці на ім'я генерального секретаря освітніх справ І. Стешенка зазначав: попри те, що населення повіту на 75 % складається з українців, вони не мають жодної

державної середньої школи, тоді як російських шкіл на 7 % російського населення – аж п'ять [37, арк. 10 зв].

Здобутки в культурно-просвітницькій сфері не могли покращити загальний неблагополучний рівень суспільно-політичного розвитку в державі. В Україні визріла ситуація, яка невдовзі привела до початку громадянської війни. І хоч більшість їхніх пропагандистських гасел увійшли до III Універсалу УЦР, більшовики продовжували проводити політику, спрямовану на встановлення влади рад від столиці до найменшого населеного пункту [427, с. 83].

Отже, військово-політична ситуація на території Волинської губернії значно загострилася після жовтневого перевороту в Росії. Більшовицька популістська агітація опанувала спочатку солдатські маси, а згодом і селянські. Із листопада 1917 р. на Волині збільшилася кількість солдатсько-селянських виступів: організаторами виступали здебільшого солдати, а учасниками – незаможні прошарки селян. Більшовицька агресія в листопаді 1917 р. лише активізувала протистояння на теренах Волинської губернії. Заходи української влади (вибори до Установчих зборів, створення земельних комітетів, українізація військових частин) стабілізувати ситуацію на Волині не змогли.

4.4. Волинські землі в складі незалежної Української Народної Республіки

Початок 1918 р. видався для УЦР надзвичайно складним не лише з огляду на існування альтернативи українській державності зі сторони харківського радянського уряду, але й через загрозу втрати незалежності в результаті трибічної агресії. Особливе місце серед ворожого оточення УНР займали більшовицькі збройні сили.

Уряд УНР у січні 1918 р. змушений був визнати наростання анархії в регіонах, відсутність інформації в місцевих керівників про реальний стан речей на підвладній їм території, неможливість останніх результативно впливати на покращення суспільної ситуації на місцях. Посилення більшовицької агітації

негативно впливало на зв'язок між губернськими, повітовими адміністраціями та сільською владою. Наприклад, Острозький повітовий комісар повідомляв Волинського губернського комісара про те, що «останнім часом в Острозькому повіті в деяких волостях розпочато похід проти Волосних Земських Управ. У переважній більшості агітаторами виступають солдати, які прибули з фронту по демобілізації. Боротися з цим явищем немає ніякої можливості» [154, арк. 25].

Військові частини, які обороняли Київ, не мали єдиного штабу командування та точних даних про військову ситуацію в столиці. Деякі командири, завваживши, що більшовики оточують місто з усіх боків, наказали бійцям здати зброю й розійтися в різні боки. Учасник тих подій О. Станімір згадував про оточення столиці більшовицькими військами: «Наш комендант потвердив цю вістку і зарядив, щоб усі галичани покинули Київ, а наддніпрянці, яких мова не зрадить, щоб розбирались по Києву і в той спосіб зберегли себе до слушного часу» [297, с. 21].

Користуючись відсутністю в Україні власних боєздатних збройних сил, більшовицька Росія заходила на нищити українську державність. Як зазначав В. Винниченко, національна політика більшовиків «недвозначно велася в напрямі знищення перш усього національної української державності (якого б не було соціального змісту) й у друге – національної української культури» [374, с. 269].

У ніч на 27 січня 1918 р. УЦР була змушена покинути Київ і під охороною Куреня січових стрільців переїхати до Житомира. Із приводу ситуації, у якій опинилися центральні органи влади УНР, П. Христюк зауважував, що «правительство України власне не мало куди відступати. Переїхавши до Житомира, воно опинилось в мішку. Коростень, Рівне, Бердичів були зайняті цими «фронтowymi» большевицькими частинами; по шосе ж до Коростишева наближались большевики вже з Київа» [715, с. 136].

Відтак, 27 січня поблизу с. Гнатівка проведено реорганізацію українського війська. Із різних військових частин сформовано Окрему Запорізьку бригаду (1400 багнетів, 100 шабель, 12 гармат) [650, с. 56] на чолі з

генерал-майором К. Прісовським, який забезпечував відступ до Житомира українського уряду. Бригада складалася з трьох куренів, які очолили П. Болбочан, В. Петрів та О. Загородський [568, с. 188]. На нараді в Гнатівці ухвалено рішення про те, що військо має бути деполітизоване [444, с. 10].

Надвечір 28 січня Запорізька бригада прибула до Житомира. Наприкінці січня 1918 р. у волинському губернському місті перебували українські частини Південно-Західного фронту під командуванням прапорщика Кудрі [650, с. 57], а також 1-ша бригада 1-ї Української дивізії на чолі з полковником Н. Никонівим (600–700 багнетів), Житомирська юнкерська школа (230 осіб), частина Одеської гайдамацької дивізії на чолі з курінними командирами М. Янчевським, Ю. Осмолівським і В. Продьмою (150–200 гайдамаків), панцерний дивізіон поручника Болдирєва в складі чотирьох панцерників [697].

Не підпорядковувалися командуванню Окремої Запорізької бригади курінь Січових стрільців Є. Коновальця та Гайдамацький кіш Слобідської України на чолі з С. Петлюрою. Кіш переформовано в Гайдамацький курінь, до якого приєдналися вільні козаки Ковенка та рештки полку імені Б. Хмельницького під командою О. Шаповала [568, с. 188].

Принагідно зазначимо, що в ту пору С. Петлюра мав великі розбіжності в поглядах із тогочасним керівництвом держави на структуру й принципи побудови національної армії. Він виступав за створення сильної регулярної української армії. У ній майбутній Головний отаман убачав важливий важіль у відстоюванні національних інтересів України перед загрозою чужоземної окупації чи поширення ворожої ідеології. Виступаючи перед своїми солдатами, зазначав, що створення національної армії буде грізною небезпекою для російської тюрми народів [718, с. 87].

Загалом дослідники й до сьогодні не можуть дійти спільної думки щодо загальної кількості розташованих на території Волинської губернії відданих УЦР військ. Так, за підрахунками Я. Тинченка «на Волині та Поліссі командування Запорізької бригади мало розраховувати на сили, що дорівнювали 2750–3000 багнетів, 100 шабель» [697]. С. Литвин, оцінюючи

військовий потенціал УНР на Правобережжі, указує, що «на великій території від Сарн до Кам'янця-Подільського збройну боротьбу проти більшовиків продовжувало не менше 80 тис. українізованих і гайдамацьких вояків та 20 тис. вільних козаків» [568, с. 188].

На екстреному засіданні міської думи губернського міста вже 28 січня розглядалося питання «про становище в Житомирі у зв'язку з поточними подіями й заняттям м. Києва більшовиками». У процесі обговорення заяви представника УЦР Слоницького про розміщення українського уряду в місті здебільшого відбувалися негативні виступи. Так, гласний міської думи А. Айнгорн заявив, що дума в політичній боротьбі не може стати на той чи інший бік задля турботи про безпеку населення міста [538; 539]. Було прийняте рішення, продиктоване бажанням членів міської думи зберегти Житомир від розорення й руйнування в разі переслідування УЦР, розмістити членів УЦР та уряду у вагонах на залізничній станції [362, с. 39]. Щодо суспільно-політичної ситуації в губернському місті, то на засіданні уряду зазначалося, що в Житомирі відбувається агітація проти УЦР і пропонувалося встановити цензуру [5, арк. 7 зв].

Попри це, 30 січня український уряд розпочав свою роботу в Житомирі. Голова Ради народних міністрів В. Голубович підписав «Відозву Ради Народних Міністрів до народу України», у якій дано оцінку складній військово-політичній ситуації в державі, розкрито сутність більшовицької агресії в Україні, визначено найближчі державотворчі кроки уряду. У документі, зокрема, зазначалося, що «... українське правительство щоб припинити розбивання Києва більшовиками, вивело свої війська і гармати на передмістя і перенесено свій осідок часово до Житомира» [313, 14 лютого].

Перебуваючи на Волині, РНМ звітувала перед українським народом про прийняття земельного закону, який передбачав передати землю без викупу в руки трудового народу й закону про восьмигодинний робочий день. Окрім того, у відозві визначалися закони, які мали найближчим часом бути переданими для

розгляду УЦР: про державно-громадський контроль над продукцією та про громадські роботи для безробітних [313, 14 лютого].

Такі дії української влади були дещо запізнілі. Селянство Волині вже втрачало довіру до уряду УНР. Фактичного економічного й політичного стану в державі місцеве населення не знало. Більшовицькі пропагандисти трактували декрет про землю, як документ, який найповніше відображає прагнення безземельних або малоземельних селян і захищає їх від великих землевласників. По селах не припинялося протистояння, яке підігрівалося соціальними й політичними більшовицькими гаслами. Селяни с. Бакоти Кременецького повіту із 7 по 10 лютого 1918 р. вирубали значну частину панського лісу. На прохання жителів сусіднього с. Млинівці та вмовляння припинити порубку лісу до розпорядження уряду не приставали [127, арк. 7]. Селяни с. Малі Кусковці Кременецького повіту розгромили маєток лісопромисловця Ф. Єпішева [207, арк. 1]. Пограбували поміщиків Є. Колонно-Чесновського, Л. Ледоховського, О. Мословського, К. Мусевича, Ф. Шрефеля, Д. Шейнеймара та ін. [208–216].

Повітові земельні управи взимку 1918 р. були переповнені позовами місцевих поміщиків, приватних власників і заможних селян про пограбування їхнього майна, переділ приватної власності, розподіл землі та лісів. Дружина колишнього сенатора Є. Турау скаржилася в Білозерський волосний земельний комітет Кременецького повіту на жителів м. Білозорка, які 23 січня 1918 р. пограбували її майно в будинку, де раніше розміщувався штаб 5-го військово-дорожнього загону [186, арк. 8].

ВРК, окрім агітаційної діяльності, скликали повітові з'їзди селян та налаштовували їх проти УЦР. 26 січня 1918 р. розпочав роботу повітовий селянський з'їзд у Луцьку. Не дивно, що під час роботи зібрання висловлено підтримку раді робітничих, солдатських і селянських депутатів і засуджено політику УЦР. З'їзд обрав селянську секцію повітового виконавчого комітету в складі 35 осіб, зобов'язавши їх відстоювати інтереси селян повіту.

27 січня 1918 р. розпочав свою роботу селянський форум у Рівному, а 8 лютого – у Дубно [607, с. 112]. Рішення селянських з'їздів Рівненського й Дубенського повітів перегукувалися з рішеннями повітового селянського з'їзду, який відбувався в Луцьку. Це підтверджує наявність контролю за їхньою роботою більшовиками. 30 січня на засіданні Ради народних міністрів О. Жуковський інформував, що в Рівне приїхали більшовицькі агітатори та проводять антиукраїнську пропаганду [5, арк. 7 зв].

Уже в Житомирі уряд УНР інформував населення держави про досягнення уряду на зовнішньополітичній арені, а саме про підписання мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною в Бресті. Міністр внутрішніх справ направив земським управам циркуляр, у якому зазначалося, що «за допомогою наших вояків, зорганізованих в Германії і Австрії в корпуси, Австрійських січових стрільців галичан і германських військ, наші вояки очищають Україну від насильства большевиків. Заводиться лад і спокій в державі, утворюються умови, при яких органи місцевого самоврядування мають можливість приступити до упорядкування місцевого життя» [153, арк. 461]. Однак цей документ, як і більшість йому подібних, був маловідомий широкому громадському загалу.

Спрощена оцінка більшовицького перевороту в Росії та зволікання з вирішенням соціальних питань (зокрема земельного) змусили керівництво УНР шукати допомоги в європейських державах [418, с. 63]. Виступивши самостійною делегацією на переговорах у Бресті, українські дипломати репрезентували державу як незалежну національну одиницю. Однак дипломати європейських держав, зокрема Австро-Угорщини [449, с. 12], вимагали документального підтвердження української незалежності.

Нелегке рішення керівництва Української держави дало змогу українським дипломатам підписати мирний договір із країнами німецько-австрійського блоку, у якому враховано більшість соборницьких пропозицій уряду УНР. Відповідно до умов Брестського мирного договору від 27 січня 1918 р., до складу УНР мали увійти Холмщина й Підляшся, а Галичина та

Буковина на правах автономної територіальної одиниці – до складу Австро-Угорщини.

30 січня 1918 р. делегація УНР на вимогу частини членів Ради народних міністрів (переважно українські есери) звернулася до урядів Німеччини й Австро-Угорщини з меморандумом про військову допомогу УНР у боротьбі з більшовиками. У той самий день представникам України попередню згоду на військову допомогу проти Росії висловило німецьке військове командування [650, с. 69]. На думку В. Винниченка «німцям же, розуміється було дуже приємно й вигідно взяти на себе ролю благородних оборонців молодої держави й нівечених її національних та державних прав» [374, с. 290–291]. Водночас німцям добре відомий реальний стан справ на Україні: «Вони знали, що харківський Уряд набірав усе більше та більше влади на Вкраїні й що Уряд Центральної Ради все більш і більш губив значіння» [374, с. 210–211].

Згідно з баченням діячів українського уряду, військова допомога із боку Німеччини мала бути надана силами легіону УСС та частинами «Синьої» дивізії, сформованої з військовополонених українців на території Німеччини. Загальна чисельність повинна була становити 40–50 тис. військовиків [650, с. 70]. Українська сторона робила акцент не на кількість бійців, а на їх фаховість, досвідченість і національність [432, с. 30]. Українська делегація мала домовитися про присутність союзницьких військ лише на північному кордоні з радянською Росією [672, с. 441].

Німецька сторона, розглядаючи Україну як потужну сировинну базу для поповнення своїх поріділих ресурсів, розробляла плани військової присутності регулярного німецького й австро-угорського війська на території УНР. Мотивували таке рішення ще й тим, що лише за німецько-австрійської присутності на всій території України союзники можуть гарантувати дотримання положень договору [672, с. 441].

Проте для об'єктивної оцінки брестських домовленостей УНР із Центральними державами слід навести думку німецького історика Ф. Фішера: «Особливістю цього миру було те, що він був цілком свідомо укладений з

урядом, який на момент підписання не володів ніякою владою у власній країні. В результаті всі численні переваги, якими німці володіли лише на папері, могли бути реалізованими лише у випадку завоювання країни та відновлення в Києві уряду, з яким вони підписали договір» [380, с. 298–299]. На момент підписання угоди обидві сторони розуміли, що ресурсів в Україні задля виконання прописаних умов, немає.

Під час перебування уряду УНР на Волині через відсутність частини міністрів здійснено перерозподіл обов'язків між членами кабінету В. Голубовича. Сам Голова Ради народних міністрів, окрім обов'язків міністра торгу і промисловості, узявся за обов'язки міністра міжнародних справ; міністру судових справ В. Голубовичу доручено виконувати обов'язки міністра фінансів; міністру судових справ М. Ткаченку вручено портфель міністра фінансів; міністра внутрішніх справ П. Христюка уповноважено на управління міністерством освіти; заступник міністра шляхів Г. Сидоренко взявся за виконання обов'язків міністра пошт і телеграфів.

Від 30 січня 1918 р. в Житомирі функціонувало Військове міністерство УНР, яке за відсутності М. Порша очолив О. Жуковський. Першим наказом, урахувуючи відсутність М. Порша, обов'язки військового міністра поклалися на його заступника підполковника О. Жуковського, який, зі свого боку, засвідчував, що приступив до виконання, покладених на нього обов'язків. Начальником Генерального штабу призначено генерал-майора О. Осецького, до обов'язків якого першочергово передавалася робота з організації оперативного, мобілізаційного, демобілізаційного та інспекторського відділів.

Новопризначений військовий міністр О. Жуковський краще за свого попередника розумів потрібність боєздатної армії. 9 лютого він підписав розпорядження про розпуск військових рад, а 12 лютого видав наказ про дотримання статутної дисципліни, відновлення військового етикету й чиношанування між командирами та підлеглими [545, с. 8].

31 січня 1918 р. на засіданні РНМ заслухано інформацію про становище в державі, яке значно ускладнилося після захоплення більшовиками Києва.

Зокрема, визначаючи тогочасний фронт, зазначалося, що «з боку Коростеня Житомир забезпечено, з боку шосе теж, в Коростишеві стрільці» [5, арк. 6]. Наступ більшовиків із боку Києва, окупація ними чотирьох повітів Волинської губернії та військова небезпека з боку чехословацьких військових підрозділів, які перебували в Житомирі, змусили уряд Української Держави негайно розглянути план і напрям подальшої евакуації державних органів влади. Голова УЦР М. Грушевський пропонував звернутися до німців із проханням, щоб ті поставили більшовикам ультиматум про виведення їхнього війська за межі України.

1 лютого Мала рада доручила РНМ «вживати всяких мір для боротьби з анархією і для встановлення ладу на Україні» [6, арк. 1]. Щоправда, у тогочасній військово-політичній обстановці вимагати швидкого виконання цього доручення від уряду було би, принаймні, несерйозно.

Щоб хоч якось впливати на ситуацію в губернії, яка була перенасичена як політиками, так і військовими різного ґатунку, започатковано жваве листування губернського керівництва з органами влади волостей і повітів Волині. Вона стосувалася повідомлень і збору інформації про ситуацію в регіонах, поширення більшовицької та антидержавної агітації, селянські й солдатські виступи тощо.

20 січня Волинський губернський комісар А. В'язлов, керуючись положенням про губернських і повітових комісарів, у якому зазначалося, що він «удержує лад і порядок в губернії» [7, арк. 1], заборонив без відповідного дозволу скуповувати, діставати та обмінювати «як од військових частин, так і від окремих вояків якеб-то не було майно, а саме: зброю, огневу й холодну, набої, ручні гранати і т.п.» [155, арк. 13зв]. 8 лютого 1918 р. Волинський губернський комісар розповсюдив постанову, якою забороняв під будь-яким приводом придбання, носіння та зберігання всіх видів зброї без відповідного на те дозволу [153, арк. 34].

Гайдамацький курінь С. Петлюри й Курінь січових стрільців Є. Коновальця встановили українську владу в Коростені. Спочатку туди прибув

стрілецький авангард «із завданням забезпечити шлях на Сарни та зірвати в 30 верстах від цієї станції залізничні шляхи на Овруч, Київ і Новоград-Волинський, бо з тих напрямів могли появитися більшовицькі відділи» [490, с. 74–75]. Наступ із боку Рівного більшовицьких військ під командуванням В. Кіквідзе й вороже ставлення Житомирської ради робітничих, солдатських та селянських депутатів до перебування в місті вищих органів влади УНР змусили уряд й УЦР вирушити в напрямку Коростеня.

Гайдамацький курінь залишився для оборони Коростеня, Овруча та Новограда-Волинського, а Січові стрільці разом з УЦР 6 лютого перемістилися до Сарн [574]. Ешелони з українськими політиками й державними діячами, які прибули із Житомира до Сарн, рухалися на захід на зустріч німецьким військам. Принаймні, про це згадують у своїх працях В. Кучабський і Я. Христич. Зокрема, останній зазначає, що «потяг в якому були члени Малої ЦРаді, члени Уряду УНРеспубліки та губерніяльні і повітові комісари, члени соціалістичних партій, деякі військові хворі, інваліди та багато політичних діячів посувалися на захід у напрямі Ковеля, під охороною частин Армії УНР» [304, с. 159]. До Овруча також пішов полк імені П. Дорошенка [289], а 1-й Запорізький курінь був висунутий до Новограда-Волинського [697].

5 лютого після дводенного протистояння в Житомирі встановлено радянську владу. На початку лютого 1918 р. відбулося перегрупування військових частин, відданих УНР. Більшість їх зосередилася в районі Овруч – Коростень – Житомир – Кодня [5, арк. 13; 41, арк. 20]. Таке розташування дало змогу здійснити наступ на волинське губернське місто й інші населенні пункти краю. Так, 8 лютого 1918 р. підрозділи 2-ї бригади 1-ї Української дивізії зайняли Рівне. 11 лютого курінь П. Болбочана повернув Житомир під владу УЦР [571].

Тим часом у Коростені завершено формування нового загону – Запорізького куреню. Бойове хрещення він отримав 14 лютого 1918 р. під Сарнами, роззброївши разом з піхотою Дорошенківського полку більшовицькі частини 2-ї Фінляндської стрілецької дивізії [444, с. 10]. Цього ж дня ввечері

Мала рада та уряд змушені були виїхати в напрямку Сарн. У місті на той час перебувала частина 2-ї бригади 1-ї Української дивізії чисельністю 600–700 багнетів на чолі з комісаром УЦР на Південно-Західному фронті А. Певним [697].

12 лютого 1918 р. на засіданні Малої ради було прийнято закон про заведення на Україні числення часу за новим стилем і переведення годинників на середньоєвропейський час. Мала ради ухвалила: «Завести в Українській Народній Республіці нове (григоріанське) числення часу з 16-го лютого 1918 року. 16 число лютого рахувати першим числом місяця березоля (марта)» [6, арк. 3]*. Тоді ж Мала рада Державним гербом ухвалила знак Київської держави часів Володимира Великого – тризуб. Таким чином Мала Рада розпочала законодавчо закріплювати державну символіку УНР. У той самий день на засіданні РНМ ухвалено рішення про переїзд до Житомира спочатку міністра внутрішніх справ П. Христюка [4, арк. 4], а 13 лютого 1918 р. – усього уряду.

Дня 14 лютого міністр внутрішніх справ П. Христюк направив губернським і повітовим комісарам циркуляр: «Пропонується п.п. комісарам негайно вивісити в рамках на видних місцях по всіх державних і громадських інституціях третій й четвертий Універсали Української Центральної Ради. Всякі постанови і розпорядження бувшого Російського Временного Правительства, а також оголошення і накази большевиків познімати... Всякі написи і вивіски повинні бути негайно зробленими на українській мові. Цей циркуляр широко довести до відома населення через всі урядові і громадські інституції, повітові, городські і волосні управи» [102, арк. 12].

Перебуваючи вже в Житомирі, 15 лютого 1918 р. РНМ вирішила поширити владу УНР на українські землі, які перебували поза її межами й належали до так званих спірних територій. Ухвалою пропонувалося «негайно приступити до заведення українського адміністративного і громадського урядування на Холмщині і Підляшші; з цією метою Міністр Внутрішніх Справ

---

* Із 16 лютого 1918 р. усі дати в монографії подаються за новим стилем.

має призначити комісара Холмщини і Підляшшя» [4, арк. 6]. Однак пронимецька орієнтація в українському вищому керівництві перемогла. 14 лютого уряд увів посаду головного комісара при головнокомандувачу німецьких військ в Україні. Новопризначений старшина Комірний був наділений широкими повноваженнями зі встановлення цивільної влади на звільнених територіях [537, с. 123].

1 березня на засіданні Малої ради прийнято закон про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів, яким основною грошовою одиницею держави визначено гривню, яка ділилася на 100 шагів [3, арк. 27; 6, арк. 5]. Цим законом закладено основи фінансової системи держави, визначивши курс гривні до карбованця емісії 1917 р. (2:1) та встановивши номінали монет і державних кредитних білетів. Цей закон містив своєрідну програму випуску національних грошових знаків [384, с. 113].

2 березня члени Малої ради проголосували за Тимчасовий статут про громадські роботи «задля боротьби зі зростом безробіття, а також для доцільності вжитку вільних робітничих рук, котрі полишилися без праці через демобілізацію промисловості і армії» [6, арк. 6]. Окрім того, УЦР ухвалила закон про громадянство УНР, яке надавалася «кожному, хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуванням та на цій підставі відбере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян Української Народної Республіки» [6, арк. 7]. Законом про громадянство закріплювалася ще одна функція незалежної держави – забезпечення соціально-економічних гарантій проживання своїм громадянам. Поряд із тим цей закон визначав термін «тимчасового громадянства» та часовий проміжок його дій у шість місяців. 2–4 березня ухвалено Закон про новий адміністративно-територіальний поділ України, згідно з яким скасовувався поділ на губернії, натомість установлювався поділ на землі [6, арк. 12], які здебільшого збігалися з історичними областями [313, 15 березня], про що вже згадувалося вище.

5 березня Мала рада ухвалила закон про покарання всіх учасників війни й повстання проти Української Держави. Цим документом особам, які виступали

проти УНР після підписання IV Універсалу, відмовлено в праві на громадянство УНР, а мірою покарання визначено висилку за межі держави [6, арк. 11 зв]. Цього ж дня міністерствами військових справ, юстиції і внутрішніх справ було затверджено «Інструкцію військовим революційним судам», за якою право на створення таких судів для розгляду справ про вбивства, підпали, пограбування, розбійні напади, злочини, скоєні цивільними й військовими особами, надавалося губернським комендантам [313, 15 березня].

Одним з останніх нормативно-правових документів органів державної влади УНР, прийнятим на території Волинської губернії, був циркуляр РНМ губернським і повітовим комісарам про застосування української мови [335, 7 березня], у якому давались інструкції місцевим органам влади щодо впровадження української мови на місцях. Цим циркуляром українська мова визнавалася державною та визначалися дії до його порушників: усунення з посади та судове переслідування.

Цілий спектр причин призвів до змушеного переїзду частини членів УЦР і РНМ до Волинської губернії. За опрацьованими протоколами Малої ради вдалося відтворити маршрут руху урядових установ УНР по Волині: 1 лютого (Житомир) – 9 лютого (Сарни) – 12 лютого (Коростень) – 15 лютого (Житомир) – 6 березня (за н. с. перегони Чернорудка, Бровки, Попільне, Кожанка, Фастів) [6]. Час перебування УЦР та уряду УНР на Волині з кінця січня до початку березня 1918 р. став важливим етапом у законодавчій діяльності державних інституцій. Це – перший досвід роботи державних органів поза межами столиці, що, зі свого боку, наклало відбиток на злагодженість роботи й взаємодію різних гілок влади тогочасної Української Держави.

Переміщаючись у межах Волинської губернії, УЦР та уряд УНР зуміли прийняти низку важливих нормативно-правових документів, які репрезентували Українську Державу як незалежну й самостійну. Серед цих документів важливе місце займають ті, які визначають питання адміністративно-територіального поділу, грошової одиниці, державних символів, громадянства УНР [430, с. 26].

Водночас розпорошеність керівництва УНР по населених пунктах Волинської губернії та постійне перебування в стані переїздів не сприяли ефективному державному будівництву. Можемо констатувати, що на початку весни 1918 р. УЦР зберегла свою владу на українських землях, лише завдяки зовнішній інтервенції німецько-австрійських військ.

Між тим, виконуючи міждержавну ухвалу, 18 лютого 1918 р. німецькі війська увійшли на територію Західної Волині. Військові частини під командуванням генерала А. Лізінгена почали просуватися залізницями Луцьк – Бердичів, Сарни – Коростень і шляхом Луцьк – Житомир [732, с. 261]. Їх чисельність разом з австро-угорською армією (увійшла в межі України 25 лютого, форсувавши річки Збруч та Дністер), за розрахунками дослідників, коливалася від 230 тис. [650, с. 71] до 450 тис. вояків й офіцерів [371, с. 243].

Напрямки руху німецьких колон: права – по лінії Рівне – Козятин, середня – на Коростень, ліва – по лінії Лунінець – Гомель [9, арк. 13]. Із трьох українських ударних груп, сформованих для наступу на Київ, дві розташовувалися на території Волині – Курінь січових стрільців та Гайдамацький Кіш під Коростенем.

19 лютого союзницькі війська зайняли Луцьк, кінні підрозділи німецької армії увійшли до Старого Чорторийська, 20 лютого захоплено Рівне [607, с. 114]. Через два дні передові німецькі загони підійшли до м. Новограда-Волинського. Через тиждень усю територію Волинської губернії звільнено від більшовицьких військ. Для більшості населення Волинської губернії поява німецьких військ стала несподіванкою. О. Удовиченко вказує на донесення рівненського коменданта про те, що «через Рівне в напрямку Житомир – Бердичів уже перейшло не менше одного корпусу німецької піхоти. Військо постійно прибуває й відходить на схід. На запитання українського коменданта Рівного про завдання та наміри німецьких військ німецьке командування відповідало, що вони мають «мирні наміри» [707, с. 30].

Частини колишньої царської армії майже не чинили перешкод наступаючим іноземним підрозділам. Тому відстань у 250–300 км ними була

подолана за три-чотири дні, практично в маршовому режимі. Лише поодинокі сутички відбувалися зі збільшеними військами в Луцькому, Дубенському, Сарненському, Рівненському повітах. До кінця квітня більшість територій, претензії на які висловлювала УНР, виявилася під контролем німецької й австро-угорської армій.

У розпорядженні німецького командування опинилися значні запаси тилових частин російської армії, розташовані на території Волині та Поділля. Величезні військові склади Південно-Західного й Румунського фронтів із колосальними запасами харчів, амуніції та військового приладдя перейшли до рук німецьких й австро-угорських генералів і стали негайно вивозитися за межі УНР [707, с. 40].

Присутність австро-угорських і німецьких військ в Україні та зайнята ними позиція щодо місцевого населення спричинили негативне ставлення до них зі сторони українців. Щоб налагодити діалог між сторонами, РНМ прийняла постанову про проведення реквізицій для власних потреб і німецького війська лише українським урядом або за його дорученням. Підтверджувальними документами ставали квитанції, що підлягали оплаті в піврічний термін [626, с. 51].

Тим часом у східній частині Волинської губернії українські війська намагалися дати відсіч більшовицьким загонам та перебрати під свій контроль територію на захід від Києва. 21 лютого 1918 р. Запорізька бригада під команду генерала Прісовського розпочала наступ на Житомир. 7-ма російська армія 23 лютого залишила місто й відступила до Бердичева, де вже перебував більшовицький загін В. Кіквідзе. 26 лютого німецькими військовими частинами захоплено Кременець і повіт. У наказі німецького коменданта Кременця зазначалося, що за будь-який непослух з боку місцевого населення його буде покарано негайно й жорстоко [735, с. 237]. 27 лютого німецьке військо увійшло до Бердичева [303, с. 8].

На наступний день у Житомир прибули представники німецького командування та представник армії УНР при німецькому штабі, генерал

Бронський. Чехословацька дивізія чисельністю 10 000 багнетів, яка перебувала в Житомирі, зберігала нейтралітет і вичікувальну позицію.

Паралельно українські військові підрозділи, очолювані С. Петлюрою, вели наступ у напрямку Рівне – Сарни, а Корпус січових стрільців пробував оволодіти Коростенем. Після виведення Гайдамацького коша з-під Бердичева, ним разом із Корпусом січових стрільців взято м. Олевськ, що давало змогу контролювати значну частину Північно-Східної Волині.

Завдяки цьому німецькі війська (зокрема армійська група генерала Гронау) безперешкодно рухалися по залізниці Брест – Гомель – Брянськ, забезпечуючи прикриття з півночі бойових дій XXVII корпусу (напрямок руху – Ковель – Київ – Чернігів) і XXII корпусу (напрямок руху – Луцьк – Житомир – Київ). Український Гайдамацький кіш направлявся з Олевська через Городянку та Ірпінь на Київ. У бою біля станції Ірпінь гайдамаки знову воювали з більшовицькими загонами В. Кіквідзе.

Із території Волині 1 березня 1918 р. передові загоны армії УНР – частини Гайдамацького коша (командир – С. Петлюра), Запорізької бригади (командир – генерал К. Прісовський) та Корпусу січових стрільців (командир – полковник Є. Коновалець) вступили до Києва. Одночасно з боку Козятина до Києва прибув перший ешелон з німецькими військами. Потрібно зазначити, що українську першість у визволенні Києва відстояв отаман гайдамаків С. Петлюра. Військовий міністр УНР О. Жуковський уважав, що це право слід надати союзницьким військам. По суті, використано досвід звільнення волинських територій українським військом, а не німецьким, зокрема вздовж залізниці Сарни – Маневичі – Ковель. Із цього приводу керівник уряду В. Голубович заявляв, що «поперед ми старалися, що би наші війська йшли і очищали і поруч з тим за ними йшли німецькі війська» [16, арк. 4].

Відтак, 9 березня 1918 р. УЦР повернулася до Києва. Розпочато процес поділу окупованої німцями території на дві зони. Південно-західна частина Волинської губернії опинилась у віданні Австро-Угорщини, а північно-східна – під контролем Німеччини [447, с. 153].

11 березня 1918 р. від імені УЦР у регіонах розповсюджено звернення «До громадян Української Народної Республіки», у якому українські політики обґрунтовували необхідність підписання договору з німецько-австрійським блоком. При цьому УЦР зазначала, що вона буде й надалі стояти на позиціях самостійності й незалежності, продовжуватиме захищати інтереси держави від іноземних зазіхань [232, с. 72]. У цьому ж документі підтверджувався курс на народовладдя, узятий УЦР від початку свого існування та висловлювалося сподівання на швидке скликання всеукраїнських зборів [232, с. 72].

Проте, а це зауважували і прибічники, і противники УЦР, повернулася вона з Волині із зовсім іншим настроєм. По-перше, поглибилися внутрішні суперечності всередині УЦР, оскільки частина членів УЦР не виїжджала за маршрутом Житомир – Коростень – Сарни, а залишилася в Києві чи подалася в інші населені пункти й відповідно, не брала участі в напрацюванні тих нормативно-правових документів, які були прийняті під час перебування державних органів УНР на території Волинської губернії. По-друге, зібравшись у повному складі УЦР, окремі її члени захотіли піддати ревізії напрацювання своїх колег під час «волинського» періоду їхньої діяльності стосовно демократичності рішень УЦР й уряду. По-третє, повернувшись до Києва, виявили, що конкретні умови перебування іноземного військового контингенту на території України не були розроблені та узгоджені на офіційному рівні.

Д. Дорошенко, який перебував у столиці з перших днів повернення туди уряду, зазначав загальнонародне піднесення в Києві та регіонах: «Всі сподівались від нього нових слів, нових діл. Всі думали, що, навчений досвідом, він не повторюватиме давніх помилок, покине свою утопійну політику і візьме твердий реальний курс, почне будувати міцну державу українську під захистом могутих союзників» [273, с. 230]. Натомість німецьке командування дещо по-іншому оцінювало ситуацію в Україні: «Українська самостійність, на яку опирається Рада, має в країні надзвичайно слабе коріння. Головним її захисником є невелика група політичних ідеалістів. В народі часто

можна зустріти повну відсутність інтересу до національної самобутності» [225, с. 289].

Німецькі війська вважалися союзницькою силою, яка допомогла українцям звільнитися від більшовицької окупації, силою, яка надалі не буде втручатися в державницькі справи України. Голова РНМ В. Голубович запевняв, що «при нашій зорганізованості дружні відносини з могутньою німецькою державою принесуть лише користь молодій Українській Республіці, зміцнять її й поставлять нарівні з іншими великими державами» [374, с. 302].

Намагаючись контролювати ситуацію в державі, РНМ УНР розсилала циркуляри повітовим комісарам з указівками економічного й організаційного характеру. Так, 6 квітня 1918 р. міністр земельного управління М. Ковалевський надіслав Волинському губернському та повітовим земельним комітетам вказівки щодо біженців із прифронтових повітів: «Приймаючи до уваги, що біженці повітів Волині та інших губерній, які були зайняті австро-німецькими військами не можуть зараз повернутися на свої місця, Міністерство земельних справ предписує вжити всіх заходів до того, щоб біженці могли тимчасово залишатися в теперішніх умовах і аби їм, з огляду на їх скрутне становище, було дано землі на посів біжучої весни, а також насіння і взагалі дати їм можливу допомогу» [181, арк. 122].

Щодо австро-німецького військового контингенту, то спочатку він не втручався в державотворчий процес у столиці та регіонах. Не особливо переймаючись регіональними проблемами, німецьке командування із самого початку свого перебування на території України в колишніх прифронтових землях Волинської губернії встановило жорстку дисципліну, провело інвентаризацію майна в установах і панських маєтках. Для виконання таких завдань у кожному повітовому місті розміщувався невеликий німецький відділ [490, с. 80].

Невдовзі проблемним стало аграрне питання й німецьке командування проявило свої «дружні» помисли та союзницьке ставлення до української державності. Побачивши розбалансованість сільського господарства,

спричиненого війною й більшовицькою демагогією, німці задля досягнення своєї мети виступали за збереження приватної власності [422, с. 35]. Головнокомандувач німецькими військами в Україні, генерал-фельдмаршал Г. фон Ейхгорн, 6 квітня видав наказ про засів полів [747, с. 183]. Узявшись за організацію весняної посівної 1918 р., він перебрав цю функцію від українського уряду до себе, чим виявив ставлення німецької адміністрації до української державності як такої.

Навесні 1918 р. український уряд спробував самостійно контролювати хід польових робіт у губерніях, намагався стримувати самовільне захоплення полів селянами. Кременецький повітовий земельний комітет вимагав від волосних земельних структур своєчасного засіву полів зерновими культурами й цукровим буряком у встановлених обсягах [188, арк. 9]. Для забезпечення розпоряджень уряду вимагалось подавати щотижневі звіти про хід виконання його вказівок. Той самий Кременецький повітовий земельний комітет зумів забезпечити насінням жителів найбільш постраждалих волостей повіту з урядових резервів [184, арк. 42 зв].

На облік продовжували братися нетрудові господарства. Лише в січні-квітні 1918 р. проведено опис майна та поставлено на облік більше 20 нетрудових господарств в Шумській, Борецькій, Вишегородській, Зарудненській, Ямпільській, Білокриницькій, Дедеркальській волостях Кременецького повіту [189].

Зростаюче невдоволення населення регіонів України аграрною політикою УЦР та положеннями земельного закону від 18 січня 1918 р. відобразилось у рішеннях з'їзду хліборобів, який був організований Українською демократично-хліборобською партією 7 квітня у Полтаві [672, с. 461]. Цей форум став відправною точкою не лише для набуття політичної ваги УДХП, а й для росту потенціалу нової політичної сили.

Ще однією проблемою для українського уряду й місцевих органів влади стало повернення з німецьким військом німців-колоністів, які залишили свої маєтки під час Першої світової війни. Це, зі свого боку, викликало

невдоволення місцевого селянства та наклало негативний відбиток на аграрну політику в державі. Щоб хоч якимось чином стабілізувати ситуацію, яку створювало їхнє повернення, і враховуючи союзницькі зобов'язання, міністерство земельного управління направило на Волинь циркуляр, у якому зазначало, що «повертаючись німці-колоністи на свої місця, звідки їх російський уряд вислав і тим самим біженці, які сиділи на своїх землях поставлені в неможливе становище. Необхідно забезпечити і цих біженців необхідною кількістю землі» [181, арк. 122].

У перші тижні німецько-австрійської окупації місцева влада Волині намагалася не загострювати відносин із німецьким військом та німцями-колоністами. Однак невирішеність низки питань щодо повернення колоністів, компенсації шкоди, завданої їхньому майну, перерозподілу землі сільськогосподарського призначення спонукало місцеву владу шукати підтримки, а, можливо, і вольових рішень центральної влади в цій ситуації. Так, Волинська губерньська земельна управа виходила з пропозиціями перед урядом держави про «негайне відбирання у своє завідування і розпорядження від агентів Холмсько-Волинської управи хліборобства та державного майна всіх секвестрованих земель та іншого сільськогосподарського майна висланих під час війни німців-колоністів. Разом з тим подбати, щоб земля була обов'язково засіяна трудовим населенням» [181, арк. 133 зв].

Нерідко уряд УНР замовчував факти свавілля німецької військової адміністрації на українській землі. Траплялися лише поодинокі випадки осуду дій союзницьких військ із боку українського уряду. Так, 22 березня на засіданні Малої ради обговорювалося питання про арешти та виселення жителів Житомира німецькою владою [626, с. 54].

До розв'язання питання з колоністами й біженцями залучено місцеву німецьку адміністрацію. Так, 11 червня 1918 р. Волинський губерньський староста Д. Андро в листі до командира німецького 22-го резервного корпусу звертався з проханням про допомогу в урегулюванні відносин між колоністами,

біженцями та місцевим населенням, намагався розмежувати повноваження українських і німецьких відповідальних органів [737, с. 61].

Незважаючи на те, що Волинська губерньська земельна управа закликала населення Волині «надавати повне сприяння і допомогу земельним комітетам в охороні майна і землі нетрудових господарств і не допускати свавілля і самоуправства з боку злонамірених осіб» [181, арк. 50], народні протести, самовільний переділ землі й майна поміщиків продовжувався. Так, проти селян с. Малі Загайці Кременецького повіту порушено кримінальну справу за фактом викрадення 11 корів із монастирської економії Мало-Загаєцького Св. Іоана Милостивого монастиря [125, арк. 6]. 6 квітня 1918 р. селяни с. Залісці Кременецького повіту самовільно захопили навколишні землі. Селянам сусіднього с. Хмільниця, які обробляли свої наділи, вони заявили: «Кидайте та йдіть з поля. Ця земля тепер наша, а не ваша!» [124, арк. 12] Жителі с. Обич Кременецького повіту відібрали землю в Я. Фехта [191, арк. 2].

Інколи німецькі вояки самі ставали учасниками та ініціаторами беззаконних дій місцевої людності в Житомирі, Луцьку й інших населених пунктах Волині [254, с. 223]. Однак відповідної ноти ні командуванню, ні керівництву Німеччини українською стороною направлено не було.

Зайнята позиція німецької військової адміністрації йшла врозріз із декларованою політичною та економічною платформами УЦР. У доповіді про ситуацію в повітовому Луцьку в середині березня 1918 р. міський голова С. Спектарьов констатував, що «з моменту приходу в м. Луцьк німецьких військ різними розпорядженнями німецької комендатури всі політичні, економічні та особисті громадянські права міщан грубу порушені» [115, арк. 31].

Упродовж квітня 1918 р. поодинокі антинімецькі виступи відбулися в Рівненському, Староконстянтинівському, Ізяславському повітах Волинської губернії. Протидія німецьким й австрійським військовим адміністраціям лише наростала, що дало змогу польському досліднику В. Меджецькому стверджувати, що «подекуди німецьким та австро-угорським частинам

довелося витримати досить важкі бої з повстанцями, серед яких було чимало досвідчених військовиків старої російської армії» [752, с. 225].

Міністр судових справ С. Шелухін 9 квітня 1918 р. направив розпорядження головам з'їздів мирових суддів із роз'ясненням змін у провадженні судових справ, указуючи, що «всі справи колишніх волосних і верхніх сільських судів, як вирішені, так і невирішені повинні бути негайно передані справи волосних судів до мирових суддів, а справи верхніх сільських судів до мирових з'їздів» [180, арк. 3]. Такими діями міністерство намагалося нівелювати втручання німецької військової адміністрації в діяльність місцевих судових органів.

Щоб ще більше не загострювати відносин із німецькою військовою адміністрацією та застерегти місцеве населення від нових антинімецьких виступів, органи місцевої влади Волині намагались утримувати спокій, своїми розпорядженнями та вказівками підтримувати громадський порядок. Так, 20 квітня 1918 р. Луцький повітовий комендант видав наказ, у якому зазначав: «Всі мешканці, які мають на руках зброю і не мають на це дозволу Повітового коменданта повинні здати її в Управління Повітового коменданта в триденний срок рахуючи його з 3-го часу оголошення цього наказу. Хто не здасть зброї і в його буде вона знайдена той буде покараний законом військового часу» [112, арк. 86]. Однак не всі мешканці хотіли здавати зброю добровільно. Так, Староконстянтинівський повітовий староста повідомляв, що їх «при роззброєнні населення Староконстянтинівського повіту селяни прикордонних територій Проскурівського повіту Подільської губернії обстріляли, перешкоджаючи роззброєнню» [55, арк. 51].

Волинський губернський комісар Куриленко у квітні 1918 р. визнав факт утручання місцевої німецької адміністрації в діяльність місцевих органів української влади й у роботу сільських громад. В обіжнику від 8 квітня він заявляв, що до нього «доходять відомості, що між німецькою військовою та місцевою цивільною владою виникають непорозуміння, а також видаються в

деяких місцях німецькою владою розпорядження, знемагаючи до переростання вільного постапу в міських та інших поселеннях» [102, арк. 51].

Звісно, що довго втриматися за наявних військово-політичних обставин УЦР не могла. Її падінню сприяли й промахи у військовому будівництві. Так, військовий міністр О. Жуковський не лише започаткував зміну командирів і воєначальників, а й затіяв передислокацію українського війська. Таким чином ухвала негативно позначилася на житті волинської людності й розташуванні українських підрозділів на Волині.

Згідно з наказами міністра від 19 березня та 3 квітня 1918 р., під розформування підпадали загони Вільного козацтва як іррегулярні військові формування [396, с. 26]. У наказі Головного комісара УНР від 4 березня 1918 р. наголошувалося: «Вільне козацтво і всі військові організації, які заснувались під час війни роззброюються і розпускаються негайно» [154, арк. 97], хоча ще нещодавно запровадження загонів Вільного козацтва на місцях віталось українською владою. Ще, 15 лютого Староконстянтинівський повітовий комісар повідомляв, що він формує «з надійних людей загін «Вільного козацтва», який буде захищати життя громадян та їх майно» [154, арк. 57]. За оцінкою сучасників, «вільнокозачий рух набирає щораз більше стихійних форм і захоплював не тільки терени центральних українських земель; щораз нові гурти Вільного Козацтва бачиться навіть на східних окраїнах українських земель, бачиться їх і на Волині» [376, с. 9]. Заборона діяльності відповідних формувань, з одного боку, дала змогу німецькому командуванню блокувати дрібні розрізнені українські військові частини, з іншого – позбавила українську владу реальної національної озброєної сили. До середини квітня О. Жуковський погодився на розформування українських дивізій, утворених з колишніх військовополонених [670, с. 6].

Однією з перших розформованих частин стала 1-ша Українська Синьожупанна дивізія, укомплектована українськими військовополоненими німецьких таборів Раштадт, Венцлер і Зальцведель. Дивізія остаточно сформувалася в м. Ковелі в складі чотирьох піхотних й одного гарматного

полків (загальною чисельністю 6 тис. козаків та 300 старшин) [274, с. 19]. Командиром дивізії став генерал-майор В. Зелінський, начальником штабу – капітан П. Янів. У Ковелі командирами полків були: 1-го – полковник Шаповал, 2-го – сотник Малохатка, 3-го – сотник Курінний, 4-го – підполковник Чеховський, гарматного – сотник Чижевський. Переїхавши в середині березня 1918 р. до Києва, вона могла стати основою українського війська, однак антимилітаристська політика УЦР звела нанівець ці сподівання. У ніч проти 27 квітня її роззброїли німецькі солдати при мовчазному спостереженні військового міністра О. Жуковського й інших українських політиків.

Аналогічною була ситуація із 2-ю Українською Синьожупанною дивізією, яка сформована в с. Голоби Ковельського повіту Волинської губернії та очікувала своєї передислокації до столиці. Командний склад цієї формації мав поповнюватися за рахунок полонених українців із німецького табору Ганновер-Мюнден. Напередодні відсторонення УЦР від влади, коли формація ще повністю не була сформована, її розпустили.

У цьому контексті потрібно згадати про 1-шу козацько-стрілецьку (Сірожупанну) дивізію, зародки якої закладено в таборі Фрайштадт (Австрія) зусиллями місцевого товариства «Січ» і Союзу визволення України в лютому 1918 р. 25 лютого до них приєдналися українські старшини з табору Йозефштадт, утворивши курінь «Оборони рідного краю» [452, с. 19].

Ще 6 березня 1918 р. курінь під командою сотника П. Ганжі прибув до м. Володимира-Волинського й розмістився в колишніх царських казармах. Із полонених українців, які після підписання Брестського мирного договору залишилися на Волині, та частково місцевого населення сформовано другий курінь, яким командував підполковник І. Перлик [547, с. 389]. Невдовзі 3-й курінь сотника Яковлева переправлено з Фрайштадту. Ці три курені реорганізовані в полк під командою підполковника І. Перлика. Начальником штабу став сотник Пилипенко, ад'ютантами штабу – поручник Бутович і хорунжий Горбик [452, с. 27]. Інспекція, яка прибула 11 березня з Києва в

складі генерала В. Пилькевича, значкового І. Малька та члена УЦР К. Місевича, залишилася задоволеною військовим вишколом і дисципліною в куренях.

До червня 1918 р. і у Фрайштадті, і у Володимирі-Волинському продовжувався інтенсивний процес формування українського полку. На кінець каденції УЦР полк Сірожупанників фактично став дієвою, добре організованою збройною силою.

Свою роль у падінні УЦР відіграли українські й польські великі землевласники. Вони, не отримавши підтримки в уряді УНР, почали звертатися до німецького та австро-угорського командування з проханням захистити їх від селянських погромів. У доповідній записці начальнику операційного відділу німецького Східного фронту про ситуацію в Україні зазначено: «Особливу роль відіграють чисельні тут поляки і серед них, найперше, представники експропрійованого польського великого землеволодіння. Вони намагаються зав'язати відносини з німецькими штабами і офіцерами і ведуть цькування проти Ради» [225, с. 289]. За підрахунками професора Б. Гудя, до кінця березня 1918 р. на Київщині, Волині та Поділлі 85 % польських маєтків були розгромлені чи зруйновані дощенту [409, с. 297].

Можна стверджувати й про те, що великі землевласники, які бажали повернення своїх маєтків, сприяли поваленню УЦР та зміні влади на більш лояльну до своїх позицій. Кандидатурою, яка мала би підійти і великим землевласникам, і німецькому командуванню, став генерал П. Скоропадський. До честі генерала, говорячи про своє обрання гетьманом Української Держави, він зізнався, що його роль при цьому була швидше номінальною, ніж визначальною. Був слухний момент для захоплення влади й запевнення в нейтралітеті німців. У своїх спогадах П. Скоропадський зазначав: «Я все більше й більше переконуюся, що якщо я не зроблю заколоту тепер, у мене назавжди залишиться переконання, що я людина, котра заради свого власного спокою втратила можливість врятувати країну, що я боязлива і безвольна людина. Я не вагаюся щодо користі перевороту, навіть якщо новий уряд і не зможе довго протриматися» [296, с. 144].

Німецькі зацікавлені кола вважали генерала П. Скоропадського ідеальною фігурою для управління державою в пронімецькому векторі, адже кадровий військовий із козацьким корінням уособлював собою неприйняття революційно-народоправчих планів і зусиль національно-демократичного табору [670, с. 9]. Взаємна недовіра та ворожість у стосунках майбутнього гетьмана й керівництва УЦР визріли ще в часи українізації XXXIV армійського корпусу та до весни 1918 р. розвивалися лише по висхідній лінії.

Неупереджену характеристику політичної ситуації, яка склалася в Україні з приходом туди австро-німецьких військ, дав канадський дослідник Джоф Ілі: «Німецька окупація західних окраїн колишньої Російської імперії була встановлена у вирішальний момент революційного процесу, коли старорежимні політичні і громадянські структури уже зазнали краху, а нові лише зароджувалися. Впровадивши свою авторитарну владу, німецьке командування зруйнувало зародки громадянського суспільства і тим самим унеможливило довготривалу політичну стабільність на окупованих територіях» [739, с. 207]. Майбутні зміни політичного режиму й форми правління лише підтверджують цю тезу. Для німецького командування та адміністрації більш звичною була монархія, яка асоціювалася в них із порядком, політичною визначеністю й стабільними економічними показниками.

Наприкінці свого існування УЦР заклала в Конституції УНР систему місцевого самоврядування та відзначила в ст. 26, що всі місцеві справи впорядковують виборчі ради й управи громад, волостей і земель. Саме їм, за задумом авторів Конституції, належала єдина безпосередня місцева влада [249, с. 106]. Окрім того, у документі визначено відносини місцевих органів влади з урядом УНР.

Передбачалося розширення повноважень місцевих органів влади й зміцнення їхнього авторитету на місцях. Ще 21 березня на розгляд УЦР скеровано проект доповнень до «Тимчасового положення про губерніальних і повітових комісарів», яким передбачалося покарання штрафом до 3 тис.

карбованців або ув'язненням до трьох місяців за порушення громадського порядку, спокою та державної безпеки [529, с. 47].

Навесні 1918 р. український уряд, міністерства й департаменти, які відповідали за гуманітарну сферу, намагалися поширити серед українців національну ідею, утвердити зародки української державності. 18 квітня міністр внутрішніх справ П. Христюк направив обіжник губернським, повітовим і міським управам, де вказував, що відбулося заснування Української національної бібліотеки та Українського архіву та, «зважаючи на велику увагу і значінне цих установ, Міністерство по справах внутрішніх прохає всі народні й міські управи надсилати по 5 примірників всіх своїх видань, як-то: книжок, брошур, відозв, оповіщень, плакатів» [102, арк. 84].

Після повернення УЦР та уряду до Києва розроблено план відкриття мережі вищих навчальних закладів. Так, найближчим часом планувалося відкрити три державних університети в Києві, Кам'янці-Подільському й Катеринославі та вісім народних університетів – Харків, Суми, Полтава, Кременчук, Черкаси, Житомир, Вінниця, Чернігів [336, 2 квітня]. На місцях вводилися посади губернських і повітових комісарів освіти для «догляду і помочі народній освіті» [37, арк. 6]. Планувалося затвердити закон про національне розмежування шкіл та провести їх українізацію [37, арк. 27].

Водночас у повітовому місті Луцьку навесні 1918 р. не було жодної технічної, комерційної та професійної школи [117, арк. 12]. 17 квітня Луцька міська управа констатувала, що в підлеглому управі районі «не має не ідної державної школи, як низчій так і середній» [117, арк. 21].

Міським, повітовим і волосним управам міністерство внутрішніх справ рекомендувало надати всім інституціям самоврядування національно-демократичного вигляду. Для цього, зазначалося в розпорядженні від 13 березня 1918 р., «вивіски на всіх народних управах, лікарнях, школах, майстернях, школах, підвозних пунктах, назвища вулиць по містах і ін. повинні бути негайно написані мовою державною українською, на народних установах в дні національних свят повинні вивішуватися національні українські прапори.

Російський державний герб, як на установах, так і на печатях повинен бути знищений і замість нього в належних випадках повинен бути український державний герб» [110, арк. 21].

Окрім того, пропонувалося мовою діловодства у всіх державних і громадських установах визначити українську. Волинський губернський староста Д. Андро скерував повітовим старостам обіжник, де наголошував, що «позаяк українська мова є державною, пропоную все діловодство, справоздання і листування вести по можливості українською мовою» [102, арк. 81].

До останнього дня місцеві чиновники переконували місцеве населення, що відносини УЦР та німецького уряду ділові й дружні. Так, 27 квітня 1918 р. Луцький повітовий комендант Синицький звертався до громадян міста з оголошенням: «На підставі дійшовших до мене відомостей, що по місту Луцьку ходить уперто чутки ніби то німецькі власті на цих днях мають намір заарештувати представників Української Народної Республіки і в першу чергу військових. Повіщаю, що така чутка нічим не підкреслена позаяк того, що Український і Німецький уряди працюють в повній згоді і цю чутку розповсюджують ті люди, котрі вороже ставляться до Української Народної Республіки; отож зауважую, що всі ті, котрі будуть розповсюджувати такі чутки, будуть негайно заарештовуватися і притягатися до Воєнно-Революційного суду, як державні зрадники» [116, арк. 9].

Однак після того, як УЦР відмовилася підтримати заяву німецького командування з вимогою про запровадження на території України військово-польових судів, відновлення приватної власності на землю, відміни заборон на самовільний вивіз з України продовольчих товарів і сировини, заборони на формування національного війська, її доля була визначеною. 26 квітня 1918 р. генерал-фельдмаршал Г. фон Ейхгорн домігся від німецького імператора Вільгельма II згоди на зміну українського уряду [720, с. 184]. Переговори з П. Скоропадським та політичними силами, які його підтримували, закінчилися попередньою домовленістю про тісну співпрацю з німецькою військовою адміністрацією.

Можна погодитися з Д. Дорошенком, який, характеризуючи останні місяці діяльності УЦР та аналізуючи причини її усунення від влади, зазначав, що український уряд виявив «свою безсилість утворити скільки-небудь сильну авторитетну владу, організувати адміністрацію, запровадити лад і спокій та установити які-небудь нормальні відносини в краю. Присутність українського правительства сяк-так відчувалася лише в Києві. Поза столицею край жив своїм власним життям» [459, с. 7]. Військово-політичні події, які відбувалися в цей період на Волині, є лише яскравим підтвердженням вище наведеної цитати.

Визначаючи гіркоту поразки УЦР для ідеї української державності, професор В. Солдатенко резюмував: «Виявившись не в спроможності спрямувати природну визвольну енергію і революційний потенціал мас у бажане русло, Центральна Рада стала заручником власної політики, не змогла ефективно протистояти домаганням на політичну владу в Україні інших сил, можливості яких незрівнянно примножувалися опорою на зовнішні, інонаціональні чинники. Військова поразка у боротьбі з більшовиками і розгін Центральної Ради запрошеними в Україну австро-німецькими окупантами стали гіркою розплатою за недалекоглядний курс» [672, с. 375–376].

Українська Центральна Рада зазнала поразки, яка не була визначена лише в останні місяці її діяльності. Вона стала наслідком усього періоду роботи цієї державної інституції, яка взяла на себе зобов'язання відродити українську державність. Усунення від влади УЦР стало можливим не лише через брак державотворчого досвіду її керівництва, а й через відсутність чіткої вертикалі влади: центр – губернія – повіт – волость – громада.

Отже, у зимово-весняні місяці 1918 р. Волинська губернія потрапила до активного державотворчого процесу. Уперше в новітній історії України діяльність органів влади здійснювалася поза межами столиці – на території Волині (Житомир, Сарни, Коростень). Особливістю цього періоду для волинського терену стала німецько-австрійська військова присутність, яка позначилася тимчасовим припиненням більшовицької агресії, вивільнення

території від російських військ, визиском місцевої людності, антинімецькими та антипоміщицькими виступами.

*****

Буржуазно-демократична революція в Росії в лютому 1917 р. поклала початок соціально-політичним перетворенням усередині країни й спричинила до розвитку національних проявів. Українські національні політичні партії та громадські організації взяли на себе відповідальність за державне будівництво й наведення порядку в регіонах.

Українській політичній верхівці не вдалося згуртуватися навколо державотворчої ідеї суспільно-політичних діячів, авторитетних у регіонах та організувати відповідну роботу в губерніях. Тому у Волинській губернії одночасно діяли інституції УЦР і ТУ Росії. Більшовики, створивши свої місцеві організації, поступово стали головною загрозою впровадженню державницької доктрини УЦР на Волині.

Важливою проблемою, яку не змогла розв'язати українська влада доби УЦР, стало аграрне питання. УЦР утратила підтримку значного соціального прошарку українського населення – селянства, що позначилося на мотивах антипоміщицьких виступів. На Волині ці виступи мали міжетнічний характер – українські селяни виступали проти українських, польських, російських землевласників.

Улітку-восени 1917 р. у частинах Південно-Західного фронту більшовицька агітація сформувала потужний пласт озброєних противників ідеї української державності. Більшовицька пропаганда набрала обертів на Волині восени, коли РСДРП сформувала своє ставлення до селянства, як до інструменту соціально-політичного перевороту. Упродовж листопада-грудня 1917 р. під впливом більшовиків опинилося більшість волинських рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Альтернативою більшовицькій пропаганді міг стати широкомасштабний українських рух у військових частинах, які дислокувалися на західних кордонах

держави. Проте квола українізація, неоднозначна позиція керівників держави щодо майбутнього національного війська перетворили Волинський край у місце зосередження озброєної й некерованої солдатської маси.

На початок 1918 р. волинські землі потерпали від перенасичення військовими підрозділами, протистояння різноманітних політичних сил, відсутності сильної вертикалі влади, що, зі свого боку, мало негативні наслідки для соціально-економічного розвитку краю. Можемо констатувати, що військово-політична ситуація на Волині, по суті, вийшла із-під контролю державних інституцій УНР.

Прихід іноземного військового контингенту на територію Волині ще більше загострив соціальну напругу в регіоні, збільшив число ворогів УЦР і спричинив до антинімецьких виступів. Переоцінка довірливості у відносинах УНР із Німеччиною й Австро-Угорщиною призвели до повалення республіканського ладу в державі.

Події, які відбувалися на території Волинської губернії взимку-весною 1918 р., засвідчують, що втрата української незалежності розпочалася саме з території цієї губернії. УЦР виявила невміння знаходити консенсус із різними політичними силами, невміння підбирати союзників і протидіяти зовнішнім та внутрішнім ворогам.

РОЗДІЛ 5

ВОЛИНСЬКА ГУБЕРНІЯ В ДОБУ ГЕТЬМАНАТУ «УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА»

5.1. Військо-політична ситуація у Волинській губернії в період формування Гетьманату П. Скоропадського

У лютому-квітні 1918 р. помітнішою ставала відсутність ефективної діяльності державно-управлінських структур, здатних упроваджувати державницьку доктрину УЦР. Спроба законодавчого врегулювання спектра суспільно-політичних проблем не дала належного результату. Фактично період діяльності УЦР завершився поразкою через невміння національно-демократичних сил соціалістичного спрямування, які перебували на чільних позиціях у центральних органах влади, своєчасно та ефективно реагувати на тогочасні революційні виклики.

Навесні активізувалися праві організації й партії. Якщо на момент їх створення територіальними межами діяльності були Київська та лівобережні губернії, то вже у квітні відзначено їх поширення на Правобережній Україні, зокрема у Волинській та Подільській губерніях. Причину цього явища можна віднайти в соціальній базі правих політичних сил: колишні військові (здебільшого розформованих УЦР українізованих військових і напіввійськових частин), землевласники, заможні селяни, середні власники (ображені соціалістичною політикою представників влади). Усі ці елементи цільно представлені на території згаданих губерній.

Українські праві політичні сили навесні 1918 р. свою діяльність зосередили на кількох напрямках. Незважаючи на певні відмінності в ставленні до аграрного та національно-культурного питань, головні завдання в них були спільні – прихід до влади та повернення приватної власності, насамперед в аграрний сектор.

Праві політичні сили, такі як Українська народна громада, Українська демократично-хліборобська партія, Союз земельних власників намагалися

заручитися підтримкою австро-німецького командування окупаційних військ. Задля цього йому на погодження подавалися різні варіанти зміни української влади. При цьому визначеною була форма правління нового державного утворення – монархія у вигляді гетьманської влади. Серед претендентів називали відомі прізвища: П. Скоропадський, І. Луценко, І. Полтавець-Остриця, М. Міхновський, Є. Чикаленко, Б. Ханенко. Більшість опозиціонерів схилилася до думки, солідарної з німецьким командуванням, що майбутнім керівником Української держави має стати військовий.

Один з ідеологів гетьмансько-монархічного устрою В. Липинський, відстоюючи монархічну форму правління, розвивав ідею інституту гетьманства. За основоположне він узяв необхідність емоційного поштовху та історичних традицій, іншими словами – наявність національної легенди, яка би згуртувала навколо певної ідеології значні людські й матеріальні ресурси. Такі національні міфи переважно мають історичний характер, акцентують увагу на певних героїчних моментах в історії народу [544, с. 23]. Для України такою легендою була історія українського козацтва, а відтак – і гетьманства.

Ця концепція після невдалої спроби побудови української державності соціал-демократами та провалу більшості соціально-політичних проектів УЦР знайшла прихильників серед українського суспільства. Спадкоємцем козацької гетьманської слави міг стати рід Скоропадських, який на початку визвольних змагань 1917–1921 рр. мав яскравого представника – генерала П. Скоропадського. В. Липинський із цього приводу зазначав, що лише він «удержався до сьогоднішнього дня на відповідній висоті; тільки йому одному Бог дав стільки мужності і сили, щоб в 1918 р. нашу державну, і свою Родову, гетьманську традицію відновити» [558, с. 54].

Серед німецьких політиків та військових прерогатива також надавалася саме П. Скоропадському. У довідці німецької військової контррозвідки зазначалося, що П. Скоропадський – аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовольний, але честолюбний; І. Луценко – сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний

організатор; І. Полтавець – політичний авантюрист, готовий на всі комбінації, якщо це принесе йому користь.

Зрештою політичну ставку зроблено на генерала П. Скоропадського. Він, принаймні за трьома характеристиками, переважав усіх претендентів. По-перше, П. Скоропадський походив із давнього козацького роду, мав гучне прізвище з позитивним українським патріотичним нашаруванням. По-друге, рід Скоропадських на початок Української революції належав до найбільших землевласників і на ньому якнайяскравіше відбилися усі соціалістичні аграрні перетворення УЦР. По-третє, П. Скоропадський був бойовим генералом, користувався заслуженою повагою серед офіцерів і вояків українізованих частин колишньої царської армії. До чеснот, які посприяли П. Скоропадському стати на чолі перевороту, належить і характеристика майбутнього гетьмана, висловлена професором В. Солдатенком: «П. Скоропадський мав послідовно-монархічні уподобання й орієнтацію» [669, с. 45].

У плані майбутньої зміни влади в Україні вирішальною стала нарада представників Центральних держав уночі з 23 на 24 квітня в начальника штабу Київської групи армій генерала В. Гренера. Уже 24 квітня генералу П. Скоропадському запропоновано попередні умови співпраці. Суть угоди полягала в підтримці німецьким військовим командуванням перевороту прогетьманських сил після остаточного встановлення контролю ними над усіма державними інституціями та усунення попереднього керівництва держави від влади. Натомість за нейтралітет під час перевороту й підтримку після нього генерал В. Гренер вимагав від П. Скоропадського підтвердження основних положень Брест-Литовського договору; передачу під юрисдикцію військово-польових судів Центральних держав злочинів, спрямованих проти окупаційних військ; розпуск УЦР; проведення виборів до Сейму в далекій перспективі – коли «не буде перешкод на це з боку німецької влади» [731, с. 49].

Наступні кілька днів події в Києві розвивалися з блискавичною швидкістю. Особливо це було помітно на фоні своєрідного затишшя в суспільно-політичному житті українських губерній. У цю пору волинському

губернському комісару Куриленку надходили повідомлення з повітів, зміст яких був наповнений відомостями про селянські виступи з переділом власності, самовільними засівами землі, блокування роботи сільських орендарів. Натомість відомості про визрівання антидержавних виступів були відсутні.

Каталізатором прискорення державного перевороту стало саме німецьке командування. Того ж таки 24 квітня в Києві арештовано банкіра А. Доброго, відомого своїми стосунками з німецьким генералітетом. Командування Київської групи армій скерувало протест керівництву УНР із вимогою проведення розслідування у 24-годинний термін, що ні за часовими термінами, ні за важливістю справи не могло бути виконаним.

Отримавши 26 квітня 1918 р. офіційний дозвіл від німецького імператора Вільгельма II на заміну українського уряду [371, с. 77], командування Київської групи армій не надто зважало на спроби керівництва УНР налагодити співпрацю з німецькою адміністрацією. Не найкраще проявила себе українська влада й під час роззброєння німцями Синьої дивізії вночі 27 квітня.

Події, які відбувалися в Києві навколо А. Доброго та українських військових частин, не лише готували ґрунт для державного перевороту, а й створювали умови для легалізації німецькою адміністрацією своїх намірів. Сучасник тих подій С. Сумський зазначав, що «німцям вдалося не тільки скомпрометувати «демократичний» уряд, але й довести всю його моральну непридатність» [300, с. 114].

Паралельно здійснювались організаційні заходи із захоплення влади прибічниками П. Скоропадського. Відбувалася підготовка до Всеукраїнського хліборобського з'їзду, який повинен був відбутися раніше за Українські установчі збори, заплановані УЦР на 12 травня 1918 р.

За задумом організаторів хліборобського з'їзду, делегати (представники дрібних сільськогосподарських власників) повинні були висловитися проти аграрної, соціалістичної за спрямуванням політики УЦР і проголосити утворення Гетьманату. Оцінюючи настрої делегатів Всеукраїнського хліборобського з'їзду, П. Скоропадський зазначив: «Це був природній протест

дрібного власника проти всього того насилля, яке він та належне йому незначне майно, надбане його ж мозолистими руками, пережили за рік революції. Одностайність та піднесення духу були вражаючими» [296, с. 152].

Можна двояко трактувати іншу заувагу гетьмана П. Скоропадського, висловлену ним пізніше на сторінках спогадів: «28-го квітня мені нічого не приходилося роботи, все вже було підготовлене» [296, с. 153]. На нашу думку, тут ідеться не про формальну роль П. Скоропадського в державному перевороті з огляду на приготування командування німецьких військ. Найімовірніше автор спогадів (а це впливає з тексту) має на увазі підготовку саме до Всеукраїнського хліборобського з'їзду та до можливості прийняття позитивних для нього, майбутнього гетьмана, рішень форуму.

Підтвердженням цієї думки може слугувати факт проголошення П. Скоропадського гетьманом уже в перший день роботи з'їзду, а не так, як планувалося спочатку, – на другий. Тоді ж П. Скоропадський на Софійській площі одержав благословення від архієпископа Никодима [651, с. 138], що також було сплановане наперед.

Всеукраїнський хліборобський конгрес розпочав свою роботу 29 квітня. У його роботі взяли участь 6432 уповноважені представники від восьми українських губерній. Із-поміж інших представників регіонів до президії з'їзду обрано двох представників від Волинської губернії – С. Гуляницького та В. Каспрука. Окрім того, С. Гуляницького обрано товаришем голови з'їзду [459, с. 35–36].

У цей же день розповсюджено заздалегідь підготовлену «Грамоту до всього українського народу», за свідченнями того ж таки П. Скоропадського, підписану ним уночі 28 квітня: «Пізно вночі принесли перші відбитки Грамоти. Я вперше підписався «Павло Скоропадський» українською» [296, с. 154]. У той самий день Волинська губерньська друкарня віддрукувала та розіслала по повітових містах Волині для ознайомлення населення «Грамоту до всього українського народу».

Гетьманське правління розпочиналося з аналізу та критики кроків попередньої влади – УЦР і, як наслідок, відмови від їхньої політики. У «Грамоті до всього українського народу» зазначалося: «Бешкети і анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатішої колись-то України встає грізна мара голоду» [255, с. 304].

Зазначена вище оцінка ситуації в державі потребувала кардинальних змін на всіх щаблях влади. Щодо системи центральних органів влади, то вони істотно не змінилися. На міністерські посади, уведені ще УЦР, просто прийшли нові люди. Окрім того, утворено два нових міністерства – народного здоров'я та сповідань [528, с. 92].

Перші кроки гетьмана П. Скоропадського з управління державою були пов'язані як із формуванням дієздатного Кабінету міністрів, так і з налагодженням стосунків з окупаційними військами. Із цього приводу сам гетьман писав: «У перші дні Гетьманства, водночас із формуванням кабінету, для мене особливим клопотом стало встановлення певних відносин як з німецьким «Оберкомандо», так і з послом Муммом і з австрійським посланцем Принцигом. Мені довелося зробити візит фельдмаршалу Ейхгорну та двом зазначеним особам» [296, с. 171].

Перші тижні гетьманської влади були оцінені німецькими дипломатами та військовими як сприятливі для Німеччини. Так, німецький посол фон Мумм телефонував до Берліна та запевняв німецький уряд, що «за спиною нового (гетьманського) уряду стоїть передусім єдина авторитетна в теперішній час у країні влада – німецька головна команда» [615, с. 61].

Визнання влади гетьмана П. Скоропадського відбулося 2 травня Німеччиною та Австро-Угорщиною, а згодом їхніми союзниками Болгарією й Туреччиною. Болгарською делегацією при цьому застосовано звернення до П. Скоропадського «Ваша світлість, ясновельможний пане Гетьмане всієї України» [690, с. 31], яке невдовзі стало офіційним титулом гетьмана як у внутрішніх, так і в зовнішньополітичних зверненнях.

Перші сподівання на плідну співпрацю з союзниками, насамперед із німцями (Скоропадський уважав їх більш прагматичними й передбачуваними в українських справах, ніж австрійців), видалися неприйнятними для розвитку української національної ідеї. Генерал Гренер у розмові з П. Скоропадським переконував: «Для чого Вам армія? Ми перебуваємо тут, нічого поганому Вашому уряду всередині країни ми не дозволимо, а у відношенні Ваших північних кордонів Ви можете бути цілком спокійні: ми не допустимо більшовиків. Створіть собі невеликий загін у дві тисячі осіб для підтримки порядку в Києві та для Вашої особистої охорони» [296, с. 179]. У результаті з усіх військових частин, які існували за УЦР, не розформованою залишилася Запорізька дивізія Осібної армії під командуванням отамана З. Натієва, особовий склад якої, на переконання П. Скоропадського, займав антибільшовицьку позицію [693, с. 23].

Не дивно, що генерал А. Денікін оцінював гетьманську державу лише крізь призму німецької присутності: «Гетьманська влада тримається лише на німецьких багнетах» [268, с. 139]. Гетьману П. Скоропадському не залишалося нічого іншого як терпіти та поступово шукати компромісні рішення нагальних проблем. Принагідно зауважимо, що на початок гетьманського перевороту на землях України перебувало 28 дивізій і дві кавалерійські бригади німецької й австро-угорської армій [651, с. 265].

Уже в травні 1918 р. гетьман розпочав здійснювати підготовчі роботи зі створення української армії. Ті збройні формування, які залишилися з часів УЦР, П. Скоропадського не влаштовували ні як військового фахівця, ні як очільника держави. Гетьман був негативної думки про військову підготовку та бойовий дух Синьої дивізії, сформованої на території Волинської губернії та роззброєної напередодні перевороту. Він уважав, що в її складі були «люди, яким зовсім не хотілося битися проти більшовиків» [296, с. 189].

Улітку 1918 р. П. Скоропадський розпочав безпосередньо втілювати свої плани щодо створення українського війська. Із 3 червня в Києві почала формуватися Сердюцька дивізія в складі чотирьох Сердюцьких піхотних полків

(у кожному по два курені) та Лубенського Сердюцького кінно-козачого полку (у складі трьох кінних сотень), Сердюцького гарматного полку (у складі трьох легких батарей), Сердюцької інженерної сотні.

До складу дивізії приймали добровольців віком 18–25 років з обов'язковою приналежністю до хліборобських родин [698, с. 220]. Зауважимо, що до дивізії, за рекомендацією губернських старост, потрапляли вихідці з Київської, Полтавської, Чернігівської й Харківської губерній. Відомостей про зарахування до особового складу Сердюцької дивізії селян із Волинської та Подільської губерній не виявлено.

У добу Гетьманату П. Скоропадського на території Волинської губернії завершено формування й вишкіл дивізії («Сірожупанників»), укомплектованої з військовополонених російського війська, які перебували переважно в таборах для військовополонених на території Австрії. Саме цю формацію пропонували гетьману прийняти на баланс австро-угорські воєначальники. Глава держави був невисокої думки про професійні навички та вишкіл означеної дивізії. Він згадував: «... я цілком не був переконаний в тому, що вона виховувалася у бажаному мені руслі. В липні я бачив один звідний полк. Люди були, як я очікував, непридатні. Офіцерський же склад мені сподобався» [296, с. 189].

Незважаючи на наведену характеристику, відмовитися від її послуг у керівництва Української Держави не було можливості. Щоб завершити реорганізаційну роботу, сформувати структури дивізії та визначити рівень її лояльності до української влади міністром військових справ Української Держави О. Рогозою призначено командиром дивізії й відправлено до Володимир-Волинського генерала В. Сокиру-Яхонтова. Дивізія називалася Першою козацько-стрілецькою (Сіра). 25 серпня 1918 р. відбувся огляд дивізії її командиром генералом В. Сокирою-Яхонтовим, австро-угорським комендантом Гойгінгером. Гостей вітала почесна сотня під проводом сотника Любеча, отаман Пенківський з українською дружиною. На огляді були присутніми начальник штабу дивізії та її організатор, капітан генерального штабу Кватерник із сотником УСС І. Коссаком [137, арк. 8]. Після огляду

дивізії її командир, генерал В. Сокира-Яхонтов, керуючись здебільшого правилами гарного тону, відправив телеграму з подякою австро-угорському імператору Карлу I [47, арк. 176]. До складу дивізії входило чотири полки. Першим командував сотник Ганжа, другим – підполковник Тимошенко, третім – підполковник Олександрович, четвертим – сотник Ткаченко [452, с. 64].

17 липня 1918 р. начальник Генерального штабу, полковник О. Сливінський звернувся до командування австро-угорських військ про застосування Сірожупанної дивізії для охорони російсько-українського кордону на Чернігівщині. Він пропонував перевести одну частину дивізії: 3500 бійців, 200 коней, 16 кулеметів, шість гармат залізницею через Ковель – Сарни – Лунінець – Гомель у район Новозибківа; іншу частину (4000 бійців, 450 коней, 16 кулеметів, шість гармат) через Ковель – Сарни – Коростень – Київ – Конотоп у район Кролевця [692, с. 140]. Негативна відповідь на звернення начальника Генштабу надійшла 8 серпня. 27 серпня 1918 р. завершилася передача Першої козацько-стрілецької дивізії українському командуванню та її переведення до Києва. На раді в гетьмана вирішено в найближчий час передислокувати її на Чернігівщину, у район українсько-російського кордону.

Після шестимісячного перебування у Володимирі-Волинському Першу козацько-стрілецьку дивізію відправлено на російсько-український кордон. Період перебування дивізії в княжому місті мав великий позитивний вплив «на розбудження національної свідомості у місцевого населення, місто набрало визначного українського характеру» [137, арк. 6 зв].

На території Волинської губернії за доби Гетьманату П. Скоропадського перебував I Волинський корпус на чолі з генералом С. Дядюшею. Начальником штабу корпусу призначено полковника Кривенка, старшим осавулом – військового старшину Цепліта, молодшим осавулом – сотника Татарінцева [72, арк. 41]. Згідно з розпорядженням від 3 червня 1918 р., місцем дислокації штабу корпусу визначено Рівне, хоча фактично він безвиїзно базувався в Житомирі [698, с. 229].

1-шу пішу Волинську дивізію, яка в час формування Волинського корпусу увійшла до його складу, у квітні 1918 р. реорганізовано з 11-ї піхотної дивізії російської армії, що входила до складу XXV армійського корпусу. Штаб дивізії тимчасово розмістився в Житомирі, хоча за планом дислокації мав бути розміщений у Луцьку. На час формування цього військового підрозділу комдивом призначено генерал-хорунжого Левицького, начальником штабу – полковника Еверта [72, арк. 42]. До складу 1-ї пішої Волинської дивізії станом на 3 червня 1918 р. входили 1-й піший Луцький, 2-й піший Волинський, 3-й піший Брест-Литовський, 4-й піший Холмський полки

2-гу пішу дивізію створено на базі 1-ї Української дивізії I Українського корпусу. Штаб дивізії розміщувався в м. Житомирі. Частину відставних офіцерів, які проживали в місті, залучено до підсилення кадрового складу цієї військової формації. Окрім того, залучено колишніх офіцерів 17-го піхотного Архангелородського полку, 19-го піхотного Костромського полку, 20-го піхотного Галицького полку, які до початку Першої світової війни базувалися в губернському місті. Комдив – полковник П. Липко, начальник штабу – військовий старшина М. Капустянський [72, арк. 43]. До складу 2-ї пішої дивізії увійшли 5-й піший Кременецький, 6-й піший Дубенський, 7-й піший Житомирський, 8-й піший Ізяславський полки. Згодом через проблеми кадрово-організаційного характеру 6-й Дубенський і 8-й Ізяславський піші полки розформовано 18 вересня 1918 р. [698, с. 237–238].

У добу Гетьманату на території Волинської губернії безпосередньо перебували 1-ша Волинська та 2-га піші дивізії (додаток Б). Можемо зазначити, що в досліджуваний період вони виконували охоронні, каральні та допоміжні завдання. Про ступінь їхньої боєздатності до початку антигетьманського повстання судити важко, оскільки активні бойові дії на території Волинської губернії на той час не велися.

Із артилерійських формувань гетьманської доби на території Волинської губернії розміщувалися 1-ша та 2-га легкі артилерійські бригади, 1-ша важка артилерійська бригада [72, арк. 44–45].

У добу Гетьманату на території Волинської губернії розташовувалася 2-га Волинська кінна дивізія. Начальник дивізії – генерал-хорунжий Чеславський, начальник штабу – полковник Григоріїв [72, арк. 45]. Вона складалася з 1-ї та 2-ї кінних бригад [72, арк. 46].

Наказом військового міністра Української Держави від 20 червня 1918 р. кінні частини 7-ї кавалерійської дивізії колишньої російської армії: 7-й драгунський Кінбурзький, 7-й уланський Ольвіопольський, 7-й гусарський Білоруський і 15-й гусарський Український полки перейменовано, відповідно, на 5-й кінний Кінбурзький, 6-й кінний Ольвіопольський, 7-й кінний Володимир-Волинський, 8-й кінний Український полки [39, арк. 16].

Із названих військових частин станом на 1 червня 1918 р. майже укомплектовані старшинські та підстаршинські штати мали 1-й Луцький піший полк, 2-й Волинський піший полк, 3-й Брест-Литовський (Берестейський) піший полк, 4-й Холмський піший полк, 5-й Кременецький піший полк, 6-й Новоград-Волинський піший полк, 7-й Житомирський піший полк і 8-й Ізяславський піший полк [655, с. 44].

11 жовтня 1918 р. наказом по армії Української Держави панотцями піших полків, які дислокувалися на Волині, призначено в 1-му Луцькому полку – священика М. Доброхотова, 2-му Волинському полку – протоієрея З. Ендасіва, 5-му Кременецькому полку – священика О. Руженцева, 6-му Житомирському полку – священика І. Ганзюка, 19-му Овруцькому полку – протоієрея В. Левитського [9, арк. 211].

Безпосередньо на території Луцька формувалася 3-тя Волинська кордонна бригада, у яку згодом влилася 3-тя Радивилівська кордонна бригада. Із 1 липня 1918 р. ці формування, згідно з наказом вищого командування, почали розташовуватися в помешканні Пинчука на Вульці та в приміщенні колишньої міської пошти [113, арк. 43]. У другій половині вересня 1918 р. з українського війська в Луцьку перебували «штаб 1-ї пішої дивізії, 1-й піший Луцький полк, 2-й піший Волинський полк, 3-й Брест-Литовський піший полк, Панцирний самохідний дивізіон, грузовий самохідний дивізіон, 1-й мортирний дивізіон,

управління 3-ї Волинської бригади кордонної охорони, охоронна сотня Луцького коменданта» [114, арк. 115].

Улітку 1918 р. почав формуватися штат військових начальників Управління Київської місцевої бригади, до юрисдикції якої підпадала Волинська губернія. Наказом № 37 від 27 червня по армії Української Держави повітовими військовими начальниками у Волинській губернії призначено у Дубенському повіті – підполковника Д. Лосева, Ізяславському – генерал-майора В. Хвастунова, Кременецькому – полковника Л. Русевського, Новоград-Волинському – полковника М. Ржаннікова, Староконстянтинівському – полковника Й. Ситковського, Житомирському – полковника Л. Черницького [9, арк. 9]. Наказом № 59 від 15 липня 1918 р. призначено помічників повітових військових начальників по Волинській губернії в Житомирському повіті військового урядовця О. Овчаренка, у Дубенському – військового урядовця Н. Корженко, Ізяславському – значкового М. Чебикіна, Кременецькому – полковника О. Тюменева, Луцькому – військового урядовця М. Карасюка, Новоград-Волинському – сотника М. Левандовського, Острозькому – військового урядовця С. Кацубу, Рівненському – військового старшину О. Добровольського, Староконстянтинівському – полковника О. Барановича [9, арк. 33].

Можливість повніше зреалізувати свою військово-будівничу доктрину гетьман П. Скоропадський отримав лише восени 1918 р., коли німецьке командування надало йому дозвіл на формування всіх восьми корпусів [651, с. 267], закладення яких передбачено законом «Про загальний військовий обов'язок» від 24 липня.

У період Гетьманату затверджено текст військової присяги, здійснено переклад українською мовою військових статутів, розроблено українську військову термінологію. 16 червня 1918 р. гетьман П. Скоропадський підписав наказ про запровадження нових військових рангів, у назвах яких ураховано козацьку термінологію [545, с. 9].

Гетьман започаткував облік військового майна, амуніції та зброї, які залишилися на складах із часів війни. Дані, які подавалися П. Скоропадському, свідчили, що на території, насамперед, Волинської й Подільської губерній, які були довший час прифронтовими, накопичилася значна кількість військового спорядження. 19 червня 1918 р. Волинському губернському старості наказано доручити повітовим старостам «негайно вжити заходи для охорони майна, яке знаходиться на складах установ, організацій воєнного часу, земського союзу, союзу міст, господарських установ військового урядництва, центрального військово-промислового комітету та інших, які отримали суми від військового фонду» [144, арк. 5].

Наказом від 18 травня 1918 р. в Луцьку й повіті розпочався облік військового майна [114, арк. 20] та підрахунок збитків, нанесених бойовими діями й перебуванням ворожих військових частин місцевому населенню. На облік почала братися різногалузева продукція, привласнена німецьким та австрійським командуванням, і та, що перебувала на складах із часів Першої світової війни. Аналіз збитків нерідко супроводжувався проханням про фінансування й субсидіювання відбудови довоєнних об'єктів. У Луцьку, наприклад, відбудови та ремонту потребувало більше 30 % довоєнних об'єктів соціально-побутового характеру, серед яких – міська лазня, бойня, громадські вбиральні, міські дороги. У пояснювальній записці про загальний стан повітового міста навесні 1918 р. зазначалося, що «м. Луцьк з початку революції був переповнений військовими частинами, які залишили фронт та розмістилися на проживання тут і забруднили місто максимально» [109, арк. 3].

Паралельно місцева влада значну увагу приділяла питанням зовнішнього вигляду й поведінки військових, які перебували на підвладній їм території, намагалася підняти престиж військового-захисника та повернути довіру місцевого населення до солдата. Волинський губернський комендант наголошував, що «високий стан військового Української Держави покладає на кожного обов'язок бути лицарем честі, не кидати тінь на нашу армію, зробити її підвалиною вартості й права молоді самостійної України» [113, арк. 60]. У

наказі Луцького повітового коменданта від 30 травня 1918 р. зазначалося: «Всім старшинам Української Армії бути одягненими по формі, носити зброю і посвідчення» [113, арк. 52].

Водночас із військовими потугами в перші місяці Гетьманату адміністрація П. Скоропадського намагалася взяти під контроль ситуацію в регіонах держави. Після перемовин із представниками німецького й австро-угорського командування, 13 травня 1918 р. губернським старостам направлено телеграму такого змісту: «Повідомити населення всіма заходами... про те, що вся влада в Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням – німецьким і австро-угорським, яке виявило готовність у разі необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією» [670, с. 13].

У всіх українських губерніях заведено військово-революційні суди. Щодо Волині, то наказом військового міністра вони були закладені в містах Житомирі, Луцьку, Рівному, Ковелі й Новограді-Волинському. Територія Волинської губернії була поділена на 15 судових відділків. За своєю компетенцією їх юрисдикція поширювалася на особовий та офіцерський склад військових частин, розміщених у межах їхньої дії. При оголошенні військового стану тим судам «підлягають крім військовослужбовців, також громадяне за убивство, підпал, розбишацтво, насильство жінок, шпигунство» [113, арк. 96].

Щодо роботи місцевих органів влади, то потрібно зауважити, що за часів УЦР керівництву державою так і не вдалося налагодити їхньої чіткої роботи. На початок гетьманського перевороту в країні склалася така ситуація, коли центральні органи влади втратили важелі впливу на місцеву владу.

Проте найбільше клопотів на місцях гетьманській адміністрації завдавали самоврядні органи. На момент здійснення гетьманського перевороту в органах місцевого самоврядування більшість переймали на себе представники соціалістичної орієнтації [433, с. 306–307]. Вони не просто були політичними опонентами гетьмана, а здійснювали антигетьманську діяльність.

Слід зазначити, що з літа 1917 р. місцеві органи самоврядування наділено широкими повноваженнями. Вони виконували важливі господарські функції, відповідали за забезпечення особистої безпеки місцевого населення, організовували заходи із підтримки громадського порядку, утримували міліцейські структури. Зі зміною влади більшість керівників місцевого самоврядування Волинської губернії почала займатися політичними справами, забувши про господарсько-організаційне спрямування увірених їм органів.

У травні конфронтація навколосоціалістичних кіл і прогетьманських політичних сил була надзвичайно напруженою. Міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб 6 травня 1918 р. заборонив з'їзд представників міст через неконтрольованість процесів у середовищі керівництва міськими думами.

Для створення дієздатної системи адміністративно-територіального устрою, придатної до управління з Києва, запроваджено поділ українських земель на вісім губернських староств (із 15 листопада 1918 р. додалося ще Холмське губернське староство) і два округи. Серед них було й Волинське губернське староство.

Замість посад губернських та повітових комісарів, наказом від 14 травня 1918 р. уведено посади губернських, а від 18 травня – повітових старост, які й стали представниками центральної влади на місцях. Губернські старости переймали повноваження колишніх царських губернаторів [644, с. 112]. Процес призначення місцевих старост тривав до середини червня. На посади місцевих чиновників призначалися, як правило, колишні російські чиновники, військові, аристократи та поміщики, які були далекими від державницьких ідеалів українства. За оцінкою В. Савченка, у староствах «усі питання вирішувалися, виходячи з політичних і особистих амбіцій старост-губернаторів» [651, с. 178]. У підпорядкуванні губернських та повітових старост перебував відповідний апарат урядування – Управління. На їхні відділи покладалися завдання з нагляду за дотриманням і виконанням законів та розпоряджень верховної влади в регіоні.

Під час формування місцевих органів влади гетьманська адміністрація намагалася призначати на відповідальні посади осіб, які мали певний досвід роботи, достатній рівень професіоналізму, високий освітній рівень, українське громадянство. Щоправда, пізніше, коли почала відчуватися нестачу кадрів на місцях, вимоги до кандидатів дещо знизилися, уведено стажування претендентів на заміщення посад.

Уже на початку червня Міністерство внутрішніх справ розробило проект статуту про Тимчасові ревізійні комісії із перевірки діяльності місцевих органів самоврядування. 7 червня 1918 р. відповідний статут із внесеними змінами затверджено на засіданні Ради міністрів. Ним передбачалося створення в кожній губернії тимчасової ревізійної губернської комісії на чолі з губернським старостою. Створення комісій умотивовувалося тим, що частина органів місцевого самоврядування доби УЦР не могла забезпечити виконання важливих державних рішень.

Відповідно до чинного статуту, у Волинській губернії створено Волинську губернську тимчасову ревізійну комісію, десять повітових ревізійних комісій із перевірки органів місцевого самоврядування та дві підкомісії для перевірки діяльності Острозького й Здолбунівського самоврядування.

Ревізійна комісія, яка перевіряла діяльність Луцької міської управи, зафіксувала порушення під час голосування на виборчих дільницях, недбалість у веденні справ із забезпечення життєдіяльності міста, порожню міську казну. Волинський губернський староста за результатами проведеної ревізії та за виявлену бездіяльність розпустив Луцьку міську управу й призначив нового міського голову Є. Порай-Ясинського й членів міської управи Д. Ільїна та В. Прайзлера [104, арк. 38]. Згодом ще одним членом управи призначено М. Міщенко [104, арк. 68].

Схожі порушення виявлено ревізійними комісіями в інших повітах Волинської губернії. За результатами перевірок розпущені Здолбунівська, Острозька, Дубенська, Новоград-Волинська, Кременецька міські управи [522,

с. 11]. Замість посадовців розпущеної Староконстантинівської міської управи тимчасово призначено міським головою С. Кноля, членами управи – В. Гриневича і Й. Борковського [148, арк. 25].

Перевіряючи діяльність органів місцевого самоуправління, Луцька повітова ревізійна комісія в доповідній записці констатувала, що вибори в Луцьку міську думу проведено під сильним тиском солдатів Осібної армії. Щодо складу Луцького самоуправління, то «до складу Думи з 42 гласних пройшло 28 соціал-революціонерів, причому з зазначеної кількості гласних – 22 особи бачили місто вперше та прийшли сюди з військом» [111, арк. 1 зв].

Поряд із ревізією міських органів самоврядування прийнято рішення про перевірку земських органів, адже земства були серйозним важелем внутрішньої політики й мали величезний вплив на українську провінцію [651, с. 212]. Тому гетьманська влада намагалася поширити свій вплив у цих органах. За результатами перевірки Волинської губернської тимчасової ревізійної комісії, були розпущені Рівненська, Дубенська, Староконстантинівська, Кременецька, Острозька, Луцька повітові земські управи [522, с. 11]. Основними порушеннями визначено безгосподарність, злочинну бездіяльність, перевищення владних повноважень, а на місце звільнених осіб, зазвичай, призначалися колишні цензові працівники, які мали відповідний досвід роботи [713, с. 18].

Однак незадоволені обмеженням своїх повноважень місцеві земства й міські зібрання часто-густо саботували рішення гетьманської адміністрації, а то й свідомо нехтували ними, чим, без сумніву, наносили значну шкоду процесу утвердження гетьманської влади на місцях. Як показали наступні події, місцевим старостам та іншим посадовцям, призначеним новою владою, не завжди вдавалося налагодити дружні відносини з представниками місцевих представницьких органів.

Підтримку земствам на місцях надавав їхній центральний орган – Всеукраїнський земський союз, який із квітня 1918 р. очолював С. Петлюра. Із приводу антинародної діяльності окупаційних властей, розстрілів і грабежів,

відомості про які надходили з регіонів України, він неодноразово зустрічався з П. Скоропадським. Зауважимо, що за доби Гетьманату відновлено попередню, куріальну систему виборів до земств, їхню компетенцію обмежено колом культурно-господарських питань. Під різними приводами на членів земств чинився тиск. Так, узято під варту секретаря Луцької міської думи М. Гринюка [104, арк. 23].

Волинським губернським старостою став Дмитро Федорович Андро, виходець із роду де Лонжеронів [323, 5 травня]. Будучи до цього призначення головою Рівненського повітового земського зібрання та головою Волинського губернського продовольчого комітету, він непогано знав проблеми регіону. Помічником Волинського губернського старости призначено О. Зарембського [458, с. 88].

Д. Андро у своїй роботі керувався «Тимчасовим, на час війни, положенням про губернських та повітових комісарів», за яким він був представником гетьманського уряду в губернії, здійснював нагляд за неухильним виконанням законів, постанов і розпоряджень центральних органів влади, відповідав за дотриманням правопорядку, контролював діяльність місцевих органів та органів місцевого самоврядування [7, арк. 1].

Уже 14 травня 1918 р. Волинський губернський староста Д. Андро направив у повітові й волосні управління повідомлення про те, щоб розграбоване майно та розділені землі повернути власникам. За порушення цього наказу винних карали штрафом до 3000 крб або ув'язненням на строк до трьох місяців, а при повторному порушенні – ув'язненням до чотирьох років [118, арк. 272]. Звісно, що волинське селянство було незадоволене таким рішенням. Селянська непокора нерідко переростала в збройні виступи. Так, жителі містечка Сокуль Луцького повіту відмовилися повернути землю поміщику Стемповському та здати наявну в них зброю [534, с. 107].

Губернські старости одержували право видавати постанови в межах їхньої компетенції, призупиняти дію тих розпоряджень місцевих органів влади, які суперечили чинному законодавству. Губернським старостам надавалося

право розпускати волосні земські збори й управи. Підставою для цього могло стати визнання їхньої діяльності шкідливою для місцевого господарства на зловмисний характер постанови зборів чи управи [528, с. 95]. Надалі повноваження губернських і повітових старост були ще більше розширені.

Водночас глава уряду Гетьманату Ф. Лизогуб направив циркуляр губернським старостам, де вказував, що органи «самоврядування виконують серйозні державні завдання і несуть відповідальні обов'язки по місцевому господарству» [327, 29 липня]. Однак і надалі з ухвалами місцевих органів самоврядування гетьманський уряд та його місцева адміністрація мало рахувалися. Серйозним недоліком гетьманського уряду, а відтак й однією з причин поступової втрати його популярності, до осені 1918 р. серед місцевого населення стала відсутність реальних дій щодо залучення до державницького будівництва, зразка гетьманської держави, місцевих органів самоврядування.

Отже, ні УЦР, ні уряду гетьмана П. Скоропадського не вдалося поширити свій вплив та ввести до складу держави території Холмщини й Західної Волині, які були передані їм за умовами Брестського мирного договору. Губернського старосту О. Скоропис-Йолтуховського не допустили до виконання службових обов'язків. Він міг опікуватися тільки північними районами Холмщини та Волині, окупованими німецькими військами [440]. Етнічні волинські землі залишилися роз'єднаними ще на кілька десятиліть років.

Щодо волинського губернського старости, то Д. Андро головував у губернському правлінні, низці губернських комісій і комітетів. У його підпорядкуванні перебували повітові старости. До кінця травня 1918 р. призначено всіх 12 повітових старост Волинської губернії та їхніх помічників. Зокрема, повітовими старостами стали В. Пуцин (Володимир-Волинський повіт), Д. Прибильський (Дубенський повіт), І. Арндт (Житомирський повіт), М. Шабельський (Ізяславський повіт), М. Шмідт (Кременецький повіт), О. Нікітін (Ковельський повіт), Ф. Шлеммер (Луцький повіт), Л. Бродський (Новоград-Волинський повіт), О. Лалевич (Овруцький повіт), К. Курзеньків (Острозький повіт), Й. Максимович (Рівненський повіт), Р. Ржевський

(Староконстантинівський повіт) [26, арк. 2 зв] (додаток В). У губернському місті з 28 травня 1918 р. помічником повітового старости призначено мирового суддю О. Дуніна-Борковського [144, арк. 4; 327, 18 червня].

Більшість державних службовців місцевих органів влади приймали урочисту обітницю: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут» [440].

Незважаючи на закиди політичних опонентів П. Скоропадському про те, що він використовував при розбудові держави царських чиновників та російських офіцерів, які не володіли українською мовою, його адміністрацією, починаючи з літа 1918 р., вживали певних заходів для перетворення української мови в офіційну для діловодства й судочинства. Сам гетьман своїм розпорядженням визначив термін у три місяці для оволодіння державними службовцями українською мовою. Чиновники на місцях також вимагали від своїх підлеглих знання рідної мови. 13 травня 1918 р. Волинський губернський староста направив повітовим старостам обіжник, де наголошував: «Позаяк українська мова є державною, пропоную все діловодство, справоздання і листування вести по можливості українською мовою» [102, арк. 81].

Йому вторить інший губернський чиновник. Головний губернський комендант Волині, отаман Борковський 26 червня 1918 р. спрямував обіжник повітовим комендантам, де наголосив, що «в Українській державі державна мова – українська, яка тільки й повинна вживатись при всіх зносинах; все діловодство повинно проводитись виключно по українськи, для цього необхідно, щоб всі Повітові коменданти, як місцева українська влада, і їх співробітники обов'язково вчили рідну мову і вели листування на українській мові без чого, рахую що перебуток їх на посадах неможливий» [102, арк. 112].

Відповідне розпорядження циркулярно надіслано начальникам усіх поштових відділень країни. Так, у травні Буцинське поштове відділення (с. Буцин Ковельського повіту Волинської губернії) отримало обіжник, у якому зазначалося: «На картках без марок мусять бути написи виключно українською

мовою, а саме так: Всесвітній поштовий союз. Поштова листівка... З лівого боку картки мусить бути Герб Української Держави» [138, арк. 16].

Гетьман намагався спонукати німецьке командування до дотримання порядку та виконання укладених угод. 20 травня волинський німецький комендант оберст-лейтенант Ендерс у місцевій україномовній пресі розмістив наказ, яким вимагав негайно повернути все майно німецьким колоністам і припинити будь-яку агітацію як проти української, так і проти німецької влади [323, 20 травня].

Призначенням на посади місцевих комендантів перевірених осіб мало, на думку керівників держави, не лише сприяти впровадженню нового ладу в регіонах, але й організувати співпрацю з окупаційними військами. Так, 17 травня 1918 р. виконувачем обов'язків Луцького повітового коменданта призначено полковника Шавердова [113, арк. 7]. 25 травня Луцький повітовий комендант просив німецьке командування дотримуватись обіцянки й не розграбовувати майно українців, а захищати їх від більшовиків [591, с. 18].

Аналіз подій, які відбувалися на території Волинської губернії в період Української Держави, дає підстави констатувати, що німецька військова адміністрація не застосовувала грубих утручань у справи Волинської губернської та повітових українських адміністрацій і здебільшого не заважала їм проводити самостійну політику, якщо така не суперечила інтересам окупаційних військ.

Потрібно також зазначити, що на території Волинської губернії українська гетьманська місцева влада співпрацювала з німецьким військовим контингентом, який розміщувався на її території, доволі конструктивно. Принаймні взаємного незадоволення від спільної діяльності жодна зі сторін не висловлювала. Як правило, така співпраця виражалася в залученні німецьких військових до охорони державних об'єктів, поверненні особам приватної власності, яка в них була протизаконно відібрана, придушенні локальних селянських заворушень, конфіскації в населення зброї, що в нього зберігалася нелегально.

22 травня 1918 р. генерал-фельдмаршал Г. фон Ейхгорн розіслав циркуляри в німецькі установи й військові частини з наказом про підтримку гетьмана П. Скоропадського, який узяв на себе відповідальність за виконання Брестських домовленостей [651, с. 194]. 24 травня міністр внутрішніх справ Української Держави направив губернським старостам для виконання розпорядження, у якому зазначив: «До Департаменту щоденно надходять відомости, що селяни під керівництвом членів земельних комітетів і других агітаторів випасають озимину, а також вирубують ліса і садкі землевласників. З огляду на це Департамент Загальних Справ прохає вас вжити рішучих заходів до припинення випасів і порубки, звертаючись по потребі до Германського і Австрійського командування» [40, арк. 17].

Представники місцевих органів влади Волині в перші місяці існування гетьманської адміністрації здебільшого висловлювали їй свою підтримку. Так, 23 травня 1918 р. новопризначений Луцький повітовий староста Ф. Шлеммер зазначав, що «всі накази Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України, вказані в його грамоті всеї української людності від 29 квітня 1918 р. будуть мною проводитися в життя всіма маючими в мому розпорядженні заходами. Лади та законність будуть засновані в самий короткий час. Всенькі прояви анархії, злочинну агітацію та підтримування бешкетів і ослух влади будуть припинятися в самої підставі, ні яких правопорушень та безладія не допущу не в якому разі» [118, арк. 511].

Керівники Луцької міської управи С. Спектарьов та Луцької міської думи Н. Пінес також висловили свою підтримку діям гетьмана П. Скоропадського [115, арк. 31]. Проте вже наприкінці серпня Луцький повітовий староста розпускає її склад «через виявлення бездіяльності нинішнього складу міської управи» [104, арк. 38].

Однак негативна стосовно українського населення поведінка окупаційної адміністрації та невирішеність земельного питання Гетьманатом призвели до селянських заворушень. Травень 1918 р. став початком своєрідної селянської війни, яка з різною інтенсивністю тривала до листопада цього року. За час цих

заворушень за перші шість місяців убито близько 22 тис. австро-німецьких солдатів та офіцерів [650, с. 127]. Окупаційним військам інколи протистояли непогано вишколені озброєні загони. Подекуди німецьким й австро-угорським частинам довелося витримати досить важкі бої з повстанцями, серед яких було чимало досвідчених військовиків старої російської армії [752, с. 227].

Поодинокими були випадки, коли селяни протистояли погромам поміщицьких господарств із власної ініціативи. Граф В. Рациборовський, власник Деражні, Берестечка та Смоляви, писав гетьману П. Скоропадському, що за його відсутності місцеві селяни зберегли його майно недоторканим, не дозволили хазяйнувати більшовикам у маєтках у Деражні та вигнали їх подальше за межі помістя [149, арк. 6].

Гетьманська адміністрація робила певні кроки для розв'язання земельного питання. Спочатку відновлено право приватної власності на землю й інше майно: «Весь живий і мертвий інвентар, зрублений ліс і все взагалі майно власників, яке б воно не було, захоплене у них або роздане і розпродане по постановам земельних комітетів та самочинних організацій, негайно повернути власникам, в чіх би руках теє майно не находилось» [51, арк. 190]. 15 травня затверджено тимчасові правила відшкодування збитків потерпілим власникам.

Розпочалася робота зі збору інформації та вивчення матеріалів щодо завданих приватним власникам збитків. Це були переважно поміщики й землевласники. Зі скаргою на відшкодування збитків, нанесених військовими діями та пов'язаними з ними обставинами, зверталися сотні людей. Серед них землевласниця Н. Манукова (жителька м. Луцька) [134, арк. 1], селянин Г. Тобер (мешканець колонії Юзефіна) [133, арк. 1], селянин І. Удод (житель с. Воютин) [135, арк. 1] та інші.

Уособлення в селянській свідомості гетьманської влади як ворожої до дрібного українського землевласника й свавілля та зловживання іноземних військ призвели до розгортання антидержавних виступів. У травні-червні

1918 р. селянські заворушення, зародившись на Поділлі, перекинулися і Волинь та Київщину, а згодом і на інші українські губернії.

Не додавала стабільності в державі й анархія, яка породила поміщицьку вакханалію в перші місяці гетьманування П. Скоропадського. Найбільшим за розмахом на території Волинської губернії було повстання селян Авратинської й Базалійської волостей Староконстантинівського повіту, яке відбулося в липні 1918 р. [55, арк. 59]. Воно принесло багато людських жертв з обох сторін. Прогнозована збройна боротьба закінчилася перемогою провладних військ і спаленням с. Авратин. Селянські заворушення протягом травня-серпня 1918 р. відбувалися в селах Дермань, Кунин, Велика Мощаниця Дубенського повіту, с. Кашперівці Луцького повіту, с. Заруддя Кременецького повіту [586, с. 15–16]. 13 липня 1918 р. селяни з Бужеразької волості Дубенського повіту вчинили збройний напад на загін Державної варти [55, арк. 57].

У деяких населених пунктах Волині проти гетьманської влади виступали представники місцевої влади. У липні 1918 р. заарештовано сільського голову с. Земля Новоград-Волинського повіту В. Стецюка за «агітацію проти України та німецької влади» [145, арк. 128]. За аналогічні злочини протягом липня під арешт потрапили селяни із с. Привитіва Берездівської волості, Курмані Жолобенської волості, Горопаї Ново-Чорторійської волості, Мужилівч Пищівської волості Новоград-Волинського повіту [145, арк. 134, 141]. Ці виступи були непоодинокими й відображали загальні тенденції ставлення місцевого населення до окупаційних військ.

За підрахунками професора Б. Якимовича, за весь період Гетьманату вбито 30 тис. німецьких та австрійських вояків. 50 тис. українських мирних жителів загинуло в сутичках з окупаційними військами або знищено каральними експедиціями [728, с. 217]. Ці цифри свідчать про те, що кількомісячна присутність німецьких й австрійських військ на території України не була мирною для обох сторін. Якщо офіційна українська влада була змушена миритися із ситуацією, яка склалася в державі через присутність тут іноземного військового контингенту, то місцеве населення налаштоване

радикальніше та використовувало різні форми спротиву проти свавілля військових. Оцінюючи масштаб селянських виступів проти іноземних військ, генерал-фельдмаршал Г. фон Ейхгорн називав 10–12 % українського селянства, що становило близько 2,5 млн осіб [346, с. 12].

Для проведення аграрної реформи міністерством земельних справ Української Держави з 15 травня 1918 р. створено регіональні управління хліборобства та державного майна. Одночасно почали виникати губернські повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні й особливі комісії. Луцьку земельно-ліквідаційну комісію очолював повітовий військовий начальник, старшина Калініченко.

Нерідко новий склад комісії прибував на місце роботи земельних комісій з відповідним підтверджувальним документом і без прийому-передачі справ приступав до своїх обов'язків. Траплялися випадки, коли представники гетьманської влади опечатували приміщення земельних комітетів, як це сталося 6 травня в Кременці [205, арк. 11].

Повітові земельні комісії отримали право на тимчасове управління земельними ділянками окремих власників. Для цього землевласник мав подати прохання до губернської земельної комісії. Приватні сільськогосподарські володіння губернською земельною комісією надавалися відповідній повітській комісії для управління без погодження з відсутнім власником [708, с. 118].

Для налагодження аграрних відносин у регіонах уряд Гетьманської держави утворив тимчасові губернські й повітові земельно-ліквідаційні комісії. До їхньої компетенції віднесено питання повернення права порушеного землеволодіння та користування землею; відшкодування збитків, завданих попередньою владою [532, с. 109]. Так, 24 серпня 1918 р. Волинська губернська земельна комісія зробила запит у всі повітові земельні комісії губернії про наявність маєтків, «залишених господарями і співробітниками через насильства повсталих ватаг» [219, арк. 10–11].

Важливим елементом гетьманського державного механізму стала Державна варта. Цей державний орган покликаний виконувати функції поліції

та жандармерії, попереджати антидержавні змови й виступи, забезпечувати правопорядок і в державі загалом, і в провінції. Рада міністрів від 18 травня 1918 р. постановою «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної варти» запроваджувала чітку організаційно-функціональну структуру центральних і місцевих органів варти [655, с. 83].

У процесі створення центрального апарату Державної варти виникали й місцеві осередки. Управління службовим персоналом Державної варти в губерніях і повітах зосереджувалося в руках відповідних старост. На рівні губернії введено посаду «помічник-інспектор Державної варти», на рівні повіту – «начальник повітової Державної варти» [528, с. 94].

Для допомоги губернському старості міністром внутрішніх справ призначено помічника-інспектора Державної варти в губернії. У повіті начальник Державної варти за своїми службовими повноваженнями підпорядковувався повітовому старості. Йому допомагали помічник і канцелярія із затвердженим штатом. На чолі волосної Державної варти перебував голова волосної Державної варти [20, арк. 54–55].

Помічником-інспектором Державної варти Волинської губернії призначено С. А. Василенка [310, 9 липня]. За його безпосередньої участі наказом волинського губернського старости вже в травні 1918 р. призначено всіх повітових начальників Державної варти та їхніх помічників.

Начальником Житомирської повітової варти став підпоручик у відставці П. Розенмейер, його помічником – С. Татунько; начальником Острозької повітової варти – М. Павлійчук, помічником – Б. Страдацький; начальником Дубенської повітової варти – В. Ленці, помічником – Г. Козицький; начальником Луцької повітової варти – М. Хурамович, помічником – С. Мінаєв; начальником Ізяславської повітової варти – П. Бакшеев, помічником – Ф. Виговський; начальником Староконстянтинівської повітової варти – П. Вишневський, помічником – С. Красновольський; начальником Рівненської повітової варти – М. Антонов, помічником – А. Кальтенберг; начальником Овруцької повітової варти – Г. Дахневський, помічником – О. Крушинський;

начальником Ковельської повітової варти – І. Івашин, помічником – К. Шатковський; начальником Володимир-Волинської повітової варти – А. Останькович, помічником – О. Шаповалов; начальником Кременецької повітової варти – Й. Ковальський, помічником – Г. Загоровський; начальником Новоград-Волинської повітової варти – М. Каленський, помічником – Ф. Рафальський [147, арк. 6–6 зв] (додаток Д).

Під час прийому на посаду в Державній варті головна увага звертали на фахову підготовку, життєвий і професійний досвід, моральні якості, колишнє місце роботи. Так, Волинський губернський староста радив повітовим старостам та начальникам місцевої варти брати на посади в Державній варті колишніх поліцаїв, не заплямованих за службою. За прийнятими нормами в містах із населенням понад 30 тис. осіб вводили посаду начальника варти міського відділу. У Волинській губернії в 1918 р. три міста – Житомир, Рівне, Луцьк – мали своїх начальників міських відділів Державної варти.

За своїми функціями місцеві осередки Державної варти повинні були висвітлювати політичну обстановку у своєму районі, вивчати характер діяльності місцевих політичних організацій і рухів, вербувати таємну агентуру, керувати її роботою, організовувати зовнішній нагляд, проводити обшуки та арешти осіб, які підозрювались у скоєнні державних злочинів [665, с. 85]. У Волинській губернії, за зведеними даними волинського губернського старости, штат власних агентів нараховував 40 осіб.

Зверталась увага на співпрацю відділів Державної варти з австро-німецькими військами задля підтримання порядку на місцях. У «Правилах про спільну роботу чинів Державної Варти з комендантськими сотнями військового відомства і окупаційних частин Австро-Німецьких військ» зазначалося, що «...першим завданням уряду у боротьбі з темною силою за порядок є організація тісної співпраці з дружиною, яка є у розпорядженні частин Державної Варти і кінних, і піших комендантських сотень військового відомства з окупаційними частинами Австро-Німецького командування» [25, арк. 19]. Водночас наголошувалося, що в разі заворушень загальне керівництво

з їх ліквідації переходить до представника окупаційного командування, якому підпорядковуються підрозділи Державної варти [25, арк. 20].

Такими заходами гетьманська адміністрація прагнула посилити свою владу на місцях. Директор Департаменту Державної варти А. Аккерман зазначав, що головним завданням новоствореної силової структури є необхідність у найкоротший термін відновити адміністративний апарат на місцях і тим самим забезпечити на території України державний порядок і громадську безпеку. Улітку 1918 р. прийнято «Положення про організацію добровільних дружин», яким, по суті, дозволялося формувати озброєні відділи для допомоги місцевим керівникам та «для охорони і підтримки зі зброєю в руках законності та правопорядку в містах» [24, арк. 6].

Однак насправді траплялися випадки, коли на низові посади в Державній варті призначали осіб, які не мали відповідної фахової підготовки, не користувались авторитетом серед місцевого населення, мали низькі моральні якості. Це змушувало начальників повітових відділів Державної варти виносити покарання, а то й змінювати особовий склад підлеглих. Начальник Ізяславської повітової варти П. Бакшеев наголошував своїм підлеглим, що багато селян висловлює незадоволення роботою варти, що такі дії особового складу варти озлоблюють проти неї й влади місцевого населення. Він вимагав, щоб «невинні не потерпали. У всякій справі завжди необхідно розбиратися, бо подібний стан скоріше підриває авторитет влади, а не піднімає його» [22, арк. 10]. Особливо неблагонадійних звільняли, частину притягували до кримінальної відповідальності. Так сталося, наприклад, із начальником Овруцької повітової Державної варти Г. Дахневським, якого звільнено з посади та притягнуто до відповідальності за посадовий злочин [21, арк. 4].

Адміністрація гетьмана намагалася підпорядкувати своєму впливу ті сфери господарювання, які були найменше контрольовані німцями. Зокрема, протягом липня-серпня 1918 р. представниками місцевої адміністрації Гетьманату здійснено ревізії на складах Всеросійського земельного союзу. Проводилися вони й на Волині. Так, старшина для доручень Рівненського

повітового коменданта Д. Магрук брав участь у роботі ліквідаційної комісії з перевірки та прийому майна Сарненського складу № 37 Всеросійського земельного союзу [178, арк. 4].

У своїй роботі волинські місцеві старости та підпорядковані їм сільські органи керувались обов'язковою постановою Волинського губернського старости від 15 травня 1918 р., у якій зазначалося, що «особи, винуваті в самовільній пастбі, на чужих землях спашні (потрава) та зіпсовані полів, посівів та сінокосів, чим то не було, а також в самовільній рубці ліса спашні та зіпсовані лісних культур та молодників, караються адміністративним порядком арештом у в'язниці до 3-х місяців, або грошовим штрафом до трьох тис. карбованців» [118, арк. 276]. При здійсненні зазначених правопорушень групою мешканців передбачалося покарання у вигляді 4-річного перебування в арештантських ротах.

Однак закон, прийнятий 4 липня 1918 р. «Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства», який спрямовано на обмеження каральних заходів місцевої адміністрації щодо селянства, також не дав бажаних результатів. Губернські старости та земельні комісії продовжували репресивні заходи проти дрібного й безземельного селянства.

Група польських поміщиків зі Староконстантинівського та Кременецького повітів зверталися до австрійської влади з проханням, щоб ті окупували всю територію Правобережної України, завели там свої порядки й змусили селян відробити чи сплатити завдані їм збитки [459, с. 10]. Інші землевласники також зверталися до окупаційних властей за відновленням поміщицького землеволодіння й уведенням примусової праці для місцевих селян. Інколи великі землевласники при допомозі німецьких та австрійських збройних формувань організовували власні легіони, відбирали свої землі, роздані селянам земельними комітетами за Української Центральної Ради [534, с. 106]. Польські поміщики, щоб відшкодувати збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладали на селян Волинської й Подільської губерній контрибуцію в 250 тис. крб за шкоду в 10 тис. крб [625, с. 79].

За свідченнями очевидців, австрійські війська вели себе стосовно місцевого населення жорстокіше, ніж німецькі. Один із таких споминів залишив М. Могилянський: «Австрійці були гірші німців, в них конфлікти з населенням були частішими, ніж в німців, частіше були й жорстокі репресії, які викликали глибоку анархію та розлад сільського життя» [285, с. 127]. Найбільше страждало від карних операцій із застосуванням австрійського військового контингенту населення західних повітів Волинської губернії. Нагадаємо, що за договором про розмежування кордонів окупації, підписаним представниками УЦР із командуванням Німеччини та Австрії 25 березня 1918 р., цей кордон установлювався на території Волинської губернії по лінії Ковель – Доросині – Корчев – Радомисль – Бокуйма – Верба – Млиновичі – Горинка – Яківці – Сущевці – Староконстантинів [458, с. 232–233].

Зважаючи на особливу брутальність каральних дій австрійських військ на окупованих українських територіях, гетьман П. Скоропадський 14 травня 1918 р. передав австрійському представнику протест щодо таких дій австро-угорських частин. У спогадах П. Скоропадський зафіксував ставлення окупаційних військ до сільського населення держави: «німці, і особливо австрійці, й далеко не вели ту політику, яка здатна була прив'язати до них жителів України» і далі: «з німцями справа ще йшла, з австрійцями ж справа не ладналася, так як там грабіж просто-напросто був узаконений, і всі мої розмови з австрійськими представниками ні до чого не вели» [296, с. 184].

Неодноразово зустрічався П. Скоропадський із делегаціями від різних селянських прошарків. Наприклад, 21 червня гетьман прийняв представників селянства чотирьох губерній: Харківської, Херсонської, Волинської та Полтавської. Суть прохання делегації зводилася до організації охорони, відновлення суду, установлення твердої влади й порядку, відбудови нормального життя в Україні [583, с. 68].

На фоні невирішеності аграрного питання, значними видавалося досягнення гетьманської адміністрації в культурно-освітній сфері. Улітку 1918 р. на території Волинської губернії працювали вчительські курси з

українознавства. Для вчителів шкіл із польською мовою навчання відкрито тримісячні курси в Києві, Вінниці та в Житомирі [327, 14 липня].

Навесні 1918 р. в Житомирі, незважаючи на брак україномовних учителів, відкрито дві українські гімназії: вечірню гімназію для дорослих М. Шерешевської й гімназію Л. Стуля [323, 9 травня]. До початку нового навчального року планувалося відкрити 80 вищих і початкових училищ. Однак соціальні проблеми та складна військово-політична ситуація і в губернії, і в державі не дали змоги цього зробити.

У червні гетьман підписав закони про відкриття українських університетів у Києві та Кам'янці-Подільському. Волинська губернська управа спільно зі шкільною радою ще на початку 1918 р. зверталася до профільного міністерства з проханням про заснування в губернському місті вчительського інституту. За доби Гетьманату ці спроби неодноразово повторювалися. Пожвавилось листування з освітянським міністерством після того, як у місті поширилися чутки про переведення до одного із губернських міст Кишинівського учительського інституту. У червні 1918 р. Волинська губернська управа вкотре звернулася до міністра народної освіти М. Василенка з проханням про переведення означеного вище навчального закладу до Житомира. Однак через низку об'єктивних і суб'єктивних причин це питання не було позитивно вирішене для Волинської губернії.

Занедбаною була справа освіти в повітових містах. 13 серпня 1918 р. луцький міський голова повідомив губернського старосту про те, що більшість приміщень колишніх навчальних закладів зайняті військовими й цивільними установами, зокрема, приміщення чоловічої гімназії – земською лікарнею, жіночої – німецькою комендатурою, вища та початкова школи – німецькою ротою, нижча школа – лазаретом земського комітету [117, арк. 57].

Про недостатній рівень охоплення місцевого населення культурно-просвітницькою роботою свідчить факт наявності в Луцьку лише двох товариств зазначеного спрямування – культурно-просвітнього товариства

«Просвіта» та Вчительської спілки, які разом розміщувалися в будівлі Луцького Христо-Воздвиженського братства [117, арк. 73].

Від початку встановлення гетьманської влади простежувалися спроби перешкодити, заборонити, попередити, перенести зібрання й з'їзди різних рівнів, які організовувалися політичними та громадськими організаціями, якщо ті не висловлювали своєї всебічної підтримки гетьманській політиці. Так, заборонялося відкриття, яке планували на 8 травня, Всеукраїнського селянського з'їзду, скликаного під орудою «Селянської спілки», близької за своїми політичними вподобаннями до УСДРП [651, с. 212]. У меморандумі українських політичних партій із цього приводу зазначалося, що «наслідки заборони селянського з'їзду страшні: ця заборона кинула бідніше селянство в роспуку і безпорадність, через те повстала скрізь страшна ненависть до хазяїв-хліборобів, убійства їх, підпали, знищення і спаші посівів» [87, арк. 1 зв].

Через заборону нелегально працювали протягом травня 1918 р. інші політичні форуми – Всеукраїнський робітничий з'їзд, з'їзди УСДРП, УПСР, партії українських лівих есерів (УПЛСР). Усі прийняті ними резолюції мали антигетьманський зміст.

Аналогічна ситуація простежувалася в регіонах. Звичними для більшості повітів Волинської губернії були розпорядження та оголошення місцевих старост про заборону різноманітних зібрань. Наприклад, 14 травня 1918 р. Луцький повітовий староста М. Лобачевський поширив документ такого змісту: «Цім об'являю, що до одміни сучасного розпорядження всі з'їзди, зборища та збори, як в зачинених помешканнях так і на відкритих місцях забороняються без згоди на то губерніальних старост і невиконання цього буде переслідуватися з усією суворістю до застосування озброєної сили до не виконуючих цього розпорядження» [118, арк. 6].

Улітку 1918 р. почали набирати ваги опозиційні до гетьмана партії та рухи. Пропоновані методи протидії гетьманській адміністрації мали широкий спектр – від ліберальних (демонстрації, страйки, переговори) до радикальних (збройне повстання). Так, у серпні в Києві на нараді керівників підпільних

осередків більшовицької партії й губернських ревкомів, на якій були присутні представники Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської організацій КП(б)У, ухвалено рішення про початок збройного повстання проти діючої влади [665, с. 78]. Луцькі більшовики М. Грабовський, А. Горенштейн, А. Кібрик організували в місті першотравневу демонстрацію. Більшість лозунгів носили антигетьманський та антинімецький характер [586, с. 14].

Щоправда, частина українських партій продовжувала спілкуватися з гетьманом, перебуваючи до нього в опозиції. Із делегаціями в П. Скоропадського здебільшого бували представники українських партій соціалістичного спрямування. 16 червня гетьман зустрівся з представницькою делегацією Всеукраїнського земського союзу, яку очолював С. Петлюра. Розмова між сторонами стосувалася ліквідації гетьманською адміністрацією земських зібрань, міських дум, виконавчих органів місцевого самоврядування, обраних за попередньої української влади.

Гетьман П. Скоропадський намагався знайти порозуміння з Українською партією соціалістів-федералістів. Ставлення партії до гетьманського перевороту та співпраця з гетьманським урядом обговорювалися на партійному з'їзді 10–12 травня 1918 р. На цьому зібранні з доповідями виступали також представники від Волині: І. Фещенко-Чопівський (доповідь «Про економічне становище на Україні»), М. Кушнір (доповідь «Діяльність фракції партії соціалістів-федералістів в Центральній Раді»). 12 травня обох представників Волині обрано до головного комітету УПСФ.

На першому засіданні комітет прийняв рішення про участь партійців у роботі в державних структурах Гетьманату. Члени партії отримували право служити в державних установах, займаючи суто ділові посади, з огляду на те, що рядові урядовці не мали впливу на процес вироблення державної політики [455, с. 189–190].

Правом працювати в гетьманських державних структурах скористалися окремі члени УПСФ. Так, А. В'язлов був сенатором Адміністративного генерального суду, згодом – міністром юстиції Української Держави;

М. Черкавський працював волинським губернським комісаром народної освіти; С. Підгірський був членом Волинського губернського земства. ЦК партії соціалістів-федералістів на засіданні 30 липня 1918 р., обговорюючи вбивство генерал-фельдмаршала Г. фон Ейхгорна, прийшло до думки, що це «замах на наше самовизначення» і «коли б настала помста, то нас не помилують» [56, арк. 65]. Таким рішенням партія, по суті, визнала небезпеку для української державності будь-яких акцій проти окупаційного командування в Україні.

21 травня в меморандумі шести українських національних партій та громадських організацій, із-поміж іншого, висловлювалося занепокоєння мовною політикою й кадровими призначеннями гетьмана: «Рішуча і послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу неукраїнським, головним чином, великоруським, витиснення з ужитку української мови по міністерствах – довір'я новому Урядові не утворять» [458, с. 91].

Одним із небагатьох форумів, дозволених гетьманською адміністрацією, був Всеукраїнський з'їзд землевласників, який відбувся в Києві 26–29 травня 1918 р. У його роботі взяла участь делегація Волинської губернії, а її представник С. Гуляницький виступив із доповіддю, яка стосувалася питання купівлі-продажу землі [323, 31 травня].

Між гетьманом та українськими громадськими й політичними діячами листування тривало весь час правління П. Скоропадського. У ньому піднімалися проблеми як регіонального, так і національно-державного значення. Зокрема, у липні 1918 р. С. Шелухін писав у листі до гетьмана: «Вашу грамоту поширено скрізь і всі бачать, що п.п. 14–21 її на кожному кроці життя урядовцями нехтуються, топчуться. Руйнуючі основи завше деморалізують, а урядовці, нищивши законність, нищать і Вашу грамоту» [94, арк. 7].

Не була налагоджена співпраця гетьмана з керівництвом Добровольчої армії. Неодноразові листи П. Скоропадського до генерала А. Денікіна, його вищих офіцерів залишилися без офіційної відповіді. Поряд з тим, в Україні діяло так зване «біле» підпілля, соціальною базою якого стали офіцери

колишньої російської армії, які оселилися в містах і містечках України. За різними підрахунками, улітку 1918 р. в Києві перебувало 40 тис. російських офіцерів, у Чернігові – 10 тис., Катеринославі – 8 тис., Житомирі – 5 тис., Кам'янці-Подільському – 4 тис. осіб. Основними видами діяльності цього виду підпілля були збір інформації про державний устрій і соціально-політичний спротив, проведення антиурядової агітації, формування воєнізованих загонів з осіб, які незадоволені діяльністю гетьманської адміністрації.

За Гетьманату активізували свою діяльність російські партії монархічного спрямування: «Союз відродження Росії», «Національний центр», «Союз державного об'єднання Росії». На Волині до таких належав «Союз російського народу». До ради союзу увійшли: кадети Пузанов, Аббаріус, Саплін, Тугенгольд, Гук, Івановський, Слоницький, Катковський, соціал-демократ Прокудін, безпартійні Шаховська й Оржевська. Основними завданнями організації, визначеними на засіданні 15 травня 1918 р., стали охорона прав російської мови, політичних і громадянських прав етнічних росіян; підтримка й демократизація російської культури та освіти; сприяння згуртуванню російської громади Волині [337, 27 травня].

Члени «Союзу російського народу» принципово не визначали гетьманської влади, та й української державності також. Газета «Молот» писала: «Волинь з Почаєвом на чолі є старий розсадник, міцне кубло чорної сотні. Ніде, як на Волині, не було стільки «союзів руського народу», які мріяли відродити «єдину і неподільну» [333, 9 квітня].

Започаткував гетьман переговорний процес і з радянською Росією. Переговори розпочалися 23 травня й мали охопити доволі широке коло питань: визначення кордонів, відшкодування збитків, заподіяних більшовицькими військами в ході їх наступу на Україну в грудні 1917 – лютому 1918 рр., упорядкування телефонного та телеграфного сполучення між країнами, питання товарообміну та сполучення.

У розрізі переговорних проблем губернським старостам направлено розпорядження про створення комісій для виявлення меж матеріальної шкоди,

заподіяної більшовиками місцевому населенню та краю. 1 червня Волинський губернський староста утворив комісії в Житомирському, Овруцькому, Ізяславському, Новоград-Волинському, Староконстантинівському й Острозькому повітах при повітових старостах; у Рівненському, Луцькому, Дубенському та Кременецькому повітах для мешканців повітів при повітових старостах, для міських мешканців – при органах міського самоврядування.

Тоді ж губернський староста Д. Андро підписав оголошення до населення Волинської губернії, де зазначав: «Переговори о припиненні війни і заключенні мирного договору помеж Українською державою та Російською Совітською республікою вимагають негайного вияснення кількості втрати понесених населенням Української держави внаслідок подій Совітських влад і військ в часи зозначеної війни. З цією ціллю урядом Української держави встановлені особисті комісії по виясненню розмірів зозначеної втрати» [118, арк. 281 зв].

Циркуляри аналогічного змісту направлено до галузевих профільних міністерств. Так, міністерство народної освіти «для встановлення того, яке майно і в якій кількості було знищено більшовиками, як військом та червоною гвардією, так і неорганізованими більшевицькими ватагами під час повстання, а потім і війни, що оголошено Україні Російським урядом» просило місцеві установи подати дані про все зруйноване і знищене майно [121, арк. 33].

Потрібно зауважити, що зібрані дані опрацьовано спеціальною комісією Ради міністрів та передано російській делегації. У документі вказувалося коли, де й ким завдано збитків, за розпорядженням якого органу сусідньої держави це зроблене [708, с.132]. Проте офіційної реакції на представлені дані так і не поступило. Натомість, 12 червня підписано прелімінарний мирний договір, яким більшовицька Росія визначала суверенність Української Держави.

Подальший переговорний процес свідомо затягувався російською делегацією, яку очолював Х. Раковський. Не міг природжений інтернаціоналіст, який нехтував такими поняттями, як національні розбіжності, національна свідомість, національна гордість, зрозуміти потяг українців до власної державності [383, с. 78]. Під виглядом експертів та консультантів до України

легально в'їхали й розмістилися по українських губерніях більшовицькі агітатори, які почали створювати нелегальну мережу КП(б)У, центральний провід якої на чолі з Г. П'ятаковим виник на початку липня в Москві. Департамент Державної варти направив циркуляр начальнику прикордонних пунктів Української Держави, у якому констатував: «У більшовицьких виданнях, як і в газетах, які видаються в Російській Федеративній радянській республіці часто з'являються повідомлення: як йде агітація в Україні, в яких саме повітах вона має особливий успіх, друкуються відомості про кількість грошей, зібраних для страйкуючих робітників в Україні та інше» [25, арк. 15].

До кінця літа 1918 р. підпільні осередки більшовицької партії діяли в більшості повітових міст Волинської губернії. Найбільшими були організації в Житомирі, Рівному, Дубно, Здолбунові, Острозі, Кременці, Овручі, Ізяславі, Новограді-Волинському, Луцьку, Староконстантинові, Коростені, Сарнах, Дубровиці [607, с. 128]. Під їхнім керівництвом відбувалися страйки на підприємствах та установах сфери зв'язку й сполучення. Так, на початку серпня 1918 р. відбувся загальний страйк лінійних службовців залізничних станцій Козятин, Здолбунів, Сарни, Жмеринка, Коростень [50, арк. 275].

Координатором більшовицького руху на Волині виступала Житомирська група КП(б)У, яка була проти будь-якого національного руху українців. Міністерство внутрішніх справ Гетьманату констатувало, що «значна частина безладу, озброєні повстання та бродяжництво серед населення, є результатом агітації з боку крайніх політичних елементів (більшовиків, лівих соціал-революціонерів, анархістів та інших)» [23, арк. 23].

У складних військово-політичних умовах, у яких опинилася тогочасна Українська Держава, країни німецько-австрійського блоку повинні були утримувати в ній чималий військовий контингент. Ускладненню становища гетьманської держави сприяли посилення діяльності опозиційних українських і проросійських сил, селянські заворушення, викликані як внутрішньою політикою Гетьманату, так і репресивними заходами окупаційної адміністрації,

відсутність регулярного українського війська, створенню якого перешкоджало німецьке командування.

Чи не єдиною силою, здатною за таких обставин контролювати ситуацію в державі, підтримувати існування гетьманського режиму, була німецька армія. На кінець серпня 1918 р. розташування німецьких військ в Україні виглядало таким чином (додаток Е): 20-та, 22-га ландверні дивізії XXII резервного корпусу займали район Мозир – Житомир; 92-га, 93-тя ландверні й 1-ша кінна дивізії XXVI резервного корпусу – район Київ – Умань; 35-та, 47-ма резервні, 95-та піша, 11-та ландверна дивізії XII резервного корпусу – район Гомель – Конотоп; 45-та ландверна, 224-та, 91-ша піші, 2-га кінна дивізії I армійського корпусу – район Харків – Луганськ – Старобільськ; 15-та ландверна, 212-та, 217-та піші дивізії III армійського корпусу й Баварська кінна дивізія – район Криму та Таврії. Штаб XXII резервного корпусу розміщувався в Новограді-Волинському, штаб 22-ї ландверної дивізії – у Житомирі, 20-ї ландверної дивізії – у Мозирі [10, арк. 52]. До обов'язків особового складу дивізій, які розташовувалися на території Волинської губернії, входила охорона залізниці та етапна служба в районі Сквир – Староконстантинів – Кременець.

Щодо австро-угорської армії, то на території Староконстантинівського повіту розташувалися в м. Красилові – загін 308-го ландверного батальйону; у м. Волочиську – два ескадрони I уланського полку, одна кулеметна рота, одна ландштурмського 158-го батальйону 4-ї дивізії; у с. Коростові – два ескадрони I уланського полку 4-ї дивізії; у с. Фрідріховка – один уланський батальйон, кулеметна команда й дві роти маляр; у с. Писарівці – 10-та рота 308-го полку; на ст. Войтовцях – два взводи 308-го полку; у м. Ожиговцях – рота 159-го піхотного полку; у м. Базалії – 8-й ескадрон I уланського полку [147, арк. 21–21зв].

Отже, перші місяці гетьманської влади на Волині пройшли в боротьбі між новопризначеними гетьманом П. Скоропадським місцевими адміністраціями й залишками місцевих органів попередньої влади, налагодженням зв'язків з окупаційними структурами, боротьбою із селянськими заворушеннями,

спровокованими як гетьманською аграрною політикою, так і репресивними діями німецько-австрійського військового командування. Головними подразниками дестабілізації у Волинському регіоні стали відсутність чіткої роботи місцевих органів влади та перенасичення краю іноземними військами. Саме ці фактори визначали особливості військово-політичного розвитку Волинської губернії в травні-серпні 1918 р.

5.2. Волинський регіон в умовах наростання антигетьманського руху

Восени 1918 р. змінилася політична ситуація в Німеччині. На фоні військових невдач на Західному фронті від неї почали відколюватися колишні союзники. Спочатку Болгарія вийшла з війни, згодом Туреччина почала мирні переговори з країнами Антанти. На початку жовтня 1918 р. угорські, словацькі, чеські, хорватські частини австро-угорської армії почали відмовлятися воювати [651, с. 212]. У середині самої Німеччини поширювався соціалістичний рух.

2 вересня 1918 р. гетьман П. Скоропадський прибув до Німеччини на запрошення кайзера Вільгельма II. Результатом цього візиту та переговорів на різних рівнях стало підписання оновленого економічного договору між Україною й Німеччиною, який для Гетьманату за своїм змістом був ще кабальнішим, ніж попередній. Цей документ скасовував обмеження на вивіз до Німеччини та Австро-Угорщини вовни, льону, шкір, масла, сиру й іншої сільськогосподарської продукції. Такі умови ще більше налаштували проти гетьмана українське селянство та дали привід партіям соціалістичного спрямування для посилення антигетьманської пропаганди.

На час свого повернення до Києва (17 вересня 1918 р.) П. Скоропадський уже більш-менш усвідомлював дійсний стан речей на європейських фронтах і ситуацію, яка склалася в Німеччині та довкола неї. Наприкінці місяця посол Української Держави в Німеччині барон Штейнгель повідомив гетьмана про безнадійне становище німецької армії й прогресуючий розвал німецького фронту. Не дивно, що німецькі та австро-угорські війська, які все ще

перебували в Україні, посилювали експропріаційні заходи в українських селах, часто навіть незважаючи на місцеву владу.

Восени П. Скоропадський перебував між різними політичними силами, які намагалися впливати на внутрішню політику гетьмана. З одного боку, це ті ж самі німці, які, незважаючи на складну суспільно-політичну ситуацію в них у державі, намагалися не випустити Україну зі сфери свого впливу й максимально використати залежне від них положення Гетьманату.

Іншу політичну силу представляли члени «Протофісу» та «Союзу земельних власників», котрі схилили гетьмана до встановлення федеративного союзу з майбутньою більшовицькою Росією, початку переговорів із країнами Антанти та уведення в українських губерніях російської мови як державної.

Ще однією політичною силою, яка опосередковано впливала на внутрішню політику П. Скоропадського, були більшовики, які працювали в Україні напівлегально й поступово готували збройне повстання проти гетьманського уряду. У вересні 1918 р. в Житомирі відбулася нелегальна більшовицька конференція, де обрано губком КП(б)У на чолі з А. Гілінським [607, с. 128] та прийнято рішення про організацію збройного повстання проти гетьмана.

Окрім того, П. Скоропадський повинен був рахуватися й із білогвардійською течією суспільно-політичного руху. Перебуваючи під впливом генерала А. Денікіна, частина офіцерів колишньої російської армії, яка проживала в Україні, чекала вдалої нагоди для зміни гетьманської адміністрації силовим шляхом. Сподіваючись на такий перебіг подій, генерал А. Денікін відмовлявся від будь-яких переговорів із П. Скоропадським.

Щоб зберегти контроль над державним життям країни, гетьман удається до посилення свого режиму. 24 вересня 1918 р. він підписує постанову «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави, її правопорядкові», якою губернським старостам та міським отаманам надавали право на надзвичайні, позасудові дії [651, с. 279]. Ця постанова дала змогу місцевим органам влади самостійно боротися не лише з антигетьманською

опозицією, а й з особами, які з різних причин не влаштовували місцевих державних чиновників.

У своєму виступі 19 вересня 1918 р. на з'їзді губернських старост (відбувся через 4,5 місяця після встановлення в Україні гетьманської влади) Державний секретар внутрішніх справ І. Кістяківський зазначав, що без державотворчої роботи земських і міських органів самоврядування покращення місцевого життя неможливе [528, с. 95]. Однак ситуація, яка склалася на той час у державі, засвідчила не злагоджену роботу гілок місцевої влади, а боротьбу політичних програм.

Відсутність належного державного контролю за діяльністю місцевих органів самоуправління та слабкість вертикалі центр-губернія-повіт-волость зумовили значні зловживання на місцях. Наприклад, 8 жовтня 1918 р. Волинська губернська тимчасова земельно-ліквідаційна комісія направила Кременецькому повітовому земельно-ліквідаційному комітету повідомлення: «За наявними відомостями у багатьох селах існували самочинні, так звані сільські комітети, які діючи повністю ізольовано і самостійно брали на облік, розпродували, а найчастіше грабували приватні маєтки» [202, арк. 18], із вимогою про викорінення та попередження подібних явищ.

Повітові земельно-ліквідаційні комісії щомісячно розглядали більше десятка справ, пов'язаних із поновленням права на володіння землею й відшкодування завданих збитків. У вересні Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія розглянула справи на користь поміщиків Є. Турау, М. Рибіцької, І. Гільденгорна, А. Гільбурга та інших [202, арк. 3–3 зв]. Звісно, що така робота гетьманських місцевих інституцій викликала в селян спротив, що нерідко переростав у збройні сутички, до яких на стороні влади продовжували залучатись окупаційні війська. Вищезазначена земельно-ліквідаційна комісія до 19 жовтня 1918 р. прийняла до діловиконання 14 справ про утримання збитків на користь земельних власників, завданих громадянами, 52 справи із перевірки діяльності колишніх волосних і сільських земельних комітетів, 197 записок і прохань різного змісту [206, арк. 20].

До відчуження майна та відшкодування збитків залучали представників місцевих відділів Державної варти. Так, Рівненська повітова Державна варта провела дізнання в справі крадіжки місцевим населенням майна з маєтку Волошки князя Радзівіла та сприяла поверненню нагробованого власникам [126, арк. 2–2 зв].

Відкрита збройна боротьба волинських селян із німецькими та австрійськими військами відбувалася в селах Новоград-Волинського, Рівненського, Луцького, Ізяславського, Овруцького, Дубенського повітів [607, с. 130]. Окрім економічних питань, селяни піднімали питання перебування окупантів на території їхніх земель.

Ще одна проблема, яку доводилося розв'язувати гетьманському уряду, – облаштування побуту біженців, котрі поверталися до своїх домівок. Цей процес тривав протягом усього періоду існування Української Держави. Активний біженецький процес у межах Волинської губернії зумовив збільшення населення окремих повітів у порівнянні із 1912 р. (додаток Є).

Улітку 1918 р. у Києві, Луцьку й Ковелі відкрито відділення рееміграційного бюро цивільного комісаріату Генерального губернаторства в Любліні [745, с. 225], які займалися наданням допомоги польським біженцям, котрі хотіли повернутися на територію Польщі. Працювали на Волині й представники Польського товариства допомоги жертвам війни.

Однак така діяльність польських рееміграційних структур не розв'язувала проблеми біженців на Волині в комплексі. Тому 23 серпня 1918 р. біженецький департамент Міністерства внутрішніх справ виділив волинському губернському старості Д. Андро для облаштування біженців 400 тис. крб, 20 листопада – ще 200 тис. крб [27, арк. 56]. За статистикою, на початок вересня 1918 р. кількість біженців, що повернулася на Волинь, становила близько 50 тис. осіб при загальній кількості жителів губернії у 3 183 965 осіб [150, арк. 7]. Видавали гроші й на інші потреби, пов'язані з біженцями та військовополоненими. Так, 21 листопада 1918 р. на харчування

військовополонених, евакуйованих з Австро-Угорщини на Волинь, виділено 1 млн 800 тис. крб [27, арк. 56 зв].

Звісно, що асигнування, які виділяв уряд на соціальну адаптацію повернутих до своїх осель біженців, уже не могли покрити їхніх потреб. 9 вересня 1918 р. на засіданні президії Волинської губернської наради в справах біженців вирішено видавати біженцям позички грошима, речами, будівельними матеріалами та харчами з недоторканих продовольчих запасів [320, 30 жовтня].

У найбільш складній ситуації перебували біженці із західних повітів Волинської губернії, які входили до зони дії Південно-Західного фронту. Реєвакуйовані біженці з Володимир-Волинського, Луцького, Дубенського, Кременецького повітів заставали вдома зруйновані житла, перериті поля, голод. За даними «Волинської народної газети», до жовтня 1918 р. тільки до Володимир-Волинського повіту повернулося $\frac{3}{4}$ усього евакуйованого під час війни населення [320, 30 жовтня]. За повідомленнями помічника Володимир-Волинського повітового старости, у повіті склалося катастрофічне становище: «селяни багатьох сіл, проживаючи в землянках та під відкритим небом, не мають не лише худоби і сільськогосподарських знарядь, але навіть хліба на харчування» [146, арк. 45 зв].

2 жовтня губернська земська управа одержала 2 млн крб на закупівлю хліба голодуючому населенню західних повітів Волинської губернії. 21 листопада 1918 р. Волинський губернський староста отримав із Державної скарбниці ще 200 тис. крб для розв'язання проблем прифронтового населення Волині [27, арк. 56].

На фоні посилення боротьби з антидержавними проявами, на місцевому рівні зростають як чисельно, так і функціонально відділи Державної варти. Так, 1 жовтня в Луцьку введена міська Державна варта [118, арк. 404], яку очолив П. Блінов [147, арк. 15]. У Рівному начальником міської Державної варти став М. Антонов, у Житомирі – Т. Крамаренков [310, 3 серпня].

2 жовтня 1918 р. гетьман підписав зміни до положення про місцеве громадське управління, що дало підстави Луцькому повітовому старості

10 жовтня повідомити Луцьку міську управу, що «повноваження гласних міських Дум, вибраних за законом 1 травня 1917 р. припиняються після опублікування цього закону, через що збори думи не можуть бути допущені» [104, арк. 52].

Відтак, гетьман намагався українізувати хоча б освіту, культуру та науку. На початку вересня в школах Волинської губернії з'явився обіжник Міністерства народної освіти і мистецтва, яким упроваджувалися в нижчих школах з неукраїнської мовою викладання навчальні курси української мови, краєзнавства (родинознавства) та знайомства з історією України від княжих часів до поточних подій [117, арк. 115–115зв].

Українська, передусім волинська, громадськість робила спроби запросити для викладання в школах галичан-українців, які зарекомендували себе з найкращої сторони під час створення мережі українських шкіл за австрійської окупації Західної Волині в 1916 р. На запит Міністерства освіти і мистецтв до Міністерства закордонних справ про таку можливість отримано відповідь, що з боку МЗС «взагалі нема ніяких перешкод для запрошення на посади вчителів гімназій та реальних шкіл полонених галичан-українців» [121, арк. 70]. На жаль, за той час, який залишився гетьманському уряду для державного будівництва на міждержавному рівні, це питання так і не було вирішене. У Володимир-Волинському повіті лише поодинокі представники галицького стрілецтва продовжували освітянську справу: у с. Вербичне – хорунжий Бебринський, у с. Медиків – поручник Чарнецький, у с. Гущі – хорунжий Березовський.

У вересні Рада міністрів затвердила план організації української армії. Вона мала складатися з восьми армійських корпусів, сформованих за територіальним принципом, відповідно до кількості округів: I – Волинський, II – Подільський, III – Одеський, IV – Київський, V – Чернігівський, VI – Полтавський, VII – Харківський, VIII – Катеринославський корпуси [708, с. 125]. Окрім того, до складу української армії мали увійти Сердюцька дивізія, Окрема Таврійська піхотна бригада, чотири кавалерійських дивізії, Окрема

кавалерійська бригада, два батальйони понтонерів, три окремі бригади важкої артилерії, ескадрилья великих аеропланів, залізнична бригада, 108 повітових комендатур [528, с. 102]. Усього, згідно зі штатами мирного часу, до складу українського війська передбачали залучити близько 300 тис. осіб різних чинів і рангів.

За даними Луцького повітового військового начальника, у вересні в Луцьку розквартировано 1-й Луцький піший полк, 2-й Волинський полк, 3-й Брест-Литовський піший полк, панцерний, вантажний та мортирний дивізіони, управління 3-ї Волинської бригади кордонної охорони, охоронну сотню Луцького коменданта [114, арк. 106–115].

Водночас Першу козацько-стрілецьку дивізію після передислокації з Волині відправлено гетьманом на Чернігівщину (Конотоп – розташовувався штаб дивізії; Алтинівка, Кролевець, Короп), перебувала під пильним наглядом інспектора в особі генерала Приходька. Окрім штабу, у Конотопі також розміщено технічну сотню та 3-й стрілецький полк.

У вересні зроблено спробу направити в дивізію декілька старшин-росіян, що, втім, не отримало згоди серед особового складу Сірої дивізії. Почалося звільнення в запас козаків старших років. У цьому ж часі змінилося вище командування дивізії. Командиром призначено генерал-хорунжого Васильєва-Чечеля, начальником штабу – генерал-хорунжого Пюнтковського [452, с. 34].

Наприкінці жовтня 1918 р. оголошено загальноукраїнський облік та призив на військову службу офіцерів й унтер-офіцерів колишньої російської армії та колишніх юнкерів військових шкіл [121, арк. 86]. Не підлягали цьому закону педагогічні працівники шкіл та учні вищих шкіл.

Дня 16 жовтня гетьман П. Скоропадський підписав універсал про відновлення козацтва. За ним козаки однієї губернії об'єднувалися в кіш на чолі з кошовим отаманом, кіш складався з кількох полків. Очолювала козацьку структуру Велика козацька рада із 32 осіб [327, 21 жовтня]. Гетьман закликав козаків «не осоромити дарованих їм жупанів і боротися за зміцнення

самостійної української держави» [722, с. 10]. Волинським кошовим отаманом став полковник Борковський [335, 18 жовтня].

У листопаді 1918 р. для захисту державного ладу на Волині створено «Волинський військовий відділ», який формувався суто із добровольців. Під час антигетьманського повстання ці добровільні дружини воювали на боці П. Скоропадського. У складі штабу відділу існувала секція розвідки сил противника, основним завданням якої було виявлення фактів підривної роботи повстанців, саботажу, виступів та агітації проти влади [25, арк. 21].

Відтак 2–3 жовтня 1918 р. в Житомирі відбувся з'їзд земельних власників Волині. Під час роботи форуму прийнято рішення про те, що Союз земельних власників Волині є політичною організацією й усі повітові осередки волинського СЗВ можуть діяти автономно лише при розв'язанні економічних питань. Важливим було рішення щодо продажу землі безземельному населенню через земельний банк [323, 6 жовтня].

Однією з найвпливовіших громадсько-політичних організацій Волині була Волинська українська рада, яка перебувала під впливом Української партії соціалістів-федералістів. До її складу увійшли представники різних українських партій та організацій, які перебували в опозиції до гетьманської влади й діяли на Волині. На чолі Ради стояв член УПСФ С. Підгірський. Волинська українська рада неодноразово звинувачувала місцеву владу в жорстокості та намаганні придушити національні прагнення волинян до відновлення республіканського ладу [325, 24 грудня].

Показовим, з огляду на ставлення до гетьмана опозиційних, українських лівих політичних кіл, став демарш представників Українського національного союзу. Після відставки уряду (на якій наполягало німецьке командування) гетьман домовився з одним із лідерів УНС В. Винниченком про те, що той спільно з Ф. Лизогубом сформує новий склад з урахуванням національних інтересів України та розстановки політичних сил у державі. Отримавши п'ять портфелів у новій Раді міністрів, 25 жовтня 1918 р. В. Винниченко оголосив,

що Український національний союз не хоче брати на себе відповідальність за політику гетьмана та залишається до нього в опозиції.

Потрібно зазначити, що у Волинській губернії також закладено філію УНС, однак злагодженої й ефективної роботи вона не проводила. У вересні 1918 р. волинська преса писала: «Відчувається велика потреба у заснуванні відділів Українського Національного Союзу й на Волині. Є тут кілька національних наших організацій, є «Просвіти», політичні партії. На жаль, між собою вони не об'єднані, якимось розлучені – тож на ґрунті національному доконче потрібне об'єднання...» [319, 3 вересня]

У листопаді до організованої філії УНС у Житомирі увійшли представники УПСФ, Народної трудової партії, «Просвіти», Спілки вчителів Волині, Союзу кооператорів, Союзу споживчих товариств [319, 13 листопада]. 4 грудня відбулися перші загальні збори УНС на Волині, на яких головував Н. Поплавський.

Отже, активну політичну діяльність волинська філія Українського національного союзу розгорнула лише тоді, коли повалення гетьманського режиму було справою вирішеною. Із цього приводу газета «Громадянин» писала: «Вже давно в Житомирі заклалась філія УНС, але під час Андровської реакції нічим не могла виявити свого життя» [325, 25 грудня].

Розпочався етап розвитку Української Держави, коли гетьман кидався від одного політичного крила українського політикуму (лівого) та іншого (правого). М. Могилянський уважав, що «як тільки під тиском німців Скоропадський створив нове міністерство, в якому переважали ліві елементи, стало зрозуміло, що дні України пораховано» [285, с. 134].

Попри те, що П. Скоропадський затвердив склад нового уряду, більшість у якому займали етнічні українці, національна ідея не була піднята до рівня державного завдання. Рада міністрів не змогла налагодити конструктивну співпрацю центру з губерніями, розробити програму розбудови української національної державності. У своїх спогадах О. Гольденвейзер влучно охарактеризував владну ситуацію в Українській Державі: «Спираючись на ті

кола, на які спирався уряд гетьмана, тобто на поміщиків, буржуазію та старих чиновників, неможливо було дієво здійснювати українізаційну політику» [267, с. 46].

Утім, гетьман уважав, що він контролює ситуацію в країні. Принаймні його службовці повідомляли, що в регіонах усе спокійно, гетьман та його адміністрація мають підтримку серед українського народу: «В мене був невеликий, однак прекрасно функціонуючий апарат, який подавав мені доволі точні дані про те, що робилося в самих низах народу, і там загалом було цілком зрозуміло, звичайне незадоволення деякими місцевими органами правління, але в загальному, повторюю, ні озлоблення, ні незадоволення не було, особисто я ставав там популярним» [296, с. 292].

30 жовтня лідери Національного союзу зустрілися з командуванням Корпусу січових стрільців і генералом О. Осецьким. Досягнуто домовленості про початок підготовки до повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Ця зустріч стала, по суті, рубіжною між періодом спроб співпраці з гетьманською адміністрацією та періодом усунення гетьмана від влади в Україні.

Тим часом наприкінці жовтня в Австро-Угорщині розпочалася революція, яка привела до капітуляції останньої 3 листопада 1918 р. Схожа ситуація незабаром виникла в Німеччині. 9 листопада кайзер Німеччини Вільгельм II зрікся влади та залишив країну. За таких обставин гетьман не міг сподіватися на допомогу німецького війська, яке поступово втрачало військову дисципліну.

Чутки про події в Німеччині дійшли й до регіонів. Населення почало сміливіше протистояти свавіллю німецької та австро-угорської військових адміністрацій. Місцеві урядовці намагалися переконати людей у незмінності союзу Української Держави з Німеччиною. Так, 1 листопада 1918 р. Луцький повітовий староста Ф. Шлеммер видав оголошення, де зазначав: «В місті та повіті посилено розпускаються чутки про те, що в найближчий час німецькі війська, покликані для відновлення та підтримки громадянського миру і порядку на Україні, підуть. Мій обов'язок поставити до відома населення Луцького повіту, що подібні чутки позбавлені усіляких підстав і що такі чутки

розповсюджуються злонаміреними елементами, які на народній біді будують своє особисте благополуччя» [118, арк. 450].

Внутрішні опоненти в особі Українського національного союзу, зокрема В. Винниченка, зажадали від П. Скоропадського скликання 17 листопада 1918 р. Українського національного конгресу, який, за оцінками гетьмана й «після перегляду програми та майбутнього обговорення і зі складу самого Конгресу я зрозумів, що справа очевидна і безперечно йде до позбавлення Гетьманства» [296, с. 303]. Щоб перехопити ініціативу в опонентів, 10 листопада П. Скоропадський підписав відозву до громадян України, у якій запевнив про скликання в найближчому часі Національного конгресу. Цим гетьман, ймовірно, хотів виграти час, остаточно розірвати з німецько-австрійським блоком та заручитися підтримкою або країн Антанти, або Добровольчої армії.

У найближчі кілька днів гетьманський уряд, демонструючи свою українську соціальну спрямованість, звільнив із в'язниць лідерів опозиційних українських партій, серед яких був С. Петлюра (арештований ще 27 липня) [271, с. 47], котрий «не заходячи додому, з'явився просто до театру, щоб побачитися з потрібними йому людьми й поговорити про справи, яких не можна було зволікати» [299, с. 13].

Саме з С. Петлюрою 11 листопада 1918 р. П. Скоропадський мав зустріч, про яку майбутній Головний отаман повідомив свою дружину: «Я вже випущений з наказу ясновельможного Гетьмана, з яким мав щиру цікаву розмову. Земська конференція післала делегацію про мій арешт до Скоропадського і настояла на увільненню. Зараз я на засіданню конференції земських делегацій» [46, арк. 6]. Проте відсутність взаємовигідного діалогу між двома політиками зумовила виїзд С. Петлюри до Білої Церкви в розташування Корпусу січових стрільців.

Потрібно зазначити, що протягом 10–12 листопада гетьман прийняв рішення про відправку Корпусу січових стрільців у Галичину на допомогу нещодавно створеній Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР). Із цією

пропозицією до нього звернувся представник ЗУНР О. Назарук – і П. Скоропадський на це згодився, незважаючи на потребу в боєздатних військових підрозділах у самому Києві. Представники Корпусу січових стрільців, не приставши на вмовляння делегата ЗУНР, невдовзі стали зародком збройного повстання Директорії. З-посеред тих небагатьох стрільців, які висловилися за повернення на Галичину, були В. Шухевич та Р. Сушко [612, с. 357].

Зауважимо, що надалі гетьманська допомога Галичині носила неофіційний характер. П. Скоропадський не хотів, щоб його підтримка ЗУНР стала ймовірною перешкодою в переговорах із Францією, у сфері зовнішньої політики якої перебувала польська державність. Тому гетьманський уряд направив галичанам грошову допомогу та кілька вагонів військової амуніції, гармат, панцерників, іншої зброї [651, с. 286].

13 листопада відбулося нелегальне засідання членів УНС, на якому проаналізовано останні «ініціативи» гетьмана П. Скоропадського щодо федеративної перебудови Української Держави та союзу з Росією. 14 листопада створено революційний орган – Директорію, яка мала колегіально вирішувати питання пов'язані з розгортанням збройного повстання та захопленням влади в державі. До складу Директорії включено В. Винниченка (Голова), С. Петлюру (від УСДРП), А. Макаренка (від профспілки залізничників та Української народної партії), Ф. Швеця (від УПСР і «Селянської спілки»), О. Андрієвського (від УПСС) [651, с. 296].

Паралельно проти гетьмана почали діяти праві політичні сили. 13 листопада 1918 р. у київській пресі надруковано наказ про підпорядкування генералу А. Денікіну всіх офіцерських частин та загальноукраїнську офіцерську мобілізацію до лав Добровольчої армії. Уже на другий день ця преса потрапила в найближчі губернські центри, у тому числі й Житомир. Це повідомлення викликало піднесення серед офіцерських кіл колишньої російської армії та протест серед української національної інтелігенції.

Поступово, користуючись послабленням позицій гетьманської влади та початком антигетьманського виступу об'єднаних українських просоціалістичних сил, активізуються більшовики. Починаючи з 18 листопада 1918 р., на українсько-російському кордоні зав'язуються збройні сутички й провокації зі сторони більшовицької Росії.

Можемо констатувати, що двоїста політика більшості українських партій соціалістичного спрямування, особливо В. Винниченка, який восени 1918 р. набув ваги в очах німецьких військових і дипломатів, та небажання співпрацювати з гетьманом і українських партій, і країн Антанти активізували федераційні потуги гетьмана та вплив на його рішення проросійських монархічних елементів.

14 листопада П. Скоропадський підписав Грамоту про федерацію з Росією, у якій зазначав, що «в цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю і в її межах перший раз свobodно віджили всі принижені та пригноблені большевицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії» [232, с. 92]. З аналізу тексту грамоти виходить, що гетьман сподівався таким кроком хоча б на якесь визнання Української Держави країнами Антанти.

Українські соціалістичні кола побачили в цьому документі загрозу української державності. Попри те, що німецьке командування оголосило, що в разі повстання проти гетьмана воно буде перешкоджати перевороту та закликала В. Винниченка до досягнення з гетьманом компромісу, повстання розпочалося.

Аналізуючи згодом події, які відбувалися в Україні в середині листопада, П. Скоропадський зробив висновок, який має під собою обґрунтовану основу: «Я до цих пір вважаю, що єдиною причиною такого підйому серед повстанців на початку була, яка як грім серед ясного неба з'явилася, моя грамота про федерацію. Якби її не було, я переконаний, що січовики через соціальні питання не пішли би проти мене, та й більшість українських політичних партій не піднялися би з місця» [296, с. 305]. Правильність висновку гетьмана щодо

причин виступу січовиків підтверджує Є. Коновалець: «Проголошення гетьманом федераційного маніфесту було тим останнім товчком, що пхнув Січових Стрільців до виступу в обороні ідеї української державності» [277, с. 14].

14 листопада гетьман затвердив новий склад українського уряду на чолі з С. Гербелем. Новосформована Рада міністрів стояла на проросійських великодержавницьких позиціях і поступово почала діяти як самостійний, а то і як верховний орган держави, не враховуючи позицію П. Скоропадського, про що він потім неодноразово зазначав у листах і спогадах.

Командир Корпусу січових стрільців, полковник Є. Коновалець 15 листопада зустрівся з гетьманом. Для стабілізації ситуації в країні він запропонував П. Скоропадському відкликати маніфест, скликати Національний конгрес, розформувати російські добровольчі дружини та перевести січових стрільців із Білої Церкви до Києва. Натомість, Є. Коновалець обіцяв посприяти, щоб рішення Національного конгресу не були спрямовані проти особи гетьмана. Однак як і в майбутній зустрічі з Д. Дорошенком конструктивної розмови не вийшло. П. Скоропадський «схвильований, відмовив, розвів руками і сказав, що нічого не в силі вдіяти» [277, с. 15].

16 листопада 1918 р. розпочалося загальне повстання проти гетьмана. А через день поблизу станції Мотовилівка відбувся бій між 500 офіцерами гетьманської дружини під командуванням генерала князя Святополка-Мирського та 400 січовиками. Поразка офіцерського корпусу відкрила шлях повстанцям на Київ.

Гетьман намагався залучити до оборони столиці різні військові частини, із-посеред яких був «Житомирський загін» Волинського губернського старости Д. Андро в кількості 300 бійців. Білоемігрант Р. Гуль згадував: «З Житомира прибуло поповнення: загін губернського старости Андро. Вони прорвалися через петлюрівські лави та під охороною бронепотягу дісталися Києва. Всі оточили щойно прибулих, таких брудних, втомлених людей, які були схожі не на військо, а на розбійницьку банду» [275, с. 69].

Однак війська, на які опирався П. Скоропадський, не завжди належним чином ставилися до військової присяги. На фоні переходу частини військових на сторону Директорії в Києві та регіонах спостерігалось гоніння на все українське й національне. Така поведінка частини гетьманських генералів, насамперед головнокомандувача військами гетьмана, генерала від кавалерії графа Ф. Келлера, привела до переходу на сторону повстанців Запорізького корпусу, Сірожупанної дивізії, окремих частин Сердюцької дивізії.

17 листопада командування Першої козацько-стрілецької дивізії оголосило про свій нейтралітет. На мітингу стрільців дивізії комдивом обрано сотника Палія, начальником штабу – сотника Морозевича [613, с. 210]. Під такою командою Сірожупанна дивізія виступила на стороні Директорії проти гетьманських військ. Увечері 19 листопада 1918 р. 1-й полк під командуванням полковника Пузицького прибув на станцію Конотоп і вступив у битву проти гетьманців [454, с. 40].

Тим часом у Західній Волині, де колись формувалася Сірожупанна дивізія, військово-політичні події набирали непередбачуваних рис. Уранці 2 листопада 1918 р. в Ковелі створено військові ради в чехословацьких формуваннях австро-угорської армії. У той же день у Володимирі-Волинському розпочато українську солдатську раду, головою якої став сотник УСС І. Коссак. Вона складалася з 12 делегатів-українців від військових частин австрійського війська.

За втручанням солдатської ради в місті припинено грабунки крамниць і місцевого населення, яке розпочали здеморалізовані солдати угорських та італійських частин. Проведено вибори до міської управи, до складу якої увійшли по два представники від українців, поляків і євреїв. Головою Володимир-Волинської міської управи обрано Л. Мишугу [676, с. 98].

Паралельно в місті почали діяти польський «Комітет обивательський» та польська кінна міліція. Зброєю, обмундируванням і продовольством її забезпечувала польська солдатська рада. Незважаючи на те, що українська солдатська рада зуміла переконати поляків, що Волинь – це територія

Української держави [284, с. 26], поляки почали формувати військові загони та готуватися до нападу на волинські землі. Населення прикордонних волинських міст і містечок із дня на день очікувало польської інтервенції. Д. Дорошенко, який вимушено перебував у ту пору в Ковелі, подав характеристику життя західноволинського прикордоння: «Ковельські земляки дуже побоювалися ворожих виступів з боку поляків, котрі все ближче присували свої озброєні відділи, а німці вже зовсім не цікавились місцевими справами, дбаючи тільки про одне: як би швидше вивезти всіх своїх з України і з дальших земель додому» [273, с. 389].

Підібравши момент, коли гетьманській адміністрації було не до Волинського регіону, поляки стали захоплювати населені пункти Західної Волині. 20 листопада поляки з Грубешова перейшли р. Буг та захопили м. Устилуг і м. Володимир-Волинський. Розігнано українську владу, роззброєно міліцію, захоплено залізничний вокзал та склади [284, с. 34]. Волинський губернський староста 18 листопада 1918 р. повідомляв, що переїзд до Володимира-Волинського довоєнних установ викликає труднощі, пов'язані з відсутністю залізничного сполучення з містом через Луцьк [151, арк. 64], хоча ще в серпні стало відомо про включення до складу Волинської губернії Ковельського та Володимир-Волинського повітів [151, арк. 49].

Скориставшись тим, що гетьманській адміністрації потрібно відстоювати свою владу в центрі держави, польські війська протягом листопада 1918 р. повністю окупували Холмщину та частину Західної Волині, зокрема окремі волості Луцького, Володимир-Волинського та Ковельського повітів. В містечку Любомль «створена польська комендатура, при чому легіонерами там закликані під знамена гімназисти. Останні жорстоко відносяться до місцевого населення, ввели строгий режим, було навіть виконано кілька розстрілів» [52, арк. 450].

Поляки арештували тамтешню українську місцеву адміністрацію на чолі з губернським старостою О. Скоропис-Йолтуховським [356, с. 222]. Крім нього арештовано та вивезено вглиб Польщі заступника губернського старости

Д. Донця, співробітників комісаріату – К. Єзерського-Озерянця, В. Мартинця, греко-католицького священника о. Михайла Кота [634, с. 114].

Неспокійно було в інших населених пунктах Волинської губернії. 25–27 листопада з поперемінним успіхом відбувалася боротьба за м. Дубно між загонами Директорії, Державною вартою й німецькими частинами; 26 листопада на ст. Ківерці Луцького повіту арештовано місцевого конторника Моравського за більшовицьку агітацію, 27 листопада на ст. Рафалівка Луцького повіту місцеві селяни захопили інтендантський склад, обеззброївши його охорону [52, арк. 443–448]. Для підтримання правопорядку в Луцьку «була посилена охорона в'язниці, встановлені нічні чергування загонів добровільних дружин, варті доручено пильно стежити за всіма підозрілими особами, не допускаючи їх скупчення. Військам /нечисельним/ в Луцьку бути напоготові» [52, арк. 443].

Тим часом, у німецьких військових частинах почали створюватися революційні органи – ради, комітети, які здебільшого оголошували про свій нейтралітет у внутрішньоукраїнському військовому конфлікті. Німецьке військо, яке перебувало на території Волинської губернії, почало втрачати боєздатність, з'явилися випадки розпродажу військової амуніції селянам і скупівлі предметів першої необхідності. Волинський староста повідомляв: «Одержано відомості з Домбровиці: німецькі солдати заарештували офіцерів, збираються їхати додому... В Новограді-Волинському серед німецьких військ утворилися комітети. В Кременці гарнізон почав розкладатись, обрано совдеп... В Житомирі настрої німецьких військ дуже піднесені... За всіма ознаками цими днями настане цілковитий розклад» [478, с. 99].

Наприкінці листопада німці зажадали від С. Петлюри припинити наступ на Київ для того, щоб вони могли вивести всі свої частини зі столиці. Головний отаман пристав на такі умови. Відвівши свої війська від міста на 30 км, С. Петлюра заручився нейтралітетом німецького командування, а заодно використав час для збільшення бойової потуги свого війська.

Слід зауважити, що на середину листопада 1918 р. в Україні перебувало сім німецьких корпусів у складі 18 дивізій, загальною чисельністю близько 300 осіб, із яких на території Волинської губернії дислокувався XXII резервний корпус у Новограді-Волинському [520, с. 53].

На той час гетьманські війська вже залишили волинське губернське місто Житомир. Сутички з військами Директорії в місті та окрузі продовжувалися з німецькими частинами, які готувалися до відправки додому. 7–8 грудня 1918 р. між ними тривали вуличні бої. Лише 13 грудня німецький гарнізон Житомира залишив місто [362, с. 41]. Загалом бойові дії на території Волинської губернії тривали до кінця грудня 1918 р. Поступово відновлено органи республіканського правління, почався випуск україномовної газети «Громадянин».

На початку грудня залізниці, які проходили через територію Волинської губернії, були перевантажені військами: зі сходу на захід ішли ешелони з німецьким військом та його майном, із заходу на схід – вагони з військовополоненими колишньої російської армії. На той час локальні сутички відбувалися між гетьманськими військовими залогами й частинами вірними Директорії. У Рівному, наприклад, гетьманський гарнізон відбивав атаки повстанців, забезпечуючи проїзд німецьких частин через станцію Рівне. Д. Дорошенко, повертаючись у Київ із Німеччини, зазначав, що «повстання поширилося на цілу середню Волинь» [273, с. 387]. Невелика гетьманська застава стояла в Кременці, Дубні, Ізяславі.

Гетьман, який сподівався на віддані йому військові частини, прорахувався. Німці, котрі були своєрідною гарантією його правління, перестали брати участь у боротьбі з військами Директорії. Із приводу цього факту гетьман якось зазначив: « Я зрозумів, що справа програна» [296, с. 319]. Офіцерська мобілізація, проведена П. Скоропадським у Києві, дала змогу сформувати офіцерську дружину, однак її боєздатність не була надто високою. Сподівання на допомогу країн Антанти також не виправдалися. Складалося

враження, що французька дивізія, яка висадила в Одесі 8–10 грудня 1918 р., не збиралася ставати на сторону П. Скоропадського.

Досягнувши переваги над гетьманськими військами, Директорія 6 грудня 1918 р. почала вимагати від німецького командування вивести їхні війська за межі України [422, с. 39]. Події найближчих днів підтвердили безперспективність подальшого перебування німецького війська на території України.

Уночі з 13 на 14 грудня 1918 р. розпочався загальний штурм Києва військами С. Петлюри. Частини Корпусу січових стрільців увійшли до столиці з боку Поста-Волинського, 1-ша Дніпровська дивізія – зі сторони Борщагівки [490, с. 156]. З боку Коростеня до Києва підійшли загони отаманів Соколовського й Струка. В обідню пору військам гетьмана віддано наказ залишити позиції та розійтися. П. Скоропадський підписав маніфест про зречення від влади, у якому констатував, що він, керуючись винятково добром України, відмовляється від влади на користь тодішнього Голови Ради міністрів С. Гербеля [671, с. 269].

На вимогу членів Директорії УНР, глава гетьманського уряду передав їм владу в державі. Гетьманський сучасник, політичний діяч С. Томашівський, піддаючи аналізу ту пору, визначав основними недоліками («гріхами») Гетьманату: «не-український характер тодішнього правління, проголошення федерації й особу самого Гетьмана» [76, арк. 5].

Директорія поширила свою владу на більшість територій колишньої Української Держави. Однак, у той час, коли її війська вели бої за столицю держави, на місцях більшовицькі ватажки захоплювали населенні пункти, користуючись відносною слабкістю опору розрізнених гетьманських військових загонів та відсутністю республіканських підрозділів. Так, місцеві селяни, очолювані більшовиками М. Пархомчуком, І. Данильченком, С. Корсунем, 1 грудня заволоділи м. Овручем та проголосили там радянську владу [607, с. 132].

Отже, восени 1918 р. гетьманська держава, перебуваючи в складному переплетінні політичних інтриг з боку її противників, не змогла продовжити свого поступального розвитку. Гетьман П. Скоропадський, шукаючи шляхів покращення військово-політичної ситуації в країні та в окремих її регіонах, припустився помилки, ставши на шлях створення федеративної держави з небільшовицькою Росією. Оцінивши неспроможність гетьманської влади захистити українські землі, розпочалося захоплення прикордонних волинських територій: на півночі – більшовицькими військами, на заході – польськими озброєними загонами.

*****

Гетьманська адміністрація зуміла в перші місяці роботи навести лад у структурі органів місцевої влади. Замість посад губернських і повітових комісарів, уведено посади губернських та повітових старост, які за своїми посадовими обов'язками наближалися до губернаторів царської доби. На Волині губернським старостою призначено Д. Андро, його помічником – О. Зарембського.

Волинська губернська тимчасова ревізійна комісія визнала незадовільною роботу та розпустила Луцьку, Здолбунівська, Острозьку, Дубенську, Новоград-Волинську й Кременецьку міські управи. За результатами перевірки, були розпущені Рівненська, Староконстантинівська, Дубенська, Кременецька, Острозька та Луцька повітові земські управи.

Важливим елементом гетьманського державного механізму стала Державна варта, на яку покладалися функції поліції й жандармерії. Помічником-інспектором Державної варті Волинської губернії призначено С. Василенка. У травні 1918 р. призначено всіх повітових начальників Державної варті Волинської губернії та їхніх помічників.

Спроби гетьмана П. Скоропадського створити українські збройні сили не отримали підтримки в німецькій військової адміністрації. Лише наприкінці серпня 1918 р. українській стороні передано Першу козацько-стрілецьку

дивізію, яка була сформована та пройшла вишкіл на Волині. На території Волинської губернії в добу Гетьманату перебував I Волинський корпус на чолі з генералом С. Дядюшею. Зрештою, реалізувати національну військову доктрину й створити заплановані вісім корпусів гетьман отримав можливість лише восени 1918 р., коли військово-політичні події вимагали розв'язання інші першочергових завдань.

Водночас констатуємо, що невизначеністю соціально-політичних пріоритетів гетьманська адміністрація поглибила політичну кризу у Волинській губернії. Репресивні методи, використані німецько-австрійським командуванням на Волині в останні місяці існування Гетьманату, не лише посилили незадоволення та збільшили акції спротиву, а й розширили соціальну базу антигетьманського руху.

Ще однією проблемою, яка мала місце на території Волинської губернії та впливала на військово-політичні процеси в цьому регіоні, був біженський рух. Повернення біженців до своїх домівок і облаштування їхнього побуту стало одним із ключових завдань місцевих органів влади. За статистикою, на початок вересня 1918 р. на Волинь повернулося близько 50 тис. осіб, на утримання яких гетьманський уряд асигнував багатомільйонні суми.

Відзначено в цей час і поживлення громадсько-політичного руху: активніше – у губернському та повітових містах, інертніше – у волостях Волинської губернії. Однією з найвпливовіших організацій була Волинська Українська Рада. Політичну діяльність розгорнула волинська філія УНС, восени 1918 р. на Волині відновлено козацький рух.

РОЗДІЛ 6

МІСЦЕ ВОЛИНИ В БОРОТБІ ПРОТИ ЧУЖОЗЕМНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР

6.1. Волинська губернія в період переходу влади до Директорії УНР

Від самого початку реалізації антигетьманського повстання з'явилося низка розбіжностей між його керівниками. Насамперед, це стосується відносин Голови Директорії В. Винниченка та одного з її членів С. Петлюри. Перші ознаки міжособистісного конфлікту між ними належать до 14–15 листопада, коли з'явилося дві відозви до українського народу: одна – індивідуальна (підготовлена О. Назаруком та підписана С. Петлюрою як Головним отаманом республіканських військ), друга – колегіальна (підготовлена й підписана В. Винниченком як Головою Директорії та її членами С. Петлюрою, Ф. Швецем й О. Андрієвським). За оцінкою В. Солдатенка: «Ця неузгодженість була лише першим виявом суперечностей, які набудуть із часом величезних масштабів, наберуть непримиренного характеру» [672, с. 560].

С. Петлюра, який тільки нещодавно був звільнений із в'язниці, перебрався до Білої Церкви, де тоді перебували січовики під командуванням полковника Є. Коновальця. Найбільш вірогідно, що саме на цю військову силу він розраховував на початковій стадії антигетьманського повстання. Водночас С. Петлюра, за посередництвом січовиків, намагався відновити свою вагу серед керівництва республіканців, яка до певної міри похитнулася за час його перебування в ув'язненні. У підписаній ним відозві до українського народу зазначалося, що «утворилося нове Українське республіканське правительство, під владу якого вже перейшли всі вірні українські військові частини. Правительство це зложилося на основі порозуміння всіх соціалістичних і справді демократичних українських партій» [46, арк. 7].

Завдяки Є. Коновальцю, А. Мельнику та Ю. Чайковському С. Петлюру було обрано членом Директорії як представника від Січових стрільців [682, с. 63], попри заперечення інших членів тих зборів. Щодо обрання С. Петлюри

членом Директорії, то аналіз спогадів учасників тогочасних подій дає підстави припустити, що його членство зумовило намагання взяти під контроль політичну діяльність майбутнього Головного отамана опозиціонерами, близькими до В. Винниченка й М. Шаповала.

Роль, яку намагалися визначити для С. Петлюри його тогочасні політичні соратники, чітко вимальовується з узагальнень М. Шаповала щодо участі членів Директорії в підготовці повстання: «до організації Другої Української Революції не мав ніякого відношення ані Петлюра, ані Швець, ані Андрієвський. Справді робив для цього В. Винниченко, децю я, А. Макаренко, згадані раніш військові, допомагав П. Дідушок, як наш секретар» [305, с. 27].

Щоб не залишитися осторонь листопадових політичних подій, С. Петлюра в Білій Церкві підписує універсал, де себе іменує Головним отаманом республіканських військ, зазначаючи: «з наказу Директоріату Української Народної Республіки стаю на чолі всього Українського війська як головний його отаман» [224, с. 376]. Цей документ став першим у формуванні образу С. Петлюри як військового вождя та провідника республіканських військ. Долучилося до цього й командування Січових стрільців. Пізніше В. Винниченко зазначав, що «вся верховна, се-б-то реальна, дійсна влада була в руках отаманів і то в штабі Січових Стрільців, з якими С. Петлюра цілком консолідувався й серед яких усякими способами запобігав ласки. Вони вводили стан облоги, вони ставили цензуру, вони забороняли збори» [375, с. 182].

Водночас колективною відозвою Директорія також закликала народ України до збройної боротьби проти гетьмана П. Скоропадського: «Всі чесні громадяне, як українці так і не-українці, повинні разом з нами стати збройною дружньою силою проти ворогів і злочинців народу й тоді всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські установчі збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній українській землі» [375, с. 113–114].

Достеменно не відомо, чия відозва справила більше враження на пересічного українця та європейських політиків, однак саме ім'я С. Петлюри

стало синонімом всеукраїнського антигетьманського повстання. Гасла, поширювані серед війська, віртуальне зростання кількості повстанців та дезінформація про надзвичайні успіхи військ Директорії поступово перетворювали С. Петлюру на народного улюбленця, з іменем якого асоціювалася боротьба з гетьманськими військовими частинами й перемога над режимом П. Скоропадського.

Не було одностайної думки в політичному таборі антигетьманської коаліції щодо майбутнього державного устрою та шляхів суспільно-політичного розвитку України. Це стало найбільшою помилкою українських політиків на цьому етапі Української революції. Після років військово-політичного протистояння, боротьби із зовнішніми ворогами українська справа найбільше потребувала консолідації всіх проукраїнських сил, поступок і компромісів політичних партій, рухів, лідерів [400, с. 364].

Якщо в національному питанні українська демократія стояла на позиціях державної незалежності, то на політичну структуру майбутньої держави українські політичні сили мали різні погляди. Очевидець подій у столиці О. Гольденвейзер резюмував: «Питання державного устрою відродженої Української народної республіки були зовсім не визначені. Зрозуміло було одне: народившись з народного повстання, Директорія повинна була спиратися на народні маси» [267, с. 49]. Інший сучасник тих подій Д. Дорошенко записав: «Фактично кампанія звелася до боротьби за Київ. Провінція була залишена сама собі і в ній скрізь запанувала анархія... яка промощувала шлях большевицьким відділам, що насували з півночі» [459, с. 422].

Однозначною хіба що була позиція лідерів Директорії щодо адміністративного апарату Гетьманату. Очевидець тих подій згадував, що «з перших днів після вступу петлюрівців розпочалися арешти колишніх членів Гетьманського Уряду, спочатку в особі міністрів, потім їх товаришів, а потім черга взагалі дійшла до осіб, які перебували на чолі окремих установ» [263, с. 65]. По суті, відбулося бездумне, нічим не обґрунтоване зруйнування попереднього державного механізму й адміністративних органів влади, які вже

потрохи розпочинали працювати на розбудову держави. Д. Донцов із приводу цього відзначив: «Всіх викидають з посад, хто не є соціалістом. Нічого не розбудовують, рабське малповання большевизму» [271, с. 96].

Одним із перших нормативних актів, прийнятих Директорією, усіх урядовців, призначених за гетьманства П. Скоропадського, було звільнено. 14 січня, постановою Директорії УНР, продубльованою більшістю міністерств, передбачалося нове призначення частини старих державних службовців, яке «може бути тільки по спеціальним докладам відповідних начальників, при умові рекомендації їх громадянськими організаціями чи відомими громадянами» [140, арк. 18 зв]. Міністр народної освіти І. Огієнко по своєму міністерству доповнив урядову постанову: «Хто зі звільнених урядовців бажає працювати, той тимчасово виконує й надалі свої обов'язки і негайно подає прохання про залишення його на посаді, додаючи до прохання рекомендації громадських організацій або відомих громадян» [174, арк. 26].

Голова Директорії В. Винниченко зазначав у телефонограмі, відправленій по усіх губернських і повітових містах: «Влада на місцях як по селах так і по містечках належить органам самоврядування та комісарам народного уряду Директорії. Комісарам наказується твердо, під страхом відповідальності припинити всякі заходи щодо захоплення влади будь-якими групами» [199, арк. 1].

Поступово всі відозви, заклики та гасла, проголошені керівництвом антигетьманського повстання, згасали в безкінечних протиріччях і спорах прибічників соціал-демократії з прибічниками самостійницького шляху розвитку держави. Невдовзі відсутність чіткої політичної платформи й ідеологічної бази для антибільшовицької пропаганди «зіграли дуже злий жарт з українським політичним і військовим керівництвом» [689, с. 83].

Через політичну несумісність поглядів більшості партій – учасників антигетьманського повстання – та розвал старого адміністративного апарату Директорія не змогла відразу поширити свою владу на всі регіони, хоча циркулярно органам місцевої влади повідомлялося, що «касуються всі закони і

розпорядження, видані гетьманським урядом і повертаються назад закони, видані першим республіканським урядом України» [46, арк. 7]. 18 грудня Волинський губернський комісар Ф. Сумневич направив обіжник повітовим комісарам, у якому зазначив, що «усі прикази, закони та розпорядження, видані гетьманським урядом, касуються і підставою для керівництва в якій-небудь справі служити не можуть» [102, арк. 174].

У період невизначеності та боротьби між гетьманськими військами й республіканцями в Житомирі заходами волинської «Громади» створено Українську національну раду Волині в складі Є. Чирановського, Х. Озеріва, Л. Мишуги [631, с. 311], яка до утвердження влади Директорії в губернії, перебрала на себе владу в краї.

У перший місяць діяльності Директорії в Києві виявився брак не лише в адміністративно-чиновницьких кадрах, а й у досвідчених військових спеціалістах, насамперед генеральського та офіцерського складу.

Про брак досвіду, стратегічного мислення й уміння аналізувати розвіддані та диспозицію військ свідчить хоча би нарада 19 грудня 1918 р. при Головному отаманові в Києві для затвердження нової військової доктрини Директорії. Серед присутніх були відомі на той час військові командири П. Болбочан, В. Оскілко, О. Осецький, О. Шаповал, В. Тютюнник. Неправдива інформація про те, що радянська Росія переживає кризу через внутрішню громадянську війну й не може становити військової загрози для Директорії, вплинула на визначення основних напрямів військової стратегії держави.

Помилки в оцінці реальної військово-політичної ситуації в регіонах були викликані своєрідним заспокоєнням, яке мало місце серед прихильників С. Петлюри після взяття під контроль столиці, більшої частини Лівобережжя та значних територій Правобережжя. Згодом, оцінюючи військово-політичний потенціал своїх соратників з антигетьманської боротьби, В. Винниченко зазначив, що «це була група молодих, енергійних, до фанатизму й екстазу пройнятих національним чуттям людей. Уся вага військових операцій проти

гетьманщини лягла на їхні плечі й через те вони вважали себе визволителями України» [375, с. 182].

У зв'язку з тим, що станом на середину грудня 1918 р. польські війська, користуючись політичною боротьбою в Україні та виведенням німецьких і австро-угорських військ із західноукраїнських територій, захопили Холмщину, Підляшшя та західні повіти Волині, більшістю голосів члени наради вирішили, що головні військові сили потрібно спрямувати до західних кордонів. С. Петлюра вважав, що об'єднані армії УНР і ЗУНР зуміють вигнати польську армію зі Львова, Перемишля, Волині та Холмщини [652, с. 218–219].

Починаючи ще з осені 1918 р., напруга на західних кордонах держави наростала. На теренах західноволинських земель поступово розгорявся українсько-польський національно-політичний конфлікт. Волинь, заселена етнічно змішаним населенням, була втягнута в боротьбу польських землевласників (за активної підтримки польських органів влади й військових загонів) проти волинської людності.

Спочатку це був локальний польсько-західноукраїнський конфлікт [505, с. 80], який невдовзі переріс у військове протистояння. Протягом грудня 1918 р. – січня 1919 р. західні повіти Волині намагалися самотужки захищатися від нападів поляків. На початку січня на військовій нараді в Торчині, де перебували бійці Ямпільського й Кременецького полків, Володимир-Волинського куреня, вирішено звільнити від поляків м. Володимир-Волинський, не чекаючи на вказівки зі штабу української армії. На ранок 7 січня місто, у якому перебували піхотний полк і польський загін під командою капітана Яворського, було зайняте Володимир-Волинським куренем курінного Туші [716, с. 21]. Через три дні капітан Яворський, отримавши підмогу з Польщі, відвоював в українців Володимир-Волинський.

Українсько-польський міжетнічний конфлікт, який наростав на теренах Волині, Холмщини та Підляшшя, не залишився поза увагою керівництва Української Держави. На початку січня 1919 р. польському уряду скеровано ноту протесту, у якій «звернено увагу польської сторони на непоодинокі

випадки знущань з цивільної української людності – реквізиції, грабунки, побиття, тощо, які мали місце на Холмщині й Підляшші, а також у Вінниці, Ковелі, Володимирі-Волинському» [409, с. 311]. Польська сторона вирішила для себе за краще в подібних випадках відмовчуватися.

Однак в перші місяці свого існування Директорія здійснювала інтенсивний пошук союзників. Після повідомлень про антигетьманське повстання в європейських засобах масової інформації передбачалося налагодити зв'язки з країнами Антанти, насамперед із Францією. Уважалося, що висадка французького десанту перешкодить поширенню антигромадських та обмежених національних елементів, які штовхають Україну у вир анархії [754, с. 238]. Паралельно до подій в Україні придивлялися США. Майор Генерального штабу США Л. Мартін дав досить високу оцінку державницькому потенціалу С. Петлюри та уряду Директорії: «Розглядаю Петлюру на Волині та Голубовича в Галичині з їхніми міністрами як здатних керувати країною» [740, с. 451]. США розглядали можливість підтримки Української держави. Однак лютому 1919 р. домовленості С. Петлюри з французами відклали розв'язання цього питання.

Натомість командування українських військ на помічало, що всередині країни поширюється більшовицький рух, який підігривається радянською Росією. Уже 11 листопада керівництвом РСФРР прийнято рішення про допомогу трудящим України в боротьбі проти гетьмана П. Скоропадського, 28 листопада поблизу російсько-українського кордону створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі із Ф. Сергєєвим (Артемом), а 30 листопада – Революційну військову раду під командуванням В. Антонова-Овсієнка [672, с. 585]. Уже наприкінці листопада 1918 р. партизанські загони, які перебували під командуванням більшовиків, захопили містечко Новгород-Сіверський, мотивуючи це боротьбою проти гетьмана П. Скоропадського [652, с. 218]. Місцеві більшовики зуміли захопити Чуднів, П'ятки, Троянов, Сингурів, Овруч, наблизилися до Житомира [607, с. 132].

3 грудня більшовики м. Дубровиця Рівненського повіту провели партійну конференцію, на якій обрали революційний комітет на чолі із С. Лясковцем та прийняли рішення про початок повстання в містечку та повіті. 4 грудня за нейтралітету місцевого німецького гарнізону повстанці захопили приміщення місцевої Державної варти, телеграф, інші важливі адміністративні будівлі. У наступні кілька днів захоплено навколишні села. Завоювання міст Дубровиці та Сарн, дало змогу більшовикам контролювати частину північної Волині, проголосивши там Дубровицьку радянську республіку [607, с. 135] (Пригоринську совітську республіку) [381, с. 122]. Під керівництвом місцевого осередку РСДРП(б) місцеві партизанські загони об'єднано в 1-й Дубровицький комуністичний повстанський полк, командиром якого обрано М. Ляковця, комісаром – О. Садовського [464, с. 188].

10 грудня 1918 р. віддані Директорії війська звільнили м. Овруч [766, с. 40] та навколишні населені пункти. Однак у другій половині грудня із допомогою більшовицьких військ владу рад робітничих, селянських і солдатських депутатів встановлено майже у всьому Овруцькому повіті Волинської губернії, про що Я. Свердлову 20 грудня 1918 р. доповідав Д. Мануїльський [607, с. 123].

Війська Директорії, очолювані отаманом В. Оскілком, зуміли в стислий термін відновити в зайнятому більшовицькими військами регіоні українську владу. Більшовицькі повстанці змушені були залишити територію Волинської губернії та перейти в Білорусь, де радянська 17-та дивізія вела бойові дії за ст. Лунінець.

До кінця 1918 р. основу військ Директорії УНР становили стихійно утворені в ході антигетьманського повстання іррегулярні формування, які важко піддавалися управлінню [702, с. 31] через різноманітну політичну орієнтацію, низький ступінь бойової підготовки та незадовільний стан військової дисципліни. Стихійне виникнення військових загонів негативно впливало як на боєздатність української армії, так і на загальний психологічний стан війська. Після оголошеної 27 листопада 1918 р. мобілізації [543, с. 109] до

складу української армії потрапила значна кількість особового складу повстанських загонів зі слабкою військовою дисципліною на чолі з харизматичними лідерами – отаманами, які, проте, були погано обізнані з військовою справою. Наказом Директорії про мобілізацію передбачено «в мобілізованих частинах з першого дня проводити найінтенсивнішу військову муштру» [224, с. 386].

Тому згідно з розпорядженням Головного отамана започатковано реорганізацію війська, щоб скасувати дрібні частини та з'єднати їх у полки, а полки – в окремі групи дивізій у складі трьох піших, одного кінного й одного гарматного полків. Цей документ став наслідком усвідомлення Головним отаманом помилковості попереднього «отаманського принципу» побудови українського війська та переходу до регулярної, боєздатної, вишколеної, ідейно налаштованої армії [535, с. 16].

Паралельно вживалися заходи з підвищення боєздатності української армії, удосконалювалася її організаційна структура, робилися спроби підвищити військову дисципліну, здійснювалися заходи із підняття національної самосвідомості вояків і старшин, запроваджувалась у вжиток національна мова. У наказі Головнокомандувача українського війська від 7 січня 1919 р. констатовано, що «як наслідок ганебної пам'яті Гетьманщини до цього часу бувають випадки, що де-хто, з так званого несвідомого елемента, звертається до військових установ на російській мові» [12, арк. 13]. Згодом українська мова як державна стала обов'язковою до вжитку в армії, на флоті, в усіх урядових і громадських установах [29, арк. 2].

4 січня 1919 р. затверджено систему військових навчальних закладів [593, с. 12]. Вона передбачала створення центральних інструкторських та юнацьких старшинських шкіл; старшинських і підстаршинських шкіл при військах. Принагідно зазначимо, що із юнацьких старшинських шкіл фактично діяли лише дві – Житомирська та Кам'янець-Подільська, – які у 1920 р. були об'єднані в одну – Кам'янець-Подільську.

Уже на початок січня 1919 р., за наближеними даними, війська Директорії УНР на території Волинської губернії розташувалися на українсько-польському фронті (Володимир-Волинська й Ковельська групи) та українсько-російському (Сарненська й Коростенська групи) [292, с. 134–135] (додаток Ж).

У резерві на території Волинської губернії перебували: Житомирський, Левковський, Чорнобильський і Кутузовський полки; Житомирська юнацька військова школа (м. Житомир), 17-та піша дивізія (м. Коростень), 52-й Збаразький, 53-й Холмський, 54-й Український полки (м. Рівне), Луцький, Волинський, Берестейський полки (м. Луцьк) [292, с. 135].

Директорія та уряд УНР (Рада народних міністрів), який утворено 26 грудня 1918 р., до кінця поточного року загалом визначились із соціальними та політичними пріоритетами. Більшість із них викладено в Декларації Директорії УНР від 26 грудня 1918 р. Зокрема, у ній зазначалося, що «соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту, й усі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки» [375, с. 176]. Для систематизації документообігу, покладеного на Генеральне писарство Ради народних міністрів, видано кілька розпоряджень, якими роз'яснювалися правила роботи з документами різних урядових інституцій [158, арк. 14 зв–15].

Щодо місцевих органів влади, то в тій же декларації зафіксовано таке: «Цензові думи та земства, поставлені гетьманським урядом, скасовано й відновлено демократичні, вироблені всенароднім голосуванням органи місцевого самоврядування» [375, с. 168].

22 грудня 1918 р. до Луцька прибув невеликий загін війська республіканців [463]. Після недовгих переговорів луцький гарнізон перейшов на сторону С. Петлюри. Того ж дня Луцька міська дума підтримала Директорію УНР, визнавши її органом вищої державної влади в Україні. У резолюції з цього приводу зазначалося: «Вітати Директорію Української Народної

Республіки і побажати їй дальшої успішної роботи щодо зміцнення свободи та порядку на землі українській» [489, с. 79].

28 грудня 1918 р. волинський повітовий комісар направив у Луцьку міську управу звернення, де зазначив: «З приводу встановлення на Україні республіканської влади та згідно наказу коменданта міста Луцька, пропоную негайно здати все майно, справи і т. і. тому складу міської управи, який був обраний на підставі закону булого Тимчасового Російського Уряду виданого у 1917 р. Увесь склад управи, призначений гетьманською владою від виконання своїх обов'язків звільняються» [104, арк. 80].

Місцева влада Директорії УНР намагалася дистанціюватися від попередньої гетьманської. Це стосувалося більшості місцевих справ і виявів українськості. Так, 1 січня 1919 р. Волинський губернський комісар розіслав обіжник, де наголошувалося, що «всі папери, що мають надалі висилатися з місцевих установ Міністерства і, взагалі, все діловодство повинно проводитися на дійсно українській мові, на українській же мові мають бути зроблені на всіх помешканнях і службах всі таблиці, написи» [102, арк. 190].

Загалом населення Волинської губернії підтримало встановлення демократичного режиму. Влада Директорії до кінця 1918 р. була поширена в Житомирі, Рівному, Луцьку, Сарнах, Дубні й інших населених пунктах. Щоб залучитися підтримкою місцевих жителів та озвучити свої державницькі плани й соціальні програми, скликалися з'їзди та зібрання різних рівнів.

Владу Директорії УНР на території Волинської губернії уособлював, нею призначений повітовий комісар Ф. Сумневич. Виконавча влада зосереджувалася в руках Волинської ради Українського національного союзу, до складу якого увійшли представники 19 партій і громадських організацій.

29 грудня 1918 р. відбувся повітовий з'їзд у Рівному. Попри більшовицьку пропаганду, він прийняв резолюцію про підтримку діяльності уряду Директорії УНР. Близько 300 делегатів з'їзду висловилися за скликання Всеукраїнського трудового конгресу, на якому потрібно було сформулювати

демократичну законодавчу владу за участю всіх прошарків українського населення [421, с. 54–55].

Дещо іншою була ситуація в губернському місті. Наприкінці 1918 р. в Житомирі сконцентрувалася значна частина військових, які поверталися з фронтів Першої світової війни по своїх домівках. Сприймавши більшовицьку агітацію та соціальні гасла як панацею від усіх негараздів, вони підбурювали місцеве населення проти проголошеної в місті влади Директорії. 30–31 грудня 1918 р. в процесі роботи повітового з'їзду перемогла більшовицька позиція. Її підтримали три полки міського гарнізону, силами якого організовано антиукраїнські дії Житомирської ради робітничих, селянських і солдатських депутатів.

5 січня Житомирська рада робітничих, селянських та солдатських депутатів звернулася до населення Волинської губернії з маніфестом, яким проголосила відновлення радянської влади на Волині [607, с. 136]. Однак уже 7 січня 1919 р. владу Директорії УНР у місті й повіті відновлено [766, с. 40]. Більшовицькі загони змушені були відступити на північ губернії.

Протистояння прибічників Директорії та радянської Росії на Волині все більше поглиблювалося. Запеклі бойові дії між більшовицькими й українськими військами розгорнулися в північній частині Волині в районі Сарн, Дубровиці, Коростеня. Західна армія червоної армії (близько 7 тис. багнетів), наступаючи на Коростень і Сарни, зробила спробу розірвати Північний фронт Директорії, зайти в тил військам Директорії та відрізати Київ від Правобережжя [652, с. 222].

В Овруцькому й сусідньому Мозирському повітах поширювалися більшовицькі настрої, зростала кількість озброєних загонів, які іменували себе більшовиками. Часто-густо їх кількість зростала насильно: «Нарід тероризований розбійниками примушує приєднуватися до шайки. Багато тікають в Овруч. Шайка з кожним днем збільшується. Розташовується по селах по 10–15 чол.» [156, арк. 25]. Паралельно в місті й серед війська проводиться «чорносотенна агітація, щоб підняти різню жидів» [61, арк. 3]. Місцевий

повітовий комісар повідомляв, що, незважаючи на те, що в Овручі стоїть українська залога «всі околиці наповнені большевицькою агітацією і невеличкими бандами. Вербують козаків, платня по 800 карб. у місяць» [156, арк. 32]. У Житомирському й інших волинських повітах місцеві селяни почали формувати власні озброєні загони для самооборони та «боротьби з розбійничими шайками» [157, арк. 100].

За вказівкою з Москви, загони дубровицьких та овруцьких повстанців реорганізовано в регулярні радянські військові частини. Так, 1-й Дубровицький полк переформовано у 21-й Волинський український радянський полк та включено до складу військ Українського фронту. Командиром полку призначено Мазуренка, а начальником штабу – Лясковця [607, с. 137]. 20 січня на допомогу більшовицьким частинам на Волинське Полісся прибули частини 17-ї дивізії Західного фронту. Більшовики захопили Овруч, Коростень, Сарни, під загрозою опинилися Житомир, Луцьк, Рівне, Шепетівка [650, с. 163].

І для становлення, і для відстоювання попередніх республіканських завоювань видався складним початок 1919 р. Директорії УНР не вдалося уникнути війни на два фронти, українська дипломатія не змогла знайти військово-політичних союзників із-посеред європейських країн, внутрішні політичні протиріччя та економічні негаразди не дозволяли українській владі сконсолідувати місцеве населення в боротьбі за ідеали української державності.

8 січня 1919 р. Директорія УНР затвердила закон про землю, яким скасовувалося право приватної власності на землю, ліси та надра, закріплювався їх перехід у відання держави. Обіцявся наділ землею вояків української армії. У найближчий час невиконання державою положень цього закону вплинуло на небажання селян зголошуватися до лав війська.

Під контроль державних органів узято сплату контрибуції за фільварки, живий і неживий інвентар, за утримання худоби. Так, Кременецька повітова управа 14 березня 1919 р. звітувалася перед Кременецьким повітовим комісаром про сплату контрибуції 12 селами повіту [185, арк. 5]. Земельні

управи замінили за своїми функціями роботу земельних комісій доби Гетьманату «Українська держава».

Дня 18 січня у Віснику Державних законів УНР опубліковано закон від 4 січня, у якому з-поміж іншого зафіксовано: «Міських голів та членів міських управ, що їх призначено на ці посади бувшим Гетьманським урядом зважити звільненими з дня затвердження цього закону» [104, арк. 133 зв].

На заході країни нечисленні військові формування Директорії вели війну з польськими військами, які, завваживши на неспроможність в отриманні належної відсічі, розпочали активні військові дії. Польсько-український фронт у січні 1919 р. проходив через територію західних повітів Волинської губернії по лінії р. Прип'ять – Ковель – Володимир-Волинський – Порицьк (тепер – с. Павлівка Іваничівського району Волинської області) – Сокаль [510]. По обидва боки окопів перебували противники, кожен із яких уважав волинську землю своєю територією.

С. Петлюра, для встановлення контролю над повітами Західної Волині, Холмщини та Підляшшя, розпочав формування органів військової влади на всіх українських етнічних територіях, нерідко підміняючи ними функції місцевих адміністративних органів: «На провінції, не кажучи вже про лівий беріг, також уся влада й політика була в руках військових комендантів, або самодержавних комісарів, або, ще гірше, в руках отаманів, що вели військові операції» [375, с. 183].

5 січня 1919 р. наказом Головної команди передбачалося «сформувати для повітів Холмського (з Влодавським), Замостського (з частинами Томашівського і Грубешівського), Більського, Володимир-Волинського, Ковельського, Брестського, Кобринського управління повітових військових начальників» [8, арк. 60] із призначенням у Холм полковника Гавемана, у Володимир-Волинський – полковника Тюменєва [8, арк. 61].

Позиція Директорії УНР після розпаду гетьманських збройних сил і невизначеності керівництва держави щодо долі українського війська значно ускладнились. У середині січня, коли повстало питання про кількісний склад

українського республіканського війська, то ситуація виявилася дуже невтішною. За інформацією, яку підготував військовий міністр О. Греков, виходило, що Директорія могла розраховувати на 21 тис. бійців, з яких на Чернігівському напрямі зосереджено 4900 військових, на Полтавському – 4400 осіб, Кременчуцькому – 4100 осіб, у Києві – 7700 бійців [375, с. 245]. На Волині й Поділлі кількість військ Директорії складала заледве 4000 багнетів. Усього збройні сили Директорії на початок війни з радянською Росією склалися приблизно з 25 тис. бійців, що, порівняно з періодом антигетьманського повстання, складало лише третину війська.

Покращенню ситуації не допомогли навіть оголошені мобілізаційні заходи. Волиняни призовного віку вкрай неохоче відгукувалися на ці заклики. Спостерігалася тенденція до зменшення кількості мобілізованих чоловіків зі сходу на захід країни. У Луцькому повіті з 10 січня до 23 лютого 1919 р. на призовний пункт не прийшов жоден чоловік [607, с. 138]. Начальник Рівненської міліції в лютому 1919 р. констатував: «Не дивлячись на своєчасне повідомлення про зазначений набір новобранців з волостей повіту і особливо з самого міста Рівного на призначені дні не являються, чим надалі гальмується робота Військових Управ» [172, арк. 89]. Спрацювали, імовірно, два фактори: близькість до недавнього театру бойових дій та мізерна населеність регіону чоловіками від 18 до 45 років.

Директорія УНР під загрозою втрати незалежності розпочала пошуки заходів посилення своєї влади. За підписом її Голови В. Винниченка в повіті направлено телеграму, де зазначалося: «Влада на місцях як по селах так і по містечках належить органам народного самоврядування та комісарам народного уряду Директорії. Комісарам наказується твердо, під страхом відповідальності припинити всякі заходи щодо захоплення влади будь-якими групами. Всіх хто буде кликати до грабунків, розбоїв, до нищення не народного добра, якими є панські економії, цукроварні і так далі, то таких арештовувати і віддавати до суду республіки. Грабіжників, погромників карати військовим судом» [199, арк. 1–2].

У лютому 1919 р. волинянин отаман О. Осецький також звернувся до своїх земляків із відозвою, де були й такі слова: «Вся земля ваша, треба тільки поділити та на ній працювати. На словах воно виходить гаразд, а як до діла, то одну половину нашої землі займають ляхи, а другу москалі. Як не звільнимо до посіву нашу землю від чужинців не буде нам нічого ділити, не буде на чому орати» [200, арк. 2–2 зв].

Місцеві чиновники скаржилися на збільшення кількості озброєних загонів і поширення отаманщини. У руках виборних отаманів напівпартизанських загонів зосередилася реальна влада на місцях. Така ситуація призводила до того, що отаманщина руйнувала державну структуру УНР [523, с. 139]. 20 лютого 1919 р. волинський губернський комісар Ф. Сумневич у телеграмі Головному отаману С. Петлюрі просив допомоги для «виведення або роззброєння самочинних деморалізованих військових частин під керівництвом бандітствующих отаманів: в Заславі Біденка і Золотаренка, Овручі Козир-Зірка, Староконстянтинів Найденко і інші» [157, арк. 197]. У губернському місті та навколишніх населених пунктах місцеве духовенство проводило агітацію проти Директорії, розповсюджуючи «брехливі чутки у зв'язку із звільненням архієрея Антонія Євлогія» [197, арк. 25].

Складна політична ситуація, у якій опинилася Директорія, змусила її керівництво зайнятися формуванням національно-свідомих військових частин, упорядкувати українські фронти. Зокрема, на території Волинської губернії зосереджувалася група отамана В. Оскілка, яка складалася з трьох дивізій дислокованих у районі Коростень – Сарни – Володимир-Волинський. Штаб Дієвої армії УНР, оцінюючи становище України, яка з усіх боків була оточена ворогами, наприкінці грудня 1918 р. створив окремі фронти. Волинь у той момент входила до юрисдикції Північно-Правобережної армійської групи під команду отамана В. Оскілка.

Із загостренням ситуації на фронтах, керівництво всіма військовими справами передано С. Петлюрі. Волинська губернія ввійшла до зони дії Правобережного фронту. Наказом № 22 Головного командування військами

УНР від 1 січня 1919 р. військові частини, які перебували на території Волині й Поділля, перейшли в розпорядження О. Шаповала [11, арк. 13].

У січні 1919 р. Осадний корпус січових стрільців прибув до Житомира та був переданий у розпорядження отамана В. Оскілка. Спочатку його використано для боротьби з більшовиками під Овручем й Сарнами, розділивши підрозділи січовиків на дві частини. 20 січня Осадний корпус січових стрільців розпочав військову операцію у напрямку Дубровиці. 24 січня містечко було відбите в радянських військ [71, арк. 9].

19 січня частина українського війська, яка передислоковувалася зі східних територій держави, зосередилася на станції Коростень-Подільський та в самому місті. Полковник А. Пузицький, за наказом командувача Північної групи отамана В. Оскілка, перейняв команду над цими розрізненими частинами, серед яких були 1-й, 2-й полки Сірої дивізії, 55-й піший полк Народного визволення, полк імені С. Наливайка, Буковинський стрілецький курінь ім. І. Франка, Чорноморський стрілецький курінь, Запорізька кінна сотня, «Чорний курінь смерті» отамана Гуцола, Звягельська гарматна бригада інші невеликі підрозділи [633, с. 83]. Останні три названі частини мало були схожими на боєздатне військо. Тому 27 січня під час наступу на м. Овруч полковник А. Пузицький використовував лише перевірені полки Сірої дивізії.

Проведена реорганізація Коростенської групи військ привела до кадрових перестановок. Так, командиром 1-го Сірого полку став поручник Костик, 4-го Сірого полку – поручник Овчаренко, начальником штабу групи призначено полкового ад'ютанта 1-го Сірого полку, хорунжого Проходу [293, с. 97].

Уже після захоплення Овруча окремі частини Коростенської групи почали просити командування про відправку їх у тил на відпочинок. 29 січня з такою вимогою до полковника А. Пузицького звернулися представники куреня імені С. Наливайка, у якому перед тим побували більшовицькі агітатори. Щоб не створювати негативного прецеденту, вирішено Наливайківський курінь відправити в Рівне у розпорядження штабу фронту. 30–31 січня 1919 р. в

розпорядження штабу фронту відправлено Галицький полк імені отамана Оскілка, Пінський курінь, 55-й піший полк Народного визволення.

Для боротьби проти поляків на території Західної Волині 21 січня 1919 р. кинуто Володимир-Волинську й Ковельську групи [747, с. 207]. Визволивши Володимир-Волинський та Турійськ, українське військо розвинуло наступ у напрямку Грубешів – Замостя – Холм. У цій складній ситуації опосередковано полякам допомогли більшовицькі війська під командуванням О. Ленговського й І. Локатоша, які завдали удару в районі Сарн і Ковеля. Змушені вести бойові дії на два фронти, війська отамана В. Оскілка відступили до Каменя-Каширського [749, с. 167].

В умовах наближення відкритого українсько-більшовицького військового протистояння Директорія зробила ще одну спробу надати легітимності своєму правлінню, скликавши представницький орган – Трудовий конгрес. 5 січня прийнято Інструкцію з виборів делегатів цього форуму. Їх передбачалося провести за трьома куріями – серед селян, робітників і трудової інтелігенції. За інструкцією від Волинської губернії мало бути обрано 60 осіб (46 – від селян, 10 – від робітників та чотири – від трудової інтелігенції) [119, арк. 3].

Щодо окремих курій, то вибори уповноважених на губернські з'їзди для обрання делегатів на Трудовий конгрес здійснювалися за встановленим виборчою комісією графіком. Так, обрання уповноважених від трудової інтелігенції Луцька мало пройти 19 січня 1919 р. на двох виборчих дільницях у приміщеннях: міської управи (учителі, фармацевти, фельдшери, лікарі, службовці приватних і громадських установ) та Луцької гімназії (службовці урядових установ) [119, арк. 16].

Насправді обставини не давали змоги провести відкриті вибори до Трудового конгресу й забезпечити закладене в інструкції процентне співвідношення делегатів між соціальними групами. Окрім того, виборча кампанія, по суті, була зірвана військово-політичними подіями, які охопили всі без винятку регіони України. Так, на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії, процесу виборів перешкождали військові дії польських загонів на

заході губернії, більшовицьких загонів – на півночі та погроми, які охопили центральну частину губернії, у тому числі й найбільші міста.

На момент відкриття Трудового конгресу українського народу 23 січня 1919 р. в Києві зібралося близько 400 делегатів [473, с. 882], які мали визначити політичний курс Української держави на найближчу перспективу. Однак через наступ більшовицьких військ на Київ делегати прийняли рішення про тимчасову передачу влади в державі та її оборони Директорії УНР [34, арк. 1]. У Законі «Про форму української влади», прийнятому форумом, відображено прагнення до добросусідських відносин з усіма державами-сусідами, але «він не потерпить, щоб яка б не було держава наклала збройною силою свою волю українському народові» [164, арк. 4].

Результати роботи Трудового конгресу в більшості українських політичних сил викликали розчарування, адже не відбулося консолідації українського народу навколо ідеї побудови самостійної Української держави, на яку сподівалися організатори форуму.

Водночас потрібно зауважити, що найбільші територіальні втрати Директорія УНР, насамперед, понесла на Лівобережжі. Протягом тривалого часу наркомуні закордонних справ РСФРР Г. Чичеріну вдавалося переконувати Директорію, що радянська Росія ставиться до України та її державних органів, якщо не по-братерському, то, принаймні, по-добросусідському. Російський уряд робив усе, аби складалося враження, що бойові дії проти військ Директорії ведуть війська українського радянського уряду.

Лише 16 січня 1919 р., коли було захоплено Чернігів, Харків, Полтаву та інші міста Лівобережжя, Голова Директорії УНР В. Винниченко офіційно оголосив війну радянській Росії. Цього ж дня відбулася розширена нарада, у роботі якої взяли участь усі члени Директорії, члени уряду, представники УПСР, УСДРП, УПСС, Селянської спілки й Січових стрільців [672, с. 596]. Головне питання, яке виносилося на обговорення, стосувалося подальшого шляху розвитку Української Держави. Рішення наради про те, що стратегія розвитку держави залишається незмінною, отримане в результаті палких

дебатів, дає підставу стверджувати, що між учасниками тогочасного політичного керівництва країною не було єдиної думки щодо конкретних кроків розвитку.

У північних повітах Волинської губернії, як і в більшості регіонів Української Держави, почала ширитися отаманщина. Практично самостійно діяв «Чорний курінь смерті» отамана Гуцола в кількості 500 вояків, які ухилялися від сутичок із більшовицькими загонами, однак спустошували навколишні до Коростеня населені пункти [452, с. 50]. Сам отаман, хоча номінально підпорядковувався командуванню Сірої дивізії, рідко визнавав зверхність Головного отамана. Не залучався до боротьби проти більшовиків і 2-й піший полк ім. В. Винниченка (1220 багнетів), командир якого, отаман Гришко, виступав за підтримку соціалістичної революції в краї.

Складна військово-політична ситуація, соціально-економічний занепад українських земель і відсутність надійного союзника в боротьбі із зовнішніми ворогами активізували переговори про об'єднання території Директорії УНР і західноукраїнських земель ЗУНР. Домовленості між українськими урядами привели до об'єднання обох держав, хоча процес узгодження позицій тривав майже два місяці (із 1 грудня 1918 р. підписанням «Передвступного договору між УНР й ЗУНР» до 22 січня 1919 р. оголошенням Універсалу Директорії).

Попри те, що в Універсалі Директорії УНР від 22 січня 1919 р. зазначено: «Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду» [233, с. 107], сторони не виробили єдиної стратегії ведення бойових дій та протистояння зовнішнім ворогам, державницької внутрішньої й зовнішньополітичної позицій, не було однастайності й у поглядах на перспективи державно-національного будівництва.

Директорія, усвідомлюючи, що вона втрачає підтримку на місцях, запровадила нові засади функціонування органів місцевої влади. Повноваження місцевого управління покладалися на представників Ради народних міністрів

під контролем губернських і повітових трудових рад, які пропорційно обиралися з представників селян та робітників [708, с. 154].

Посилення суспільної активності місцевих жителів змусило керівників держави залучати на свій бік більше населення міст і сіл. Однак місцеві органи Директорії так і не спромоглися знайти дієву протидію більшовицькій агітації. У більшості населених пунктів Волині не виконувалося навіть елементарних вимог нової влади, як-от розпорядження Директорії УНР про запровадження у всіх навчальних закладах по святкових і вихідних днях читання доповідей для населення про сучасний політичний стан в Україні, «про заведення нового ладу і форму правління» [174, арк. 27].

2 лютого 1919 р. Директорія УНР змушена була залишити Київ і вирушити до Вінниці. Увечері 4 лютого військам Директорії, які залишилися в Києві, віддано наказ відступити зі столиці та створити оборонну лінію за 20 км від неї на захід для захисту шляху з Києва на Житомир і Коростень [652, с. 237].

Відтак, 12 лютого командування операціями в районі Коростеня перейшло до штабу Північної групи Східного фронту, який прибув разом з Осадним корпусом січових стрільців. Частинам Сірої дивізії наказано відбути до Житомира для відпочинку та поповнення особового складу.

17 лютого 1919 р. Сіра дивізія прибула з Коростеня, де здала позиції Осадному корпусу січових стрільців полковника Є. Коновальця, до Житомира. Однак за кілька днів, не отримавши поповнення та не провівши реорганізацію, змушена була висовуватися знову в район Коростеня, де більшовики повели масований наступ. Наступні кілька днів показали бездарність командування дивізією отамана Палія.

Стихійно зібрані збори старшин Сірої дивізії, прийняли рішення про зміну командування формування. Новим комдивом став підполковник Абаза, начальником штабу залишився сотник Морозевич [452, с. 57]. Через наклеп командувача Залізничною дивізією отамана Вовка та дії старшини Сіру дивізію заледве не було розформовано. Головний отаман вирішив відправити цю військову частину на українсько-польський фронт [294, с. 322].

Щодо Осадного корпусу січових стрільців, то наприкінці лютого – на початку березня в межах Волинської губернії перебували: 4-й піший полк під командуванням Р. Сушка, який спочатку обороняв Коростень, а згодом підступив до Житомира; 2-й піший полк у складі групи отамана В. Оскілка вів бої проти більшовиків під Коростенем та Олевськом [490, с. 183]. Наприкінці лютого, коли більшовики підступили до губернського міста, Житомирська військово-юнацька школа (начальник – полковник В. Петрів) припинила навчання й у складі Волинської групи військ виступила на фронт [661, с. 124]. Бойовий склад школи тоді складав 240 юнаків і 18 старшин на чолі з начальником школи [696, с. 182].

У лютому 1919 р. в українських військах почали діяти розвідувальні групи. Серед найбільш дієвих були групи Рогульського (Київ), Сушка (Коростень – Сарни), Чмоли (Фастів), Оскілка (Рівне – Сарни) [665, с. 137].

Спроби налагодити антибільшовицьку військову співпрацю та домогтися визнання країнами Антанти, насамперед Францією, серед керівництва якої були сильними правочентристські настрої, стали формальною причиною для демаршу українських соціал-демократів: виходу з членів Директорії В. Винниченка та відкликання з уряду членів цієї партії. С. Петлюра 11 лютого направив до ЦК УСДРП заяву, якою повідомляв про тимчасове припинення свого членства в партії. Для останнього відкривалися перспективи фактичного одноосібного лідерства й лідерства наближених до нього політиків.

Територію Волині поступово почали займати більшовицькі війська. 13 березня 1919 р. Перша Українська радянська дивізія під командуванням М. Щорса захопила м. Житомир [766, с. 39] і поширила свою владу на захід від нього на кілька десятків кілометрів. Окрім того, більшовики захопили значну територію Північної Волині, у тому числі й міста Коростеня та Сарн. Такими діями червоні війська розбили український фронт на дві частин, із яких північна (лівофлангова) проходила через територію Волинської губернії по лінії Житомир – Коростень – Сарни.

Попри задекларовані Директорією соціально-економічні зміни й повернення до економічної політики УЦР, становище волинського населення погіршувалося. Навесні 1919 р. у Кременецькому, Володимир-Волинському, Луцькому, Дубенському повітах сільське населення перебувало на межі виживання. Лихоліття Першої світової війни, яке завдало непоправної шкоди сільським господарствам дрібного та середнього статку, ускладнилося відсутністю державної програми підтримки селянина. Тут було знищено більше 20 тис. селянських господарств. Багато жителів сіл Волині мігрували у південно-східному напрямку, вважаючи, що там безпечніше та спокійніше.

Відсутність умов для ведення сільського господарства й перенасиченість Волинської губернії військовими підрозділами ворогуючих сторін призвели до загострення продовольчого питання в регіоні. Погіршували становище різноманітні повинності. 3 березня законом про хлібну повинність установлювалися норми хлібоздачі: для селян, які мали три десятини землі, – 20 фунтів, чотири десятини – один пуд, п'ять десятин – два пуди й т. д. Таке рішення покращило на деякий час постачання армії УНР, але загалом налаштовувало місцеве населення проти Директорії. В окремих селах доходило до сутичок між селянами та представниками ревізійних комісій.

У другій половині березня 1919 р., з огляду на пасивність поляків у бойових діях на Волині, перегруповані війська Директорії розпочали наступ з околиць Рівного на Сарни й у напрямках Коростеня та Житомира [547, с. 460]. Своєчасна передислокація українських військ дала змогу звільнити від більшовицьких військ Сарни (17 березня), Коростень (17 березня), Житомир (21 березня) та відкинути їх до станції Бородянка (була зайнята українськими військами 23 березня).

Проте вже 26 березня 1919 р. польське військо розбило Ковельську групу армії УНР у складі Пінського, Ковельського, Коростишівського полків і Кальницького куреня, перейшло р. Стохід, захопило Переспу й продовжило наступ на Колки та Торчин [293, с. 110]. Сіра дивізія, яке перебувала в межах Луцького повіту, зуміла стабілізувати фронт та відкинути поляків на р. Стохід.

Отже, Директорії УНР у перші місяці своєї діяльності не вдалося поширити й закріпити владу в більшості українських губерній. Так, на території Волині гостро відчувалася розбалансованість роботи місцевих органів влади та наростання конфліктів: міжнаціонального українсько-польського в західноволинських повітах та соціального більшовицько-українського в північних повітах Волинської губернії.

6.2. Волинь в умовах державної політичної кризи та українсько-польського протистояння

Політична криза в Україні, яка загострювалася через розбіжності в поглядах на більшість суспільно-політичних питань становлення держави як членів Директорії, так і тих політичних сил, які вони представляли, негативно відобразилася на становищі населення всіх без винятку адміністративно-територіальних одиниць УНР. Не стало винятком і населення Волинської губернії. Ситуація в цьому регіоні ускладнювалася тим, що тут зосереджено значний військовий потенціал відразу кількох європейських країн. На фоні тристоронньої зовнішньої військової агресії та внутрідержавної політичної нестабільності територія Волині стала об'єктом зазіхань держав-сусідів, насамперед поляків.

Позиції Української й Польської держав на рубежі 20-х років ХХ ст. визначалися як загальною зовнішньополітичною нестабільністю в Східній Європі, так і протистоянням внутрішніх політичних сил у боротьбі за владу у своїх державах. На кінець 1918 р. межі обох держав-сусідів визначалися лінією фронту Ковель – Володимир-Волинський – Порицьк – Сокаль [510] та міграцією місцевого населення по обидва його боки.

Внутрішньополітична ситуація в Українській і Польській державах визначалася міжпартійною боротьбою. Зокрема, польські ендеки, сподіваючись на відновлення колишньої могутності Речі Посполитої в межах існування держави до її поділів у ХVІІІ ст., бачили волинські та галицькі території у своєму складі. Представники соціалістичних кіл Польщі висловлювали ідею

створення федерації разом із Білоруссю, Литвою й, за певних умов, з Українською Державою. Прибічники консервативних сил виступали за надання Польщі Лігою Націй мандату на створення під її контролем Української Держави задля забезпечення збереження полякам майна, розвитку культури та набуття союзника в боротьбі з більшовицькою Росією [632, с. 74–75].

Щодо формату домовленостей Польщі та України, меж співробітництва й взаємних поступок не було єдиної позиції в польських політичних колах. Однак у будь-якому варіанті, який пропонувався польською стороною, висовувалися територіальні претензії до УНР. Причому території Західної Волині та Східної Галичини були чи не найголовнішими складниками цих домагань.

У середовищі українських політиків створення федеративної держави з Польщею не піднімалося. Ідея автономії в складі Польської держави також не знаходила значної кількості прихильників серед українських суспільно-політичних діячів. Західноукраїнські землі, які зрештою й стали основоположними в польсько-українських відносинах, визначались українським урядом етнічною українською територією, заселеною на 70 % українцями [704, с. 59]. Представники Директорії УНР підкреслювали, що всі землі компактного проживання українців мають входити до складу соборної Української Держави.

Українсько-польські переговори з різною інтенсивністю тривали з кінця 1918 р. Тоді для узгодження позицій сторін до Варшави направили дипломатичну місію на чолі з професором В. Прокоповичем [460, с. 7]. 12 грудня 1918 р. до Києва прибула польська військова місія для переговорів про долю частин польського війська, які перебували на території УНР. До її складу входили генерал-лейтенант Остаповіч, майор Клеберг, майор Матушевський, майор-лікар Наконечніков [42, арк. 13–13 зв].

Проте ні тоді, ні в найближчі місяці не вдалось укласти чіткого плану дій обох сторін. Цьому, на нашу думку, було кілька причин. По-перше, Голова Директорії В. Винниченко перебуваючи на прорадянських позиціях не міг пристати на повоєнний переділ земель Російської імперії, запропонований

Ю. Пілсудським; по-друге, відсутність у складі української місії представників ЗУНР не відображала позиції соборної Української Держави; по-третє, неузгодженість позицій членів українського посольства щодо питання державного кордону; по-четверте, озвучення окремих напрямків діалогу польською стороною, які потребували узгодження з вищим державним керівництвом Директорії.

Тому чи не єдиним позитивним моментом першого раунду українсько-польських переговорів була домовленість сторін про заснування на території Другої Речі Посполитої дипломатичного представництва Директорії УНР. Воно було відкрите 18 січня 1919 р. у Варшаві під керівництвом О. Карпінського. Уповноважений представник Польської держави С. Ваньковіч, котрий прибув до Києва в січні 1919 р. [42, арк. 4], одержав завдання від Ю. Пілсудського на проведення консультацій і переговорів з усіма зацікавленими політичними колами України задля визначення найважливіших для розв'язання стратегічних питань та узгодження шляхів їх реалізації.

У результаті двомісячного переговорного процесу, за погодженням із Головним отаманом і розпорядженням голови Ради народних міністрів, міністр закордонних справ К. Мацієвич скерував до Варшави таємну військову місію на чолі з полковником Б. Курдиновським [685, с. 158] для підготовки й узгодження проблемних питань військово-політичної угоди Директорії УНР із Польською державою. У роботі погоджувальної комісії, окрім представників військових кіл Польщі, брала участь робоча група С. Ваньковіча.

У січні 1919 р., за свідченням очевидців, у Луцьку відбулася перша (хоча й таємна та неофіційна) зустріч керівників Другої Речі Посполитої Ю. Пілсудського й Директорії УНР С. Петлюри [508].

У період, коли західноукраїнські землі були театром бойових дій, керівництво Польської держави виявляло інтерес до переговорів із Директорією як до державного органу країни-буфера між Польською державою та радянською Росією. Адже в разі вдалого наступу більшовицьких військ з'являлася безпосередня загроза території Польщі. Тому Ю. Пілсудський бажав

бачити в українцях соратників у боротьбі з росіянами, оскільки у світлі останніх військово-політичних подій відзначалася втрата інтересу країн Антанти до перебігу подій на Східному фронті.

Поляки, у разі перемоги військ Директорії УНР над більшовицькою Росією, одержували надію на розширення території держави (як союзник українського війська) за рахунок західноукраїнських земель, насамперед Західної Волині та Східної Галичини.

Навесні 1919 р. українсько-польські переговори поновилися з ініціативи польської сторони. Причина полягала в посиленні військової присутності більшовиків на території Східної Волині та активізації військових дій на російсько-українському фронті. Ю. Пілсудський розумів, що за цих обставин загрозу Другій Речі Посполитій зі сторони більшовицької Росії допомогти ліквідувати зможе лише Українська республіка. З іншого боку, Головний отаман потребував військової підтримки в боротьбі проти більшовиків, оскільки власні людські й матеріальні ресурси виснажилися. Серед місцевого населення не було одностайної підтримки державних перетворень Директорії, весняна мобілізація, незважаючи на те, що допомогу повітовим військовим начальникам направлено досвідчених військових старшин із діючої армії [65, арк. 20], не дала очікуваних результатів.

Начальник Польської держави все менше надій покладав на країни Антанти, особливо з того часу, коли йому дали зрозуміти, що більшість європейських держав виступають за відновлення царської Росії. Ще один ворог, що посувався з південно-східного напрямку в особі Добровольчої армії генерала А. Денікіна, також жадав відновлення єдиної й неподільної Росії [632, с. 70]. Це було прямою загрозою не лише територіальним інтересам Другої Речі Посполитої в Західній Волині та Східній Галичині, а й територіальній цілісності етнічних польських земель.

Прийнявши рішення про підписання українсько-польського договору про військове співробітництво, Ю. Пілсудський не визначився з межами цього співробітництва та взаємними поступками України й Польщі. Не було єдиної

думки на українсько-польську співпрацю й у політичних колах обох держав. Однією із проблем стала повоєнна доля спірних територій Волині та Галичини. Це питання залишалося неузгодженим за жодних із пропонованих повоєнних реконструкцій обох держав – від федерації до протекторату над Українською державою.

З огляду на пожвавлення бойових дій російськими військами переговорний процес представників Директорії УНР та Другої Речі Посполитої став більш інтенсивним і предметним. Українська сторона намагалась уникнути ведення бойових дій на два фронти, польська – використати слушний момент для поступливості українців та забезпечити зі сходу безпеку своїй державності. 26 травня 1919 р. підписано прелімінарний договір між Падеревським й уповноваженим представником українського міністерства закордонних справ Б. Курдиновським про встановлення кордону між Польщею та Україною по лінії річок Збруч – Стир [618, с. 70].

За наказом Ю. Пілсудського, другому відділу Генерального штабу Польської держави поставлено завдання про встановлення зв'язків із Директорією УНР. У кінці травня 1919 р. до резиденції С. Петлюри в Чорному острові прибув майор Генштабу Я. Заглоба-Мазуркевич [477, с. 2]. Метою відвідин польського розвідника було не лише відновлення стосунків керівників сусідніх держав, але й запрошення Голови Директорії до Варшави. Водночас він озвучив пропозиції керманіча Польської держави щодо майбутнього українсько-польського співробітництва: рівноправний союз обох незалежних держав за умови входження до складу Польщі територій Західної Волині, Холмщини, Північного Полісся, Підляшшя та Східної Галичини.

Позиція Ю. Пілсудського не викликала ентузіазму ні в С. Петлюри, ні в інших керівників УНР. Голова Директорії, відчуваючи неможливість існування Української Держави в тих умовах, що склалися на початок літа 1919 р., усе ж відправив до Варшави дипломатичну й військову місію до польського головнокомандувача для ведення переговорів та укладення перемир'я. Під час ведення переговорного процесу українському війську вдалося провести кілька

вдалих військових операцій проти більшовицької армії, результатом яких стало звільнення Новограда-Волинського (19 серпня), Житомира (21 серпня), Білої Церкви (23 серпня), Києва (30 серпня).

Під час цього наступу вдалося об'єднати війська УНР і ЗУНР та зосередити їх у трикутнику Староконстянтинів – Проскурів – Кам'янець. 27 серпня 1919 р. командуванню I корпусу УГА доручено взяти під контроль територію між шляхом Київ – Коростень і Дніпром. Щоб не допустити «ворожих підкріплень з Коростеня на Київ і забезпечити ліве крило групи, видала команда групи дня 28. VIII. наказ II-ому Галицькому Корпусові ударити на Коростень» [541, с. 29–30]. У ту пору на чолі II Галицького корпусу перебував полковник А. Вольф [542]. Проте закріпити та розвинути успіх українському війську не вдалося, насамперед, через відсутність єдиного командування й визначення стратегічних цілей.

На відвойованих територіях Волинської губернії українське керівництво намагалося протиставити себе радянській політичній системі та знівелювати той вплив, який більшовики своєю агітацією мали серед місцевих селян. Отаман В. Тютюнник підписав наказ по війську УНР, яким забороняв проводити безоплатну реквізицію худоби, фуражу й інших продуктів; вимагав купувати все в місцевого населення за гроші при допомозі місцевої влади, до неї ж звертатися для розквартирування військ в оселях селян та городян [64, арк. 86].

Не вдалося українській стороні використати цей успіх і на переговорах із поляками. У листі до Ю. Пілсудського Голова Директорії визначив основні причини тодішнього стану переговорного процесу обох держав. На думку С. Петлюри, до тимчасового військово-політичного занепаду держав та триваючого сплюндрування західноукраїнських територій призвела відсутність чіткого взаємоузгодження антиросійського плану бойових дій. Закликаючи Ю. Пілсудського до військового порозуміння обох держав, він першим кроком у цьому визначив повернення в Україну військовополонених, належним чином озброєних.

Результатом довготривалих переговорів, особистого листування Ю. Пілсудського й С. Петлюри, утручання представників країн Антанти стало досягнення сторонами перемир'я на 30 днів, яке щоразу мало продовжуватися на 10 днів [717, с. 60]. Польські війська згрупувалися біля р. Збруч. В утвореній нейтральній зоні поширювалася діяльність української місцевої адміністрації. Польське військо могло увійти до цієї зони та розпочати бойові дії лише після погодження з командуванням українських збройних сил.

Цю домовленість досягнуто «великою кров'ю», особливо для населення західноукраїнських земель. С. Петлюра змушений був відмовитися на користь Другої Речі Посполитої від територій Західної Волині та Східної Галичини [743, с. 295], щоб одержати не лише можливого союзника в боротьбі з військами більшовицької Росії, але й отримати час для перегрупування військових сил, стабілізації позицій Директорії серед української і європейської громадськості.

Поляки не стали вичікувати змін на російському фронті. Вони відразу розпочали насадження своїх порядків у новоприєднаних землях. Ключові посади в органах державної влади стали займати поляки, формувалися поліцейні відділки, на які покладалося завдання із впровадження польської державно-адміністративної системи в регіоні та забезпечення прав місцевого польського населення. Заклади культури й освіти підпорядковувалися польській державній програмі розвитку. Викладання польської мови, історії та географії Польщі вводилося у всіх навчальних закладах як обов'язкові предмети [175, арк. 130].

Організація управління на окупованих поляками українських землях, зростаюче невдоволення значної частини українських політиків, орієнтованих на Антанту, територіальними поступками й соціалістичною орієнтацією С. Петлюри потребували обговорення українським політикумом. 26 вересня 1919 р. на спільному засіданні Директорії та уряду УНР прийнято рішення про так званий «нульовий варіант», за яким пропонувалось усі раніше досягнуті домовленості з Польською державою анулювати й розпочати новий

переговорний процес лише після гарантій польського уряду про підтримку УНР у війні з генералом А. Денікіним [361, с. 53]. До скликання українського парламенту розглядалася можливість перебування території Холмщини та Підляшся в складі Польської держави. Це рішення не знайшло підтримки в польської сторони, хоча й не було однозначно відкинутим.

Восени 1919 р. Начальник Польської держави для себе вже визначив пріоритети на сході. Він дав указівку своїм військам, що перебували на російсько-польському фронті, утриматися від ведення наступальних дій, щоб російська сторона змогла зосередитися на боротьбі з військом генерала А. Денікіна. Будучи проти поширення більшовизму на захід, Ю. Пілсудський вважав перемогу білогвардійських військ та відновлення монархії в Росії більшою загрозою для незалежності й територіальних претензій Польської держави.

Незважаючи на заклики А. Денікіна про допомогу в боротьбі з більшовиками та аналогічні пропозиції країн Антанти, Ю. Пілсудський не підтримав білогвардійський рух у Росії. Крім того, він восени розпочав таємні переговори з більшовицьким вождем В. Леніним, якого запевняв, що підтримка Денікіна в його боротьбі з радянською Росією не відповідає польським державним інтересам [746, с. 24]. Щодо України, то Ю. Пілсудський вичікував, уважаючи, що тільки весна покаже, що робити далі [477, с. 3].

Наприкінці жовтня 1919 р. у Варшаві розпочала роботу нова українська дипломатична місія на чолі з міністром закордонних справ УНР А. Лівницьким у складі 38 осіб, серед яких були представники ЗУНР: С. Витвицький, А. Горбачевський, М. Новаковський. Українські дипломати озвучили два принципових для УНР моменти переговорного процесу: установлення кордонів між обома державами за етнічним розселенням українців та поляків і визнання Другою Річчю Посполитою незалежності УНР [597, с. 373]. Польська сторона визнала пропозиції місії Директорії УНР неприйнятними для їхньої держави й висунула зустрічні умови: чітке визначення кордонів Української та Польської

держав, беззастережне входження до складу останньої західноукраїнських земель.

15 листопада 1919 р. С. Петлюра змушений був дати вказівку міністру закордонних справ УНР А. Ливицькому про згоду на встановлення кордону між УНР і Польською Республікою по лінії Бартелемі через територію Галичини й по р. Турії на Волині, а у випадку необхідності – по р. Стир [508].

З огляду на події, що сталися в листопаді 1919 р. на українських фронтах, місія УНР у Варшаві підготувала нову декларацію. 2 грудня 1919 р. вона була оприлюднена перед польськими дипломатами. Основну увагу в ній зосереджено на встановленні кордонів по р. Збруч та дотриманні прав місцевого населення в обох державах. Оцінюючи наслідки підписання декларації, професор Л. Зашкільняк дав влучну оцінку: «Українська делегація погодилася з втратою Галичини і Західної Волині та забезпеченням польської власності в Україні. Після цього відкрився шлях до союзу двох далеко не рівноправних партнерів» [480, с. 453]. Попри несправедливі для української сторони умови, ця декларація фактично стала першим документом, яким на міжнародній політичній арені визнавалось існування Української Держави.

Поляки теж не поспішали приводити у відповідність до українсько-польських домовленостей діяльність і державних органів, і приватних осіб на окупованих ними волинських та галицьких територіях. Польський уряд не пом'якшив жорстокого режиму, установленого ним на окупованих протягом 1919 р. західноукраїнських землях. Продовжували закриватись українські культурно-освітні заклади й установи, переслідувались українські урядовці, чиновники, культурні та релігійні діячі, накладалась контрибуція на місцеве населення, зростав визиск польських поміщиків, які почали повертатися до своїх колишніх володінь. Лише в поодиноких випадках польська влада реагувала на скарги місцевого волинського населення, як, наприклад, це було в Луцьку на початку листопада 1919 р.: «В наслідок неустанних скарг місцевого населення на діяльність деяких функціонерів польської адміністрації на Волині, Генеральний комісар східних земель звільнив з урядування 2 підкомісарів

повіту Луцького п. Пурго і Галіка» [88, арк. 21 зв–22]. Польський уряд здійснював планомірну політику вихолощення національної ідеї, знищення ознак самобутності українського автохтонного населення. Задля розмежування західноукраїнської спільноти між Галичиною та Волинню згодом установлено т. зв. сокальський кордон [382, с. 124], головним завданням якого було припинення будь-яких зв'язків між галичанами й волинянами.

Водночас на тому клаптику, який ще контролювала Директорія, також було неспокійно. Волинськими територіями, зважаючи на хитке становище української влади, ширились анархія, безлад, грабунки, збільшилась кількість кримінальних злочинів. Волинський губернський комісар Ф. Сумневич наказував усім волосним народним управам «не допускати ніяких самовчинків на економіях. Винуватих притягати до військового суду» [204, арк. 1].

Дня 5 грудня 1919 р. С. Петлюра виїхав до Варшави. 9 грудня 1919 р. на нараді дипломатичної місії УНР з Головою Директорії прийнято рішення про вимогу до польської сторони щодо підписання двостороннього договору про кордон у стислі терміни. При дипломатичній місії УНР створено військово-дипломатичну місію на чолі з генералом-поручником Генерального штабу УНР В. Зелінським [684, с. 145], основними завданнями якої стало збирання інформації про відносини Польщі з країнами Антанти й формування, навчання та озброєння нових військових формувань УНР.

Водночас польська адміністрація, яка почала вкорінюватися на окупованих нею волинських територіях, продовжувала вибудовувати жорстку політику як щодо місцевого населення, так і щодо органів місцевого самоврядування. На це неодноразово звертали увагу в повідомленнях та зверненнях громадян захоплених поляками земель на ім'я Головного отамана С. Петлюри й уряду УНР. Це дало підстави С. Петлюрі констатувати, що «в окупованих поляками землях України заведена польська адміністрація (малокультурна, заборга і безтактна), військо реквізує немилосердно хліб у селян; євреї – тиснуть ся. Все це факти не сприяючі створенню сприятливої атмосфери для поляків» [91, арк. 9].

Українські дипломати намагались адекватно реагувати на прояви антиукраїнських дій поляків, направляючи вищому керівництву Польської держави ноти протесту. 22 січня 1920 р. С. Петлюра та А. Ливицький підписали меморандум Ю. Пілсудському, у якому з-поміж іншого звертали увагу глави Польської держави на зловживання й терор на захоплених поляками землях «над державними установами, державним та громадським майном, над політичними правами населення і його приватним майном» [238, с. 197].

Однак військово-політична ситуація в регіоні суттєво змінилась, порівняно з недавнім минулим. Керівництво Другої Речі Посполитої прекрасно розуміло всю безвихідь ситуації, у яку потрапила УНР. Ю. Пілсудський розглядав Україну як плацдарм для нанесення удару по радянській Росії. Він вважав, що територія України є надто важливою для Росії й тому саме тут потрібно наносити вирішальний та остаточний удар [752, с. 6]. Урешті, українсько-польські переговори, зайшовши в безвихідь, були перервані до весни 1920 р.

Весною, після поновлення переговорів, С. Петлюра дав указівку українській місії за будь-яких обставин підписати українсько-польський договір. У листі до І. Мазепи він писав, що, імовірно, доведеться поступитися територіями Ковельського, Луцького, Дубенського, Рівненського й частини Кременецького повітів Волинської губернії.

Однак поляки вже мали значно більші територіальні претензії. 12 квітня в листі до І. Мазепи А. Ливицький писав, що «представники польського Міністерства закордонних справ заявили нам в ультимативній формі, що вони вимагають, аби кордони між Україною і Польщею пройшли поза залізницею Радзівілів – Здолбунів – Рівно – Сарни, яка має одійти до Польщі» [53, арк. 87].

Безвихідь, у яку потрапила Українська Держава, змусила делегацію УНР піти на поступки полякам. 22 квітня 1920 р. міністр закордонних справ УНР А. Ливицький, зважаючи на вказівки С. Петлюри щодо тексту договору (кордон по р. Збруч, старому австро-російському кордону, р. Західний Буг, р. Прип'ять) [43, арк. 24], підписав його від української сторони. Українсько-польський

договір, більш відомий як Варшавський, закріпив значні територіальні втрати Української Народної Республіки. До складу Польської держави відійшли землі Східної Галичини, Підляшшя, Холмщини та Західної Волині.

Підписаним договором закріплено «кордон між Українською Народньою Республікою і Річю Посполитою встановлюється слідуєчий: на північ від річки Дністра вздовж річки Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Венгією та Росією до Вишегородка, а від Вишегородка на північ через узгір'я Кременецькі, далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністративного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністративного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Прип'яттю до її устя. Щодо повітів Рівенського, Дубенського і частини Кременецького, які зараз відходять до Річі Посполито-польської, то пізніше має наступити стисліше порозуміння» [96, арк. 2].

Різну оцінку отримав договір із Польською Державою в ту пору й пізніше, коли стало видно його наслідки. З огляду на подальший перебіг подій небезпідставною видається його характеристика, подана С. Шелухінім, який твердив, що «в ньому все для поляків і рішуче нічого для українців» [721, с. 9], адже договір не передбачав жодних санкцій до польської сторони у випадку недотримання нею своїх зобов'язань, прописаних в українсько-польському договорі. Проте «з настанням військово-політичної катастрофи УНР, – переконані професори Б. Гудь і В. Голубко, – територія Польщі стала єдиним місцем порятунку численних біженців з України: членів уряду Української Народної Республіки та їх сімей, колишніх вояків і старшин Дієвої армії, цивільної людності» [408, с. 24].

Цілковите врахування лише польських інтересів відображала таємна українсько-польська військова конвенція, підписана 24 квітня 1920 р., згідно з якою польська сторона отримувала право на загальне командування воєнними діями проти більшовицької армії на Правобережжі, залишала за собою право на управління залізницями, організовувала охорону територій Правобережної України, відвойованих у радянських військ [358, с. 211]. Українська сторона

мала забезпечувати польську армію продовольством та тягловою силою. За твердженням професора С. Литвина для С. Петлюри, важливим був не стільки текст самого договору, як текст військової конвенції [569], який дав змогу сподіватися на польську допомогу в боротьбі з більшовицькими військами.

Щодо реалізації домовленостей про постачання продовольством польської армії, то показовим є лист солтиса с. Гнездічно Зарудненської гміни Кременецького повіту, у якому зафіксовано норми поставок із цієї самої гміни: «12 000 пудів жита, 5000 пудів ячменю, 11500 пудів вівса, 3500 пудів гречки», а також, безпосередньо, з села «1940 пудів жита, 840 пудів ячменю, 1880 пудів вівса, 550 пудів гречки» [177, арк. 7].

Дня 21 квітня Головний отаман звернувся до народу України з приводу укладення союзу з Польщею та відновлення діяльності уряду УНР. З-поміж іншого С. Петлюра зазначав, що «тепер українська армія буде боротися не одна, а разом з армією дружньої нам Республіки Польської проти червоних імперіалістів – московських большевиків, які загрожують також вільному життю польського народу» [224, с. 621].

Дня 25 квітня 1920 р. Ю. Пілсудський віддав наказ про наступ на Україну. Звертаючись до жителів України, він роз'яснював, що «польське військо усовує з теренів, яки населені українським народом, ворожих окупантів, проти яких з зброєю в руках повстав український народ захищати свої хати від насильства, розбою і грабіжництва. Польське військо зостанеться на Україні на час потрібний для того, аби правий український уряд міг перейняти владу на тих землях» [163, арк. 2]. Газета «Громадянське слово», завважуючи на загрозу польській державності у разі окупації більшовицькими військами України, пояснювала, що «тому спішить Польща з помочю сусідам. При допомозі польських військ вигнаним був московський большевик з Литви, Білорусі. Тепер черга на Україну» [326, 9 травня].

Оцінюючи українсько-польські домовленості 1920 р. з плином часу, С. Петлюра у листі до генерал-хорунжого О. Удовиченка зазначав: «В справах територіально-державних я керувався і керуюсь принципом соборности

України. Основою державности повинна бути Центральна Україна – Наддніпрянська, а не периферія, частина її. Коли об'єктивні обставини складаються так, що сьогодні соборности, етнографічно-територіяльного принципу націй не можна здійснити, було би божевільством в угоду максималізму територіяльного одмовлятися од державної самостійности на тих землях, де цю самостійність можна зреалізувати» [240, с. 225].

Отже, політична криза в Україні, яка розвивалась по висхідній навесні 1919 р., разюче негативно відобразилася на житті пересічних волинян. Місцеве населення волею-неволею стало учасником військово-політичних процесів, які відбувалися в державі. На волинських землях вони відчувалися особливо – боротьба за північні та західні території губернії з більшовицьким та польським військами, руйнація системи місцевих органів влади, «камінь спотикання» в українко-польських переговорах.

6.3. Територія Волинської губернії як місцеперебування та діяльності державних інституцій Директорії УНР

На початку квітня 1919 р. змінилася ситуація на південному фланзі українсько-російського фронту. Війська Антанти, під тиском більшовицьких військ, відступили до Чорного моря та 3 квітня розпочали евакуацію з порту Одеси. Невдачі французької армії на півдні України не лише оголили фланг українського війська, але й спровокували активність польської армії на західному фронті й російської – на східному.

Бойові дії на території Волинської губернії безперервно тривали з часу початку антигетьманського повстання. Губернське та повітові міста неодноразово переходили від військ Директорії до більшовицьких і назад. 7 квітня 1919 р. Коростень укотре захопили радянські війська та розвинули свій успіх у напрямку центру Волині. 12 квітня більшовики взяли Житомир, 20 квітня – Новоград-Волинський [515, с. 37].

Волинське населення по-різному ставилося до українсько-більшовицької боротьби. Так, з Ізяславського повіту повідомляли, що селянство допомагає

українському війську своїми окремими загонами, що стало наслідком «тих звірств, котрі були в місті за короткий час панування в ньому більшовиків» [13, арк. 145]. У Луцькому повіті «багато селян записалося доброохотно до сірожупанників» [13, арк. 150], натомість в Острозькому повіті «справа мобілізації стоїть слабко. Козаки відкладають явку до військового начальника – то «до Паски», то «до після сівби», то «до того як піде сусіда» [13, арк. 146].

На захоплених червоними військами територіях відразу почали формуватися радянські органи влади. У Житомирі створено губернський військово-революційний комітет. Аналогічні революційні органи почали працювати у волинських повітах та волостях, окупованих більшовицькими військами. Населенню нав'язано жорсткі умови господарювання й повсякденного життя. Проводилися мобілізаційні заходи до червоної армії, здійснювалися масові арешти та розстріли мирних громадян. Особливо щодо цього визначалася житомирська надзвичайна комісія. У місті закрито всі українські духовні школи, евакуйовані сюди ще під час Першої світової війни [139, арк. 31], припинили виходити більшість українських газет, майже не працювали громадські організації.

Проти свавілля більшовицької влади на теренах Східної Волині активізувалися селянські повстання. Не можна напевне стверджувати, чи це були рухи масові, чи організовані. Однак вони мали непоганий локальний ефект. Зокрема, у доповідній записці Головному отаману радників по Київській та Волинській губернських народних радах зазначалося, що «в кінці березня ми бачили, як організоване повстання селян проти большевицької влади в частинах Радомиського і Житомирського повітів і завдяки озброєної допомоги селян залізничні полки, що відступили від Житомира здобули Житомир» [97, арк. 169–169 зв]. Зазначимо, що і навесні 1919 р., і згодом керівництву державою не вдалося згуртувати та об'єднати ці виступи в потужну повстанську силу.

Навесні 1919 р. повітовий Луцьк став осередком перебування Головної шкільної військової управи УНР на чолі з генералом М. Юнаківим. Сюди ж

евакуйовані та продовжували свою роботу Київська й Чугуївська піші, гарматна та інструкторсько-старшинська школи [559].

На початку квітня 1919 р. на українсько-польському фронті створено штаб Холмського фронту, який очолив отаман О. Осецький. У його підпорядкування передано Ковельську та Володимир-Волинську групи армії УНР. Він переформував Сіру дивізію в корпус. Уже 14 квітня 1-й та 4-й сірі полки відправлено в район Кременця для ліквідації наступу більшовиків. На початку травня до складу Холмської групи військ увійшов особовий склад Житомирської військово-юнацької школи [661, с. 127].

До 12 травня 1919 р. Сіра дивізія перебувала в межах Луцького повіту на ділянці фронту: Ворочин – Тристеня – Баб'є – Щурин – Доросині; Ясенівка – Раймісто – Немир; Мар'янівка – Богунівка – Невільне [622, с. 142]. Із місцевих чоловіків призовного віку сформовано курінь вільного козацтва в складі чотирьох сотень по 60–80 багнетів кожна під загальним командуванням хорунжого Литвишка [293, с. 112–113]. Бойове хрещення козацький курінь отримав 16 квітня в боях на р. Стохід.

На початку квітня 1919 р. Директорія УНР та уряд прибули в м. Рівне. В. Винниченко, який на той час стояв осторонь від української державної політики, загальну ситуацію в українському вищому державному апараті охарактеризував таким чином: «З Вінниці «влада» розбіглась на всі боки, – частина в Кам'янець, частина в Галичину, частина в Рівне, куди малося перенести «столицю» [375, с. 288].

Дня 9 квітня, замість уряду С. Остапенка, створено новий український уряд на чолі із соціалістом Б. Мартосом [367, с. 121], який відразу визначив його соціалістичну спрямованість та взяв курс на утворення робітничо-селянських трудових рад. У розповсюдженій декларації нового уряду зазначалося, що «Нове Народне Правительство Української Республіки бачить єдиний порятунок для Українського Народу, щоб спасти його волю і майно від нападів і грабунків хижих сусідів, – у будіванні єдиної самостійної і незалежної Української Народної Республіки» [411, с. 178].

До складу уряду увійшли міністр внутрішніх справ І. Мазепа, міністр закордонних справ В. Темницький, міністр військових справ Г. Сиротенко, міністр справедливості (юстиції) А. Лівіцький, міністр освіти А. Крушельницький, міністр земельних справ М. Ковалевський, міністр пошти (зв'язку) І. Паливода та інші [364, с. 79].

Задля впровадження в життя ініціатив уряду Б. Мартоса про створення трудових рад відбулися повітові з'їзди. У першій половині квітня 1919 р. вони пройшли в Рівному, Дубно, Кременці [419, с. 32]. Делегатами селянського з'їзду в Рівному стали 250 осіб. Із привітанням на ньому виступив В. Оскілко. Своїм рішенням з'їзд висловлював підтримку політичному курсу Директорії УНР та її уряду. За повідомленнями армійського інформаційного бюро, населення Волині ставилося до української влади прихильно. Про це отримано повідомлення з Острозького, Староконстантинівського, Ковельського, Овруцького, Кременецького повітів [201, арк. 2 зв].

Проти політики просоціалістичного уряду Б. Мартоса послідовно виступала Українська партія соціалістів-самостійників. На своїх партійних нарадах навесні 1919 р., які відбулися в Здолбунові та Рівному, члени УПСС висловлювалися за підписання домовленостей із Польщею, що мало би допомогти в боротьбі проти більшовиків; за відставку уряду Б. Мартоса, що, на їхнє переконання, шкодило європейському визнанню УНР; за наведення дисципліни й порядку у війську, що повинно підняти його боєздатність.

На фоні соціально-економічної нестабільності як у державі, так і у Волинському краї, стали помітними й стратегічні прорахунки українського командування. 11 квітня 1919 р. Головний отаман провів у Здолбунові військову нараду командирів фронтних груп Дієвої армії УНР та Начальної команди УГА [389, с. 154] задля аналізу військової ситуації й вироблення спільного плану бойових дій. Серед присутніх були М. Омелянович-Павленко, В. Оскілко, Є. Коновалець, А. Мельник, О. Шаповал, В. Агапій, В. Сінклер, А. Макаренко та ін. [54, арк. 69]. Пропозицій щодо майбутнього ведення війни було декілька: генерал М. Омелянович-Павленко виступав за ліквідацію

Північного й Холмського фронтів, що мало привести до безпосереднього зіткнення польського і більшовицького військ; отаман В. Оскілко пропонував підписати мирову з поляками та зосередитися на боротьбі проти більшовиків. Проте, незважаючи на довготривалі дискусії, виробити спільний план дій не вдалося, що вказало на те, що в українській армії немає необхідної їй однастайності й субординації.

Соціал-революціонери вимагали від С. Петлюри запровадження в державі соціалістичного ладу та ведення переговорів із російськими більшовиками. Права опозиція, до якої входили «самостійники», республіканці на чолі з Є. Архипенком і Є. Петрушевич та О. Андрієвський, висловлювали невдоволення особами С. Петлюри (за режим особистої влади) і Б. Мартоса (за симпатії до більшовиків) [509].

Однак ні новий уряд, ні проголошений ним курс на соціалістичну перебудову України не привели до порозуміння між керівниками Директорії. Швидше, навпаки – посилили протиріччя між ними. Члени Директорії не змогли чи, можливо, і не захотіли зібратися разом, оскільки С. Петлюра, Ф. Швець та А. Макаренко почергово перебували в Рівному й Здолбунові, а О. Андрієвський та Є. Петрушевич – у Станіславові.

Переїзд О. Андрієвського і Є. Петрушевича до Станіслава спричинив фактично не лише їхнє осібне (майже незалежне) керівництво [628, с. 522], але й розкол української влади на два табори. Особиста неприязнь С. Петлюри до Є. Петрушевича та його політичні рішення зробили з Голови Директорії ворога Української соборної держави в очах представників політичних кіл ЗУНР.

До протистояння правих сил з урядом Б. Мартоса долучився отаман В. Оскілко, який належав до партії соціалістів-самостійників. В. Винниченко характеризував останнього як енергійного й здібного молодого хлопця, якому отаманство закрутило голову, через що «спочатку він тільки «одкрив фронт» більшовикам, щоб тим налякати уряд. А коли це не допомогло, силою захопив «столицю» Рівне й арештував майже все Правительство (крім Директорії, яка була не в Рівному, а в Здолбунові)» [375, с. 292].

Уряд вимагав у С. Петлюри усунення отамана від влади, оскільки той становив загрозу для діяльності державних органів. В. Оскілко, який, завдяки Головному отаману, займав високий пост в українському війську, не визнавав уряду Б. Мартоса, називаючи його більшовицьким [364, с. 83]. С. Петлюра, щоб попередити можливий державний переворот, 22 квітня 1919 р. наказав отаманові залишити Рівне й відбутися на фронт у район Коростеня.

Відзначимо, що на той момент Північна група військ уключала до свого складу чотири піші дивізії полковників Н. Никоніва, А. Пузицького, І. Купрійчука та поручника А. Добрянського, гарматні бригади підполковника М. Омелюсіка й полковника Е. Башинського, окремі спеціальні частини та підрозділи [359, с. 36].

Дня 26 квітня після повторної відмови виконати наказ Головного отамана про відбуття на фронт і керівництва там операціями І корпусу генерала Ярошевича отаман В. Оскілко залишив Рівне. 28 квітня міністр військових справ Г. Сиротинко представив нового командувача Північною групою отамана Желіховського [282, с. 13]. Після цього антидержавний виступ став неминучим. Пізніше В. Оскілко у своїх спогадах пояснював, що «коли б навіть була невдача, бо цим ми явно підкреслимо, що ми все зробили для врятування батьківщини. Більше, нехай український народ знає, що ми не приложили рук до ліквідації української державності, а боролися, скільки могли і як могли, щоб її тільки урятувати» [282, с. 55].

У листі до Головного отамана В. Оскілко звинувачував його найближче оточення та військову верхівку в розвалі Північного фронту, зокрема Коростенської групи: «Не своєчасно зроблено розпорядження про допомогу Новоград-Волинській групі через 3 дні і багато інших речей, що й мало наслідком остаточний крах Коростенської групи, яка не маючи тилу, не маючи набоїв змушена була полишити позиції і відійти на Олевськ» [160, арк. 2 зв]. Опальний отаман 29 квітня 1919 р. заарештував главу українського уряду Б. Мартоса й більшість міністрів-соціалістів, які перебували в Рівному та поширив відозву, у якій зазначав, що Головного отамана арештовано урядом

УНР у Здолбунові [364, с. 83]. Для арешту Головного отамана до Здолбунова, куди той перебрався, він вислав спочатку кінну гвардію на чолі з отаманом С. Гризлом, а згодом – кінний загін П. Білоусова. Утім, жодна з цих акцій отамана В. Оскілка не мала успіху.

Узявши собі титул «головнокомандуючого всіма силами Наддніпрянської України», отаман В. Оскілко наполягав на тому, щоб Є. Петрушевича призначили президентом УНР. У телеграмі до останнього він запевняв, що «уряд Наддніпрянської України усунутий за зрадницьку діяльність, яка довела наш край до загибелі. Прохаю негайно прибути до Рівного» [164, арк. 1]. За відмови останнього чи зміни військово-політичних обставин отаман В. Оскілко не виключав можливості зосередження влади (диктаторства) у своїх руках [667, с. 37]. До заколоту пристали полковник Гемпель, керівник контррозвідки Шапула, начальник штабу Північної групи, генерал Агапіїв.

29 квітня 1919 р. з літака над Рівним та позиціями повстанців розкидано листівки з відозвою С. Петлюри про припинення заколоту. Зі Здолбунова відправлено радіограму за підписом Головного отамана: «Накази за підписом отамана Оскілка та отамана Агапієва вважають недійсними і військам УНР вірними своєму правительству і верхній військовій владі не виконувати» [160, арк. 4]. Такі дії С. Петлюри дещо дезорієнтували бунтарів та дали йому змогу виграти час, чекаючи на підмогу відданих республіці військових частин.

Прибулим військовим підрозділам С. Петлюри вдалося швидко ліквідувати заколот. Отаман В. Оскілко з частиною вояків та грошима зі скарбниці Директорії УНР (близько 10 млн крб) виїхав у Польщу [264, с. 320]. Окрім нього, змогли виїхати за кордон О. Макаренко, Й. Мацюк, В. Агапієв, О. Гемпель [390, с. 203]. Поки до Рівного добиралися загони підполковника В. Абази для придушення повстання, військова частина під командуванням М. Омелюсика ліквідувала виступ [577].

Нетривалий за часом заколот отамана В. Оскілка негативно вплинув на становище українського війська на українсько-російському фронті. Наслідком отаманського виступу стала втрата стратегічної лінії фронту Коростишів –

Житомир – Бердичів – Жмеринка [727, с. 118]. Підтягнуті до Рівного українські війська дали змогу радянській армії розвинути розпочатий на початку березня наступ. Було втрачено Житомир, Коростень, Бердичів [421, с. 56].

Під тиском більшовицької армії наддніпрянська армія УНР згуртувалася на межі колишнього австрійсько-російського кордону на території Західної Волині: Холмська група в районі Луцька, Північна – біля Сарн, Запорізька – під Кременцем, Січові стрільці – у районі Рівного [507, с. 467]. На захоплених територіях більшовики відразу провели мобілізацію чоловіків 1899–1900 років народження. Основний її тягар випав на значну частину Подільської й чотири повіти Волинської губерній [726]. Мобілізація здійснювалася з величезними труднощами та перешкодами зі сторони місцевого населення. Тому вже в червні при всіх повітових військових комісаріатах створено відділення з вербовки добровольців.

Результатом заколоту отамана В. Оскілка стала реорганізація Волинської групи. Її командувачем призначено полковника Генерального штабу В. Петріва. Частину командирів підрозділів Волинської групи усунуто або понижено в посадах. Серед них – генерали П. Єрошевич, В. Агапійв, полковник А. Пузицький.

Отаманщина в цей час охопила й вищі ешелони влади УНР. Так, міністр фінансів в уряді С. Остапенка М. Кривецький, не визнавши нового кабінету, продовжував керувати міністерством, щоправда, зі Станіслава [709, с. 88]. Фактично, українська політична верхівка поділилася на два табори: з одного боку військове командування й оточення Головного отамана, з іншого – соціалістичний уряд Директорії [266, с. 35].

Уряд Директорії та штаб Дієвої армії внаслідок наступу більшовиків 5 травня 1919 р. евакуювались у Радивилів [491, с. 283], де розмістилися у вагонах на залізничній станції. Там уряд санкціонував виділення значних коштів на харчування мешканців прифронтової смуги: Кременецькій повітовій управі – 200 тис. грн, Дубенській – 170 тис. грн, Рівненській – 50 тис. грн,

Луцькій – 1 млн. грн, Володимир-Волинській – 1 млн. грн; Луцькій міській управі – 60 тис. грн [27, арк. 82–85].

Дня 9 травня 1919 р. члени Директорії Ф. Швець та А. Макаренко, без погодження з іншими «директорами» – О. Андрієнком і Є. Петрушевичем – проголосили С. Петлюру Головою Директорії УНР [290, с. 83]. У постанові зазначалося: «За виходом зі складу Директорії Голови Директорії В. К. Винниченка обрати Головою Директорії члена Директорії, Головного отамана Українських Республіканських Військ С. В. Петлюру» [28, арк. 12 зв]. Там же відбулася нарада новообраного керманіча Української Держави з урядом УНР із питань суспільно-політичної обстановки та визначенні напрямів пріоритетного розвитку державності. Очоливши Директорію, С. Петлюра зосередив у своїх руках і військову, і політичну владу, «фактично одноосібно визначав напрямки державної політики» [579, с. 10].

Відтак, 13 травня 1919 р. «радивилівська» частина Директорії та уряд Б. Мартоса прийняли рішення про виведення О. Андрієвського з Директорії. Останній не погоджувався з рішенням С. Петлюри про створення нового уряду на чолі із соціал-демократом Б. Мартосом, якого вважав некомпетентним у державних справах. У листі до С. Петлюри він зазначав, що через склад українського уряду Б. Мартоса (есери та ендеки) не бере участі в роботі Директорії УНР. Формально зміст цього листа використано для прийняття зазначеного вище рішення Директорії стосовно О. Андрієвського. Також зменшено вплив на керівництво УНР зі сторони Є. Петрушевича. Особиста неприязнь С. Петлюри до останнього зробила з нього ворога Української соборної держави в очах представників різних політичних сил ЗУНР.

Поряд зі змінами в керівництві Директорії відбулося пожвавлення на фронті з боку польського війська. Станом на 1 травня територія, яку контролювала Директорія УНР, обмежувалася лінією Дністра на півдні, лінією Львів – Сокаль – Луцьк – Сарни – на заході, лінією Сарни – Здолбунів – Збараж – Терехівля – на півночі та сході [730, с. 223].

На початку травня 1919 р. поляки розпочали наступ по усьому фронту. Потужним видався удар поляків у напрямку Чорторийськ – Луцьк – Броди [576, с. 250]. 12 травня 1919 р. польська армія розпочала наступ по всьому українсько-польському фронту, що згодом призвело до зруйнування тилів армії УНР та її відступу на територію Подільської губернії [744, с. 58]. 14 травня 1-ша дивізія корпусу польського генерала Д. Одри розпочала наступ з Володимира-Волинського в бік Порицька, Іванич, Заболотців уздовж залізничних шляхів на Луцьк і Львів. Їй протистояла 2-га Сіра дивізія, яка під натиском ворога змушена була залишити Порицьк та відійти на лінію Милятин – Самоволя [452, с. 61].

Тим часом група генерала А. Карніцького розгорнула свій наступ у напрямку Луцька. Генерал Паврозніцький, захопивши Ратне, Любешів, Камінь-Каширський, Колки, Чорторийськ, підступив до Маневич [613, с. 212]. 16 травня польська армія захопила Переспу, Рожище, Торчин, узяла в оточення Луцьк [510]. Надвечір того самого дня війська генерала А. Карніцького вступили до Луцька [613, с. 215]. Українське населення цих територій на собі відчуло всі «переваги» польської адміністративно-управлінської системи.

Станом на 15 травня 1919 р. частини сірожупанників на території Луцького повіту розташувалися таким чином: 1-й полк – Колки – Соколь – Вишеньки – Популя – Дмитрівка – Хорохорин; 2-й полк – Великі Березолипи – Залісці – Михалин – Рожище; 5-й та 6-й полки – Шевелів – Затурці – Торчин; 2-га гарматна батарея на шляху Переспа – Луцьк; об'єднана кінна сотня – у районі Соколь – Колки [293, с. 122]. Отаман В. Агапіїв отримує наказ про розформування Ковельського й Канівського полків і влиття їх у дивізію сірожупанників [90, арк. 13].

Командувач Холмським фронтом отаман О. Осецький змушений був віддати наказ про капітуляцію Луцького гарнізону. Незрозуміла поведінка командирів українських військових підрозділів, що базувалися в Луцьку, привела не лише до захоплення міста польською армією, а й до роззброєння особового складу 2-ї Сірої дивізії та полону більшості частин 1-ї Сірої дивізії

(усього близько 120 старшин та 600 козаків) [293, с. 124]. У полоні опинилися два дивізійні штаби та майже весь 5-й і 6-й полки зі штабами. Виняток становив хіба що полковник П. Ганжа, який зі штабом 1-ї Сірої дивізії та рештками 1-го й 2-го Сірожупанних полків прорвався до Дубна [695, с. 102].

На переговорах полковника Ф. Тимченка з польським генералом А. Карніцьким 16 травня 1919 р. про перепуск українських частин зі зброєю та амуніцією для їх використання на українсько-більшовицькому фронті домовленості не було досягнуто. У польський полон потрапив український генералітет на чолі з командувачем Холмським фронтом отаманом О. Осецьким. Окрім нього, полоненими стали генерали І. Мартинюк, П. Єрошевич, В. Агапійв, полковники Ф. Тимченко, В. Абаза, штаби Холмської групи, Сірої дивізії [567, с. 321].

Більшість полонених українців розміщено в таборах Вадовиці й Стшалково. У цих таборах, де перебували полонені різних національностей, проводили вербувальні акції представники генерала М. Юденіча. Українські старшини свою позицію до таких дій білогвардійців сформулювали у відозві, де зазначали, що українські вояки готові битися лише за Україну.

Такий перебіг подій привів до захоплення поляками великих складів з військовою амуніцією та майном, фактичної ліквідації Холмської групи [628, с. 523]. Уже 18 травня 1919 р. С. Петлюра й кабінет Б. Мартоса залишили Радивилів, а з ним і Волинь, переїхавши спочатку на станцію Красне [652, с. 163], а звідти – до Тернополя. До кінця травня військово-стратегічне становище УНР наближалось до катастрофічного, «Директорія та уряд УНР знаходилися між польською та червоною арміями на вузькій смузі землі, завширшки 10–20 км» [562, с. 188].

Значну допомогу полякам у їхній боротьбі з українським військом надала Франція. У результаті переговорів Другої Речі Посполитої з Францією остання сприяла формуванню та озброєнню армії польського генерала Ю. Галлера для боротьби з більшовиками. Однак вишколене військо поляки використали в боротьбі проти формувань УГА в Східній Галичині. За даними, які були в

Головного отамана, ця армія станом на 1 квітня складалася з трьох дивізій силою 35 тис. вояків [159, арк. 16]. По суті, завдяки цьому війську закладено підвалини знищення ЗУНР, коли в липні 1919 р. УГА відступила за р. Збруч.

Виправдовуючись перед представниками Ради мирної конференції в Парижі за нецільове використання армії генерала Ю. Галлера, Юзеф Пілсудський змушений був перегрупувати це бойове з'єднання й перекинути його в Західну Волинь. Він повідомив Клемансо, що це зроблено заради уникнення сутичок з українцями та поставлено в резерв із метою майбутнього використання на Західному фронті саме для боротьби з більшовицькою Росією [604, с. 239–240]. Однак після перегрупування, доукомплектування й відпочинку Ю. Пілсудський використовував армію генерала Ю. Галлера в боях на Волині проти військ Директорії УНР.

Тим часом на окупованих польським військом волинських територіях почала встановлюватися жорстка військово-адміністративна влада. Уже 16 червня 1919 р. комісар Луцького повіту Лада-Лобаржевський попереджав місцеве населення про колективну відповідальність за нанесену шкоду державному майну згідно із законами військового часу. 2 вересня з'являється оповіщення, за яким «кожна цивільна особа затримана без перепустки, виданої інформаційним відділом Волинського фронту і підписаної начальником штабу Командування Волинського фронту, на військовому автомобілі на шляху до Ковля або Рівного, буде каратися грошовою карою в мірі 500 (п'ятсот) марок» [131, арк. 9].

У цю пору більшовики почали тіснити українське військо по всьому фронту. Розвиваючи наступ на рівненському напрямку, вони 22–23 травня 1919 р. захопили міста Остріг, Рівне та Здолбунів. 27 травня червона армія зайняла Дубно й розпочала реорганізацію для подальшого наступу на захід. На початок червня українсько-російський фронт установився по лінії р. Прип'ять – Цумань – Олика – Млинів – Демидівка – Берестечко – Радивилів – Кременець – Проскурів [607, с. 141].

1 червня С. Петлюра видав наказ про перехід військ Директорії в загальний наступ проти більшовиків фронтом у 140 км [452, с. 255]. Українсько-польський фронт на Волині ліквідовано, а з особового складу його частин посилено Волинську групу, яку й перекинуто на українсько-більшовицький фронт. До складу Волинської групи станом на 1 червня 1919 р. входили 1-ша Північна дивізія, 4-та Холмська (Сіра) дивізія, Спільна юнацька школа, 1-ша окрема кінна бригада. Більшовицькі війська, зосереджені на заході країни, змушені були розриватися між поляками, українцями та успішним діючим військом генерала Денікіна. Тим часом польська армія вийшла на лінію Рівне – Здолбунів – Броди.

Бойовий дух, який відновився в армії УНР після її реорганізації, не залишився поза увагою ворога. Комісар із військових справ в Україні М. Подвойський зазначав, що війська Петлюри збільшуються в силі не за днями, а за годинами, у штабах сидять військові спеціалісти, в армії помітні організація й дисципліна. Українські війська до 6 червня зайняли лінію Староконстянтинів – Проскурів – Кам'янець [628, с. 524], чим змусили поляків активізуватися на українсько-польському відтинку фронту в Галичині. На цій лінії українські війська більше місяця протистояли противнику, який мав і чисельну, і фахову перевагу [719, с. 11].

У цю пору в безпосередній близькості від території Волинської губернії відбулася спроба чергового державного перевороту, який спробував здійснити отаман П. Болбочан. 9 червня 1919 р. у Проскуріві він намагався перебрати на себе командування Запорізьким корпусом, з тим, щоб потім арештувати С. Петлюру й РНМ [672, с. 738]. Однак, своєчасно повідомлений, Головний отаман ужив необхідних заходів для нейтралізації заколоту. Представники Дорошенківського полку армії УНР уночі арештували отамана П. Болбочана [662, с. 261] та вивезла його до Чорного Острова, де перебував С. Петлюра. 28 червня 1919 р. заколотника розстріляли [662, с. 263].

Нестача старшин в українському війську спонукала керівництво українською армією до утворення відповідних навчальних закладів. Одним із

них стала Житомирська юнацька військова школа, набір до якої оголошено 1 липня 1919 р.: «Житомирська піша юнацька школа відчинила прийом козаків з молодих осіб на другий скорочений курс навчання підготовки старшин Укр. Армії» [342, 1 липня]. За умовами вступу, до юнацької школи міг бути прийнятим кожен громадянин УНР віком від 18 до 30 років, здоровий, придатний до служби у війську. Курс навчання складався з чотирьох місяців, а по закінченню школи юнаки отримували звання хорунжого війська УНР.

До початку липня 1919 р. ситуація для уряду ЗУНР стала загрозливою. Польські війська фактично притисли УГА до р. Збруч. За цих обставин диктатор ЗУНР Є. Петрушевич відновив спілкування з Головою Директорії. Він висловлював припущення, що незабаром УГА перейде р. Збруч, і пропонував об'єднати обидві армії для боротьби зі спільними ворогами. 16–17 липня 50-тисячна армія ЗУНР увійшла на територію Поділля [650, с. 250] та за компромісного рішення керівників УНР і ЗУНР стала підпорядковуватися Генеральному штабу Головного отамана на чолі з генералом М. Юнаківим [628, с. 529].

У серпні 1919 р. армії УНР та ЗУНР розпочали спільний похід проти більшовицьких військ. У районі між Проскуровом та Староконстантиновом зосереджено 3-тю, 7-му й 4-ту бригади та всю артилерію II Українського Галицького корпусу [261, с. 20]. Це дало змогу українській армії 15 серпня заволодіти Староконстантиновом і продовжити свій наступ у напрямку Києва.

У ніч на 31 серпня 1919 р. частини армійської групи генерала-четаря А. Кравса звільнили від більшовиків Київ [666, с. 13]. Однак закріпити та розвинути успіх українському війську не вдалося, насамперед, через відсутність єдиного командування й визначення стратегічних цілей. Уже 31 серпня генерал-четар А. Кравс без бою відступив з Києва та залишив його підрозділам Добровольчої армії, із командуванням якої (генерал М. Бредов) підписав договір про продовження спільної боротьби проти більшовиків. 19 вересня під натиском більшовицьких 44-ї стрілецької дивізії 12-ї армії з півночі та частин Південної групи з півдня українське військо залишило Житомир [495, с. 274].

Зауважимо, що влітку 1919 р. становище Директорії УНР значно погіршилося. Окупація польською армією Володимир-Волинського, Ковельського й Луцького повітів; наступ більшовицьких військ та захоплення міст Житомира, Коростеня, Сарн, Новограда-Волинського значно звузили територію Української Держави [428, с. 113]. Волинські й галицькі землі перетворилися на театр бойових дій, а на захоплених ворогами територіях установлювався чужоземний режим. Характерною для тієї пори була пропозиція одного з членів Волинського губернського виконкому: «Пропоную негайно надіслати в Сарненський район інструкторів для організації радянської влади» [152, арк. 18].

В. Винниченко подав такий опис території, підконтрольної Директорії УНР улітку 1919 р.: «вся ж Україна під совітською владою, під Директорією тільки два-три повіти вбогої Волині, по якій соваються оті нещасні купки козаків» [375, с. 294]. Ті терени, які ще контролювала Директорія, уже не могли забезпечувати українську армію ні новобранцями, ні амуніцією, ні провіантом.

Волинський губернський комісар Ф. Сумневич намагався контролювати ситуацію на території тих повітів, які залишилися під владою Директорії УНР. У розісланій волинським повітовим комісарам телеграмі він наказував «всім волосним народним управам не допускати ніяких самовчинків на економіях. Винуватих притягати до військового суду» [198, арк. 1].

Армія УНР улітку 1919 р. складалася з чотирьох груп: Січових стрільців полковника Є. Коновальця, Запорізької – полковника В. Сальського, Волинської – полковника В. Петріва й Повстанської – отамана Ю. Тютюнника та двох окремих дивізій – 3-ї Залізної – полковника О. Удовиченка й Запорізької Січі – отамана Ю. Божка. Загалом до них входило 11 дивізій, але усі вони були недоукомплектованими. Середня чисельність української дивізії в ту пору становила 2 тис. вояків. За підрахунками генерала О. Удовиченка, кількісний стан армії в ту пору становив до 14–15 тис. вояків, 350–380 кулеметів і до 100 гармат. Разом із запіллям харчового складу Дієва армія УНР нараховувала близько 30 тис. козаків і старшин [707, с. 66].

Характеризуючи тодішній стан Дієвої армії УНР, М. Капустянський зазначав, що вона «являла собою майже регулярну армію з деякими особливостями, викликаними революцією й національним рухом» [251, 150]. Найбільш боєздатними підрозділами української Наддніпрянської армії він уважав корпуси січовиків і запорожців, особовий склад яких виявив високу національну свідомість і відданість українській справі.

Так, 20 серпня 1919 р. 10-та дивізія Січових стрільців та кінний дивізіон Бориса звільнили від більшовиків м. Новоград-Волинський [490, с. 263]. Відсутність зв'язку з командуванням групи та роззброювальні рейди польських частин по тилах дивізії змусили підрозділи Січових стрільців відступити під натиском більшовиків. Проте вже 5 вересня Січові стрільці вступили до Новограда-Волинського. Здобувши його, вони взяли під свій контроль частину залізниці Бердичів – Житомир та Шепетівка – Новоград-Волинський [297, с.99], що було важливим позиційним успіхом.

Аналіз подальших військово-політичних подій на території Волинської губернії дає змогу констатувати, що після 18 вересня 1919 р. активні бойові дії на українсько-більшовицькому фронті не велися. Відбувалися локальні сутички, які не носили переломного характеру й не мали ні тактичного, ні стратегічного значення.

Однією із найбільш дискусійних проблем періоду Директорії УНР залишається єврейське питання. Сьогодні неможливо достеменно стверджувати, хто найбільше приклався до єврейських погромів в Україні: чи це були отамани ними ж зібраних озброєних ватаг, чи більшовицькі бійці, чи денікінські добровольці. Імовірно, кожна з цих сил мстилася євреям як нації, яка на той момент не могла себе захистити та займала неприйнятну для будь-якої неєврейської політичної сили позицію.

Документи й матеріали тієї доби підтверджують масові масштаби єврейських погромів, у тому числі й у волинських містах. Так, «Робітнича газета» 20 січня 1919 р. розмістила на своїх сторінках відозву Центрального комітету допомоги потерпілим, де зазначалося: «Розлилася нова хвиля кривавих

погромів і катування над низкою міст та містечок. В Овручі, Бердичеві, Житомирі, Летичеві, Черняхіві, Коростишеві, Горностайполі, Івановці, Рівному, Чуднові, Олександрії (що на Волищині), Дожбровицях, на станціях – Бобринській, Бахмачі, Фастові, Сарнах, Коростені, тощо забито багато євреїв» [339, 20 січня]. Антиєврейські акції відбувалися тривалий час. Їх здійснювали як військові частини, так і озброєні загони невідомого підпорядкування.

Перші антиєврейські виступи належать до січня 1919 р. Принаймні тоді, 7 січня, після звільнення м. Житомира від більшовицьких військ, у місті протягом семи днів тривали неконтрольований безлад та погроми, започатковані козаками отамана Палієнка та мешканцями Житомира неєврейської національності [224, с. 701]. Із 7 по 13 січня у волинському губернському місті вбито 53 євреї, 19 поранено [229, с. 28]. Окрім того, кілька сотень місцевих жителів пограбовано. Локальні погроми відзначено в найближчих до Житомира містечках: Черняхіві [157, арк. 112], Левкові, Кодні [526]. Документально підтвержені покарання винуватих у єврейських погромах також стосуються до січня 1919 р., коли організаторів розстріляли, а частини, які брали участь у цих погромах, розформували.

Для вивчення обставин єврейських погромів керівництвом держави оперативно створювало слідчі комісії. Зокрема, основними завданнями надзвичайної слідчої комісії в м. Житомирі були: «а) докладне розслідування відбувшися 7–13 січня 1919 р. в м. Житомирі подій; б) виявлення винуватців погрому; в) притягнення винуватих до відповідальності та віддання їх під суд» [318]. До складу спеціальних комісій включено представників місцевого населення, у тому числі єврейського. Згідно з постановою Ради міністрів від 26 січня 1919 р. створено комісію для розслідування та покарання винуватих у єврейських погромах в Овручі, Коростені, Сарнах; 3 березня 1919 р. – для розслідування погромів у Житомирі; 9 квітня 1919 р. – у Проскурові й Фельштині [230, с. 56].

Одна із причин поширення цього негативного явища та лояльного ставлення до нього зі сторони українських державних діячів мала політичне

забарвлення: таким засобом, на думку В. Винниченка, робилася спроба залучити єврейських політичних діячів і єврейський капітал на сторону Української революції. Так, колишній Голова Директорії вбачав у потуранні Головним отаманом єврейським погромам те, що той «гадав, що, коли гарненько прижучити єврейство, то в нього зразу зникне клясова диференціація, що єврейська буржуазія й європейський пролетаріат забудуть свої клясові противенства й буржуазія зможе вплинути на пролетаріат, щоб він покинув свої змагання до соціального визволення й перестав бути «більшевиком», се-б-то ворогом цієї самої буржуазії» [375, с. 367–368].

Показовим щодо цього є ухвала комендантів м. Дубна, у якій закріплено головні «провини» єврейського населення: «єврейське населення Дубно не явилось солідарно до призову, веде протидержавну большевицьку агітацію, відмовляється приймати українські карбованці, відмовляє підвод для військових цілей, розпоює козаків і стрільців самогонкою, скуповує і перевозить зброю і амуніцію і ховає перед військовими покупцями з'їстні припаси, чим провокує проти себе козаків» [33, арк. 4].

Одним із найбільших єврейських погромів на Правобережній Україні в 1919 р. став житомирський погром. Більшовики, залишивши місто 22 березня, випустили із в'язниці близько 300 кримінальних злочинців. Коли до міста увійшло українське військо, то погром був у розпалі. На наступний день С. Петлюра, який тоді прибув до міста, наказав зупинити та покарати погромників [662, с. 399].

Начальник штабу залізничної групи Грінченко в телеграмі отаману О. Осецькому й полковнику Є. Коновальцю, прохаючи про виділення зброї населенню Житомира, яке підтримує Директорію УНР, однією з причин визначав більшовицькі погроми: «За время большевицької влади в Житомирі жидами-большовиками вирізано більше 2-х тисяч християн. В селі Сінігурах 23 березня при наступі на Житомир большевики вирізали всіх селян до одного, не пожаліли навіть і жінок і дітей, слабих і старих» [13, арк. 136].

Уже 28 березня на ім'я повітових військових начальників, повітових комендантів і комісарів Волині відправлено телеграму зі штабу Північної групи: «Останній тиждень в деяких місцевостях, а особливо в місцях тільки но звільнених од большевицького гніту траплялися вибухи селян проти большевиків і цілим скопом селяни приходили зі зброєю в руках до військової влади і прохали направити для совмісної діяльності з військовими частинами проти большевиків» [104, арк. 140].

Страх перед погромами прокотився містами Волинської губернії. Єврейські громади міст намагались убезпечити свої родини від зловживань із будь-якої політичної чи військової сторони. Активно включилось у цю роботу міністерство єврейських справ УНР, яке вело жваве листування з усіма державними та військовими владними інституціями на місцях. Так, 9 квітня отаман В. Оскілко запевнив міністерство, що в Рівному немає єврейських погромів й антиєврейської агітації, оскільки він особисто контролює це питання. Військовий міністр отаман Г. Сиротенко 13 квітня 1919 р. наказував, щоб «всіх винних у погромних агітаціях арештовувати і передавати військовому судові для осуду їх по законам військового часу» [245, с. 267].

Після низки зустрічей із представниками єврейських політичних і громадських організацій, зокрема з єврейською делегацією 17 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському, повідомлень про масштабність погромів у Волинській та Подільській губерніях, С. Петлюра 20 липня підписав наказ, яким наказав «усім командирам частин, а також представникам державного інспекторату за їх особистою відповідальністю неуклінно стежити за тим, щоб на місцях їх розташування не проводилось жадної погромної агітації» [375, с. 368].

Збіг об'єктивних і суб'єктивних обставин змусив Голову Директорії УНР С. Петлюру активізувати переговори з представниками Польської держави зі створення спільного антибільшовицького фронту. Можемо констатувати, що до поновлення українсько-польських мирних договорів привело не лише важке військово-політичне становище Директорії УНР, а й необхідність у створенні

військової сили, здатної протистояти більшовицькій загрозі не лише для України та Польщі, а й для країн Європи.

З ініціативи генерала В. Тютюнника, до польського командування відправлено звернення з пропозицією зайняти Проскурів і Шепетівку. Армія УНР повинна була пройти перегрупування в районі населених пунктів Староконстянтинів – Шепетівка. Поляки, які спочатку почали просування в район Проскурова, відмовилися допомогти армії УНР. Капітан Чарноцький, котрий вів переговори, безслідно зник, залишивши записку, що українські війська на польській території будуть роззброєні та інтерновані [518, с. 115].

Характеризуючи ситуацію, у якій опинилась УНР, зазначимо, що восени 1919 р. її визначали фактори внутрішнього й зовнішнього характеру. Учасник тих подій П. Певний зауважував, що «під напором спільних сил Денікіна, сипного тифу і інтендантського безладдя, військо і Правительство залишили Кам'янець-Подільський і докотилися до Староконстянтинова» [623, с. 11].

27 вересня, зважаючи на активні дії білогвардійської армії, Головний отаман С. Петлюра оголосив на тих територіях, які ще контролювали війська Директорії, мобілізацію. За три тижні на підконтрольній українській владі частині Волині (Житомирський, Ізяславський, Староконстянтинівський повіти) мобілізовано 4 тис. осіб [521, с. 24].

Не поспішали допомагати Українській державі країни Антанти. Обурений С. Петлюра в листі до отамана Дельвіга, який перебував у Бухаресті, звертався із запитанням: «Поінформуйте до яких це пір буде продовжуватися безглузда політика держав Антанти і на які спроби ми можемо сподіватися» [161, арк. 28].

6 листопада 1919 р. генерал-четар УГА М. Тарнавський та генерал-лейтенант Добровольчої армії Я. Слащов підписали конвенцію про припинення збройної боротьби, чим підставили під удар саме існування Української держави й зірвали українсько-польські переговори. Армія УНР фактично розпалася.

Листопадові події 1919 р. визначили стратегію майбутньої боротьби за українську державність. На той момент кількість боєздатного українського

війська коливалася в межах 7 тис. багнетів та шабель. Однак їх розташування, стан (через захворювання тифом) і відсутність оперативного простору відкидало можливість одночасного їх використання для боротьби з радянськими та денікінськими військами у звичайних фронтових умовах.

26 листопада 1919 р. більшість війська УНР зосередилося в районі Староконстантинова. За аналізом М. Омеляновича-Павленка, «терени, що їх займає армія обмежуються лініями: на півдні – Староконстантинів – Хмельник; на сході – Хмельник – Бердичів; на півночі – залізницею Бердичів – Шепетівка; на заході лінією, що тяглася верстов на 20 на захід від залізниці Шепетівка – Проскурів» [611, с. 6].

Пізно ввечері 27 листопада, за свідченням І. Мазепи, С. Петлюра прийняв рішення про складення із себе повноважень Голови Директорії та Головного отамана й передачі їх Раді міністрів під головуванням глави уряду. Про це знало вузьке коло українських політиків, серед яких – полковник А. Мельник. Він був присутнім при зустрічі Головного отамана з І. Мазепою того вечора та відстоював позицію С. Петлюри. Урешті, після категоричної відмови Прем'єр-міністра й наведених аргументів відставка не відбулася, що й констатував І. Мазепа у своїх спогадах: «Після докладної розмови Петлюра взяв свою заяву назад» [279, с. 66].

28 листопада 1919 р. становище української влади та війська ще більше погіршилося. Після кровопролитного бою запорожці змушені 1 грудня залишити Староконстантинів білогвардійцям [89, арк. 2] і відступити в напрямку Нового Мирополя. До рук Добровольчої армії А. Денікіна потрапили всі поранені та хворі на тиф українські вояки, які перебували в Староконстантинові. Отаман М. Омелянович-Павленко пізніше так характеризував ситуацію наприкінці листопада 1919 р.: «Армія губить свій маневровий пляцдарм і скупчується головною своєю масою в останній трикутник: Любар – Шепетівка – Миропіль (бік трикутника – 30 верстов); вороги вже не тиснуть її, вважаючи, що справа порішена, й залишають нас до samozнищення в останній агонії» [611, с. 6]. Українські війська розташовувалися

таким чином: Запорізька група – у районі Новий Миропіль – Печанівка; Київська дивізія – в Острополі, Гайдамацька бригада отамана О. Волоха, юнацька школа полковника Вержбицького та Волинська дивізія – у Любарі, відділи Січових стрільців – у Новій і Старій Чорторії [490, с. 282].

Саме в Староконстантинові 29 листопада Головний отаман С. Петлюра скликав нараду, на якій були присутні «члени уряду, старшина Штабу Армії, усі командувачі груп і по два старшини та козаки від кожної частини; опріч того, були присутні ніким не запрошені, але цікаві старшини та козаки різних полків, що покинули свої частини і блукали по Старокостянтиніву» [705, с. 17]. Вирішено триматися до останнього моменту, незважаючи на цілковиту ізоляцію української армії та безвихідь її положення. Із-поміж іншого Головний отаман у своїй політичній промові дещо ідеалізував ситуацію, у якій опинилася Україна за часів Директорії, зазначаючи, що «єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність» [240, с. 188]. Для характеристики тодішнього стану С. Петлюри можна навести слова С. Корбута: «Зриваючи з рабською двоєдушністю, нерішучістю і паралічем середовища з якого вийшов, розпочав вкінці хоч і пізно одверту боротьбу з Москвою» [530, с. 21]. Чи не тому в цитованій вище промові Головний отаман робить висновок: «Не думайте, що нам можна базуватися тільки на повстанцях. В нашій боротьбі рішачу ролю грало і гратиме регулярне військо» [240, с.189].

Для підготовки до походу, відпочинку та перегрупування вирішено зосередити війська в районі Остропіль – Любар – Нова Чорторія. Наказом штабу армії передбачалося таке групування: Київська дивізія – в Острополі, група Січових стрільців – у Любарі, Волинська й Запорізька дивізії – у районі Нової Чорторії – Мирополя, уряд і центральні установи – у Любарі [490, с. 282].

Значно ускладнили військово-політичну ситуацію в цьому регіоні події, пов'язані з ліквідацією отаманських виступів О. Волоха, М. Данченка та Ю. Божка й самоліквідацією формації Січових стрільців. Залишивши свої позиції біля Староконстантинова, отаман О. Волох 29 листопада 1919 р.

приєднався до отамана М. Данченка та його начальника штабу, отамана Ю. Божка в Любарі. Відмовившись захищати Староконстянтинів від білогвардійців, він дозволив їм ще надвечір 28 листопада увійти до міста.

Своєрідний отаманський тріумфірат вимагав від прем'єр-міністра УНР І. Мазепи зміни політичного курсу, проголошення незалежної радянської України та передачі С. Петлюрою О. Волоху командування над усіма військами.

На початку повстання отаман М. Данченко заручився підтримкою командира окремого кінного полку, сотника І. Легіна, і встановив зв'язок із Волинським губернським повстанським комітетом у м. Любарі. Плануючи спочатку поширити владу на території південної Волині, отамани реорганізували комітет у Волинську крайову революційну раду на чолі з колишнім кременецьким повітовим комісаром Ковалем [584, с. 33].

Головний отаман, зважаючи на чисельність повстанців (до 3 тис., що становило близько третини тодішнього військового потенціалу УНР), не поспішав силою придушувати заколот. Це дало змогу отаману О. Волоху проголосити себе головнокомандувачем українськими радянськими частинами та 1 грудня 1919 р. у Любарі провести огляд вірних йому частин [652, с. 338].

За цих обставин отаман Ю. Тютюнник наказав начальнику Спільної військової юнацької школи, полковнику П. Вержбицькому ліквідувати заколот, роззброїти повстанців та арештувати отаманів [54, арк. 131]. Однак той оголосив про свій нейтралітет, чим дозволив змовникам безкарно діяти в Любарі й околицях. Потрібно відзначити, що під впливом отаманської діяльності серед охорони Головного отамана почали ширитися більшовицькі ідеї. Ситуація могла вийти з-під контролю як командування української армії, так і уряду УНР. Головний отаман, частина уряду УНР та штаб української армії на чолі з полковником В. Тютюнником змушені були переїхати до найближчого містечка Нова Чорторія [54, арк. 133]. Туди ж 5 грудня прибув командир Київської дивізії, отаман Ю. Тютюнник, який, увійшовши 4 грудня до Любара, зумів розібратись у складній воєнній ситуації [519, с. 37].

3 грудня 1919 р. загін отамана М. Данченка забрав у місцевій касі 30 тис. срібних рублів царської чеканки, оголосив свою частину Революційною Волинською бригадою та почав рух назустріч більшовицькій армії [652, с. 339]. Ця отаманська зрада знайшла своє відображення в повідомленні Головного отамана й уряду: «В цей критичний момент для української державности, коли наша армія зосереджувалась в районі містечка Любара, купка авантюристів, прикриваючи свої пляни советськими лозунгами, задовольнила свої хижацькі наміри тим, що зрадницьки пограбувала державну скарбницю» [95, арк. 5].

Заколоти отаманів удалося ліквідувати. Водночас цілком зрозумілою стала картина боєздатності українського війська – невелика кількість військових підрозділів зберігала належну боєздатність і могла продовжувати активні бойові дії. Щодо командування, то існувала велика ймовірність появи нових волохів, данченків та божків.

Зважаючи на умови тодішнього існування українських політичних і військових сил, прийнято рішення про зміну методів боротьби з ворогом. У повідомленні уряду УНР від 2 грудня 1919 р. зазначалося, що він «тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність» [627, с. 13]. Відповідно до такої позиції, змінено способи військової боротьби.

4 грудня, за твердженням О. Доценка, Прем'єр-міністр уряду І. Мазепа настоював на тому, щоб С. Петлюра виїхав за кордон для організації роботи із надання допомоги Українській Державі [460, с. 10].

Уже 5 грудня 1919 р. в Любарі на нараді командирів дивізій армії УНР вирішено прориватися в запілля денікінських військ задля дезорганізації його тилів. Ураховуючи те, що польське військо практично не вело активних бойових дій проти армії УНР, прийнято рішення про підготовку до військового походу тилами Добровольчої армії з метою її послаблення та підняття народного повстанського руху на окупованих територіях.

На наступний день С. Петлюра через Миропіль виїхав до ст. Полонне й далі, до Варшави, для ведення переговорів з керівництвом Польської держави. Під час наради в Новій Чорторії за відсутності Головного отамана прийнято

остаточне рішення про похід у тил військ Денікіна. Своїм наказом Головний отаман призначив командуючим Дієвою армією отамана М. Омеляновича-Павленка зі збереженням за ним команди над Запорізькою групою. Заступником призначено отамана Ю. Тютюнника [28, арк. 38].

Відтак, 6 грудня більша частина армій УНР зосередилася в районі населеного пункту Комаргород, що розмістився між Козятином та Калинівкою, де й перейшла на територію, зайняту ворогом. Частина Запорізької групи, яка не пішла в Зимовий похід і перебувала в районі станції Печанівка, 7 грудня була інтернована поляками й відправлена залізницею через Шепетівку – Рівне – Луцьк до таборів для полонених, де утримувалася до весни 1920 р.

У зв'язку зі змінами на театрі бойових дій польсько-більшовицького фронту навесні 1920 р., досягнутими домовленостями Головного отамана С. Петлюри з Начальником Польської держави Ю. Пілсудським, командування Дієвої армії УНР вирішило виводити українські дивізії із заплілля. Уже 6 травня 1920 р. Дієва армія УНР з'єдналася з передовими частинами Залізної дивізії. Перший зимовий похід закінчився.

Військові частини, які вийшли із заплілля, потребували реорганізації та поповнення. Вирішено, не проводячи загальнодержавної мобілізації, здійснити поповнення силами самих військових підрозділів. При дивізіях утворено мобілізаційні комітети, які й проводили призив до своєї частини на визначеній території. Головою такого комітету при Волинській дивізії був сотник Паньківський. Територією, на якій здійснював мобілізаційний комітет Волинської дивізії свою діяльність, були Клембівська, Борщівська та Дзигівська волості Ямпільського повіту [452, с. 128]. Із мобілізованих формували збірні дієві сотні, які входили до запасного куреня.

Відтак, 17 квітня 1920 р. польське командування, згідно із варшавськими домовленостями з дипломатичним корпусом УНР, опрацювало генеральний план наступу проти більшовиків. Ю. Пілсудський планував кинути на Київ через територію Волинської губернії сім піхотних та одну кінну дивізії. Правим крилом своєї 3-ї армії маршал розраховував нанести сильний удар у районі

Житомира поміж 12-ї й 14-ї радянських армій. Польська оперативна армійська група Рибак повинна була, обійшовши 12-ту радянську армію з півночі, ударити їй у тил у районі Овруча [650, с. 319].

25 квітня 1920 р. польське військо в складі трьох армій (2-га в напрямку Вінниці; 3-тя – Житомира та 6-та – Коростеня) розпочала наступ на територію України. Головний удар наносила 3-тя армія на Житомир та Коростень [650, с. 320].

Спочатку Ю. Пілсудський, а згодом – С. Петлюра звернулись із відозвами до українського населення, у яких пояснювали обставини й наміри польської присутності на українських землях. Так, С. Петлюра у зверненні до народу України зазначав: «Між Правительствами Республік Української й Польської заключений військовий договір, на підставі якого польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з большевиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї Республіки» [32, арк. 2].

Мобілізаційні заходи, проведені урядом УНР на Правобережній Україні, ледве змогли збільшити чисельність особового складу Дієвої армії УНР до 20 тис. бійців. При цьому зброї та спорядження вистачало лише для половини з них [672, с. 852].

26 квітня 1920 р. польське військо звільнило від більшовиків Житомир, Бердичів і Коростень. На той момент наказом Директорії УНР К. Лоського призначено головним комісаром уряду УНР «в місцевостях, звільняємих від більшовицької окупації» [317]. Новопризначений посадовець, перебуваючи в Житомирі, першим своїм документом (оголошенням про свій вступ на посаду) наказав «державним, урядовим і громадським установам та особам негайно приступити до своєї попередньої праці, перерваної ворожою окупацією» [316, 11 травня].

Не зустрічаючи серйозної протидії зі сторони більшовицького війська, поляки 6 травня 1920 р. оволоділи Києвом [753, с. 225]. Однак цей успіх не вдалося закріпити.

29 травня 1920 р. Ю. Пілсудський своїм наказом передав повіти «Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський в його давних границях враз з частиною повіту Острожського, прилученого вже до повіту Рівненського, а також північно-західну частину повіту Кременецького» урядові Другої Речі Посполитої [53, арк. 25].

За домовленостями з польською владою на початку червня 1920 р. уряд УНР повинен був перебраться до м. Староконстантинова. На своєму засіданні РНМ прийняла відповідну постанову із застереженням «при умові передачі цивільної влади уряду УНР в районі Староконстантинова, на теренах трьох повітів» [224, с. 62]. Однак перегрупування більшовицьких військ та їх успішний наступ на українсько-польські позиції не дали змоги українському уряду повернутися на територію Волинської губернії. Ті урядовці, що встигли переїхати до Староконстантинова, уже 17 червня змушені були евакуюватися до Кам'янця [224, с. 72].

Від травня 1920 р. на території окупованих поляками повітів Волинської губернії частішають селянські повстання. Так, 8–10 травня повстання охопило три волості Овруцького повіту. Регулярне польське військо, придушивши повстання, жорстоко розправилося із селянами, спалило кілька сіл, понищило посіви, реквізувало худобу. Аналогічна ситуація відбувалась у Квасилівській і Кульчівській волостях Староконстантинівського повіту. Масові розстріли повстанців відбулись у Дубно, Рівному, Староконстантинові [414, с. 43]. У листі до М. Тишкевича С. Петлюра писав: «Поляки, як окупаційна сила, поводяться з населенням так, що воно думає по принципу, хоч гірше та інше. На Поділлі й Волині проходить фронт польсько-більшевицький, большевики виступають в ареолі увільнителів од польського ярма і тому мають популярність. Але 10 верст од смуги фронту большевиків вже ненавидять» [91, арк. 30].

За відмову населення віддати польському війську харчі спалено села Іванівці, Куча, Собачі, Яблунівка, Нова Гребля, Мельничі, Кирилівка та ін. [388, с. 402]. Поляки забирали й вивозили в Польщу хліб, цукор, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактури та інших товарів [286, с. 67]. Згідно з

наказом Начального командування польського війська цивільному населенню в разі доведення фактів грабунку, непослуху державному службовцю, шпигунства, зносин із ворогом, діяльність чи бездіяльність на шкоду збройним силам Польської Держави, знищення комунікацій у вигляді покарання передбачалася смертна кара [170, арк. 6].

Православне населення Рівного зверталось до Верховного вождя польського народу Ю. Пілсудського з листом, у якому констатувало, що протягом перебування тут польських військ «жодне з цивільних руських (українських) установ не відновлено і не замінено відповідним» [175, арк. 92].

25 травня 1920 р. під Уманню сконцентрувалася 1-ша Кінна армія (загальна чисельність 18 тис. бійців), перекинута сюди більшовицьким командуванням з Північного Кавказу. У більшовицьких військах Західного й Південно-Західного фронтів покращилося забезпечення зброєю та боєприпасами, жорстоко каралося дезертирство, підвищилася ефективність агітаційно-пропагандистської роботи комісарів [417, с. 36–37] Усе це мало позитивний ефект для більшовиків.

Протистояння між радянським військом та польським почало схилитися на бік більшовиків. Спочатку ті в ніч на 12 червня зайняли Київ [417, с. 37], змусивши керівництво УНР переїхати до Вінниці, а наприкінці липня вийшли на межу кордону Галичини. У той самий день більшовики захопили ст. Коростень і найближчі до неї населенні пункти: Тетерів, Бородянку, Рудню Щебенську [62, арк. 38]. Головнокомандувач польського війська Ю. Пілсудський причиною тактичних утрат уважав помилку в оцінці військової ситуації та, як наслідок, відступ війська генерала Ридз-Сміглого в північно-західному напрямку вздовж залізниці Київ – Коростень – Сарни [308, с. 44]. 17 червня 1-ша Кінна армія захопила Житомир і розпочала наступ на укріплений поляками Новоград-Волинський. Бої, що розгорнулися за місто, тривали до 27 червня, коли червоній кінноті вдалося розбити польське військо та заволодіти Новоград-Волинським [607, с. 163].

Жорстокі бойові дії розгорнулися на рівненсько-дубенському напрямку. Про непоступливість сторін свідчить факт кількарразового переходу влади в Рівному (двічі) й Дубно (тричі) протягом кількох днів на початку липня із рук у руки воюючих. Про бої в районі Рівне – Дубно Ю. Пілсудський занотував таке: «Перед 4 липня останньою такою спробою були майже комічні події під Рівним, коли 18-та дивізія 6-ї армії йшла в атаку з півдня, а 2-го армія у той же час виконувала поворот на північ; та навпаки, коли 2-га армія перейшла у наступ та її 1-ша дивізія нічною атакою зайняла Рівне, 18-та дивізія вже висувалася у протилежному напрямку на Дубно» [308, с. 45]. 19 липня 1920 р. війська 12-ї армії та 1-ї Кінної армії вийшли до р. Стир та отримали завдання цілковитого захоплення північно-західних повітів Волинської губернії й наступу на м. Ковель [747, с. 389].

До 10 серпня 1920 р. більшовики захопили практично всю територію Волинської губернії. Так, 3 серпня вони окупували Луцьк, 4 серпня – Ковель, 7 серпня – Володимир-Волинський та Любомль. Наприкінці липня штаб тилу Південно-Західного фронту повідомляв, що «майже по всій губернії відношення населення до радянської влади добре. Скрізь організуються комітети незаможних селян, Сільські і Повітові Ревкоми» [63, арк. 88].

Створені в населених пунктах Волинської губернії революційні органи влади, які під виглядом наведення порядку здійснювали репресивні заходи проти місцевого населення, займалися грабунками й експропріаціями. У містах оголошено облогове становище та уведено комендантську годину. Одними з перших розпоряджень нової влади стало оголошення про реєстрацію колишніх військових польської й української армій, здачу зброї, військового обмундирування та спорядження.

24 серпня 1920 р. Білокриницький волосний військовий комісар повідомляв Кременецькому повітовому комісару, що «відношення населення волості до радянської влади незадовільне, викликане надміру важкою підводною повинністю, непосильною державною розверсткою, відсутністю предметів першої необхідності» [195, арк. 11]. Дедеркальський волосний

комісар доповідав, що «серед громадян існує, поки що не визначене незадоволення, викликане майже повною відсутністю таких продуктів як сіль, мило, керосин, сірники, а також колосальними потребами підвод на фронт» [195, арк. 15].

Після захоплення Волині радянське військо головним напрямком свого удару обрали Варшаву. Так, 16 серпня 1920 р. польському війську вдалося перехопити військову ініціативу та перейти в контратаку. 12 вересня польська армія звільнила від більшовиків Ковель. Протягом 14–18 вересня 1920 р. вона нанесла новий удар у напрямку Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне, розгромивши 12-ту радянську армію [650, с. 336]. Протягом вересня від більшовиків звільнено повітові міста Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Дубно, Остріг. До початку жовтня польська армія вийшла на лінію Новоград-Волинський – Староконстянтинів. Для населення західних волинських повітів короткотермінова більшовицька окупація (45–60 днів) змінилася польською на значно довший період.

Одночасно з польською армією розпочала бойові дії армія УНР. Протягом вересня вона провела низку успішних військових операцій проти радянської армії на території Подільської губернії. Подальший наступ українських військ був перерваний початком переговорів Польщі з Росією.

На початку осені, сподіваючись на виконання Польщею своїх союзницьких зобов'язань, Головна команда військ УНР видала наказ, за яким формування місцевих органів влади й облаштування життя місцевого населення покладалося на прифронтових комісарів (інститут прифронтових комісарів уведений законом від 25 червня 1920 р.), які «оголошують про встановлення влади УНР, закликають до праці урядових осіб і населення» [97, арк. 92 зв]. У законі «Про мобілізацію в звільнених від ворога нашою Армією повітах УНР для поповнення армії» від 14 вересня 1920 р. наголошувалося, що «мобілізацію провадити по повітах поступово, після звільнення від ворога, розпорядженням командуючого Армією» [30, арк. 60]. Усі старшини, урядовці,

підстаршини та козаки, які перебували на звільненій від більшовиків території вважалися мобілізованими до лав армії УНР [31, арк. 110].

Незважаючи на те, що полякам удалося потіснити більшовицькі війська з-під Львова та Варшави й відкинути їх углиб української території на 120–200 км, подальший наступ було припинено. Фактично поляки вийшли на лінію, якою задовольнилися під час переговорів із С. Петлюрою.

Територіальні претензії Польщі стали відправною точкою для початку переговорного процесу з радянською Росією. Інтереси недавнього союзника в антибільшовицькій боротьбі, Директорії УНР, до розрахунку не бралися: представники УНР не були допущені до участі в переговорах, а під час самого переговорного процесу питання ставлення сторін до УНР також не піднімалося. Польські дипломати, запевнюючи представників УНР у відстоюванні їхніх територіальних претензій перед радянським російським урядом, визнали радянський уряд на Україні [257, с. 10].

Тодішньому польському уряду «менше всього була бажана сильна українська держава, яка б вела політику об'єднання всіх українських земель; їй був потрібний слухняний васал, держава-буфер; в її інтересах лежало, щоб на схід від польської границі якнайдовше задержався стан анархії й політичного безсилля» [273, с. 518].

Договір про перемир'я та прелімінарний мирний договір між РСФРР, УСРР та Польщею підписано 18 жовтня 1920 р. в Ризі. Він зафіксував кордони між державами по р. Збруч і далі, через Західну Волинь, м. Остріг до впадіння р. Горинь у р. Прип'ять [672, с. 855]. Кордон проходив на 200–250 км східніше від лінії Керзона [441, с. 214]. 2 листопада польські війська відійшли на передбачену прелімінарним договором демаркаційну лінію. Остаточні результати переговорів між Польською республікою й радянською Росією закріплено Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р.

Восени 1920 р. більшість українських політиків і державників залишили межі Волинської та Подільської губерній, де вони перебували останнім часом і намагались із-за меж УНР організувати спротив на окупованих українських

територіях. 3 жовтня 1920 р. С. Петлюра на засіданні уряду УНР у Станіславові звернув увагу на початок мобілізації на Волині й зазначив, що «необхідно приступити до мобілізації коней й до збільшення кавалерії» [224, с. 248]. Головний отаман уважав, що саме мобільність і маневреність цього роду військ дасть змогу українській армії внести перелом на фронтах.

18 листопада в м. Фрідріхівці, поблизу Волочиська, відбулася нарада уряду УНР за участю С. Петлюри, на якій розглядалося питання про подальшу долю уряду та війська УНР. Прийнято рішення про перехід на територію Польщі. Як альтернатива, прозвучала пропозиція заступника голови РНМ О. Саліковського про перехід на територію Волині в район демаркаційної лінії між Польщею й Росією, тимчасово окупованої польськими військами [224, с. 308–309]. Це, на його думку, дасть змогу зберегти частини української армії від роззброєння та дасть можливість формувати армію безпосередньо на українській території. Утім, на цю пропозицію не пристали учасники наради.

19 листопада 1920 р. у Волочиську відбулася нарада РНМ УНР, на якій С. Петлюра оголосив про евакуацію армії та уряду на територію, захоплену польською армією. Зранку 21 листопада 1920 р. відбулась остання битва війська Директорії УНР із радянськими військами. Українська кіннота, прикриваючи відхід основних сил армії УНР, зав'язала бій із червоними частинами біля с. Писарівка поблизу Волочиська. Того самого дня рештки українського війська переправилися через р. Збруч у районі м. Волочиська, де були інтерновані польськими уповноваженими органами. Пізніше В. Петрів пригадував, що «поляки прийшли на звільняємі території ще до їх остаточного залишення нашими військами та міністерствами, прийшли без висилки зв'язкових та попередження як переможці, але цілком коректно поставилися до наших адміністративних органів та недокінченої евакуації» [624, с. 366–367]. Згідно з даними оперативного відділу штабу Дієвої армії її склад станом на 10 листопада 1920 р. складався із майже 39 тис. вояків, 675 кулеметів, 74 гармати, 8 броневих автомобілів, 2 бронепотягів і 3 літаків [303, с. 21].

Головний отаман С. Петлюра чітко усвідомлював, якою стає перспектива боротьби за українську державність за такої ситуації. 8 листопада в листі до Ю. Пілсудського він констатував, що Україні доведеться самостійно боротися за свою незалежність. Водночас він звертав увагу та просив Начальника Польської держави про припинення свавілля, яке чинять його вояки й чиновники на зайнятих ними волинських землях.

Узагальнюючи військово-політичні перипетії на території Волинської губернії доби Директорії в контексті загальноукраїнських державотворчих процесів 1918–1920 рр., звернемося до характеристики цього періоду Д. Дорошенком, який констатує, що «Українська Народна Республіка, поваливши Гетьманщину, сама не вдержалась у Києві і двох місяців; а опинившись в стані хронічної евакуації, розуміється, не могла вона ні сконсолідуватись, ні укріпитись, бо обставини мандрівного життя і постійних невдач вели не до зміцнення й об'єднання всіх елементів, що гуртувались навколо уряду УНР, а до їх розкладу та деморалізації» [273, с. 517].

Отже, упродовж цього періоду Волинська губернія перебувала в епіцентрі військово-політичних процесів, які відбувалися в добу Директорії УНР. Територія Волині перетворилася на місце скупчення українських, російських і польських військових частин. За таких умов на волинську людність тягарем лягли мобілізаційні, експропріаційні, провіантні та репресивні заходи. Територію губернії поділено радянським і польським окупаційними режимами.

*****

Можемо констатувати, що за доби Директорії становище жителів Волинської губернії було надзвичайно важким і у військово-політичному, і у соціально-економічному плані. Переставши бути місцем бойових дій Першої світової війни, губернія стала територією боротьби збройних сил Директорії УНР із більшовицьким та польським військами. У зв'язку із цим український уряд, незалежно від його політичної орієнтації, не міг забезпечити якісних соціально-економічних перетворень у краї.

Захоплене військово-політичною боротьбою за владу в столиці, керівництво Директорії не мало достовірних даних про те, що діється в більшості регіонів держави. Наслідком цього була військова агресія більшовицьких загонів на півночі Волинської губернії та польських – на заході Волині.

Для захисту держави керівництво Директорії УНР провело реорганізацію війська. Територія Волинської губернії увійшла до зони дії Правобережного фронту. Найбоєздатнішими (із розташованих у межах Волині) у цей час були Корпус Січових стрільців та Сіра дивізія. Вони увійшли до складу Коростенської групи військ і вели бої з більшовиками на півночі губернії. Для боротьби з поляками на території Західної Волині сформовано Володимир-Волинську й Ковельську групи військ Директорії УНР.

Ситуацію, у яку потрапила УНР, погіршували військові прорахунки та поширення отаманії в армії. У військові конфлікти й боротьбу за владу на Волині включились отамани В. Оскілко, О. Волох, М. Данченко та інші. Їхні дії підірвали й без того хиткі підвалини української армії й пришвидшили територіальні втрати Директорії.

Використовуючи складне військово-політичне становище Директорії УНР, керівництво Польської держави нав'язало несправедливі союзницькі умови. Підписавши 22 квітня 1920 р. українсько-польський договір, С. Петлюра одержав союзника в боротьбі з радянською Росією, утративши значні західноукраїнські території та набувши ворога серед західноукраїнського політикуму. Так, сім волинських повітів потрапили під колонізаційні заходи центральної й місцевої адміністрацій Польської держави.

Натомість, у східних повітах Волинської губернії, які були захоплені більшовиками, почали формуватися радянські органи влади. Населенню нав'язано жорсткі умови господарювання, проводилися мобілізаційні заходи до червоної армії, здійснювалися масові арешти та розстріли мирних громадян.

РОЗДІЛ 7

ВОЛИНЬ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РР.

7.1. Волинська губернія під час партизансько-повстанського руху під орудою уряду УНР

Поворотним етапом не лише для долі української державності, але й для населення більшості територій Східної Європи стало укладення Ризького договору між Польською державою та РРФСР 18 березня 1921 р. Підписавши договір, Ю. Пілсудський частково задовольнив територіальні претензії Польщі, насамперед представників її великого землевласництва й буржуазії. Радянська Росія, забезпечивши собі мир на західних кордонах, змогла зосередитися на боротьбі з військами генерала П. Врангеля та внутрішньою опозицією.

Після такого дипломатичного ходу польських політиків і визнання керівництвом Другої Речі Посполитої українського радянського уряду, Директорія УНР утратила не лише союзника в боротьбі з російським та українським більшовизмом, але й позбавилася власної території. Дієва армія УНР, перейшовши на територію Польщі, була інтернованою. Більшість українських політиків і військовиків сподівалися на допомогу зі сторони недавнього союзника в питанні озброєння, вишколу та підготовки до боротьби українських вояків проти радянської влади на Україні. У найближчі місяці польський уряд лише фрагментарно підтримував українські військово-політичні намагання, так і не сформувавши єдиної думки щодо українського питання й свого ставлення до державотворчих намагань українців.

Із думками про підтримку українського державницького руху польською політичною елітою, а відтак і налагодження зв'язків з урядами європейських країн, керівництво Директорії УНР розпочинало свою діяльність в еміграції. С. Петлюра, незважаючи на територіальні втрати, уважав за необхідне продовжувати боротьбу за українську справу та намагався відкоригувати й налагодити взаємодію всіх українських еміграційних політичних сил.

Ще 12 листопада 1920 р. в м. Тарнові на півдні Польщі, куди перебралася частина українських урядовців і політиків, Головний отаман С. Петлюра затвердив закони про Тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці й про Державну Народну Раду УНР, якими Директорія визначалася єдиним українським еміграційним політичним центром [688, с. 3133]. Зазначимо, що відповідні законопроекти РНМ розглянула 24–25 жовтня 1920 р., перебуваючи в Станіславові [224, с. 285–288].

30 грудня Головний отаман скликав засідання, на якому прийнято рішення про утворення Ради Республіки в складі 42 депутатів [451, с. 148]. До повноважень цього державного органу належали питання законодавчого забезпечення функціонування органів влади Директорії УНР в еміграції. 3 лютого 1921 р. в Тарнові відкрилося перше засідання Ради Республіки УНР, виступаючи на якому, С. Петлюра, вірний голосові української державності й української демократії [662, с. 421], визначив першочергові завдання для досягнення головної мети – повернення в Україну.

Новосформований уряд УНР на чолі з В. Прокоповичем призначила головою Вищої військової ради Генерального штабу генерал-поручника М. Юнаківа. Членами ради стали генерал-поручники С. Дельвіг, М. Омелянович-Павленко, В. Сінклер, генерал-хорунжий В. Сальський. Від Дієвої армії УНР до складу Вищої військової ради увійшли О. Удовиченко та Ю. Тютюнник [683, с. 35–37].

Створена у Відні Всеукраїнська національна рада на своїй першій сесії 12 лютого 1921 р. висловила сподівання, що «держави Антанти признають самостійну державність українського народу та допоможуть йому установити на своїх землях демократичний республіканський лад на основі парламентаризму і організувати національну владу, яка забезпечила б йому національно-культурний розвиток та його соціально-економічні інтереси» [44, арк. 95]. Утворені в еміграції українські державницькі інституції офіційно провадили свою роботу до 18 березня 1921 р. Після підписання Ризького мирного договору державні структури УНР були ліквідовані.

Бажаючи вивчити становище, у якому перебували інтерновані українські вояки, С. Петлюра дав доручення генерал-хорунжому В. Петріву здійснити інспекторську поїздку по таборах і представити звіт до Вищої військової ради з аналізом фактичного становища українських вояків. Стан, насамперед моральний, у якому перебували українські старшини й стрільці був жахливим. Для налагодження нормального життя та повернення віри в національні ідеали необхідні були кардинальні зрушення.

Тому наступним кроком Головного отамана стало розпорядження про проведення в усіх таборах для інтернованих українців курсу військового навчання й курсу українознавства з обов'язковим вивченням української мови. У таборах засновано військові старшинські школи, культурно-освітні курси, відкрито майстерні, почали видавати українські часописи та журнали [707, с. 187].

Інтерес до відродження бойового духу українських вояків був викликаний повідомленнями про наростання селянських повстань на території радянської України. За підрахунками Т. Гунчака, навесні 1921 р. кількість повстанців сягала до 40 тис. осіб [411, с. 182]. Найбільше невдоволення висловлювали селяни Поділля, Волині, Київщини, Полтавщини.

12 березня 1921 р. Головний отаман С. Петлюра підписав наказ про підготовку до загальноукраїнського повстання проти радянської влади. Для цього він передбачав залучити більшість дрібних повстанських загонів, які розрізнено та малоефективно діяли на українській території. Організований при Головній команді військ УНР у Тарнові Партизансько-повстанський штаб (ППШ) під керівництвом Ю. Тютюнника [408, с. 35] повинен був розробити стратегію майбутнього повстання на Україні та налагодити співпрацю з урядами й командуванням армій Польщі та Румунії на предмет допомоги.

Польська влада обіцяла до квітня 1921 р. допомогти в організації й озброїти ударну групу в кількості 2 тис. осіб із-поміж інтернованих вояків Дієвої армії УНР. Ядро цього війська мали скласти військовики «головно 4-ї Київської дивізії, що перебували в таборах і в слушний час мали бути

відтранспортовані до кордону, щоб звідти вирушити в похід на Україну» [298, с. 12].

Для налагодження зв'язків із повстанськими загонами на території УСРР, переходу через радянсько-польський кордон зв'язкових та розвідників, за погодженням із польською стороною, у червні створено два прикордонних контрольно-пропускних пункти в Тернополі й Дубно (із підпунктами в Ланівцях, Корці та Підволочиську). Їх очолили офіцери польської армії, однак більшість організаційної роботи виконували спеціально підготовлені українські старшини. Утім, вони могли наглядати лише за територіями поблизу Гусятин, Підволочиська, Ланівців й Березно. Такі важливі напрямки, як «Шепетівка, Остріг, Корець, Рівно, Сарни, Коростень, а також Жванець-Борщів, Скала, Чортків, Ізяслав, Шумськ і т. і. остаються зовсім без догляду» [35, арк. 2].

Піднесення партизансько-повстанського руху на території УССР потребувало підвищеної уваги з боку ППШ. Для узгодження дій партизанських загонів потрібно було збільшити кількість зв'язкових та розширити регіон взаємодії. Для цього додатково відкрито ще кілька контрольно-пропускних пунктів. Вони були влаштовані в Кременці (із підпунктами в Шумську й Куніві), у Копиченцях (із підпунктами в Кудринці, Скалі, Гусятині), у Рівному (із підпунктами в Острозі, Уст'є, Сатанові), у Сарнах. Окрім того, прикордонну територію УСРР поділено на зони обслуговування кожним із контрольно-пропускних пунктів.

Начальник I відділу Генерального штабу підполковник Скорняків стверджував, що до 1 червня 1921 р. в Україну перекинуто 200 повстанців, протягом червня – 137 осіб, протягом липня – 122 організаторів й інформаторів, протягом серпня – 22 підпільники [36, арк. 34 зв–35].

7 квітня 1921 р. Головний український народний повстанчий (повстанський) комітет Волині та Поділля на чолі з П. Павлюком, який зосереджувався в м. Острозі, направив Головному отаману листа, у якому зазначав, що на нараді 16 березня вирішено «негайно стати до боротьби з ворогом-напасником – большевиками московськими та їх прибічниками з

єдиним гаслом – «вся влада на Україні законному Урядові У.Н.Р. на чолі з Головним Отаманом С. В. Петлюрою та Радою Республіки» [662, с. 437]. Подібні повстанські органи навесні 1921 р. діяли в інших українських територіальних одиницях.

Однак після підписання Ризького договору польський уряд змушений був пристати на вимогу уряду радянської України щодо дотримання статей підписаного документа невторчання у внутрішні справи один одного й заборона діяльності на територіях держав-підписантів ворожих іншій стороні формувань та організацій. Тому діяльність українських політичних партій і урядових організацій на території Польщі була офіційно заборонена польською владою. С. Петлюра та урядові інституції Директорії перейшли на нелегальне становище.

На цьому етапі підготовки до антирадянського повстання Головний отаман вимагав від свого найближчого оточення суворого дотримання умов конспірації. Більшість українських вояків, які проходили вишкіл у таборах для інтернованих, не знали, коли і яким чином відбудеться їх залучення до боротьби проти радянського уряду. В умовах підвищеної конспірації через польсько-український кордон на Волинь та Поділля були відправлені емісари Партизансько-повстанського штабу для налагодження зв'язків із повстанськими загонами на території прикордонних повітів, створення координаційних центрів партизанського руху та закладення підпільної повстанської мережі.

Командування повстанського руху умовно поділило територію України на 5 повстанських груп і 21 повстанський район. Райони також поділялися на повстанські комітети. Отаман Ю. Мордалевич очолив 2-гу повстанську групу (Північну), яка регіонально підпорядковувала собі повстансько-партизанські загони на Київщині, Поліссі, Волині й більшій частині Поділля [650, с. 390]. Її територія простягалася на півдні – від м. Черкас до м. Ямполь; на заході – від р. Збруч – по Волині до польського кордону; на півночі – р. Прип'ять – Турів – Гомель; на сході – до р. Дніпро.

Зазначимо, що, як показав наступний перебіг подій, саме весна 1921 р. була найвдалішим періодом для загальноукраїнського повстання проти радянської влади. Опорою для нього могли стати не лише розрізнені партизанські загони, але й значна частина українського селянства, невдоволеного політикою продрозверстки, та деякі червоні командири, які розчарувались у соціально-економічній політиці більшовиків та готові були пристати до повстанців.

Великі повстання виникали на Київщині й Волині, де діяли загони отаманів Мордалевича, Струка, Орлика, Богатиренка, Цвітковського, Лисиці, Гонти, Дерещука та інших [364, с. 314–315]. Зокрема, загін Струка, що діяв у районі Коростень – Житомир – Козятин, нараховував до 3 тис. осіб [575, с. 317]. На Житомирщині загони Марусі, Лисиці, Верпахівського, Волошина нараховували до 90 багнетів і шабель [36, арк. 64]. Однак початок загальноукраїнського повстання відклався.

Новою датою походу призначено 20 травня 1921 р. За генеральним планом виступу загони С. Петлюри й Б. Савінкова мали перейти через польсько-радянський кордон й, об'єднавшись із місцевими повстанськими загонами, провести мобілізацію селян Волині. Прогнозована загальна кількість повстанців мала сягнути 20 тис. До неї повинні були долучитися 5 тис. українських вояків з інтернованих до польських таборів, озброєних та обмундированих поляками [650, с. 390]. Ця ударна група з території Волині повинна була повести наступ на Київ.

Однак ця дата була перенесена на середину червня, а згодом – ще на більш пізній термін. У цей час відбулися зміни в настроях повстанців, їхніх мотивації та активності. Частина з них розійшлася по домівках, частина перейшла на сторону радянської влади, частина залишила межі радянської України. Так, у травні 1921 р. керівник 2-ї повстанської групи, отаман Ю. Мордалевич перейшов на сторону більшовиків. У зв'язку з тим, що він не виказав мережі цієї групи, її вдалося зберегти. Новим командувачем Північної

повстанської групи (регіон поширення Київщина та Волинь) став отаман Орлик.

Безпосередньо на Волині сформовано 9-й повстанський район загальною чисельністю 700 осіб. На його чолі стояв отаман П. Филоненко (орієнтовна чисельність його загону – 300 бійців). До складу Волинської групи, окрім загону П. Филоненка, входили загопи отаманів Заклинюка, Воловського, Куруха, Верховського, чисельність яких була меншою ніж 100 повстанців [650, с. 394].

Отаману Орлику пропонували до 1 вересня завершити бойову підготовку своїх бійців та бути готовим у будь-який момент надати допомогу українському війську. У разі початку повстання він повинен був паралізувати залізничний і шосейних рух, телефонний зв'язок між підрозділами червоної армії. Для цього слід було пошкодити залізничні лінії Овруч – Мозир, Малин – Київ, Козятин – Фастів, Вінниця – Козятин, шосе Житомир – Київ, заблоковані шляхи вздовж Прип'яті, щоб унеможливити пересування радянських військ [662, с. 439].

У кінці червня 1921 р. Партизансько-повстанський штаб переїхав до Львова [36, арк. 34 зв], де розмістився в приміщенні 2-го відділу Генерального штабу польських військ. Там велику організаторську роботу розгорнув помічник отамана Ю. Тютюнника полковник Ю. Отмарштайн [364, с. 323]. Розташувавши центр українського повстанського руху в приміщенні польської розвідки, військового командування Другої Речі Посполитої сподівалося взяти під свій контроль діяльність штабу й стримувати повстанські пориви українських політиків у межах локальних партизанських акцій і походах по території радянської України з розвідувальною метою.

Наприкінці літа 1921 р. начальник українського Партизансько-повстанського штабу, отаман Ю. Тютюнник, зважаючи на неодноразові перенесення походу на територію радянської України та оперуючи старими (станом на пік селянсько-повстанського руху) даними, зажадав від командування польськими військами та С. Петлюри визначення остаточної дати початку антирадянської акції. Своім останнім аргументом отаман висував

ультиматум, за яким у разі зволікання з виступом він сам поведе війська в Україну та підніме там загальнонародне повстання [650, с. 397].

Польський Генеральний штаб переконував керівництво ППШ, що радянська каральна машина завдала значної шкоди повстанським загонам, а хвиля партизансько-повстанського руху на території радянської України пішла на спад. Хоча впродовж серпня-вересня 1921 р. Генеральний штаб Польської держави неодноразово отримував рапорти з волинських теренів, у яких повідомлялися чутки, поширені серед місцевого люду, про те, що на терені Волині є потужна військова сила в 70 тис. вояків, що селяни переховують зброю й амуніцію, що війти, солтиси, сільські писарі безкарно ведуть агітацію [408, с. 37]. Уважаючи, що польська сторона зумисне затягує організацію озброєного походу, отаман Ю. Тютюнник наполягав на її початку до 10 жовтня. 24–25 вересня 1921 р. розширена нарада ППШ у Львові затвердила план дій із розгортання партизанської війни.

До кінця вересня 1921 р. за допомогою поляків озброєно та укомплектовано розвідувальний загін із тридцяти осіб під командуванням генерал-хорунжого В. Нельговського. Частину зброї вони отримали у Львові, а частина – в Рівному зі складів 13-ї польської дивізії [302, с. 76]. Перед загonom ставилося завдання вивчити реальну ситуацію в радянській Україні, спробувати налагодити зв'язки з партизансько-повстанськими загонами Волині, розгорнути агітаційну роботу серед селян. Регіоном діяльності команди В. Нельговського обрано Житомирський, Радомиський, Мозирський, Овруцький і Звягельський райони [451, с. 83]. За сприяння Рівненського постерунку загін перекинуто до радянсько-польського кордону, який він успішно перейшов у ніч з 19 на 20 вересня в районі с. Устя та м. Городниця.

Потрібно зазначити, що, незважаючи на проведену підготовчу роботу та вишкіл особового складу загону, поставленого завдання він не виконав. Ю. Тютюнник головною причиною невдачі групи В. Нельговського вважав нестачу часу, відведеного на вивчення ситуації в тилу ворога. Він зазначав, що загін повернувся 20 листопада, «але дійсної ситуації своєчасно не виявив, бо

навіть і за сприятливіших умов загін не встиг би виконати головного свого завдання за браком часу» [302, с. 76]. За два місяці, які група В. Нельговського провела в радянській Україні, нею не налагоджено зв'язків із більшістю повстанських загонів, не говорячи вже про створення антибільшовицької мережі повстанських загонів.

17 жовтня 1921 р. Головний отаман С. Петлюра підписав наказ про початок походу на Україну. Командувачем походу призначено отамана Ю. Тютюнника, начальником штабу – полковника Ю. Отмарштайна [515, с. 67]. Під його началом перебували Бессарабська група (близько 300 осіб), Подільська (близько 350 осіб) та Волинська групи (близько 800 осіб). Цього ж числа відкликано працівників контррозвідувальних пунктів у Сарнах і Кременці та наказано їм 20 жовтня перебратися до Рівного [35, арк. 38]. 24 жовтня отаман Ю. Тютюнник надіслав командувачам повстанських груп наказ з оголошенням загального повстання [551, с. 48].

Подільська група (командир – полковник М. Палій-Сидорянський, начальник штабу – полковник С. Чорний) 25 жовтня 1921 р. у складі 44 старшин та 330 козаків [707, с. 189] перейшла р. Збруч у районі Гусятин. Група отримала завдання захопити в більшовиків коней, оскільки більшість складу цього формування становили кіннотники та вийти у визначений район на з'єднання з головною Волинською групою повстанської армії. Група повинна була відтягнути на себе прикордонні частини червоної армії, чим дати можливість Волинській групі з меншими втратами перейти кордон і завдати удару в напрямку Коростеня й Києва.

Головною, а відтак і найбільш боєздатною, серед партизансько-повстанських груп була Волинська, якою командував отаман Ю. Тютюнник. Група розпочала своє формування на початку жовтня 1921 р. у таборі Олександрів з особового складу 2-ї, 3-ї, 4-ї та 6-ї дивізій армії УНР. 4 листопада 1921 р. у складі Волинської групи перебувало близько 900 козаків, із яких 534 – стрільці, 60 – кіннотники, 80 – гарматний дивізіон, 50 – технічні частини, 170 осіб військових урядовців та 11 нестройових [724, с. 114]. Остаточо

сформувалася Волинська група поблизу радянсько-польського кордону в Яринівці, Мицьках, Костополі [487, с. 49], а перейшла кордон північніше Новограда-Волинського (Звягеля). Отаман Ю. Тютюнник свою групу поділив на групу полковника Л. Ступницького й Київську дивізію полковника М. Янченка (складалася з Київської бригади підполковника М. Шраменка й збірної бригади полковника Р. Сушка), гарматної бригади, кінної сотні, технічної сотні та польової варті [451, с. 89]. Начальником штабу Київської дивізії став підполковник Лушпенко, начальником оперативного відділу штабу – підполковник І. Ремболович [462, с. 59].

До кінця жовтня польська сторона узгоджувала з керівництвом українського повстанського руху умови своєї допомоги. Зрештою, поляки погодилися на організацію в прикордонній смузі лише однієї озброєної групи з кількістю в 500 бійців.

Уранці 4 листопада Київська дивізія захопила в прикордонному с. Майдані-Голишевському близько 100 червоноармійців, 60 рушниць, кулемет, кілька тисяч набоїв. Уже 7 листопада 1921 р. Волинська група провела успішну бойову операцію із захоплення м. Коростеня. Його атаковано з півночі через села Жупани, Кожухівка та Чигири Київською дивізією й із півдня через села Краснопіль та Білощицю групою полковника Л. Ступницького. Однак утримати його не змогла і під натиском більшовицьких військ, два ешелони яких прибуло на станцію Коростень, відступила. Із Житомира на допомогу червоноармійцям підійшли два бронепотяги з особовим складом школи червоних командирів.

Радянський уряд України оголосив надзвичайний стан у Волинській, а також у Київській, Подільській та Одеській губерніях. РВР Київського військового округу вислала в район Коростень – Овруч – Радомишль для протидії українським повстанцям отамана Ю. Тютюнника 44-ту та 45-ту стрілецькі дивізії, 7-му й 9-ту кавалерійські дивізії [462, с. 89].

Українське військо змушене було відступити до с. Михайлівка. Там відбулася військова нарада, у якій узяли участь отаман Ю. Тютюнник, полковники М. Янченко, Ю. Отмарштайн, Р. Сушко й Л. Ступницький,

підполковник М. Шраменко [451, с. 93–94]. Вирішено продовжувати рух у район Радомишль – Житомир.

Просування Волинської групи значно ускладнювали погодні умови та дії 9-ї кавалерійської дивізії Г. Котовського, яка з 12 листопада переслідувала українське військо. Не виправдалися сподівання Ю. Тютюнника на підтримку його рейду місцевими повстанськими загонами. Від місцевих селян повстанська армія отримувала хіба що посильну допомогу та співчуття, але до зброї вони не бралися, бо не бачили перспектив перемоги. Аналізуючи становище Волинської групи в середині листопада 1921 р., С. Литвин прийшов до висновку, що «постійний ворожий натиск, безперестанні бої без сну і відпочинку, голод, сильні морози, бездоріжжя, надлюдська перевтома до решти виснажували напівроздягнуте, майже безбройне українське вояцтво» [573].

13 листопада в с. Войташівці відбулася нарада командирів Волинської групи. Ураховуючи реальні обставини походу, прийнято рішення про повернення на захід до кордонів із Польщею. Сотник О. Шпілінський уважав, що причиною такого рішення стало те, що «не відбулася зустріч ні з групою генерал-хорунжого В. Нельговського, ні з відділом окремого призначення полковника М. Палія-Сидорянського, які мали прибути в район сіл Заньки, Маньківка та Котівка» [724, с. 31]. Саме таке становище станом на 12 листопада 1921 р. озвучив на нараді у Войташівці начальник штабу полковник Ю. Отмарштайн [462, с. 91]. До зазначених причин слід віднести ще й такі: невідповідність озброєння та обмундирування особового складу групи поставленим завданням, значна кількість поранених і важкопоранених осіб в обозі (разом близько 200 вояків), низька рухова й маневрена спроможність колони. Учасник рейду В. Федорко згадував: «Запеклі бої відбувалися без перестанку, ворог чимраз більше насідав. Нарешті група не витримує й починає відступ до польських кордонів. Не вистачило набоїв» [303, с. 21].

17 листопада в битві поблизу с. Малі Миньки неподалік р. Звіздаль Волинську групу розгромлено 9-ю кавалерійською дивізією Г. Котовського. 238 українських вояків полягло в цьому бою [265, с. 139], 450 захоплено в

полон. 22 листопада 1921 р. полонених привели до м. Базар. Тут їм запропоновано перейти на службу до радянської влади й вступити до червоної армії. Після відмови 359 українських вояків розстріляно.

Отаману Ю. Тютюннику з кількома десятками стрільців удалося врятуватися. На хуторах Мельники й Журба Ю. Тютюнник сформував із залишків Волинської групи кінний дивізіон. До його складу входило три сотні:

- 1-ша кінна сотня під командою полковника Л. Ступницького (18 осіб);
- 2-га кінна сотня під командуванням сотника Хмари (35 вояків);
- 3-тя кінна сотня на чолі з поручником Д. Герчанівським (34 стрільці)

[462, с. 109].

В окрему групу зібрано поранених і хворих. Ними опікувався лікар Плітас. Отаманом Ю. Тютюнником до цієї групи представлено кілька стрільців для допомоги та охорони.

У ніч на 20 листопада 109 осіб із Волинської групи перейшли радянсько-польський кордон [364, с. 325] та були інтерновані. У м. Сарни більшість українських вояків розійшлися. Співробітники партизансько-повстанського штабу, які були серед інтернованих, повернулись у Львів і Рівне [302, с. 90].

Подільська група під командуванням полковника М. Палія-Сидорянського, яка мала в районі Коростеня з'єднатися з військом отамана Ю. Тютюнника, 6 грудня підійшла до кордону. Утративши надію на позитивний перебіг своєї акції, Подільська група перейшла кордон поблизу с. Острів, де була інтернована поляками та переправлена до Рівного.

Невдачі Листопадового рейду пояснюються кількома причинами: повстанцям не вдалося з'єднатись у встановленому місці у визначений час, невідповідність озброєння та обмундирування особового складу груп поставленим завданням, значна кількість поранених і важкопоранених осіб в обозі та, як наслідок, – низька рухова й маневрена спроможність колони.

Потрібно зауважити, що після виходу з території радянської України Волинської та Подільської груп локальні повстанські виступи продовжувалися ще понад рік. Більшість із них були стихійними й не підпорядкованими

Партизансько-повстанському штабу. Нерідко це були загони, що діяли на невеликій території між кількома сусідніми населеними пунктами та через їх малочисельність не викликали радикальних дій зі сторони радянської влади. Такі повстанські відділи діяли практично у всіх повітах колишньої Волинської губернії. Одним із таких загонів 4 січня 1922 р. у м. Любар знищено 22 місцевих більшовики й комсомольці.

Навесні 1922 р. Головний отаман, який не змирився з остаточною втратою української державності, санкціонував новий похід групи під команду отамана Ю. Тютюнника в кількості 250 вояків на територію Волині. Проте й ця акція була малоефективною та засвідчила, що пік повстанської активності на Україні минув. Тому С. Петлюра розформував Партизансько-повстанський штаб, а отаман Ю. Тютюнник усунувся від безпосередньої підготовки збройного походу в Україну.

Залишки повстанських загонів навесні-влітку 1922 р. продовжували діяти в районі Коростеня, Полонного, Новограда-Волинського. Наприкінці весни в с. Трощі Полонського повіту Грунтенком, Длугопольським й Оніщуком створено Центральний повстанський комітет, який улітку 1922 р. об'єднався з іншими повстанськими загонами у Волинську повстанську армію [602, с. 127]. До моменту її ліквідації в жовтні 1922 р. організовано кілька збройних акцій. Однак до відновлення широкомасштабного збройного виступу проти більшовицької влади не дійшло.

Центр підготовки повстанців та розвідників зі Львова перемістився до Рівного. Звідти у серпні 1922 р. на територію радянської України направлено загони отаманів Трейка, Шепеля, Щербанюка, Хмари [652, с. 385]. Проте більш-менш активних бойових дій вони не проводили. Волинське селянство, яке опинилось у зоні дії отаманських загонів, не підтримало повстанців. Імовірно, спрацювали відміна продрозверстки та оголошення радянською владою амністії учасникам антидержавних повстань.

Отже, створення Партизансько-повстанського штабу й спроби зачепитися за найменший шанс у боротьбі за українську державність у 1921 р. зазнали

невдачі, а заклики до партизанської боротьби урядом УНР в еміграції більшістю жителів Волині були сприйняті інертно. Тривалий час військового протистояння, тереном якого стала Волинська губернія, виснажив державницький потенціал місцевого населення, посіяв безнадію та страх перед ще більшими втратами. Тому похід повстанських груп у радянський тил восени 1921 р. широкої підтримки не отримав.

7.2. Наслідки поразки Української революції та їх вплив на становище жителів Волині

Доба українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. закінчилася крахом національних державотворчих ідей, які в різний час репрезентували як республіканські, так і монархічні українські політичні сили. Мабуть, усе-таки найвагомішою причиною поразки українських державотворчих устремлінь був стан готовності (чи, точніше, – неготовності) до державних перетворень як загалом українського суспільства, так і національних політичних сил. На таку думку нас нашттовхнула суттєва зміна політичного курсу держави (від автономії до незалежності, від федералізму до самостійності) протягом доволі короткого відтинку часу. У зв'язку із цим, доводиться констатувати, що в досліджуваний період жодній із тодішніх політичних сил не вдалося згуртувати та консолідувати навколо своєї концепції розвитку держави більшість українських жителів, не створено зрозумілої й доступної за своїм характером для всіх соціальних категорій населення держави ідеології. Зазначимо, що цей процес утруднювався низьким ступенем національної свідомості українців (подекуди – її відсутності), що було наслідком національного та соціального гноблення імперської влади.

Щодо соціальної бази Української революції, то вона була недостатньо широкою. Найактивнішою соціальною групою в українських державотворчих процесах була інтелігенція, яка на той час становила 2–3 % населення [523, с. 143]. Селянство, у тому числі й волинське, на жаль, не поповнило лави борців за державну незалежність. Політична незрілість цієї верстви та відсутність

мотивації зробила їх нейтральними чи співчуваючими більшовикам, але аж ніяк не авангардом Української революції. Серед робітників і міщан, яких на Волині, з об'єктивних причин, було менше, ніж у промислово розвинутих губерніях, український елемент, як і українська ідея, був малоприсутнім.

Виявилося, що після кількохсотлітньої імперської історії до демократичних перетворень у країні не були готовими ні населення, ні політики. У програмах більшості українських політичних партій, які існували на теренах держави в 1917 р., не було чітко сформульовано їхнього ставлення до окремих соціальних груп, не окреслено першочергових завдань соціально-економічного характеру, не закладено механізмів реалізації найбільш проблемних соціальних програм. Діяльність більшості провладних політичних сил складалася за принципом «вирішення проблеми в міру її появи». У такій ситуації більшовики мали значну перевагу через свої соціальні гасла соціалістичного спрямування. Вони зуміли швидше та, що значно важливіше, ефективніше залучити сільське населення (якого, зазначимо, було більшість у Волинській губернії) до своєї ідеології. Українські партії (як провладні, так і опозиційні) та центральні органи влади, демонструючи непослідовність у соціально-економічних питаннях, зволікаючи з їх розв'язанням, утрачали своїх прихильників на місцях та звужували соціальну базу національного руху. Погодимось з авторами «Новітньої історії України», що владні структури періоду Української революції «втрачали соціальний ґрунт внаслідок несвоєчасного розв'язання аграрного питання» [606, с. 241].

Шкоду державотворчому процесу, а відтак і погіршення становища місцевого населення, принесла соціалістична орієнтація більшості українських політиків, які вирішували долю української державності на початковому етапі Української революції. Автономістсько-федералістичні погляди, які сповідувалися керівниками УЦР і підтримувалися різноманітними зібраннями, організованими їхніми прихильниками на місцях, не давали змогу самостійницькій концепції державотворення, яка тільки починала формуватися, стати провідною в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр.

Важливою причиною поразки Української революції стала відсутність прошарку досвідчених політиків-державників, які могли би фахово очолити національно-визвольний рух. За їх відсутності на чолі державних перетворень стали особи, які були відомі через свою професійну діяльність, але в інших сферах. Слабка політична підготовка останніх ставала причиною непрофесійних дій у найвідповідальніші для української державності моменти, їх самоусунення чи відсторонення від політичної боротьби.

Одним із наслідків діяльності українських політиків-непрофесіоналів, який вплинув на загальну поразку національно-демократичної революції, стала відсутність власних збройних сил, здатних стати на захист і відстояти українські державницькі претензії. Керівництвом держави майже нічого не зроблено для формування боєздатних військових частин, популяризації військової підготовки серед населення, створення позитивного іміджу вояка – оборонця власного народу та держави, підняття престижу військової професії. Спроба створення власних збройних сил на прикінцевому етапі Української революції не мала позитивного ефекту, окрім наведених вище причин, ще й через відсутність необхідних мобілізаційних ресурсів, матеріально-технічного забезпечення армії, серйозних союзницьких домовленостей з європейськими країнами про військову допомогу.

Поразка національно-державницької доктрини мала яскраво виражені негативні наслідки для населення всіх без винятку адміністративно-територіальних одиниць України. Зважаючи на особливості розвитку й перебіг подій на території західних губерній, наслідки поразки Української революції для них були значно згубнішими та негативнішими, і для місцевого населення, і для загального стану суспільно-економічного розвитку.

Передусім, це викликано тим, що Волинська губернія (як, зрештою, і сусідня з нею Подільська), починаючи з 1914 р., була, майже без перерви, місцем бойових дій між різними військовими силами й місцем військово-політичного протистояння політичних опонентів у боротьбі за українські землі.

Основну масу населення Волинської губернії становило селянство, яке в перші місяці Української революції складало основу соціальної бази українських есерів. Однак саме волинське селянство, у силу низки об'єктивних обставин, першим з-поміж сільського населення українських губерній підпало під більшовицьку агітацію. Загальний низький рівень національної свідомості місцевих селян і популістські більшовицькі гасла сприяли швидкій соціалізації волинського села.

Військово-політичні терези, які кілька разів приводили до зміни влади в місцевих повітах, ще більше дестабілізували всі сфери життя волинських селян. Ступінь загального рівня національної свідомості волинян не дозволив більшості із них свідомо та беззастережно перейти на бік Української революції, про що свідчать факти слабкої підтримки місцевим населенням військових рейдів української армії взимку 1919 – весною 1920 рр. та восени 1921 р.

Неодноразово фронт прокочувався західноволинськими землями. Спочатку навесні 1919 р. більшовицькі війська захопили значну частину західно-волинських повітів, згодом, влітку 1919 р., польське військо окупувало західні терени Волинської губернії. Улітку 1920 р. радянські війська знову прийшли на західноволинську територію. Так, 7 серпня захоплено м. Володимир-Волинський. Удруге більшовики втратили західну частину Волині восени цього ж року, після контрнаступу польських військ. Той же Володимир-Волинський був зайнятий поляками 13 вересня 1920 р. [716, с. 22].

Боротьба за волинські території дає змогу стверджувати, що волинський регіон займав важливе геополітичне місце в повоєнній Східній Європі. З одного боку, польська державно-військова верхівка отримала шанс повернути собі західноукраїнські землі, утрачені після третього поділу Польщі, з іншого – радянська Росія не бажала втрачати контроль над колишніми окраїнними губерніями Російської імперії. Слабкість і неузгодженість українських політичних сил, відсутність сильного лідера нації (чого не скажеш про держави – сусіди України) сприяли розчленуванню українських земель і цей поділ

пройшов якраз через територію Волинської губернії. Обидві сторони надто потужно цікавилися волинськими землями, ураховуючи згадувані вище історичні особливості [755].

Дня 7 червня 1919 р. на захоплених польськими військами волинських землях розпорядженням генерального комісара східних земель утворено управління повітів Волині. Тимчасово адміністрація новоствореного управління розташувалася в Ковелі [343]. Утворено Волинський адміністративний округ, до складу якого увійшли Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький, Ізяславський та Звягельський повіти.

На зайнятих польським військом волинських землях ще у квітні 1920 р. передбачалося провести перепис населення. У Ковелі та повіті, за розпорядженням місцевого старости Бржостовського, перепис здійснено 16 червня [132, арк. 39]. Щоправда, не у всіх волинських повітах тоді вдалося провести цей захід. Проте його результати зафіксували кількісну перевагу українського населення над усіма іншими народами.

У листопаді 1919 р. правління та начальник Волинського адміністративного округу були переведені в Луцьк [344]. У січні наступного року розпорядженням головнокомандувача польськими військами на базі округу створено Цивільне управління Волинських земель і Подільського фронту, яке структурно підпорядковувалося Генеральному комісарові східних земель. Із певними перервами, викликаними захопленням західних територій Волині й Поділля радянськими військами, управління проіснувало до лютого 1921 р.

Згідно з умовами Ризького договору територію Волинської губернії поділено східніше лінії Керзона. Лінія радянсько-польського кордону по землях України пройшла від кордону з Білорусією до залізниці Олевськ – Сарни, перетинаючи її між ст. Остки та ст. Сновидовичі, залишаючи на стороні України села Войтковичі, Собічін, Михайлівка й Будки Снів, на стороні Польщі села Радзивіловичі, Рачків, Біловіжська, Біловижа, Сновидовичі; далі в

напрямку на с. Мишаківка, залишаючи на стороні України села Майдан Голишевський, Задерев'я, Маріамполь, Жолни, Кленова та Рудня Клен, а на території Польщі – Дерт, Окопи, Нетрева, Воняче, Перелисянка, Нова Гута та Мишаківка; далі до гирла р. Корчик, залишаючи с. Млинок на території України; далі вгору по річці Корчик, залишаючи м. Корець на стороні Польщі; далі у напрямку на с. Милятин, залишаючи села Піддубці, Кілікієв, Довжки, Параєвка, Улапанівка й Мар'янівка на стороні України, а села Богданівка, Чорниця, Крилів, Майково, Довга, Фрідерланд, Куражський поруб і Милятин – на стороні Польщі; далі вздовж дороги із с. Милятин у м. Остріг, залишаючи села Мощанівка, Кривин і Солов'ї на стороні України, а села Мощаниця, Бодовка, Вільбовно, м. Остріг – на стороні Польщі; потім угору по р. Вілія до с. Ходаки, яке залишається на стороні Польщі; далі – у напрямку на м. Білоторка, залишаючи на стороні України села В. Боровиця, Степанівка, Баймаки Північні та Південні, Ліски, Сівки, Волоски, м. Ямпіль, села Дідковиці, Вязовець і Кривчики, а на стороні Польщі – села Боложівка, Садки, Обори, Шкроботівка, Паньківці, Грибова, Лисогірка, Молодків та м. Білоторка; далі до р. Збруч, залишаючи дорогу і с. Щаснівка на стороні Польщі; далі – уздовж р. Збруч до її впадіння в р. Дністер [258].

До складу Польської держави після підписання Ризького мирного договору відійшло понад 120 тис. кв. км української етнічної території [733, с. 63], з яких волинські землі становили 35 754 кв. км [607, с. 174]. На західноволинських територіях у лютому 1921 р. утворено Волинське воєводство з адміністративним центром в Луцьку.

До складу Волинського воєводства спочатку увійшло 9 волинських повітів. Згодом, після адміністративно-територіальних змін, повітів стало 11: Володимир-Волинський, Горохівський, Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський. До їх складу входило 125 гмін і 2743 сільські громади з населенням 1567 тис. осіб [377, с. 3]. Частину українських земель

Полісся разом з білоруськими територіями включено до Поліського воєводства, а Холмщину – до Люблінського.

Отже, 56 % території Волинської губернії відійшло до Польщі. Повністю увійшли до складу Польської держави території Володимир-Волинського, Дубенського, Ковельського та Луцького повітів, 99 % території Рівненського, 93 % – Кременецького, 47 % – Острозького, 10 % – Овруцького й 3 % – Новоград-Волинського повітів [607, с. 172].

Майже відразу після підписання Ризького мирного договору повстало питання про репатріацію всіх військовополонених, біженців та емігрантів. Для цього створено змішані радянсько-польські комісії. Уже 19 квітня 1921 р. НКЗС України надіслав у наркомати циркуляр із роз'ясненням статусу осіб, які підпадали під визначення цивільних, полонених, емігрантів, інтернованих польських громадян [391, с. 120]. Під це визначення підпадала частина колишнього населення західних повітів Волинської губернії, чим більшість із них зуміла скористатися.

Потрібно зазначити, що певний відсоток волинського населення, яке проживало в занятих поляками повітах Волині також використало можливість переселитися на радянську територію. Цьому посприяли широка агітаційна хвиля з радянської України про переваги соціалістичного ладу, політика українізації та перехід до НЕПу.

Зауважимо, що радянська пропагандистська машина намагалася подати ситуацію на захоплених поляками землях як реакційну й антинародну стосовно місцевого волинського населення. Наприклад, у газеті «Комуніст» 20 лютого 1921 р. вміщено повідомлення такого змісту: «В зайнятих польськими військами областях Волині лютує страшний голод. Весь хліб вивезений польськими властями. Населення Володимир-Волинського, Дубенського і Луцького повітів харчується березовою корою та іншими домішками. В усіх школах запроваджено обов'язкове викладання польської мови. Українське селянство переслідується» [332, 20 лютого].

Загалом діяльність змішаної радянсько-польської репатріаційної комісії була переважно завершена до 1923 р. Найбільш інтенсивний обмін репатріантами на території Волині відбувався в прикордонних пунктах Здолбунів, Корець, Остріг, Шумськ, Ланівці.

Майже відразу після захоплення території Західної України польськими військами новопризначена адміністрація почала насаджувати польські порядки, проводити політику асиміляції місцевого населення, колонізації й полонізації. Заборонено використання терміна «Західна Україна». Натомість уведено назву «Східна Малопольща» (*Malopolska Wschodnia*) для територій Львівського, Станіславівського, Тернопільського воєводств і «Східні креси» (*Kresy Wschodni*) – для територій Волинського й Поліського воєводств.

Більшість заходів нової влади безпосередньо чи опосередковано спрямовано на збільшення кількості польського населення на волинських землях. Широко використовувалася політика осадництва. Щойно переселені користувалися великими пільгами, звільнялися від податків, отримували право на носіння та зберігання зброї [659, с. 9]. Так, за пропозицією земського комісара, у с. Хорів Здолбунівського повіту вилучено для потреб осадництва й фільваркової служби 477 га землі, більшість якої поділено між осадниками 21-го піхотного полку [171, арк. 1–2].

Така політика польської адміністрації привела до того, що до січня 1923 р. полякам на Волині наділено 112 тис. га землі. Колоністи-осадники на території Волинського воєводства володіли 7796 господарствами із земельними наділами від 10 до 50 га [466, с. 92].

Центральна польська влада заселенням волинських земель, які після військових лихоліть були спорожнілими, намагалася, окрім усього, розв'язати питання зменшення густоти сільського населення в центральних землях Другої Речі Посполитої. У 1921 р., за офіційною статистикою, у Польщі на 1 кв. км проживало 45,4 особи, які займалися сільським господарством, при нормі 40 осіб [758, с. 31].

На зайнятій поляками території Західної Волині почали відбуватися кардинальні зміни в освіті та культурі. Уже 21 травня 1921 р. волинський воєвода видав наказ про заборону української мови в навчальних закладах і установах воєводства [439, с. 56]. Мовно-освітня політика уряду Другої Речі Посполитої, зокрема на Волині, привела до того, що станом на 1 січня 1923 р. на території воєводства не було жодної державної україномовної середньої школи, крім двох українських приватних у Луцьку й Кременці. Загалом же відкриття початкових вищих, середніх і робітничих шкіл перебувало в компетенції окружного шкільного інспектора [175, арк. 135], який неохоче відгукувався на будь-які пропозиції представників українського населення Волинського воєводства.

В україномовній пресі того часу почали з'являтися повідомлення про відсторонення та звільнення з адміністративних посад працівників-українців. Місцеві воєводи та старости отримали широкі повноваження в справах місцевої політики та національних меншин [738, с. 241].

Українське населення Західної Волині за своїми політичними поглядами поступово структурувалося на двох головних напрямках. Прибічники антипольських позицій підпадали під ідеологічний вплив представників КПЗУ. Ця категорія населення тяжіла до радянської України, де скасовано приватну власність [751, с. 165]. Частина волинського населення, лояльна за своїми поглядами до державницької політики Польської держави тяжіла до політичних партій соціалістичного спрямування Другої Речі Посполитої.

Час від часу на території Волинського воєводства невдоволення польською національною та економічною політикою переростало у виступи місцевого населення, більшість із яких жорстоко придушувалися. Що більшої експлуатації зазнавали волинські селяни, то сильнішими в їхньому середовищі ставали позиції комуністів. Ще 17 травня 1921 р. комендант Волинського окружного управління поліції повідомляв міністра внутрішніх справ Другої Речі Посполитої: «Не підлягає сумніву, що українці на Волині... мріють про

незалежність і працюють над здійсненням своїх планів. Більшовицька агітація взагалі і особливо в прикордонних повітах є значною» [99, арк. 1–2].

Невдоволення політикою Польської держави виливалось у збройні сутички. Частина безземельних волинських селян перебувала в партизанських загонах, які навесні-влітку 1921 р. діяли на території більшості повітів Волинського воєводства. У Рівненському, Ковельському, Острозькому, Володимирському повітах партизани нападали на поліцейські постерунки, знищували документи та майно державних установ. 18 липня 1921 р. один із таких загонів захопив м. Мізоч Дубенського повіту.

На боротьбу з озброєними групами польська адміністрація почала направляти регулярні армійські частини та поліцейські загони. Так, після низки нападів на поліцейські постерунки та місцеві органи влади, пошкодження й знищення майна місцевих поміщиків у Рівненський повіт направлено кадрові військові частини. За їх допомогою вдалося знищити більшу частину повсталих, у тому числі їхнього командира І. Куца.

На захист культурно-національних інтересів ставали українські громадські організації культурницького, просвітницького, господарського спрямування. Так, у 1920 р. Луцька «Просвіта» домоглася від освітянських чиновників дозволу вчителям, які володіють українською мовою, проводити навчання в початкових і середніх школах [710, с. 9].

На заклик місцевих українських політичних партій волинське населення, на відміну від галицького, взяло участь у виборах до сейму, які відбулися 5 листопада 1922 р. Представники різних українських політичних сил Полісся, Холмщини та Волині, об'єднавшись у Блоці національних меншин, отримали на виборах до сейму 20 мандатів, у сенат – 6 місць.

Частина Східної Волині з містами Новоград-Волинський, Ізяслав, Староконстянтинів, Полонне відійшли до радянської України [507, с. 383]. Станом на 1921 р. у найбільших містах Східної Волині переважало єврейське населення, дещо менша кількість українців. Винятком був етнічний склад

Житомира, де в 1921 р. проживало 26 608 євреїв, 1 892 росіян та 10 149 українців із 5 6431 особи від загального числа жителів міста.

Із 12 повітів колишньої Волинської губернії до складу УСРР повністю увійшли території Житомирського, Ізяславського, Новоград-Волинського (Звягельського), Овруцького, Староконстантинівського, більша частина Острозького, п'ять волостей Кременецького й дві волості – Рівненського повітів [450, с. 51].

Ще в період перебування червоних військ на території Західної Волині в 1919 р. здійснено спробу сформувати радянські місцеві органи влади. Волинський губернський революційний комітет особливу увагу приділяв земельному питанню як одному із основних для залучення найбільшого прошарку волинського населення на свою сторону. Тоді ж зроблено спробу об'єднати малоземельних та безземельних селян у сільськогосподарські об'єднання, а волосним і повітовим земельним відділам дано вказівку «зареєструвати, дати їм клаптик землі, реманент, який залишився в маєтках і худобу» [218, арк. 11].

Восени 1920 р. на всіх волинських землях, захоплених більшовиками, оголошено трудову мобілізацію всіх осіб віком від 18 до 50 років, які працювали на будівельних і ремонтних роботах. Особи, які з різних причин ухилялися від цих заходів радянської влади, повинні були «віддані суду військового революційного трибуналу як військові дезертири» [196, арк. 3].

Паралельно місцеві повітові військові комісаріати брали на облік всіх офіцерів, військових чиновників, чиновників військового часу, осіб унтер-офіцерського звання й обмежити їм право вільного пересування в межах держави [175, арк. 140].

Спробою до порозуміння з місцевим населенням можна вважати курс керівництва радянської України на українізацію всіх сфер суспільного життя. Так, Кременецький повітовий революційний комітет 15 серпня 1920 р. розповсюдив заяву, у якій зазначав, що згідно з декретом уряду «на всій

території УССР, у всіх громадянських і військових установах повинна застосовуватися українська мова нарівні з великоросійською» [196, арк. 8а].

У прифронтовій смузі створювалися хати-читальні, які, на думку радянських діячів, мали стати «вогнищем політичної просвітницької роботи в селах. При ній може бути школа грамоти для дорослих, гуртки самоосвіти, в ній роблять доповіді партійні і радянські працівники» [196, арк. 10].

Оцінюючи події недавнього минулого, 22 січня 1923 р. С. Петлюра поділився своїми роздумами щодо ситуації в радянській Україні й перспектив розвитку її державності. Зокрема, він писав: «Під потужним натиском боротьби народньої, уряд большевицький, вірний підступним звичаям Москви, утворив фікцію незалежної держави української і прокламував був самостійну Советську Українську Республіку. Не маючи змоги здавити волі народньої до незалежності державної, уряд московський сподівався в такий спосіб приспати націю українську і заспокоїти святий гнів народній» [239, с. 230].

Протягом 1921–1922 рр. обставини склалися таким чином, що український національний визвольний рух дедалі більше слабшав. З одного боку, важко було організувати дієву протидію радянському устрою в Україні, перебуваючи в еміграції та відчуваючи постійний брак матеріальних та людських ресурсів. З іншого боку, найближчий союзник у боротьбі проти більшовицького засилля – Польща – займала двояку позицію. Досягши реалізації своїх територіальних претензій, польські політики не поспішали надавати допомогу українському партизансько-повстанському руху ні на території Волині, ні на території Поділля, ні на будь-які інші території, зайнятій більшовиками. Хоча й дозволяли формувати повстанські групи на своїй території.

Волинське населення, розділене територіально навпіл радянсько-польським договором потерпало як від одного боку, так і від іншого. Це спричинило доволі потужну хвилю партизансько-повстанського руху з обох сторін кордону навесні-влітку 1921 р., спрямовану на боротьбу проти загарбницьких режимів. Якщо на підрадянській території Волині ці виступи

носили здебільшого національно-ідеологічний характер, то на території Волинського воєводства народний спротив мав економічне та соціальне забарвлення. Слід зауважити, що більшовицька агітація, яка проникала на окуповані Польщею західноукраїнські території, знаходила тут усе більше прибічників комуністичної ідеології. На землях радянської України створена видимість реформ у поєднанні з активною антипартизанською діяльністю червоної армії звели нанівець спроби еміграційного уряду УНР організувати загальнонаціональне повстання.

Звісно, що після підписання Ризького договору 1921 р. недавні союзники опинились у різних умовах: Польська держава отримала жадані нею західноукраїнські території та припинила бойові дії на східних кордонах; Директорія УНР утратила союзника в боротьбі проти більшовицької Росії та позбулася власної території. Попри те, що польська сторона запевняла С. Петлюру про всіляку підтримку українського повстанського руху, насправді – ця підтримка аж ніяк не входила в її державотворчі плани.

Усе ж таки в Польщі навесні 1921 р. утворено український Партизансько-повстанський штаб, який мав здійснити підготовку до широкомасштабної повстанської акції на теренах більшовицької України. Проте подальші події підтвердили, що пік народного невдоволення та готовності до боротьби за українську державність минув. По суті, наприкінці листопада 1921 р. вичерпався український військово-політичний потенціал. Похід трьох повстанських груп на територію радянської України став останньою дієвою спробою захистити завоювання Української революції. Поразка Волинської групи та повернення її залишків на територію Польщі ознаменували завершення українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Утрата власної території боляче вдарила по всьому українському національно-визвольному руху. Незважаючи на ті спроби продовження боротьби за українську державність, які робилися Головним отаманом С. Петлюрою і його оточенням, ні українським політикам, ні українським військовим зробити це не вдалося. Важливими причинами поразки Української

революції стали відсутність широкої соціальної бази національно-визвольного руху, примітивна соціальна політика керівництва держави на всіх етапах її розвитку, відсутність прошарку досвідчених політиків-державників, які би могли фахово очолити національний рух, соціалістична орієнтація більшості українських політиків, відсутність власних боєздатних збройних сил.

Отже, Волинська губернія внаслідок поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. була поділена між Польською державою та УССР, яка у своїй політиці цілковито спиралася на радянську Росію. Волинська людність вийшла з Української революції роз'єднаною, зі значними матеріальними втратами та потрапила під окупаційні режими сусідніх держав.

*****

Відчайдушні спроби продовжити боротьбу за відновлення української державності не мали успіху. Поразка національно-державницьких прагнень негативно відобразилася на всіх сферах життя українського населення. Поряд із загальними негативними наслідками кожен регіон мав свої особливості. Не стала винятком і Волинська губернія. Особливості ці визначалися такими чинниками: територія, на якій безперервно впродовж шести років відбувалися бойові дії; територія, на якій тривалий час вимушено перебували центральні органи влади та державні інституції; територія, на якій розгорілися етносоціальні конфлікти, викликані протистоянням великих землевласників і селян; територія, на якій випробовувалась і кристалізувалася більшовицька псевдосоціальна пропаганда; територія, яка ще під час національно-визвольних змагань зазнала окупації держав-сусідів.

Характерною особливістю Волинського регіону, яка значно вплинула на перебіг загальнодержавних військово-політичних процесів на теренах губернії, став її соціальний склад. На початку Української революції більшість населення Волині складали селяни. Не змінився соціальний склад краю під час національно-визвольних змагань, проте змінилися соціально-політичні орієнтири волинських селян. До початку Української революції та під час її

розгортання вони перебували під впливом есерів. Українські політичні кола не зуміли перетворити селянство, волинське зокрема, у соціальну базу національної революції. Натомість, волинські селяни одними з перших в Україні потрапили під більшовицьку агітацію. Низький рівень національної свідомості сільського люмпену та популістські більшовицькі гасла сприяли швидкій соціалізації волинського села.

Усі ці обставини зумовили зниження рівня підтримки волинськими селянами державницьких прагнень українських політиків зі згасанням революції. Окрім того, місцева людність, налякана репресивними заходами польської адміністрації в західноволинських повітах, насторожено ставилася до військово-політичного українсько-польського союзу, убачаючи в ньому загрозу задекларованим українськими урядами демократичним перетворенням. Посилювали цю тривогу чутки з радянської частини Волині, де більшовики ще експериментували з дрібним селянином-власником, запровадивши НЕП.

Під час Української революції започаткувалося формування новітньої української нації. Погоджуємося з І. Лисяком-Рудницьким, котрий констатував, що «було б помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все далі українське життя» [561, с. 50].

Отож, попри поразку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та негативні наслідки, які вона мала для Волинської губернії, саме у 20-х роках ХХ ст. населення краю пройшло випробування на національну автентичність.

ВИСНОВКИ

Державотворчі питання, а надто військово-політичні процеси в регіонах України, у тому числі й на території Волині в добу Української революції 1917–1921 рр. в сучасній українській і зарубіжній історіографії є недостатньо вивченими. Посилення дослідницького інтересу до подій, які відбувалися в окремих адміністративно-територіальних одиницях України в період національно-визвольних змагань, є цілком виправданим, адже саме Волинська губернія довгий час перебувала в епіцентрі військово-політичних подій у 20-х рр. ХХ ст.

Попри тенденційність багатьох джерел та інші особливості, характерні для наукової літератури радянської доби й закордонних публікацій, удалося проаналізувати, здійснити перехресну перевірку виявлених фактів та узагальнити опрацьований матеріал стосовно протікання загальнодержавних військово-політичних процесів на території Волинської губернії в 1917–1921 рр. З'ясовано, що в сучасній історіографії відсутня праця, у якій би було комплексно проаналізовано специфіку перебігу військово-політичних процесів на Волині під час Української революції. Обраний ракурс проблеми жодного разу не ставав предметом самостійного дослідження чи наукового аналізу.

У дисертації розв'язано важливе наукове завдання, а саме: на підставі детального опрацювання відкритих матеріалів оприлюднено аналіз особливостей військово-політичних процесів на Волині в зазначений період. Визначено можливості використання результату дослідження, які дають змогу комплексно розглядати стан Волинського краю, становище його населення в періоди Першої світової війни та Української революції крізь призму загальнодержавних військово-політичних процесів.

Основні наукові та практичні результати дисертаційної роботи:

1. Констатовано, що поява новітніх досліджень і загальних проблем Української революції й окремих їх аспектів сприяли створенню цілісної картини дослідження та дали змогу вибудувати чітку хронологічну структуру

військово-політичних процесів на території Волинської губернії. На переконання дослідника, комплексне опрацювання фондів центральних і регіональних архівів уможливило ширше охопити й глибше вивчити проблему. Для цього, окрім центральних вітчизняних архівів, використано фонди обласних Державних архівів Житомира, Луцька, Рівного, Тернополя. Досліджені архівні матеріали в поєднанні зі збірниками документів сприяли об'єктивності аналізу та формулюванню виважених висновків.

2. З'ясовано, що наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. на території прифронтових повітів Волині зросло невдоволення серед солдатів російської армії. Війна, яка за планами російського уряду повинна була бути нетривалою та переможною, затягувалася. Солдати-селяни, відірвані від господарства й землі, починали обтяжуватися війною. Армія, яка на початку війни вважалася однією з найдисциплінованіших у світі, поступово втрачала цю ознаку, а відтак – і боєздатність.

З іншого боку, більшість українського населення Волинської губернії проживало в сільській місцевості, яка відірвана від національних громадсько-політичних процесів. Крім того, на початок 1917 р. на Волині відсутня мережа українських громадських організацій, навчальних закладів, політичних інституцій, представницьких органів національного спрямування.

1917 р. Волинська губернія зустріла поділеною фронтом між двома ворожими блоками. Обидві ворогуючі сторони за час свого перебування на території Волинської губернії завдали значної шкоди економіці регіону й місцевому населенню. Багато населених пунктів, які потрапили в зону бойових дій, були знищені, а їхнє населення вивезене чи розпорошене по віцілих містах і селах.

Під час окупації західноволинських повітів австро-угорським військом представники галицького стрілецтва зробили спробу провести вербункові акції, яка, щоправда, зазнала краху. Оцінивши соціально-економічне становище місцевого населення, січовики спрямували свої зусилля на культурно-освітню роботу серед волинян. Їм удалося залучити місцеве українське населення до

освітньої роботи, що сприяла формуванню національної свідомості волинян. Зазначимо, що УСС стали справжніми організаторами суспільно-політичного життя в краї та носіями української національної державницької ідеї.

На підросійському боці фронту стараннями агітаторів від РСДРП(б) особовий склад Південно-Західного фронту, більша частина якого дислокувалася на території Волинської губернії, підпав під ленінську пропаганду більшовиків. Уже до лютого 1917 р. тут діяла нелегальна мережа більшовицьких агітаторів. Найміцнішими позиції більшовиків були в Осібній та 11-й арміях, які дислокувались у Волинській губернії.

3. Відзначено, що повалення царату в Росії та політичні події в Києві призвели до активізації українського національного руху. Розглядаючи ситуацію у Волинській губернії на початковому етапі Української революції, зауважимо, що в березні-квітні 1917 р. українській політичній верхівці не вдалося згуртувати навколо державницької ідеї волинян. Натомість Волинь поступово перетворилася на політично нестабільний регіон. У повітах і волостях із різною інтенсивністю діяли представники Тимчасового уряду Росії та більшовиків, створюючи свої організації та виступаючи проти української влади.

Через недалекоглядність виконавчих структур Українська Центральна Рада не змогла підпорядкувати собі армію колишньої Російської імперії та залучити її до розв'язання державотворчих завдань. Потужний військовий потенціал, який перебував на Волині, почав деградувати та розпадатися. По суті, більшовицька агітація формувала у військових частинах Південно-Західного фронту противників політики Центральної Ради. На цьому етапі демократичні перетворення в армії ніяк не узгоджувалися з українським національно-визвольним процесом, що відобразилося на ставленні особового складу Західного й Південно-Західного фронтів до ідеалів української революції.

У більшості прифронтових повітів Волинської губернії більшовицька пропаганда в солдатському та селянському середовищі розпочалася весною

1917 р. Більшовицька пропаганда набрала обертів восени, коли РСДРП сформувала своє ставлення до селянства як до інструменту соціально-політичного перевороту. Серед солдатських мас ширилися дезертирство, відмова підкорятися командирам, грабунки місцевого заможного населення, участь у селянських погромах. Улітку-восени 1917 р. у частинах Південно-Західного фронту більшовицька агітація сформувала потужний пласт озброєних противників політики керівництва УЦР та ідеї української державності.

Ще однією проблемою, яку не змогла розв'язати українська влада доби УЦР, стало аграрне питання. Українська Центральна Рада втратила підтримку значного соціального прошарку українського населення – селянства, що позначилося на мотивах антипоміщицьких виступів. На Волині вони мали міжетнічний характер: українські селяни виступали проти українських, польських, російських землевласників.

Широкомасштабний українських рух у військових частинах, які дислокувалися на землях Волинської губернії міг стати альтернативою більшовицькій пропаганді в регіоні. Проте квола українізація, неоднозначна позиція керівників держави щодо майбутнього національного війська, перетворили Волинський край у місце зосередження озброєної та некерованої солдатської маси. Першими українізованими військовими підрозділами на території Волині стали частини XXIX і XXXII армійських корпусів.

4. Доведено, що більшовицький переворот у Росії ускладнив становище української влади в державі та перетворив Волинську губернію на місце зосередження антиукраїнських пробільшовицьких сил. Груднева інтервенція більшовицького війська на територію України ще більше загострила ситуацію і в державі, і у Волинській губернії, яка стала місцем військового протистояння більшовицьких частин і військ УНР.

Складна військово-політична ситуація в Україні негативно відобразилася на становищі населення Волинської губернії. Упродовж листопада-грудня 1917 р. тут під впливом більшовиків опинилося більшість рад робітничих,

солдатських і селянських депутатів: Коростенська, Староконстантинівська, Рівненська, Луцька, Дубенська, Новоград-Волинська, Кременецька ради.

Військово-політична ситуація на Волині, по суті, вийшла із-під контролю державних інституцій УНР. На початок 1918 р. волинські землі були перенасичені військовими підрозділами, тут протистояли різноманітні політичні сили, була відсутньою сильна вертикаль влади, що також мало негативні наслідки для соціально-економічного розвитку краю.

Час перебування УЦР й уряду УНР на Волині від кінця січня до початку березня 1918 р. став важливим етапом у законодавчій діяльності державних інституцій. Це був перший досвід роботи державних органів поза межами столиці, що, зі свого боку, наклало відбиток на злагодженість роботи та взаємодію різних гілок влади тогочасної Української Держави. Постійно переміщаючись територією Волині (Житомир – Коростень – Олевськ – Сарни – Житомир), Центральна Рада та уряд УНР зуміли прийняти низку важливих нормативно-правових документів, які репрезентували Українську державу як незалежну й самостійну. Серед цих документів важливе місце займають нормативні акти, які регламентують питання адміністративно-територіального поділу, грошової одиниці, державних символів, громадянства Української Народної Республіки.

Події, які відбувалися на території Волинської губернії взимку-весною 1918 р., засвідчують, що втрата української незалежності розпочалася саме з території цієї губернії. УЦР виявила невміння знаходити консенсус з різними політичними силами, невміння підбирати союзників і протидіяти зовнішнім та внутрішнім ворогам. Розпорошеність керівництва УНР по населених пунктах Волинської губернії та постійне перебування в стані переїздів не сприяли ефективному державному будівництву.

Констатуємо, що на початку весни 1918 р. Українська Центральна Рада зберегла свою владу на українських землях лише завдяки зовнішній інтервенції німецько-австрійських військ. Чужоземний військовий контингент на території Волині, здійснюючи яскраво виражену окупаційну політику, загострив

соціальну напругу в регіоні, збільшив кількість ворогів УЦР та спричинив збройний спротив союзницькому війську.

5. Установлено, що перші місяці гетьманської влади на Волині пройшли в боротьбі між новопризначеними місцевими адміністраціями, які сформував П. Скоропадський, та залишками місцевих органів попередньої влади, налагодженням зв'язків із німецькою й австрійською окупаційними владами. На Волині збільшилася кількість селянських заворушень, спровокованих гетьманською аграрною політикою та репресивними діями німецько-австрійського військового командування. Саме ці фактори визначали особливості військово-політичного розвитку Волинської губернії в травні-серпні 1918 р.

Своєю діяльністю та невизначеністю соціально-політичних пріоритетів гетьманська адміністрація поглибила політичну кризу у Волинській губернії, оскільки цей регіон на той час був сільськогосподарським і найбільше потерпів від експропріаційних заходів командування німецького війська. Невдоволення місцевої людності, переважно селян, переросло в акції спротиву та збройні виступи проти окупаційних військ, розширило соціальну базу антигетьманського руху.

Негативний вплив мало повернення біженців до своїх домівок. Облаштування їхнього побуту стало одним із ключових завдань місцевих органів влади Волинської губернії в 1918 р. За статистикою на початок вересня 1918 р. сюди повернулося близько 50 тис. осіб, на утримання яких гетьманським урядом асигнувалися багатомільйонні суми.

У добу Гетьманату, замість посад губернських і повітових комісарів, уведено посади губернських та повітових старост. Так, Волинським губернським старостою став Д. Андро, його помічником – О. Зарембський. За своїми функціональними обов'язками губернські посадовці наближалися до царських губернаторів. Під час формування місцевих органів влади на Волині гетьманська адміністрація намагалася призначати на відповідальні посади осіб, які мали певний досвід роботи, достатній рівень професіоналізму, високий

освітній рівень, українське громадянство. Щоправда пізніше, коли почав відчуватися брак кадрів на місцях, вимоги до кандидатів дещо знизилися, запроваджено стажування претендентів на заміщення посад.

За вказівкою уряду Української Держави проведено ревізію діяльності місцевих органів влади УНР. Результатом роботи Волинської губернської тимчасової ревізійної комісії став розпуск Луцької, Здолбунівської, Острозької, Дубенської, Новоград-Волинської та Кременецької міських управ; Рівненської, Староконстянтинівської, Дубенської, Кременецької, Острозької й Луцької повітових земських управ.

Важливі функції з охорони правопорядку в регіонах покладено на щойно створену Державну варту. Помічником-інспектором Державної вarti Волинської губернії призначено С. Василенка. У травні 1918 р. призначено всіх повітових начальників Державної вarti Волинської губернії та їхніх помічників.

У добу Гетьманату створення національних збройних сил штучно гальмувалося німецьким військовим командуванням. Лише наприкінці літа вдалося досягти компромісу на створення українського війська. У кінці серпня 1918 р. українській стороні передано Першу козацько-стрілецьку дивізію, яка була сформована та пройшла вишкіл на Волині. На території Волинської губернії в добу Гетьманату перебував I Волинський корпус на чолі з генералом С. Дядюшею. Зрештою, реалізувати національну військову доктрину гетьман отримав можливість лише восени 1918 р., коли військово-політичні події вимагали розв'язувати інші першочергові завдання.

6. З'ясовано, що становище жителів Волинської губернії в добу Директорії УНР було надзвичайно важким і у військово-політичному, і в соціально-економічному плані. Ця територія стала місцем відкритої боротьби за українську державність. Діяльність органів місцевої влади в більшості адміністративно-територіальних одиниць губернії мала невпорядкований та тимчасовий характер. Тому забезпечити якісні соціально-економічні перетворення в краї вони не змогли.

Від самого початку діяльності Директорії її керівництво не сформувало єдиного погляду на майбутній розвиток української державності, втратило контроль за подіями в регіонах. Наслідком цього була військова агресія більшовицьких загонів на півночі Волинської губернії та польських – на заході Волині. Запеклі бойові дії між більшовицьким й українським військом розгорнулися в районі Сарн, Дубровиці, Коростеня. Польські озброєні загони намагалися взяти під свій контроль території Володимир-Волинського та Ковельського повітів.

Політична невизначеність у країні спонукала створювати регіональні організації суспільно-політичного й військового спрямування. У Волинській губернії в цей період утворилася Українська національна рада в Житомирі, яка перебрала на себе владу в краї. Протягом грудня 1918 – січня 1919 р. на території західноволинських повітів діяли місцеві військові формування, які намагалися захистити населені пункти регіону від нападів польських озброєних загонів. Нетривалий час подібна самооборона діяла у Володимир-Волинському та Ковельському повітах.

В умовах більшовицької й польської агресії керівники Директорії УНР здійснили реорганізацію українського війська. Територія Волинської губернії увійшла до зони дії Правобережного фронту. Найбоездатнішими (із розташованих у межах Волині) у цей час були Корпус січових стрільців та Сіра дивізія. Вони увійшли до складу Коростенської групи військ та вели бої з більшовиками на півночі губернії. Для боротьби з поляками на території Західної Волині сформовано Володимир-Волинську й Ковельську групи військ Директорії УНР.

У час перебування Директорії та уряду УНР на території Волинської губернії тут розгорнулася боротьба за владу між представниками українських політичних сил. Долучилися до неї частини українського війська. Внутрішня політична криза погіршувалася військовими прорахунками й поширенням отаманії в армії. У військові конфлікти та боротьбу за владу на Волині включились отамани В. Оскілко, О. Волох, М. Данченко й інші. Їхні дії

підірвали й без того хиткі підвалини української армії та пришвидшили територіальні втрати Директорії.

Командування армією УНР намагалось оперативно реагувати на активізацію бойових дій внутрішніх і зовнішніх ворогів. У зв'язку з тим, що військових можливостей українського війська було явно недостатньо для ефективної боротьби на усіх фронтах, то тактика армії УНР зводилася до того, щоб відповідати лише на найагресивніші напади ворогів, контратакувати. Так, звільнено від більшовицьких військ Сарни (17 березня), Коростень (17 березня), Житомир (21 березня). У березні 1919 р. Сіра дивізія, яка перебувала в межах Луцького повіту, зуміла відкинути поляків до р. Стир та стабілізувати Західний фронт. Проте цей успіх був тимчасовим, що спонукало уряд УНР шукати компроміс у переговорах із Польською державою.

Після підписання 22 квітня 1920 р. українсько-польського договору С. Петлюра одержав союзника в боротьбі з радянською Росією, утративши, однак, значні західноукраїнські території та набувши ворога серед західноукраїнського політикуму. Територія Західної України, сплюндрована в ході бойових операцій Першої світової війни та збройного протистояння періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., стала заручницею в спробі збереження осередку української державності.

Так, сім волинських повітів потрапили під колонізаційні заходи центральної й місцевої адміністрацій Польської держави, попри засади договору забезпечити вільний розвиток українського населення зазначених вище регіонів. Польський уряд почав здійснювати планомірну політику вихолощення національної ідеї, знищення ознак самобутності українського автохтонного населення. Натомість, у східних повітах Волинської губернії, які були захоплені більшовиками, почали формуватися радянські органи влади. Населенню нав'язано жорсткі умови господарювання, проводилися мобілізаційні заходи до червоної армії, здійснювалися масові арешти й розстріли мирних громадян.

7. Визначено, що територія Волинської губернії впродовж 1921–1922 рр. розглядалась урядом УНР в еміграції як місце вірогідного продовження боротьби за українську державність. Така думка формувалася під впливом відомостей про діяльність повстансько-партизанських загонів на підрадянській Волині. Проте репресивні заходи ГПУ та своєрідний «селянський компроміс» до кінця 1921 р. звели нанівець рух спротиву на території волинських повітів УССР.

Відчайдушні спроби уряду УНР в еміграції й створеного задля цього ППШ продовжити боротьбу за відновлення української державності закінчилися поразкою. По суті, наприкінці листопада 1921 р. вичерпався український військово-політичний потенціал. Похід трьох повстанських груп на територію підрадянської України став останньою дієвою спробою захистити завоювання Української революції. Фактично поразка Волинської групи та повернення її залишків на територію Польщі ознаменували завершення українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Залишки повстанських загонів весною 1922 р. продовжували діяти лише поблизу Коростеня, Полонного, Новограда-Волинського. Однак до відновлення широкомасштабного збройного виступу проти більшовицької влади не дійшло.

На теренах волинських повітів, які після підписання Ризького договору ввійшли до складу Польської держави, у максимально короткий термін впроваджено законодавство Другої Речі Посполитої та сформовано місцеві органи влади. Місцева людність, налякана репресивними заходами польської адміністрації в західноволинських повітах, насторожено ставилася до військово-політичного українсько-польського союзу, убачаючи в ньому загрозу задекларованим українськими урядами демократичним перетворенням.

8. Доведено, що впродовж досліджуваного періоду територія Волинської губернії постійно перебувала в епіцентрі спочатку військових (Перша світова війна), а згодом і військово-політичних процесів (Українська революція). Місцеве населення відчуло на собі тягар війни та боротьбу за владу між різними політичними силами. Волинська людність вийшла з Української

революції роз'єднаною, зі значними матеріальними втратами та потрапила під окупаційні режими сусідніх держав – підрадянської України та республіки Польща. Відтак, на поділеній переможцями Волині насаджувалися різні політичні режими та здійснювалася різна регіональна політика, у якій, проте, національні прагнення українців реалізованими не були.

Більшість військово-політичних подій цього періоду значно обтяжили життя волинян, хоча й активізували процес зростання його політичної свідомості. Попри поразку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та негативні наслідки, які вона мала для Волинської губернії, саме у 20-х роках ХХ ст. населення краю пройшло випробування на національну автентичність.

Отже, обґрунтовано, що територія Волинської губернії та її населення нерозривно пов'язані з військово-політичними процесами доби Української революції 1917–1921 рр. Доведено, що через географічне розташування Волині тут розгорнулися важливі для українського державотворення події: українізація військових частин російської армії, боротьба з більшовицькою агресією, активний правотворчий процес УЦР, антипоміщицькі та антигетьманські селянські виступи, спроби захисту української державності Директорією УНР. З'ясовано, що населення Волинської губернії стало частиною міжетнічного й міжнаціонального українсько-польського протистояння, характерного для Правобережної України в досліджуваний період. Визначено та документально підтверджено, що волинська людність була дієвим учасником усіх військово-політичних процесів, які відбувалися на території краю. Відзначено, що активність місцевих жителів зменшувалася паралельно зі згасанням Української революції. Тому, вважаємо, що Волинь у добу Української революції 1917–1921 рр. стала активним суб'єктом національного державного будівництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

1. Ф. 628. Подільський губернський комісар УНР. 1917–1918 рр.
оп. 1.
Спр. 2. Про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель і розгром винокурних заводів, непокоря офіцерам солдат і спільних їх дій з повсталими селянами Винницького повіту, 01.11.1917 р. – 06.04.1918 р., 309 арк.
2. Ф. 1063. Рада Народних Міністрів УНР. 1917–1918 рр.
оп. 1.
Спр. 1. Протоколи та виписки з них, журнали (копії) засідань Генерального Секретаріату УНР, 08.06–27.12.1917 р., 48 арк.
3. Ф.1063. Рада Народних Міністрів УНР. 1917–1918 рр.
оп.1.
Спр. 6. Витяги з протоколів засідань Центральної Ради, радіотелеграми РНК УРСР про проведення мирних переговорів з РНК УРСР, 19.11.1917 р. – 23.04.1918 р., 115 арк.
4. Ф. 1063. Рада Народних Міністрів УНР. 1917–1918 рр.
оп. 1.
Спр. 7. Протоколи (копії) засідань Ради Народних Міністрів, 31.01–07.03.1918 р., 56 арк.
5. Ф. 1064. Рада Міністрів Української Держави. 1918 р.
оп. 1.
Спр. 9. Журнали засідань (копії) Ради Міністрів Української Держави, надіслані до Народного Міністерства внутрішніх справ Великоросійських, 11.02–23.09.1918 р., 103 арк.

6. Ф. 1064. Рада Міністрів Української Держави. 1918 р.

оп. 1.

Спр. 10. Протоколи та журнали засідань Малої Ради Міністрів Української Держави, 01.02–27.08.1918 р., 176 арк.

7. Ф. 1064. Рада Міністрів Української Держави. 1918 р.

оп. 1.

Спр. 106. Тимчасове, на час війни, положення про губернських та повітових комісарів, 1918 р., 3 арк.

8. Ф. 1075. Військове міністерство УНР. 1917–1923 рр.

оп. 1.

Спр. 12. Списки, посвідчення та листування з Головним штабом, повітовими начальниками про персональний склад військових частин, 12.12.18–13.02.19 рр., 92 арк.

9. Ф. 1077. Головне Управління Генерального Штабу Української Народної Республіки. Головне Управління Генерального Штабу Української Держави. 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Накази Армії Української Держави, 20.06–07.12.1918 р., 276 арк.

10. Ф. 1077. Головне Управління Генерального Штабу Української Народної Республіки. Головне Управління Генерального Штабу Української Держави. 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 43. Копії наказів по військовому міністерству, відомості, розташування німецько-австро-угорських військ на Україні, спис військових частин та інституцій, 01.04–25.10.1918 р., 79 арк.

11. Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу УНР. 1919–1921 рр.

оп. 1.

Спр. 4. Накази та розпорядження Генерального штабу УНР, 01.01–24.12.1918 р., 19 арк.

- 12.Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу УНР. 1919–1921 рр.
оп. 4.
Спр. 1. Накази Головної команди петлюрівський військ, 1919 р., 240 арк.
- 13.Ф. 1092. Міністерство внутрішніх справ. 1917–1918 рр.
оп. 2.
Спр. 11. Інформація про становище в губерніях, повітах і на фронтах,
02.02–21.06.1919 р., 188 арк.
- 14.Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр.
оп. 1.
Спр. 4. Універсал Центральної Ради і статут буржуазно-національного товариства «Кобзар», 1917 р., 10 арк.
- 15.Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр.
оп. 1.
Спр. 5. Універсал Центральної Ради, 30.06–07.11.1917 р., 19 арк.
- 16.Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр.
оп. 1.
Спр. 11. Протоколи засідань Комітету Центральної Ради, 9–26.03.1918 р.,
187 арк.
- 17.Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр.
оп. 1.
Спр. 23. Протоколи засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради і протоколи загальних зборів, 01.01–14.01.1918 р., 40 арк.
- 18.Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр.
оп. 1.
Спр. 32. Протоколи зібрань старшин української військової громади,
11.05–17.07.1917 р., 152 арк.
- 19.Ф. 1115. Українська Центральна Рада. 1917–1918 рр.
оп. 1.
Спр. 41. Звернення та заклики Української Ради до населення та армії України, 1917 р. – 16 арк.

20.Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 16. Телеграми з Херсонської губернії, Хотинського та Звенигородського повітів про заворушення селян, проект положення про організацію української державної варти, пояснююча записка по статуту МВС, огляд діяльності освідомчого відділу та земельних комісій, 28.05–30.12.1918 р., 118 арк.

21.Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 23. Листування з Волинським губернським старостою про організацію роботи на місцях, 23.09–15.10.1918 р., 9 арк.

22.Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 24. Донесення начальника Ізяславської повітової державної варти про арешти та спостереження за революційними настроями мас та ін., 05.08–04.09.1918 р., 18 арк.

23.Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 58. Обіжники про організаційну роботу інформаційного відділу залізничної охорони державної варти, положення про інформаційний відділ при губернських старостах і городоначальниках, 03.07–11.12.1918 р., 36 арк.

24.Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 59. Положення про організацію добровільних дружин при державній варті, порядок призначення на посади, переміщення та звільнення урядовців варті, 28.07–15.11.1918 р., 9 арк.

25.Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 63. Обіжники департаменту державної варті про ведення листування між департаментами, використання печатей, правила про сумісну роботу чинів державної варті з комендантськими сотнями військового відомства та окупаційними частинами Австро-Німеччини та ін., 07.07–18.12.1918 р., 22 арк.

26.Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 237. Закон про затвердження тимчасового штату і розпис посад управління окружного старости, список губернських та повітових старост, 29.07–24.09.1918 р., 10 арк.

27.Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1918–1919 рр.

оп. 3.

Спр. 11. Накази біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ «Про видачу грошей», 19.04–03.05.1919 р., 116 арк.

28.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР. 1919–1924 рр.

оп. 2.

Спр.1. Накази та копії наказів, постанови і інструкції законів Директорії та головного Отамана військ УНР, 19.12.1918 р.–31.12.1919 р., 63 арк.

29.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР. 1919–1924 рр.

оп. 2.

Спр. 2. Накази, постанови, закони Ради Народних Міністрів, 01.01–31.12.1919 р., 61 арк.

30.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР. 1919–1924 рр.

оп. 2.

Спр. 4. Накази і копії наказів та законів Директорії, 02.01–31.12.1920 р.,
119 арк.

31.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР. 1919–1924 рр.

оп. 2.

Спр. 76. Закони і постанови Ради Народних Міністрів УНР / том II, 04.08–
29.11.1920 р., 132 арк.

32.Ф. 1429. Канцелярія Директорії УНР. 1919–1924 рр.

оп. 2.

Спр. 8. Декларація і універсали уряду УНР, відозви Головного отамана
військ до українського народу про завдання Ради республіки, 19.04–
31.12.1920 р., 39 арк.

33.Ф. 2060. Міністерство єврейських справ УНР. 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 19. Доповідні записки Дубенської єврейської общини про єврейські
погроми та відшкодування збитків, рішення Військової команди повітів Дубно
та Кременець про накладання штрафу на єврейське населення, 25.02–
09.05.1919 р., 20 арк.

34.Ф. 2208. Міністерство юстиції Української Народної Республіки.
1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 141. Закони Конгресу трудового народу, кабінету та ради Народних
Міністрів, 17.02–05.11.1919 р., 38 арк.

35.Ф. 2297. Партизансько-повстанський штаб при Головній команді
військ УНР. 1921 р.

оп. 1.

Спр. 3а. Розпорядження військово-повстанського штабу про призначення
і переміщення людей по службі і поповнення штатами контррозвідуючих
пунктів про зв'язок з повстанчими організаціями, 1921 р., 44 арк.

36.Ф. 2297. Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР. 1921 р.

оп. 1.

Спр. 29. Звіти про роботу розвідувального II-го підвідділу, 01.04–15.09.1921 р., 117 арк.

37.Ф. 2581. Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 49. Листування про призначення місцевих комісарів освіти по інструктажу їх в окремих питаннях роботи, по допомозі школам у відпуску коштів, в переведенні українізації і інших потребах, 05.04–17.07.1918 р., 87 арк.

38.Ф. 2581. Народне міністерство освіти Укр. Народної Республіки. 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 50. Цифрові таблиці про кількість шкіл, учнів, помешкання і т.і. по губерніях і повітах України і зводна таблиця, 25.06.1917 р. – 08.01.1918 р., 50 арк.

39.Ф. 2607. Делегація Української Держави в справі мирових переговорів з Росією. 1918 р.

оп. 1.

Спр. 52. Листування з військовими установами про надсилку відомостей про збитки, заподіяні війною з РСФРР військовому відомству; доповідь про розмір участі України в складі бюджету Росії за 10 років, з 1907 року, червень – 30 вересня 1918 р., 39 арк.

40.Ф. 2988. Полтавський губернський староста. 1915–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 24. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ про боротьбу з партизанами, з сільськогосподарськими страйкарями, проти порубок лісу та інші циркуляри, а також переписка з приводу них, 23.12.1917 р.–14.12.1918 р., 61 арк.

41.Ф. 3690. Державний контроль Української Народної Республіки. 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 17. Протоколи (журнали) засідань Ради Міністрів Центральної Ради, лютий–квітень 1918 р., 83 арк.

42.Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 31. Листування з департаментом чужоземних зносин про персональний склад польського посольства на Україні і його потреби та в справах окремих польських громадян, 13.12.1918 р.–24.01.1919 р., 74 арк.

43.Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 124. Листування з департаментом чужоземних зносин про дипломатичні відносини з Польщею. Доповіді голови української місії, ноти уряду УНР до уряду Польщі, погодження від 21 квітня 1920 р., січень–липень 1920 р., 57 арк.

44.Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. 1918–1919 рр.

оп. 2.

Спр. 21. Інформаційні листи від Радника Міністерства Геронімуса про відношення різних українських угруповань за кордоном до уряду Української Народної Республіки про діяльність за кордоном уряду ЗУНР та про створення у Відні Всеукраїнської Національної Ради, 06.09.1920 р. – 01.04.1921 р., 98 арк.

45.Ф. 3809. Особистий фонд Симона Васильовича Петлюри. 1916–1921 рр.

оп. 1.

Спр. 4. Листи від С. Петлюри до своєї дружини Ольги Петлюри, від Ярошенкової та інших, 29.11.1917 р.–21.06.1918 р., 12 арк.

46.Ф. 3809. Особистий фонд Симона Васильовича Петлюри. 1916–1921 рр.

оп. 1.

Спр. 6. Відозви С. Петлюри до населення України, 1918–1919 рр., 6 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

47.Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

оп. 1.

Спр. 5. Передрук матеріалів про мобілізацію в революційну армію на території України про боротьбу з німецькими окупаційними військами, листопад 1917 р. – червень 1918 р., 204 арк.

48.Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

оп. 1.

Спр. 6. Копії матеріалів про боротьбу за відновлення Радянської влади на Україні, грудень 1917 р. – 1918 р., 83 арк.

49.Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

оп. 1.

Спр. 14. Копії статті т. Сталіна, Відповідь товаришам українцям в тилу і на фронті, різні документи Секретаріату ЦР та інші матеріали, які розвінчують контрреволюційну діяльність ЦР, листопад–грудень 1917 р., 107 арк.

50.Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

оп. 1.

Спр. 53. Передрук матеріалів про стан промисловості, сільського господарства і фінансів України. Документи гетьманської охоранки про більшовиків, 1918 р., 305 арк.

51.Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

оп. 1.

Спр. 81. Передрук матеріалів про політику гетьманського уряду і австро-німецьких окупантів на Україні і про боротьбу трудящих проти гнобителів, травень–червень 1918 р., 268 арк.

52.Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

оп. 1.

Спр. 89. Передрук матеріалів про політику гетьманського уряду і австро-німецьких окупантів на Україні і про боротьбу трудящих за Радянську владу, листопад 1918 р., 567 арк.

53.Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У. 1917–1938 рр.

оп. 1.

Спр. 301. Передрук матеріалів по історії періоду польської інтервенції на Україні, січень–грудень 1920 р., 278 арк.

54.Ф. 6. Центральний комітет Комуністичної партії Західної України (ЦК КПЗУ). 1917–1936 рр.

оп. 1.

Спр. 36. Короткий нарис з історії Директорії /«В сяйві слави. Спогади»/, 20.08.1922 р., 134 арк.

55.Ф. 17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Всеукраїнський іспарт). 1902–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 28. Передрук матеріалів з фондів державних архівів про революційний рух на Україні і дії австро-німецьких військ, 1918 р., 86 арк.

56.Ф. 44. Українська партія соціалістів-федералістів. 1918 р.

оп. 1.

Спр. 1. Протоколи засідань, стенограми розширених зборів Центрального комітету партії соціалістів-федералістів, 14.05–31.12.1918 р., 196 арк.

57.Ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні. 1917–1920 рр.

оп. 2.

Спр. 19. Фотокопії переписки ЦК РСДРП з комітетами РСДРП Волинської губернії про пересилку програми партії, про питання засудження за більшовицьку агітацію, про випуск газети Південно-Західного фронту та по інших питаннях, 08.07–02.12.17 р., 86 арк.

58.Ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні. 1917–1920 рр.

оп. 2.

Спр. 28. Фотокопії переписки ЦК РСДРП з комітетами РСДРП Волинської губернії про пересилку програми партії і партійної літератури, про відношення до Центральної Ради, про стан роботи в комітетах РСДРП та по інших питаннях, 14.07–18.12.1917 р., 32 арк.

59.Ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні. 1917–1920 рр.

оп. 2.

Спр. 85. Копії, резолюції рад робітничих, солдатських і селянських депутатів із заключенням про закінчення війни. Копії повідомлень і кореспонденції місцевої влади і газет про селянські заворушення і захоплення поміщицьких володінь, зростання впливу більшовиків, про відмову від участі у виборах в установчі збори ряду волостей Волинської губернії. Копія повідомлення про перехід влади до більшовиків в м. Луцьку, 29.06–20.12.1917 р., 51 арк.

60.Ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні. 1917–1920 рр.

оп. 2.

Спр. 232. Копії повідомлень місцевої влади ЦР про захоплення селянами поміщицьких садіб, про більшовицьку агітацію на селі на території Волинської губернії, 07.01–29.04.1918 р., 26 арк.

61.Ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні. 1917–1920 рр.

оп. 2.

Спр. 353. Копії телеграм місцевих органів влади Директорії про евакуацію їх установ з Овруча в Житомир в зв'язку із наступом більшовиків, про ріст комуністичного впливу на робітників і селян Волинської губернії, 16.01–22.01.1919 р., 4 арк.

62.Ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні. 1917–1920 рр.

оп. 2.

Спр. 434. Інформаційні зведення штаба тилу Південно-Західного фронту. Бюлетені 6–29, 02.06–30.06.1920 р., 84 арк.

63.Ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення ВЖСР і громадянської війни в Україні. 1917–1920 рр.

оп. 2.

Спр. 435. Інформаційні зведення штаба тилу Південно-Західного фронту. Бюлетені 30–52, 20.06–28.07.1920 р., 91 арк.

64.Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі». Документи і матеріали українських організацій, союзів, спілок, товариств і громадян на еміграції. 1905–1948 рр.

оп. 1.

Спр. 26. Накази по військах Української Народної Республіки. Витяг з постанов з'їзду державних інспекторів УНР 10–12 липня 1919 р. в Кам'янці-Подільському, 03.06–22.08.1919 р., 96 арк.

65.Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі». Документи і матеріали українських організацій, союзів, спілок, товариств і громадян на еміграції. 1905–1948 рр.

оп. 1.

Спр. 27. Накази по військах Української Народної Республіки. Витяг з постанов з'їзду державних інспекторів УНР, 30.06–22.08.1919 р., 54 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

66.Ф. 317. Прокурор Київської судової палати. 1902–1919 рр.

оп. 4.

Спр. 5785. Про самосуд в с. Меленці над Микитою Адамчуком і Варфоломієм Жуковським, 1917 р., 4 арк.

67.Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1903–1917 рр.

оп. 1.

Спр. 1900. Справи волинського губернського жандармського управління по частині розшуковій. Про настрій місцевого населення Волинської губернії, 1915–1916 рр., 217 арк.

68.Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1903–1917 рр.

оп. 1.

Спр.1948. Про проведення дізнання про учня Житомирського землемірного училища Розіта Д. П., звинуваченого в належності до РСДРП і отриманні з м. Петрограда бандеролі з листівками Петроградського комітету РСДРП та іншої нелегальної літератури, 1916 р., 140 арк.

69.Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1903–1917 рр.

оп. 1.

Спр. 1952. Дізнання по звинуваченню селян с. Великого Чернятина Ізяславського повіту Арсенія Гаврилова Сатінчука, Івана Степанова і Степана Яковлева Сіруків у злочині, передбаченим 6 п. 129 ст. Карного Уложення, 1916 р., 28 арк.

70.Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1903–1917 рр.

оп. 1.

Спр. 2086. Місячний звіт про діяльність нижчих чинів управління, 1917 р., 2 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

71.Ф. 309. Наукове товариство ім. Т. Шевченка. 1757–1946 рр.

оп. 1.

Спр. 1333. Робота Евтухова Олександра «Мої спомини», 1919 р., 11 арк.

72.Ф. 316. Видавничий кооператив «Червона Калина» у Львові. 1918–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 22. Робота Монкевича Бориса «Організація регулярної армії Української держави 1918 року». Рукопис, 1938 р., 132 арк.

73.Ф. 353. Легіон Українських Січових Стрільців. 1910–1921 рр.

оп. 1.

Спр. 7. Матеріали до історії Легіону Українських Січових Стрільців, 1916 р., 142 арк.

74.Ф. 359. Назарук Осип Тадейович, український галицький письменник, громадський діяч, член національної ради. 1894–1944 рр.

оп. 1.

Спр. 81. Хроніка діяльності Комісаріату УСС в Володимирі-Волинському за період від 10 березня 1916 р. по 26 жовтня 1916 р., 1916 р., 178 арк.

75.Ф. 359. Назарук Осип Тадейович, український галицький письменник, громадський діяч, член національної ради. 1894–1944 рр.

оп. 1.

Спр. 83. Спогади Мартинця Гната про події та діяльність Окружної Команди УСС на Волині у 1915–1917 рр., написані Назаруком О. і Мартинцем Г., 1917 р., 43 арк.

76.Ф. 368. Томашівський Степан, історик, публіцист, політичний діяч, дійсний член НТШ. 1894–1930 рр.

оп. 1.

Спр. 27. Стаття Томашівського Степана «Сумні роковини» (про політичні події на Україні в 1918–1920 рр.). Гранки, 1921 р., 7 арк.

77.Ф. 391. Українська культурна рада у Відні. 1914–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 34. Звернення політичної організації українців в таборі полонених у Фрайштадті про організацію українських гімназій в Холмі, Володимирі Волинським та Бресті, введення української мови як урядової і українського національного прапора, 1915–1916 р., 6 арк.

78.Ф. 395. Бюро культурної допомоги для українського населення, окупованих земель, м. Львів. 1915–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Інструкція організацій «Загальна Українська Рада» у Відні та «Союзу визволення України» про організацію шкільного навчання в західних областях України, окупованих австро-німецьким військом, 1916 р., 8 арк.

79.Ф. 395. Бюро культурної допомоги для українського населення, окупованих земель, м. Львів. 1915–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 4. Меморандуми про стан культурно-освітньої роботи серед українського населення Холмщини та Волині окупованих німецьким військом та пропозиції щодо організації німецького навчання в цих областях, складені головою бюро І. Крип'якевичем, 1915–1916 рр., 47 арк.

80.Ф. 395. Бюро культурної допомоги для українського населення, окупованих земель, м. Львів. 1915–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 6. Листи підпоручника січових стрільців Г. Мартинця голові бюро І. Крип'якевичу та начальнику збірної станції січових стрільців М. Волошину про організацію шкільної справи у Володимир-Волинському повіті, 1915–1916 рр., 45 арк.

81.Ф. 395. Бюро культурної допомоги для українського населення, окупованих земель, м. Львів. 1915–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 7. Листи сотника українських січових стрільців Д. Вітовського начальнику збірної станції українських січових стрільців М. Волошину про

відкриття українських шкіл в місцях дислокаційних з'єднань січових стрільців у Володимир-Волинському повіті, 1916 р., 6 арк.

82.Ф. 395. Бюро культурної допомоги для українського населення, окупованих земель, м. Львів. 1915–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 8. Листи четаря українських січових стрільців М. Саєвича О. Вахнянину, І. Крип'якевичу та начальнику збірної станції УСС отаману М. Волошину про стан українського шкільництва в місцях дислокаційних з'єднань січових стрільців у Володимирі-Волинському, 1916 р., 52 арк.

83.Ф. 395. Бюро культурної допомоги для українського населення, окупованих земель, м. Львів. 1915–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 10. Листи сотника українських січових стрільців Д. Вітовського начальнику збірної станції січових стрільців М. Волошину та голові бюро І. Крип'якевичу про відкриття українських шкіл та стан культурної роботи серед українського населення Ковельського округу, 1916 р., 29 арк.

84.Ф. 395. Бюро культурної допомоги для українського населення, окупованих земель, м. Львів. 1915–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 11. Листи учителів Голубовича, Сороки, Таранька, Гайдука та інш. І. Крип'якевичу про відкриття українських шкіл в Луцькому повіті та стан навчання у них, 1916 р., 66 арк.

85.Ф. 395. Бюро культурної допомоги для українського населення, окупованих земель, м. Львів. 1915–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 13. Листування І. Крип'якевича з учителями, що перебувають у з'єднаннях українських січових стрільців, установами, товариствами про стан культурної роботи в напрямі українського шкільництва на Волині, укомплектування, призначення на посади учителів, асигнування коштів з

додатком списку жертводавців та інші питання приватного і організаційного характеру, 1918 р., 145 арк.

86.Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР. 1914–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Протокол об'єднаних зборів президій громадських організацій, ради робітничих депутатів, коаліційної ради студентства, військової ради Київського гарнізону з представниками Центральної Ради по обговоренню проблеми територіальної автономії України, 1917 р., 9 арк.

87.Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР. 1914–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 6. Меморандум українських політичних партій в зв'язку з припиненням діяльності Центральної Ради і виразом політичного недовір'я новоутвердженому Гетьманату. Підписи лідерів партій, 1918 р., 3 арк.

88.Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР. 1914–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 20. Звіти Пресового бюро при українській дипломатичній місії УНРеспубліки в Варшаві про українсько-польські та українсько-російські відносини, долю Східної Галичини, боротьбу з Денікіним, 1919 р., 49 арк.

89.Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР. 1914–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 25. Огляди невстановлених авторів про суспільно-політичні події на Україні та серед української еміграції, 1919–1920 рр., 1934 р., 12 арк.

90.Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР. 1914–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 44. Накази по 2-й Козацькій дивізії Української Народної Республіки в м. Торчіно Луцького повіту та журнал реєстрації вихідної кореспонденції дивізії, 1919 р., 44 арк.

91.Ф. 681. Тишкевич Михайло, граф, дипломат і політичний діяч УНР, публіцист, історик, меценат. 1915–1930 рр.

оп. 1.

Спр. 18. Листи Петлюри Симона голови Директорії Української Народної Республіки (УНР) автограф, копії, 1919–1921 рр., 37 арк.

92.Ф. 760. Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер. 1917–1931 рр.

оп. 1.

Спр. 4. Універсали, декларація, резолюції з'їздів та інші документи про автономію України, єднання українського селянства, робітництва та інтелігенції і організацію українських легіонів, 1917 р., 36 арк.

93.Ф. 760. Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер. 1917–1931 рр.

оп. 1.

Спр. 5. Циркуляр, інструкція, декларація та ін. документи Генерального секретаріату Центральної Ради і Тимчасового уряду Росії, 1917 р., 24 арк.

94.Ф. 760. Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер. 1917–1931 рр.

оп. 1.

Спр. 13. Меморандум Всеукраїнського земського з'їзду, протокол та листи до гетьмана України Скоропадського П. про адміністративне самоуправління, необхідність зміни кабінету уряду, скликання українських установчих зборів та ін., 1918 р., 9 арк.

95.Ф. 760. Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер. 1917–1931 рр.

оп. 1.

Спр. 20. Звернення та повідомлення уряду УНР про політичний стан на Україні, 1919 р., 5 арк.

96.Ф. 760. Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер. 1917–1931 рр.

оп. 1.

Спр. 21. Договір між УНР та Польською буржуазною республікою і декларація про визначення кордонів, військовий союз, аграрне, національно-культурне, економіко-торгівельне питання, 1919–1920 рр., 8 арк.

97.Ф. 760. Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер. 1917–1931 рр.

оп. 1.

Спр. 23. Закони, постанови, накази та інші документи Директорії УНР про організацію вищих державних та місцевих органів влади, затвердження штатних розкладів, покращення матеріального стану службовців установ та ін. питання по особовому складу, 1919–1920 рр., 170 арк.

98.Ф. 760. Степура Григорій Калістратович, адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер. 1917–1931 рр.

оп. 1.

Спр. 46. Нарис з історії м. Луцька та стаття про необхідність заснування української господарської академії на Волині в Луцьку, 1927 р., 16 арк.

Державний архів Волинської області

99.Ф. 1. Волинська окружна команда державної поліції, 1920–1924 рр.
Волинська воеводська команда державної поліції. 1924–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 13. Ситуативні звіти про загальний політичний стан на Волині, 17.05–13.10.1921 р., 182 арк.

100. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 215. Матеріали (постанови Волинського губернського правління, міської Думи, прохання жителів і переписка з Волинським губернатором та

інш.) про передачу в оренду міських приміщень і земельних наділів жителям м. Луцька і для розміщення військових частин, 1897–1938 рр., 742 арк.

101. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1472. Список учбових установ, існуючих в місті Луцьку і протоколи засідань Луцької міської думи про складання кошторису на утримання шкіл, про відкриття в Луцьку однокласного училища, 1915–1917 рр., 40 арк.

102. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1541. Циркуляр генерального секретаріату Української Народної Республіки про вибори єврейської громадської Ради. Статут єврейських громад і листування з Міністерством по великоруським справам про організацію шкіл з викладання російської мови та інш., 1917–1919 рр., 248 арк.

103. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1574. Переписка з Волинським губернатором про встановлення твердих цін на пшеницю, жито і муку та забезпечення населення предметами першої необхідності, 1916 р., 163 арк.

104. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1610. Список членів Луцького комітету партії соціал-революціонерів, які приймали участь у виборах в міське самоуправління. Постанови Луцької міської думи і переписка з губернським старостою про вибори міського самоуправління, 1917–1918 рр., 140 арк.

105. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1614. Постанови Луцької міської громадської ради і протоколи засідань загальних зборів жителів про вибори уповноважених в Луцький міський громадський комітет, 1917 р., 136 арк.

106. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1629. Переписка з Луцьким повітовим комісаром про організацію 3-го міліційного відділу в м. Луцьку. Постанова Луцької міської Думи і резолюція про створення і зміцнення революційної влади в м. Луцьку. Декларація об'єднаних українських соціалістів м. Луцька та інш., 1917 р., 135 арк.

107. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1630. Переписка з жителями м. Луцька про комплектування кадрів міської міліції. Мандат Начальника Луцької міської міліції. Протоколи засідань Луцької міліцейської комісії, 30.03–30.12.1917 р., 196 арк.

108. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1680. Телеграми Луцького міського голови і губернського комісара про евакуацію установ м. Луцька, 1917 р., 7 арк.

109. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1693. Циркуляри Волинського губернського старости і губернського комісара про надання урядових позик. Правила про видачу державних позик місцевим самоуправлінням, 10.05.1918 р., 81 арк.

110. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1694. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ і переписка з Луцьким повітовим старостою про забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами. Закони Української Центральної Ради, 1918 р., 142 арк.

111. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1696. Протокол № 2 Засідання Волинської губернської тимчасової ревізійної комісії по перевірці діяльності органів Луцького самоуправління, 26.08.1918 р., 3 арк.

112. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1700. Постанови і накази Виконавчого комітету Луцької міської повітової міліції, 01.10.1918 р. – 25.05.1919 р., 242 арк.

113. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1703. Накази Луцького повітового коменданта, 1918 р., 67 арк.

114. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1708. Переписка з виконкомом Луцької Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, лісництвами про забезпечення населення паливом. Протоколи засідань Луцького повітового комітету з палива, 1918 р., 282 арк.

115. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1714. Постанови Луцької міської Думи за 1918 р., 1918 р., 103 арк.

116. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1725. Оголошення про організацію в Луцьку прилюдних торгів з продажу мила. Грамота про прийняття влади гетьманом Скоропадським. Переписка з Комітетом Всеросійського Союзу Міст України про заходи по благоустрою міста, 1918 р., 12 арк.

117. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1736. Прохання жителів м. Луцька про відкриття шкіл. Листування з міністерством народного створення про формування мережі професійних і

громадсько-освітніх шкіл. Списки єврейських шкіл в м. Луцьку та інш., 1918–1919 р., 265 арк.

118. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1737. Листування з директором Луцької гімназії, Луцьким повітовим комісаром про реевакуацію чоловічої гімназії, видачі посвідчення особи, інструкція про святкування 1-го травня та інше, 1918 р., 573 арк.

119. Ф. 3. Луцька міська управа. 1870–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1769. Інструкція Директорії Української Народної Республіки про вибори в Конгрес Трудового народу України. Переписка з бюро профспілок робітників і службовців м. Луцька про вибори представників на конгрес, 17.01–24.02.1919 р., 19 арк.

120. Ф. 6. Луцька чотирикласна чоловіча гімназія. 1895–1898 рр. Луцька шестикласна прогімназія. 1898–1908 рр. Луцька чоловіча гімназія. 1908–1920 рр.

оп. 1.

спр. 60. Циркулярні розпорядження Міністерства народної освіти про викладацький склад, про постачання вчителів та навчальних закладів, положення про стипендії та інш., 1911–1916 р., 197 арк.

121. Ф. 6. Луцька чотирикласна чоловіча гімназія. 1895–1898 рр. Луцька шестикласна прогімназія. 1898–1908 рр. Луцька чоловіча гімназія. 1908–1920 рр.

оп. 1.

Спр. 299. Циркулярні розпорядження Міністерства народної освіти, 1918 р., 125 арк.

122. Ф. 49. Луцький окружний суд. 1880–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 107. Справа про захоплення селянами с. Ільковці Кременецького повіту маєтку, 1917–1918 рр., 9 арк.

123. Ф. 49. Луцький окружний суд. 1880–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 108. Справа про звинувачення громади селян с. Влащинці Кременецького повіту про захоплення млина, 1917 р., 3 арк.

124. Ф. 49. Луцький окружний суд. 1880–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 121. Справа про захоплення селянами с. Залісці Кременецького повіту землі, 1918 р., 12 арк.

125. Ф. 49. Луцький окружний суд. 1880–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 122. Справа про захоплення селянами с. Малі Загайці Кременецького повіту монастирського майна, 1918 р., 9 арк.

126. Ф. 49. Луцький окружний суд. 1880–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 123. Справа про захоплення селянами Рівненського повіту фільварку, 1918 р., 16 арк.

127. Ф. 49. Луцький окружний суд. 1880–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 139. Справа про порубку поміщицького лісу селянами с. Бакоти Кременецького повіту, 1918 р., 8 арк.

128. Ф. 49. Луцький окружний суд. 1880–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 140. Справа про розграбування казенної соломи солдатами 6-го корпусу, 1918 р., 5 арк.

129. Ф. 49. Луцький окружний суд. 1880–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 339. Справа про крадіжку на с. Рівне, 1918 р., 5 арк.

130. Ф. 49. Луцький окружний суд. 1880–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 511. Справа про грабунок лавки міщанина м. Ямполь Кременецького повіту Гольдфарба солдатами, 1917–1918 р., 34 арк.

131. Ф. 58. Цивільне управління земель Волині і Подільського фронту. 1919–1921 рр.

оп. 1.

Спр. 12. Оголошення Луцького повітового комісара і старости про розстріли, штрафи та інші за 1919 рік, 1919 р., 14 арк.

132. Ф. 58. Цивільне управління земель Волині і Подільського фронту. 1919–1921 рр.

оп. 1.

Спр. 31. Ситуаційні звіти Ковельського повітового старости, 1920 р., 39 арк.

133. Ф. 202. Луцька повітова оціночна комісія. 1916–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Справа про визначення збитків з військових обставин селянину колонії Юзефіна Герману Михайловичу Тоберу, 1916–1918 р., 5 арк.

134. Ф. 202. Луцька повітова оціночна комісія. 1916–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 22. Справа про визначення збитків, нанесених за військовими обставинами жителю м. Луцька Мануковій Наталії, 1918 р., 13 арк.

135. Ф. 202. Луцька повітова оціночна комісія. 1916–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 45. Справа про визначення збитків завданих військовими обставинами жителю села Воютин Торчинської волості Іустину Антоновичу Удоду, 1918 р., 6 арк.

136. Ф. 429. Володимир-Волинська українська окружна шкільна рада, крайні дати не встановлені.

оп. 1.

Спр. 1. Протоколи засідань української шкільної окружної ради у Володимирі-Волинському, 1916–1918 рр., 59 арк.

137. Ф. 429. Володимир-Волинська українська окружна шкільна рада, крайні дати не встановлені.

оп. 1.

Спр. 2. Шкільна хроніка, щоденник, список вчителів та інші документи за 1917–1918 роки, 02.03–06.09.1918 р., 20 арк.

138. Ф. 490. Буцинське поштове відділення. 1885–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 66. Циркуляри Начальника Київського поштово-телеграфного округу за 1918 р., 1918 р., 19 арк.

139. Ф. 517. Милецьке духовне училище. 1833 р. – кінцева дата не встановлена.

оп. 1.

Спр. 15. Справа про передачу приміщення тимчасово зайнятого польським дитячим притулком Милецькому духовному училищу, 1890–1921 рр., 56 арк.

140. Ф. 517. Милецьке духовне училище. 1833 р. – кінцева дата не встановлена.

оп. 1.

Спр. 16. Листування з Міністерством ісповідань, 1918–1919 р., 32 арк.

Державний архів Житомирської області

141. Ф. 206. Статистичне бюро Волинської губернської земської управи. 1912–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 52. Постанови, інструкції, протоколи, переписка та інші матеріали про проведення сільськогосподарського перепису в Волинській губернії. Статистичні відомості про кількість населення і худоби в господарствах селянського типу по повітах губернії, 02.02.1916 р. – 12.03.1919 р., 410 арк.

142. Ф. 560. Товариство «Просвіта». 1907–1920 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Протоколи загальних зборів членів товариства «Волинська Просвіта» в м. Житомирі, 08.12.1910 р. – 27.07.1919 р., 13 арк.

143. Ф. 560. Товариство «Просвіта». 1907–1920 рр.

оп. 1.

Спр. 4. Протоколи засідань Ради товариства «Волинська Просвіта», 01.03.1911 р. – 12.08.1920 р., 53 арк.

144. Ф. р-1644. Волинський губернський староста, 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 5. Циркуляри і телеграми Волинського губернського старости про надання відомостей про наявні на території волостей майна установ і організацій військового часу, про прийняття мір до його збереження, 19.06–25.11.1918 р., 178 арк.

145. Ф. р-1644. Волинський губернський староста, 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 7. Донесення і рапорти повітових старост про політичний стан в повітах, 16.05–24.11.1918 р., 336 арк.

146. Ф. р-1644. Волинський губернський староста, 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 8. Донесення Володимир-Волинського повітового старости і начальника міліції про політичну ситуацію в повіті, 08.05–12.11.1918 р., 198 арк.

147. Ф. р-1644. Волинський губернський староста, 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 9. Доповідна записка Волинського губернського старости про труднощі придушення революційних виступів. Список начальників міліції Староконстянтинівського і Дубенського повітів і переписка з повітовими начальниками міліції про керівний склад, 11.05–11.08.1918 р., 26 арк.

148. Ф. р-1644. Волинський губернський староста, 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 14. Протоколи засідань Волинської губернської ліквідаційної комісії по перевірці діяльності органів місцевого самоуправління і Староконстантинівської міської думи, 04.10–05.11.1918 р., 44 арк.

149. Ф. р-1644. Волинський губернський староста, 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 17. Телеграфні повідомлення і рапорти повітових начальників про масову вирубку лісу і ловлі риби в казенних лісах і ставках селянами, 12.01–08.10.1918 р., 62 арк.

150. Ф. р-1644. Волинський губернський староста, 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 19. Відомості про кількість жителів в містах Волинської губернії і числа містечок, робітників, біженців в губернії, 27.03–17.08.1918 р., 19 арк.

151. Ф. р-1644. Волинський губернський староста, 1917–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 25. Переписка з Ковельським, Володимир-Волинським та іншими повітовими старостами про їх роботу, 21.05.18 р. – 29.01.1919 р., 74 арк.

152. Ф. р-1657. Відділ управління Волинського губернського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1920–1923 рр., 1924 р.

оп. 4.

Спр. 1. Постанови, циркуляри, виписки з протоколів губернського виконкому. Переписка з ВУЦИК, наркоматами, повітами по фінансово-господарських питаннях. Про економічне становище в Новоград-Волинському, Староконстантинові, 27.05–29.07.1919 р., 73 арк.

153. Ф. р-2399. Волинський губернський комісар Генерального секретарства України. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Накази, циркуляри і розпорядження Верховного головнокомандувача і генерального секретаря внутрішніх справ по політичних, економічних і організаційних питаннях, 30.08.17 р. – 18.12.1918 р., 461 арк.

154. Ф. р-2399. Волинський губернський комісар Генерального секретарства України. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 9. Відомості про економічний і політичний стан в повітах Волинської губернії і списки службовців губернського управління, 12.08.1917 р. – 03.07.1918 р., 237 арк.

155. Ф. р-2399. Волинський губернський комісар Генерального секретарства України. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 21. Циркуляри Волинського губернського комісара про вилучення зброї у населення, про подачу відомостей про політичне і економічне становище в повітах, 02.01–26.08.1918 р., 25 арк.

156. Ф. р-2399. Волинський губернський комісар Генерального секретарства України. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 28. Повідомлення повітового комісара про наступ партизан і переписка з Овручським повітовим комісаром про порубку лісу селянами та з інших питань, 30.12–17.02.1918 р., 59 арк.

157. Ф. р-2399. Волинський губернський комісар Генерального секретарства України. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 35. Інформаційні зведення про політичний стан в повітах губернії, 19.01–02.03.1919 р., 198 арк.

Державний архів Львівської області

158. Ф. 257. Львівське наукове товариство з вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств. 1919–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 37. Завірені копії переписки Генерального Писарства Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки з міністерствами з писань

встановлення адрес чиновників та міністрів під час евакуації, 1918–1919 рр., 28 арк.

159. Ф. 257. Львівське наукове товариство з вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств. 1919–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 155. Завірені копії документів уряду УНР: доповідь міністра військових справ для Петлюри по формуванню українських відділів в Німеччині, доповідь про формування в різних державах дипломатичних представництв, постанови Ради Міністрів, рапорти та інші документи Міністерства військових справ, 1919 р., 21 арк.

160. Ф. 257. Львівське наукове товариство з вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств. 1919–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 168. Завірена копія переписки Петлюри з отаманом Оскілкою і міністром Мартосом про бунт «Північної групи» отамана Оскілко, 1919 р., 4 арк.

161. Ф. 257. Львівське наукове товариство з вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств. 1919–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 185. Завірені копії кореспонденції міністра військових справ генерала армії Петлюри з Румунією і військовими дипломатичними представниками за кордоном, 1919 р., 36 арк.

162. Ф. 257. Львівське наукове товариство з вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств. 1919–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 147. Лист Кременецького повітового коменданта державної поліції науковій комісії про те, що в Кременецькому повіті немає документів про діяльність польських військ, кількох документів, виданих окружною Лановецькою радою в 1917 р. та інш., 197 р., 9 арк.

163. Ф. 257. Львівське наукове товариство з вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств. 1919–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 1383. Контрреволюційна листівка Петлюри до українського народу із закликом до війни проти Радянської Росії в союзі з Польщею, звернення Пілсудського до українського народу у зв'язку з війною проти Радянської Росії, де закликається допомагати польським військам та інші документи, 1920 р., 7 арк.

164. Ф. 257. Львівське наукове товариство з вивчення історії оборони Львова та південно-східних воєводств. 1919–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 1389а. Декларація Директорії УНР, закон про форму української влади та інше, 1919 р., 7 арк.

Державний архів Рівненської області

165. Ф. 1. З'їзд мирового округу Рівненського судово-мирового округу. 1904–1920 рр.

оп. 1.

Спр. 291. Цивільна справа повіреного дворян Іляшенко Володимира, Староженко Марії та інших по позову до Басюка Тимофія про відшкодування збитків в сумі 7 крб. 50 коп. за самочинний випас худоби на луці, що належала поміщику, 01.07.1916 р. – 17.10.1917 р., 26 арк.

166. Ф. 1. З'їзд мирового округу Рівненського судово-мирового округу. 1904–1920 рр.

оп. 1.

Спр. 331. Цивільна справа за позовом Трохима Гога до Радіона Крота про відшкодування збитків 128 крб. за знищення посіву вівса, 24.07.1917 р. – 05.1920 р., 17 арк.

167. Ф. 2. Дубенський з'їзд мирових суддів в м. Дубно. 1897–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 133. Циркуляри Міністерства Юстиції про судочинство, 15.01.1917 р. – 02.01.1918 р., 105 арк.

168. Ф. 5. Мирний суд 4-ї дільниці Рівненського судово-мирового округу. 1901–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 15. Карна справа на Дувинова Мордка та інших, звинувачених у незаконній торгівлі тютюновими виробами, 22.09–23.10.1917 рр., 14 арк.

169. Ф. 108. 198-ий польовий запасний госпіталь м. Здолбунова. 1916–1917 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Копії наказів по гарнізону м. Здолбунова, довідки про хвороби, списки санітарів і військових, направлених на лікарську комісію, 16.12.1916–21.12.1917 рр., 236 арк.

170. Ф. 156. Здолбунівське повітове староство Волинського воєводства. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 1. Оголошення і розпорядження староства про епідемічні захворювання та інші, 16.02.1920 р. – 10.02.1921 р., 40 арк.

171. Ф. 156. Здолбунівське повітове староство Волинського воєводства. 1921–1939 рр.

оп. 11.

Спр. 4. Виписки з протоколів Здолбунівського повітового староства про наділ землею польських військових осадників в с.Хорів, Хорівської гміни Здолбунівського повіту, 23.08.1921 р. – 24.02.1939 р., 138 арк.

172. Ф. 165. Рівненська міська управа. 1874–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 35. Листування з начальником Рівненської міської міліції про порядок обкладення візників податком, 1918–1919 рр., 94 арк.

173. Ф. 215. Рівненське реальне училище. 1832–1925 рр.

оп. 2.

Спр. 4. Циркуляри і вказівки Міністерства народної освіти, попечителя Київського навчального округу про створення трудових дружин учнів, про спільне навчання дітей обох статей, про відпуск кредитів та інше, 05.12.1916 р.– 17.11.1917 р., 221 арк.

174. Ф. 215. Рівненське реальне училище. 1832–1925 рр.

оп. 2.

Спр. 48. Циркуляри департаменту вищої і середньої школи комісаріату народної освіти про бланки і штемпелі, про оплату праці працівників школи та інше, 15.01– 19.12.1919 рр., 95 арк.

175. Ф. 215. Рівненське реальне училище. 1832–1925 рр.

оп. 2.

Спр. 84. Петиція від представників корінного православного населення м. Рівне і Рівненського повіту, російських вчителів проти полонізації навчальних закладів і державного апарату. Накази Рівненського повітового військового комісаріату про облік червоних командирів та інше, 09.01.1919 р. – 10.08.1920 р., 166 арк.

176. Ф. 215. Рівненське реальне училище. 1832–1925 рр.

оп. 2.

Спр. 100. Протокол загальних зборів педагогічної ради і батьківського комітету з участю представників влади про створення військово-спортивного комітету, 20.04–12.1917 рр., 36 арк.

177. Ф. 357. Сарненське повітове староство. 1920–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 2. Заяви селян про повернення нанесених збитків польською армією, 20.03–01.04.1920 рр., 103 арк.

178. Ф. 630. Ліквідаційна комісія при управлінні Рівненського повітового коменданта. 1918 р.

оп. 1.

Спр. 1. Акти та інші документи про передачу Сарненського складу №37 Всеросійського земельного союзу ліквідаційній комісії, 1918 р., 71 арк.

Державний архів Тернопільської області

179. Ф. 153. З'їзд мирових суддів Кременецького судово-мирового округу Волинської губернії. 1903–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 15. Наряд циркулярів і розпоряджень Міністерства юстиції, 1917 р., 77 арк.

180. Ф. 153. З'їзд мирових суддів Кременецького судово-мирового округу Волинської губернії. 1903–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 20. Розпорядження Міністерства Юстиції про скасування волосних і сільських судів, а також рапорти голови з'їзду мирових суддів про виконання, 1918 р., 20 арк.

181. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Циркуляри і розпорядження Міністерства землеробства і Генерального Секретаріату України, Волинського губернського комітету про ліквідацію великих нетрудових господарств і про прийняття на облік цих господарств земельними комітетами, 1918 р., 168 арк.

182. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Протоколи засідань Волинського губернського земельного комітету про вибори в члени земельної управи і переписка з міськими установами по організаційних питаннях, 1917–1918 рр., 79 арк.

183. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 6. Переписка про роботу з Вишневецьким волосним земельним комітетом, 1918 р., 21 арк.

184. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії.
1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 9. Протоколи засідань членів Кременецької повітової земельної
управи, 1918 р., 70 арк.

185. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії.
1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 10. Список сіл Кременецького повіту, що сплатили контрибуцію за
фільварки, живий і неживий інвентар за утримання худоби в 1918р. і заяви осіб,
звільнених від сплати контрибуції, 1918–1919 рр., 11 арк.

186. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії.
1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 11. Циркуляр Волинського губернського управління по організації
повітових і волосних земельних комітетів, склад, листування з Білозорецькою
волосною управою з цього питання, 1918 р., 31 арк.

187. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії.
1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 26. Копії Циркулярів Волинського губернського земельного
комітету про перехід землі на облік земельних комітетів і оціночні відомості на
худобу, 1917–1918 рр., 26 арк.

188. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії.
1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 27. Листування з Кременецьким земельним повітовим комітетом про
засів цукрового буряка для цукрових заводів, 1918 р., 109 арк.

189. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії.
1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 30–67. Справи про прийняття на облік нетрудових господарств (січень-квітень 1918р.).

190. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 49. Рішення повітової земельної управи про прийняття на облік нетрудових господарств Метельницького Трохима, с.Баймаки, Шумської волості, 1918 р., 19 арк.

191. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 69. Рішення повітової земельної управи про прийняття на облік нетрудових господарств по Кременецькому повіту, 1918 р., 29 арк.

192. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 78. Звіти повітового комітету по вивозу продуктів з прифронтової смуги в 1916 р., 1917–1918 рр., 57 арк.

193. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 81. Циркуляри і розпорядження Генерального Секретаріату і Губернського земельного комітету про забезпечення паливом установ та боротьби з розкраданням місцевим населенням, 1917–1918 рр., 31 арк.

194. Ф. 241. Кременецька повітова земельна управа Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 82. Циркуляри і протоколи засідань Волинського губернського земельного комітету з питань охорони лісового господарства, 1917 р., 48 арк.

195. Ф. р-2801. Кременецький повітовий військовий комісаріат Волинської губернії. 1917–1920 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Накази революційної військової ради республіки і народного комісара по військових справах. Донесення волосних военкомів про настрої населення. Схеми військових ґрунтових доріг і мостів Вишгородської і Бережецької волостей, 1919–1920 рр., 37 арк.

196. Ф. р-2801. Кременецький повітовий військовий комісаріат Волинської губернії. 1917–1920 рр.

оп. 1.

Спр. 9. Накази губернських і повітових комісаріатів по мобілізації, інструкції про організацію волосних революційних комітетів, комітетів бідноти і хат-читалень, 1920 р., 12 арк.

197. Ф. р-2803. Повітовий комісар пошт і телеграфів в м. Кременець. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Циркуляри і розпорядження Петлюри, комісара поштово-телеграфного округу та інших про введення на залізницях військового положення, про відправку відомостей по особовому складу та ін., 1918–1919 рр., 32 арк.

198. Ф. р-2803. Повітовий комісар пошт і телеграфів в м. Кременець. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 3. Циркуляр губернського комісара про боротьбу із захопленням майна поміщиків і капіталістів, про порядок реєстрації і охорони врожаю у господарствах розміром в 30 десятин і більших, 1918 р., 8 арк.

199. Ф. р-2803. Повітовий комісар пошт і телеграфів в м. Кременець. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 4. Циркуляр голови Директорії Винниченка про передачу військовому суду осіб, які громили поміщицькі володіння і т.д., 1918 р., 2 арк.

200. Ф. р-2803. Повітовий комісар пошт і телеграфів в м. Кременець. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 16. Звернення Начальника штаба Головного отамана військ УНР отамана Осецького до населення Волині з обіцянкою поділу землі після війни, 22.02.1919 р., 2 арк.

201. Ф. р-2803. Повітовий комісар пошт і телеграфів в м. Кременець. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 17. Бюлетені армійського інформаційного бюро УНР, 1919 р., 5 арк.

202. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Циркуляри, розпорядження Міністерства землеробства, Кременецького повітового староства про прийом і звільнення службовців, про роботу земельно-ліквідаційних комісій, 1918 р., 57 арк.

203. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Циркуляри Міністерства землеробства про роботу земельних комісій, заяви поміщиків про розгром маєтків селянами, 1918–1919 рр., 277 арк.

204. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 3. Місячні звіти про рух справ, що надійшли в Кременецьку повітову земельно-ліквідаційну комісію, 1918 р., 8 арк.

205. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 5. Акти, протоколи і переписка з Кременецьким повітовим староством про ліквідацію справ Кременецького повітового земельного комітету, 1918 р., 178 арк.

206. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 9. Протоколи розпорядчих засідань членів земельно-ліквідаційної комісії, 1918 р., 45 арк.

207. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 35. Справа за позовом Єпітева Федора до громади селян с. Влащинець про повернення награваного і розкраденого нерухомого майна, 1918 р., 14 арк.

208. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 37. Справа за позовом поміщиці Іванової Марії до селянина Корсуна Андрія про повернення награваного майна, 1918 р., 15 арк.

209. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 38. Справа за позовом поміщика Колонно-Чесновського Є. до громади с. Потутерове про повернення награваного і розкраденого нерухомого майна, 1918 р., 4 арк.

210. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 40. Справа за позовом поміщика Л. Ледоховського до громади с. Матвіївка про повернення награбованого і розкраденого нерухомого майна, 1918 р., 27 арк.

211. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 41. Справа за позовом О. Мословського до Волосука Ф. про повернення награбованого і розкраденого нерухомого майна, 1918–1919 рр., 7 арк.

212. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 42. Справа за позовом Мусевича К. до громади селян с. Великі Садки про повернення награбованого і розкраденого нерухомого майна, 1918 р., 4 арк.

213. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 43. Справа за позовом поміщиці А. Попайської до селян с. Рахманов про повернення награбованого і розкраденого нерухомого майна, 1918 р., 15 арк.

214. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 44. Справа за позовом поміщика Урсова Е. до громади с. Крупца про повернення награбованого і розкраденого нерухомого майна, 1918 р., 4 арк.

215. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 45. Справа за позовом поміщика Ф. Шрефеля до селян с. Куниці про повернення награваного і розкраденого нерухомого майна, 1918 р., 16 арк.

216. Ф. р-2804. Кременецька повітова земельно-ліквідаційна комісія Волинської губернії. 1918–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 46. Справа за позовом поміщика Д. Шейнеймара Д. до громади сіл Гаєв та Гради про повернення награваного і розкраденого нерухомого майна, 1918 р., 34 арк.

217. Ф. р-3457. Кременецький повітовий земельний комітет Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Циркуляри і розпорядження Установчих зборів Головного і Волинського губернських земельних комітетів про організацію повітових і волосних земельних комітетів та інших питаннях, 1917 р., 44 арк.

218. Ф. р-3457. Кременецький повітовий земельний комітет Волинської губернії. 1917–1919 рр.

оп. 1.

Спр. 15. Копії наказів, циркулярів, розпоряджень Волинського губерніального виконавчого комітету і Кременецького повітового земельного комітету, 1919 р., 69 арк.

219. Ф. р-3458. Кременецька повітова земельна комісія Волинської губернії. 1916–1918 рр.

оп. 1.

Спр. 2. Переписка з Волинською губернською земельною комісією про надання відомостей про збір врожаю, ході сільськогосподарських робіт та інших питаннях, 1918 р., 147 арк.

Опубліковані документи і матеріали

220. Брусилівський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети / Упоряд. І. Пасюка. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2006. – 96 с.

221. *Гайдалемівський П.* Українські політичні партії. Їх розвиток і програми / П. Гайдалемівський. – Зальцведель : Вид. СВУ, 1919. – 44 с.

222. Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. док. и м-лов : в 3 т. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 875 с., Т. 2. – 918 с., Т. 3. – 910 с.

223. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і м-ли : у 2 т, 3-х ч. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. I. – 687 с.

224. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і м-ли : у 2 т, 3-х ч. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.

225. Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года // Архив русской революции: в 12 т. / Издатель И. В. Гессен. – Берлин : Слово, 1921. – Т. 1. – С. 288–294.

226. Доклад об организации и деятельности ликвидационных комиссий при организации помощи беженцам Волынского губернского комитета Всероссийского земельного союза // Доклады исполнительной комиссии Волынского Губернского комитета Всероссийского земельного союза V-му Собранию членов Губернского комитета. 1 ноября 1915 года. – Житомир: электро-типография «Работник», 1915. – С. 49–68.

227. Доклад Председателя Волынской губернской земской управы Б. Н. Лелявского о борьбе с заразными болезнями в Волынской губернии при посредстве Губернской земской организации // Доклады исполнительной

комиссии Волынского Губернского комитета Всероссийского земельного союза V-му Собранию членов Губернского комитета. 1 ноября 1915 года. – Житомир: электро-типография «Работник», 1915. – С. 1–20.

228. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – М. : Госполитиздат, 1942. – 240 с.

229. Доповідь представника Російської Соціал-демократичної партії до Комісії Національних Меншостей при Соціалістичному інтернаціоналі // Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українськими та російськими соціал-демократичними партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага – Київ : Видання Закордонної Делегації УСДРП, 1928. – С. 27–38.

230. Другий меморіал УСДРП до комісії Національних Меншостей при Соціалістичному Інтернаціоналі (Відповідь на доклад т. Абрамовича) // Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українськими та російськими соціал-демократичними партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага – Київ: Видання Закордонної Делегації УСДРП, 1928. – С. 47–70.

231. За волю народу. 1921–1939. Док. і м-ли / Ред. кол. О. Бугайов, М. Гарматок, К. Ексузян та інші. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1964. – 292 с.

232. Історія держави і права України. Джерела права періоду Української революції 1917–1921 рр. / Упоряд. і наук. коментарі О. Й. Дем'янюка. – Луцьк : РВЦ ЛІРоЛ, 2010. – 150 с.

233. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К. : Либідь, 1992 – 344 с.

234. Луцьку 900 років. 1085–1985. Зб. док. і м-лів / Упоряд. В. А. Наконечний та ін. – К. : Наукова думка, 1985. – 304 с.

235. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док. і м-лів / Упор. М. Панчук та інші. – К. : Наукова думка, 1994 – 560 с.

236. Обзор Волынской губернии за 1913 г. – Житомир, 1914. – 190 с.

237. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 548 с.

238. *Петлюра С.* Меморандум до Юзефа Пілсудського // *С. Петлюра // Статті / упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. : Дніпро, 1993. – С.194–205.*
239. *Петлюра С.* Народе український! / *С. Петлюра // Статті / упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К. : Дніпро, 1993. – С. 228–231.*
240. *Петлюра С.* Статті / *С. Петлюра; упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К : Дніпро, 1993. – 341 с.*
241. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / *Симон Петлюра. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – 456 с.*
242. *Постановления и распоряжения Временного Правительства России.* Сб. док. – К.: Б.и.,1917. – 286 с.
243. *Революционное движение в России после свержения самодержавия.* Док. и м-лы. – М. : АН СССР, 1957. – 486 с.
244. *Россия в мировой войне 1914–1918 годов (в цифрах).* – М. : Изд-во ЦСУ, 1925. – 286 с.
245. *Сергійчук В. І.* Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах / *В. І. Сергійчук. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 544 с.*
246. *Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. Часть I. Период от объявления войны до начала сентября 1914 года / Составил Я. К. Цихович. – М. : ВВРС, 1922. – 238 с.*
247. *Тимчасова інструкція Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні // Історія держави і права України. Джерела права періоду Української революції 1917–1921 рр. / Упор. і наук. коментарі О. Й. Дем'янюка. – Луцьк : РВЦ ЛІРоЛ, 2010. – С. 29–31.*
248. *1917. Разложение армии : сб. док. / Авт.-сост. В.Л. Гончаров. – М. : Вече, 2010. – 496 с.*
249. *Томенко М. В.* Історія української Конституції : навч. посіб. / *М. Томенко. – К. : Освіта, 2009. – 464 с.*

250. Трагедія двох народів. Матеріяли до спору між українськими та російськими соціал-демократичними партіями з приводу убійства С. Петлюри. – Прага – К. : Вид. Закордонної Делегації УСДРП, 1928. – 70 с.

251. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Док. та м-ли: Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2004. – 558 с.

252. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і м-ли : у 3 т. / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Нью-Йорк : Сучасність, 1983.

253. Українська Центральна Рада : док. і м-ли : у 2 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. – К. : Наукова думка, 1996–1997. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 1996. – 590 с.

254. Українська Центральна Рада : док. і м-ли : у 2 т. / Ред. кол. : В. А. Смолій, О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. – К. : Наукова думка, 1996–1997. – Т. 2 : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 1997. – 424 с.

255. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / За ред. В. Д. Гончаренка. – 3-тє вид., перероб. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.

256. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – К. : Політвидав, 1963. – Т. 1. – 468 с.

257. *Шелухин С.* Лист до С. Петлюри про Різський договір / С. Шелухин. – Париж : Вид-во «Поступ», 1948. – 16 с.

258. Traktat ryski [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.konflikty.pl/artukul-tekstyzrodlowe-509-1,Pozna_nowozytnosc,Traktat_ryski.html.

259. III zjazd Polski na Rusi w Kijowie dniach 18–24 czerwca 1917 roku. – Winnica : Druk. Polska w Winnicy, 1917. – 98 s.

Мемуари та спогади

260. Архив русской революции: в 12 т. / Издатель И. В. Гессен. – Берлин : Слово, 1921–1923.

261. *Бородиєвич Є.* В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (із воєнного записника 3-тньої бригади) / Є. Бородиєвич. – Львів : НТШ, 1921. – С. 1–88.

262. *Брусилов А. А.* Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – Изд. четвертое. – М. : Воениздат, 1946. – 264 с.

263. *Будберг Р.* «Страшное» (Из эпохи Украинской Директории) / Р. Будберг // На чужой стороне. Историко-литературные сборники / Под ред. С. П. Мельгунова. – Берлин – Прага : «Ватага», «Пламя», 1923. – С. 65–87.

264. *Винниченко В.* Из истории украинской революции / В. Винниченко // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. / Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Полиграфкнига, 1990. – С. 277–358.

265. *Герчанівський Д.* Вигнати окупанта / Д. Герчанівський. – Детройт: Вид. автора, 1969. – 154 с.

266. *Гольдельман С.* Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за час революції / С. Гольдельман. – Відень : «Гамойн», 1921. – 80 с.

267. *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) / А. А. Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. / Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Полиграфкнига, 1990. – С. 1–64.

268. *Деникин А. И.* Гетманство и Директория на Украине / А. И. Деникин // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. / Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Полиграфкнига, 1990. – С. 136–185.

269. *Деникин А. И.* Очерки русской смуты : в 5 т. / А. Деникин. – М. : Наука, 1991. – Т. 1. Крушение власти и армии (Февраль-сентябрь 1917). – 568 с.
270. *Деникин А. И.* Путь русского офицера / А. И. Деникин. – М. : Современник, 1991. – 300 с.
271. *Донцов Д.* Рік 1918, Київ / Д. Донцов. – Торонто : Гомін України, 1954. – 130 с.
272. *Дорошенко Д.* Война и революция на Украине / Д. Дорошенко // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. / Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Полиграфкнига, 1990. – С. 64–98.
273. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с.
274. *Зелінський В.* Синьожупанники. Спогади з 1918–1921 / В. Зелінський. – Берлін, 1938. – 76 с.
275. Киевская эпопея Р. Гуля (ноябрь – декабрь 1918 г.) // Архив русской революции: в 12 т. / Издатель И. В. Гессен. – Берлин : Слово, 1921. – Т. 2. – С. 59–84.
276. *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції / Є. Коновалець // Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К. : Україна, 1992. – С. 287–346.
277. *Коновалець Є.* Про участь Січових Стрільців в повстанні проти гетьмана / Є. Коновалець // Наш фронт. – 1980. – Ч. 3. – С. 12–16.
278. *Людендоф Г.* Мои воспоминания о войне 1914–1918 годов : в 3 т. / Г. Людендоф. – М. : Изд-во Красного Знамени, 1932. – Т. 1. – 480 с.
279. *Мазепа І.* Творена Держава (Боротьба р. 1919) / І. Мазепа // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 16–75.
280. *Маланюк Є.* Уривки зі спогадів / Є. Маланюк // Україна. 1919 рік. : Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2004. – С. 287–335.

281. *Мартинець Г.* Мій побут і праця на Волині (Спомини) / Г. Мартинець // Літопис Волині. – 1967. – Чис. 9. – С. 6–20.
282. *Мартос Б.* Оскілко й Болбочан. Спогади / Б. Мартос. – Мюнхен : Вид-во Белей, 1958. – 62 с.
283. Мемуари Вільгельма Габсбурга. Автобіографія // Військово-історичний альманах. – 2002. – Чис. 1. – С. 142–159.
284. *Мишуга Л.* 1918 рік у Володимирі / Л. Мишуга // Літопис Волині. – 1953. – Чис. 1. – С. 23–39.
285. *Могілянський Н. М.* Трагедія України / Н. М. Могілянський // Революція на Україні по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. / Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Полиграфкнига, 1990. – С. 115–135.
286. *Огієнко І.* Рятування України. На тяжкій службі своєму народові / І. Огієнко. – Вінніпег : Вид. Товариства «Волинь», 1968. – 96 с.
287. *Оскілко В.* Між двома світами. Наклад Управи УНП (самостійників-соціалістів). – Б.м., 1924. – 96 с.
288. *Пащенко О.* Вибори до Центральної Ради / Олімпія Пащенко // Наше життя. – 1967. – № 3. – С. 5.
289. *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921) [Електронний ресурс] / В. Петрів. – Львів : Видавнича кооператива «Червона калина», 1927. – Режим доступу до книги: http://www.geocities.com/unrarmy/petriv_index.htm.
290. *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921) / В. Петрів. – Л. : Червона калина, 1931. – Ч. 4. – 120 с.
291. *Побігуций Є.* Мозаїка моїх споминів [Електронний ресурс] / Є. Побігуций. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. – Режим доступу до книги: <http://lib.galiciadivision.com/ren/r108.html>.
292. *Прохода В.* Вождь та військо / В. Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 109–148.

293. *Прохода В.* Записки до історії Сірих (сірожупанників) / В. Прохода // *За Державність.* – 1935. – Зб. 1 (друге видання). – С. 75–128.
294. *Прохода В.* Записки непокірливого. Кн.1 : історія усвідомлення, життя і діяльності звичайного українця / В. Прохода. – Торонто : Вільне слово, 1967. – 434 с.
295. Революція на Україні по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова. – К. : Полиграфкнига, 1990. – 438 с.
296. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – груд. 1918 / П. Скоропадський; гол. ред. Я. Пеленський. – К., Філадельфія, 1995. – 496 с.
297. *Станімір О.* Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920 / О. Станімір. – Торонто, 1966. – 192 с.
298. *Старовійт М.* У Листопадовому рейді (Спогади учасника) / М. Старовійт. – Оттава : «Канадійський фермер» / «Вільний світ», 1968. – 56 с.
299. *Степ П.* Три дні / П. Степ // Симон Петлюра (До 20-річчя смерті). – Гайденав : Заграва, 1946. – С. 11–15.
300. *Сумський С.* Одиннадцять переворотів / С. Сумський // Революція на Україні по мемуарам белых. Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. / Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. – К. : Полиграфкнига, 1990. – С. 99–114.
301. *Тухачевський М.* Поход за Вислу. *Пилсудський Ю.* Война 1920 года / М. Тухачевський, Ю. Пилсудський. – М. : Изд-во «Новости», 1992. – 320 с.
302. *Тютюнник Ю.* З поляками проти Вкраїни / Ю. Тютюнник. – Х. : Державне вид-во України, 1924. – 106 с.
303. *Федорко В.* Спогади з часів визвольної боротьби 1917–21 років / В. Федорко. – Мельбурн : Вид. Союзу Українських Комбатантів Вікторії, 1973. – 24 с.
304. *Христич Я.* Українська революція в Чорноморській військовій флотії (Спогад учасника) / Яким Христич // Військово-історичний альманах. – 2003. – Чис. 2. – С. 136–160.

305. *Шаповал М.* Гетьманщина і Директорія : спогади / М. Шаповал. – Нью-Йорк, 1958. – 96 с.
306. *Dunin-Kozicka M.* Burza od Wschodu. Wspomnienia z Kijowszczyzny 1918–1920 / М. Dunin-Kozicka. – Warszawa : LTW, 2007. – 346 s.
307. *Kossak-Szczucka Z.* Pożoga. Wspomnienie z Wołynia 1917–1919 [Електронний ресурс] / Z.Kossak-Szczucka. – Rzeszyw, 1990. – Режим доступу: <http://pozoga.streszczenia.pl>.
308. *Piłsudski J.* Rok 1920, *Tuchaczewski M.* Pochyd za Wiśle / J. Piłsudski, M. Tuchaczewski. – Łódź: Wydawnictwo ludzkie, 1989. – 212 s.
309. Rok 1920. Rozmowy z Józefem Piłsudskim – Z Dziennika Antoniego Listowskiego (1919–1920). Opracował A.Nowak // Arkana. – 1998. – № 23. – S. 33–39.

Періодичні видання

310. Вісник Волинського губернського старости. – 1918. – 9 липня, 3 серпня.
311. Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – № 3.
312. Вістник Генерального Секретарства військових справ УНР. – 1917. – № 22–23.
313. Вісник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. – 1918. – 13 січня, 14 лютого, 15 березня.
314. Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – 26 березня, 23 квітня.
315. Вісник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – № 19–20.
316. Вістник головного комісаріату уряду Української Народної Республіки. – 1920. – 11 травня.
317. Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1920. – Вип. 1.
318. Вістник Державних Законів УНР. – 1919. – Вип. 13.

319. Волинська газета. – 1918. – 3 вересня, 13 листопада.
320. Волинська народна газета. – 1918. – 30 жовтня.
321. Вольнская речь. – 1917. – 16 июля.
322. Вольнь. – 1917. – 8 марта, 18 марта, 9 августа.
323. Вольнь. – 1918. – 5 января, 5 мая, 9 мая, 20 мая, 31 мая, 6 октября.
324. Громадянин. – 1917. – 19 липня, 22 серпня.
325. Громадянин. – 1918. – 24 грудня, 25 грудня.
326. Громадянське слово. – 1920. – 9 травня.
327. Державний вісник. – 1918. – 18 червня, 14 липня, 29 липня,
21 жовтня.
328. Діло. – 1916. – 12 липня.
329. Земля и воля. – 1917. – 9 октября.
330. Киевлянин. – 1917. – 7 марта.
331. Киевская мысль. – 1918. – 10 января.
332. Комуніст. – 1921. – 20 лютого.
333. Молот. – 1918. – 9 квітня.
334. Нова Рада. – 1917. – 18 квітня, 30 квітня, 26 травня, 27 травня,
30 вересня, 6 жовтня, 4 листопада, 6 грудня.
335. Нова Рада. – 1918. – 9 січня, 7 березня, 18 жовтня.
336. Поділля. – 1918. – 2 квітня.
337. Понедельник. – 1918. – 27 мая.
338. Робітнича газета. – 1917. – 29 квітня, 6 грудня, 8 грудня.
339. Робітнича газета. – 1919. – 20 січня.
340. Селянська спілка. – 1917. – 21 вересня.
341. Трудовая Вольнь. – 1917. – 31 октября, 14 ноября, 5 декабря,
20 декабря.
342. Український козак. – 1919. – 1 липня.
343. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wolynia. – 1919. – № 5.
344. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wolynia. – 1919. – № 35.

Монографії, статті

345. *Акимов Ф. И.* Большевики Украины в борьбе за солдатские массы Юго-Западного фронта / Ф. И. Акимов // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 2. – С. 84–90.

346. *Бавико О. Є.* Політична опозиція гетьманатові П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Є. Бавико. – К., 2007. – 18 с.

347. *Барановська Н. М.* Воєнні дії на території України в роки Першої світової війни у контексті революційних подій 1917–1918 рр. / Н. М. Барановська // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2005. – № 528. Держава та армія. – С. 68–74.

348. *Барановська Н. М.* Національно-визвольний рух в Україні за відновлення державної незалежності (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Барановська. – Львів, 1995. – 20 с.

349. *Барановська Н. М.* Український національно-визвольний рух у контексті революційної боротьби за відновлення державності України (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Н. М. Барановська, О. Г. Макарчук // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2008. – № 612. Держава та армія. – С. 65–72.

350. *Басара Г. Б.* Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство» / Г. Б. Басара. – К., 2003. – 20 с.

351. *Бернадський Б. В.* Волинь у роки Першої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. В. Бернадський. – Львів, 1999. – 20 с.

352. *Бернадський Б.* Володимир-Волинський у роки Першої світової війни / Б. Бернадський // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і

край. М-ли ІХ наук. істор-краєзн. міжнарод. конф. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 85–87.

353. *Бернадський Б.* До питання про стан економіки Волинської губернії в роки Першої світової війни / Б. Бернадський // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 1998. – Вип. 3. – С. 49–55.

354. *Бойко О. Д.* Політичне протистояння Української Центральної Ради і більшовиків (жовтень-грудень 1917 р.) / О. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 11–21.

355. *Бойко О. Д.* Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.) / О. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 31–46.

356. *Бойко О.* Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918) / О. Бойко // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. – 2009. – Вип. 3. – С. 217–232.

357. *Бондаренко Г. В.* Теорія та методологія історії: програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. / Г. В. Бондаренко. – Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2011. – 196 с.

358. *Борщак І.* Варшавський договір / І. Борщак // Енциклопедія українознавства. Перевид. в Україні : в 11 т. – Львів : Вид-во НТШ у Львові, 1993–2003. – Т. 1. : Абаза–Голов'яно. – 1993. – С. 210–211.

359. *Босак О.* Воєнне протистояння Польщі та УНР / О. Босак, О. Красівський // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 2. – С. 34–37.

360. *Бош Е.* Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации / Е. Бош. – М. – Л. : Государственное издание, 1925. – 274 с.

361. *Варгатюк С.* Варшавські переговори дипломатичної місії директорії УНР 1920 р. / С. Варгатюк // Нова політика. – 1996. – № 2. – С. 51–55.

362. *Венгерська В.* Волинь у буремному 1918 році (сторінками місцевої періодики) / В. Венгерська // Шляхами творення Української держави: За м-лами регіон. наук.-практ. конф. «Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 роках». – Житомир : Б.в., 2006. – С. 37–42.

363. *Верига В.* Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. : у 2 т. / В. Верига. – Рівне : Вид-во ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. – Т. 1. – 472 с.

364. *Верига В.* Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. : у 2 т. / В. Верига. – Рівне : Вид-во ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. – Т. 2. – 496 с.

365. *Верменич Я. В.* Волинська губернія / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003-____. – Т. 1. : А–В. – 2003. – С. 606.

366. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада і армія [Електронний ресурс] / В. Верстюк // Воєнна історія. – 2007. – № 1–3. – Режим доступу до журн.: http://www.warhistory.ukrlife.org/1_3_07_4.htm.

367. *Верстюк В. Ф.* Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С.112–126.

368. *Верстюк В. Ф.* Українська революція: доба Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 65–78.

369. *Верстюк В. Ф.* Українська революція: доба Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 79–88.

370. *Верстюк В. Ф.* Українська революція: доба Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 66–78.

371. *Верстюк В. Ф.* Українська Центральна Рада : навч. посіб. / В. Ф. Верстюк. – К. : Заповіт, 1997. – 344 с.

372. *Верстюк В. Ф.* Український національний визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 63–81.

373. *Винниченко В.* Відродження нації. Репринт. відтвор. вид. 1920 р.: у 3 ч. / В. Винниченко. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – Ч. I. – 350 с.

374. *Винниченко В.* Відродження нації. Репринт. відтвор. вид. 1920 р.: у 3 ч. / В. Винниченко. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – Ч. II. – 330 с.
375. *Винниченко В.* Відродження нації. Репринт. відтвор. вид. 1920 р.: у 3 ч. / В. Винниченко. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. – Ч. III. – 542 с.
376. Вільне козацтво. Ідея узброєного народу в 1917 р. в Україні. – Львів : НТШ, 1918. – 30 с.
377. *Вітковський С.* Волинь в цифрах / С. Вітковський, С. Лянді. – Луцьк, 1939. – 46 с.
378. *Вітовський Д.* З Ковеля / Д. Вітовський // Вісник Союзу визволення України. – 1916. – 26 березня.
379. *Власюк І.* Земельне питання на Волині (лютий 1917 – квітень 1918 рр.) / І. Власюк // Волинські історичні студії. – 2009. – Т. 3. – С. 65–73.
380. *Власюк О. В.* Волинь в добу Центральної Ради (1917–1918) / О. В. Власюк, В. М. Цятко. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 96 с.
381. *Волинець О.* Пригоринська совітська республіка в Дубровиці / О. Волинець // Літопис Волині. – 1988. – Чис. 15. – С. 122–124.
382. Волинь // Довідник з історії України (А–Я). / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2002. – С. 124–125.
383. *Волковинський В. М.* Християн Раковський: Політичний портрет / В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. – К. : Політвидав України, 1990. – 266 с.
384. *Гай-Нижник П.* Запровадження гривні в УНР і емісійна політика уряду у 1918 р. / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 109–129.
385. *Гай-Нижник П.* Листопад-грудень 1918 р.: повстання Директорії чи успішна спроба державного військового перевороту? / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2008. – № 2. – С. 62–71.
386. *Гай-Нижник П.* Маловідомий документ про «Сірожупанну» дивізію / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2008. – № 1. – С. 105–110.

387. *Галин В. В.* Война и революция / В. В. Галин. – М. : Алгоритм, 2004. – 592 с.
388. *Галин В. В.* Интервенция и гражданская война / В. В. Галин. – М. : Алгоритм, 2004. – 608 с.
389. *Геращенко Т. С.* Причини виступу правих партій в Рівному 29 квітня 1919 року / Т. С. Геращенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVIII. – С. 146–157.
390. *Геращенко Т. С.* Спроба правого перевороту в УНР навесні 1919 року / Т. С. Геращенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2005. – Вип. XIX. – С. 197–205.
391. *Гетьманчук М. П.* Питання обміну військовополоненими та біженцями у процесі реалізації Української РСР умов Ризького договору в радянсько-польських відносинах 1921–1924 рр. / М. П. Гетьманчук // Вісник ДУ «Львівська політехніка». – 1999. – № 377. Держава та армія. – С. 119–125.
392. *Головань В. П.* Боротьба більшовиків Ровенщини за владу Рад / В. П. Головань, Т. І. Михайлюта. – Львів : Каменяр, 1968. – 298 с.
393. *Головацький І.* Дмитро Вітовський – організатор Листопадового Чину / І. Головацький. – Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2005. – 64 с.
394. *Голуб П. А.* Большевики и армия в трех революциях / П. А. Голуб. – М. : Политиздат, 1977. – 356 с.
395. *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів : Кальварія, 1997. – 288 с.
396. *Голубко В. Є.* Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Є. Голубко. – Львів, 1998. – 32 с.
397. *Голубко В. Є.* Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії / В. Є. Голубко // Вісник ДУ «Львівська політехніка». – 1999. – № 377. Держава та армія. – С. 28–39.

398. *Гомотюк О. Є.* Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Є. Гомотюк. – К., 1997. – 24 с.
399. *Горак Р.* Дмитро Вітовський / Р. Горак // Дзвін. – 1992. – № 1–2. – С. 130–142.
400. *Горелов М. Є.* Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.
401. *Грибоедов С. В.* Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С. В. Грибоедов. – К., 2001. – 19 с.
402. *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : Основи, 2000. – 360 с.
403. *Грицак Я.* Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак. – Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/2HRYTSAK%20Yaroslav.htm>.
404. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К. – Відень, 1921. – 572 с.
405. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання», 1991. – 240 с.
406. *Грушка Є.* Старі могили над Стоходом / Є. Грушка // Волинь. – 1996. – 16 листопада.
407. *Губа П. І.* Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917–1920 рр.) / П. І. Губа // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 29–40.
408. *Гудь Б.В.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. / Б.В. Гудь, В.Є. Голубко. – Львів : Українські технології, 1997. – 68 с.

409. *Гудь Б.В.* Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. – Х. : Акта, 2011. – 472 с.
410. *Гудь Б.В.* Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ століття: етносоціальний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Б. В. Гудь. – Львів, 2008. – 40 с.
411. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
412. *Гуртовий Г.* Волинь – край козацький : історико-краєзнавчі нариси / Г. Гуртовий. – Луцьк : Надстир'я, 2000. – 352 с.
413. *Гуртовий Г. О.* З кого формувалися армії фронтів / Г. О. Гуртовий // Документально-художня проза про Першу світову війну / М-ли і тези доп. та повідомл. міжнарод. наук.-теорет. конф. – Луцьк, 1994. – С. 155–156.
414. *Гусєв В. І.* Вплив польсько-радянської війни 1920 р. на долю українського етносу / В. І. Гусєв, Ю. О. Пилипенко // Військово-науковий вісник. – 2007. – Вип. 9. – С. 39–48.
415. *Гуцалюк І. О.* Діяльність міського самоврядування Західної Волині щодо розв'язання соціально-економічних проблем регіону (1917–1921 рр.) / І. О. Гуцалюк // Історичні студії ВНУ імені Лесі Українки. – 2011. – Вип. 5. – С. 33–42.
416. *Гуцалюк І.О.* Українські національні органи влади на Волині : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. О. Гуцалюк. – К., 2013. – 18 с.
417. *Дайнес В. О.* Штрафбаты и заградотряды Красной Армии / В. Дайнес. – М. : Эксмо; Яуза, 2011. – 448 с.
418. *Дем'янюк О. Й.* «Волинський» період у діяльності державних інституцій Української Народної Республіки / О. Й. Дем'янюк // Історичні студії ВНУ ім. Лесі Українки. – 2009. – Вип. 1. – С. 62–67.
419. *Дем'янюк О. Й.* Військово-політична ситуація в Волинській губернії в перші місяці 1919 р. / О. Й. Дем'янюк // Українське державотворення:

проблеми і сучасність : зб. наук. праць. Вип. II / Ред. кол.: Р. П. Карпюк, О. І. Кушпетюк та ін. – Луцьк : ЛІРоЛ, 2009. – С. 28–34.

420. *Дем'янюк О. Й.* Військово-політична ситуація на Волині восени 1917 р. *О. Й. Дем'янюк* // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2010. – № 670. Держава та армія. – С. 80–88.

421. *Дем'янюк О. Й.* Волинська губернія в період правління Директорії УНР (листопад 1918 – травень 1919 рр.) / *О. Й. Дем'янюк* // Науковий вісник ВНУ. Історичні науки. – 2008. – № 11. – С. 53–58.

422. *Дем'янюк О. Й.* Волинська губернія в період присутності німецьких військ в Україні у 1918 р. / *О. Й. Дем'янюк* // Військово-науковий вісник. – 2009. – Вип. 12. – С. 27–41.

423. *Дем'янюк О. Й.* Волинська губернія в період протистояння УНР більшовицькій агресії / *О. Й. Дем'янюк* // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. статей. – 2008. – Т. 17–18. – С. 79–84.

424. *Дем'янюк О. Й.* Волинська губернія в січні-лютому 1918 р. / *О. Й. Дем'янюк* // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – 2009. – Вип. 14. – С. 134–142.

425. *Дем'янюк О. Й.* Волинська губернія на фоні українських державотворчих процесів улітку 1917 р. / *О. Й. Дем'янюк* // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 4. – С. 25–29.

426. *Дем'янюк О. Й.* Волинське селянство у початковий період Української революції 1917–1921 рр. / *О. Й. Дем'янюк* // Український селянин : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 12. – С. 163–166.

427. *Дем'янюк О. Й.* Волинь на фоні державотворчих процесів в УНР (жовтень-грудень 1917 р.) / *О. Й. Дем'янюк* // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2008. – № 612. Держава та армія. – С. 78–85.

428. *Дем'янюк О. Й.* Волинь та Галичина в українсько-польських стосунках 1919 року / *О. Й. Дем'янюк* // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2007. – № 584. Держава та армія. – С. 113–120.

429. *Дем'янюк О. Й.* Вплив діяльності старшин УСС на формування національної свідомості волинян / О. Й. Дем'янюк // Вісник НУ «Львівська політехніка». – 2005. – № 528. Держава та армія. – С. 48–53.

430. *Дем'янюк О. Й.* Законотворча діяльність вищих органів влади УНР під час перебування на території Волині / О. Й. Дем'янюк // Українське державотворення: проблеми і сучасність : зб. наук. праць. – Луцьк : ЛІРоЛ, 2007. – С. 23–26.

431. *Дем'янюк О. Й.* Західна Волинь: театр бойових дій Першої світової війни / О. Й. Дем'янюк // Військово-науковий вісник. – 2007. – Вип. 9. – С. 49–62.

432. *Дем'янюк О. Й.* Культурно-освітній шлях Дмитра Вітовського на Волині (1916–1917 роки) / О. Й. Дем'янюк // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Academia на пошану доцента М. Ю. Костириці: Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського наук.-краєзн. тов-ва дослідників Волині. – Житомир : Вид. М. Г. Косенко, 2004. – Т. 27. – С. 362–368.

433. *Дем'янюк О. Й.* Особливості функціонування місцевих органів влади на Волині за доби Гетьманату П. Скоропадського / О. Й. Дем'янюк // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 31–32. – С. 302–309.

434. *Дем'янюк О. Й.* Спроби соціально-економічної стабілізації прифронтових територій Волині у першій половині 1917 р. / О. Й. Дем'янюк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 2007. – Вип. 12. – С. 71–76.

435. *Дем'янюк О. Й.* Суспільно-політична ситуація на Волині в контексті українських державотворчих процесів навесні 1917 року / О. Й. Дем'янюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ : зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 15. – С. 102–106.

436. *Дем'янюк О. Й.* Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за українську державність : монографія / О. Й. Дем'янюк. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2007. – 180 с.
437. *Демчучен О. М.* Формування збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / О. М. Демчучен. – К., 2009. – 20 с.
438. *Денисюк В.* Літопис Камінь-Каширщини : історико-краєзнавчий нарис / В. Т. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 524 с.
439. *Денисюк В. Т.* Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис / В. Т. Денисюк, І. О. Денисюк. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – 452 с.
440. Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.history.org.ua/LiberUA/Book/narusu/31.pdf.
441. *Держалюк М. С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках / М. С. Держалюк. – К. : Оріони, 1988. – 240 с.
442. *Дещинський Л.* Брестський мир в історії становлення української державності / Л. Є. Дещинський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2001. – № 431. Держава та армія. – С. 3–8.
443. *Дещинський Л. Є.* Великий Жовтень на Волині / Л. Є. Дещинський. – Львів : Вища школа, 1977. – 183 с.
444. *Дещинський Л. Є.* Державотворча робота Української Народної Республіки по створенню Збройних Сил: історія і сучасність / Л.Є. Дещинський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2000. – № 408. Держава та армія. – С. 2–11.
445. *Дещинський Л. Є.* Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність / Л. Є. Дещинський // Вісник державного університету «Львівська політехніка». – 1999. – № 377. Держава та армія. – С.3–10.
446. *Дещинський Л. Є.* Історія України та її державності : навч. посіб. / Л. Є. Дещинський, І. О. Гаврилів, Я. Я. Денісов та ін. – Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2005. – 384 с.

447. *Дециньський Л. Є.* Міжнародні відносини України: історія і сучасність / Л. Є. Дециньський, А. В. Панюк. – Л. : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2001. – 424 с.

448. *Дециньський Л.* Правда про російсько-українську війну / Леонтій Дециньський // Аудиторія. – 2011. – Ч. 38. – С. 10–11.

449. *Дециньський Л. Є.* Українська державність і зовнішньополітичні відносини України в період Центральної Ради (1917 – березень 1918 рр.) / Л. Є. Дециньський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2005. – № 528. Держава та армія. – С. 3–16.

450. *Дмитрієнко М. Ф.* Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. / М. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 68–78; 2004. – № 1. – С. 43–52.

451. *Дмитрук В. Г.* Вони боролися за волю України (Нарис історії боротьби проти тоталітарного режиму на Україні в 1921–1939 рр.) : монографія / В. Г. Дмитрук. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – Т. II. – 382 с.

452. *Дмитрук В. Г.* Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії) : монографія / В. Г. Дмитрук. – Луцьк: Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. – 286 с.

453. *Дмитрук В.* Сірожупанна дивізія в повстанні проти уряду гетьмана Скоропадського / В. Дмитрук // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 1997. – № 2. – С. 22–23.

454. *Дмитрук В.* У боротьбі за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії УНР) / В. Дмитрук // Літопис Волині. – 2001. – Чис. 1. – С. 62–68.

455. *Донченко С. П.* Ліберальні партії України (1900-1918 рр.) / С. Донченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.

456. *Дорошенко Д.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Д. Дорошенко. – Варшава, 1932. – 240 с.

457. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.

458. *Дорошенко Д.* Історія України / Д. Дорошенко. – К. : Освіта, 1993. – 238 с.
459. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. : в 2 т. / Д. Дорошенко. – Ужгород : Свобода, 1930. – Т. II. : Українська Гетьманська Держава 1918 р. – 510 с.
460. *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с.
461. *Доценко О.* Літопис Української революції. Т. II. – Кн. 5. Польща визнає самостійність України / О. Доценко. – Львів, 1924. – 108 с.
462. Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / Упоряд. О. Веремійчик. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 248 с.
463. *Дублінський А.* Луцьк. Історичний нарис [Електронний ресурс] / А. Дублінський. – Луцьк, 1934. – Режим доступу до книги: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=49&Itemid=25.
464. Дубровицьке збройне повстання 1918–19 // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник / Відповід. ред. І. Ф. Курас. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – С. 188.
465. *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918 / О. Думін. – Львів : Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1936. – 376 с.
466. *Жулинський М.* Відстані / М. Жулинський. – К. : Вид-во «Талія», 2006. – 160 с.
467. *Заболотний І.* Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині. 1917–1939 / І. П. Заболотний. – Львів : Каменяр, 1964. – 204 с.
468. *Заброварний Б. Й.* Вклад січових стрільців у розвиток національної освіти на Волині / Б. Й. Заброварний, Б. В. Бернадський // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 1995. – Вип. 1. – С. 63–69.
469. *Заброварний Б.* Окремі проблеми суспільно-політичної ситуації на Волині в роки Першої світової війни / Б. Заброварний, Б. Бернадський // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та

Волині. М-ли XII Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. Зб. наук. пр. : у 2 ч. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – Ч. 1. – С. 304–306.

470. *Заброварний Б.* Роль Українських січових стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни / Б. Заброварний, Б. Бернадський // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь.* М-ли IX наук. істор.-краєзн. міжнарод. конф. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 212–213.

471. *Заброварний Б. Й.* Українське село в роки Першої світової війни : навч. посіб. / Б. Й. Заброварний, О. Г. Михайлюк. – Луцьк : Надстир'я, 2002. – 148 с.

472. *Заброварний Б. Й.* Штрих до портрета Д. Вітовського / Б. Й. Заброварний, Б. В. Бернадський // «Роде наш красний...» / Волинь у долях краян і людських документах / Упоряд. і автор передм. Л. К. Оляндер. – Луцьк : «Вежа», 1996. – С. 248–250.

473. *Задунайський В.* Трудовий конгрес України / В. Задунайський // Довідник з історії України (А–Я). / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2002. – С. 881–883.

474. *Зайончковский А.* Мировая война. 1914–1918 гг. : в 3 т. / А. Зайончковский. – М. : Воениздат, 1938.

475. *Зайончковский А.* Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. / А. Зайончковский. – М. : Воениздат, 1923. – 138 с.

476. *Замлинський В. О.* Волинський полк іде в революцію: Документальні повісті / В. О. Замлинський. – К. : Дніпро, 1986. – 440 с.

477. *Зарецька Т.* Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський. Магістральне місце в історії україно-польських відносин / Т. Зарецька // *Історія України.* – 2005. – № 16. – С. 1–8.

478. *Заставенко Г.* Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 році / Г. Заставенко. – К. : Укрполітвидав, 1948. – 105 с.

479. *Заставний Ф. Д.* Географія України : у 2 кн. / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.

480. *Зашкільняк Л.О.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2002. – 752 с.

481. *Здоров А.* Український Жовтень. Більшовики і національне питання: Перша спроба вирішення (листопад 1917 – лютий 1918 рр.) / А. Здоров. – Одеса : Б.в., 2003. – 128 с.

482. *Зінкевич Л. В.* Політичне становище у військах Південно-Західного фронту після Лютневої революції (лютий-травень 1917 р.) / Л. В. Зінкевич // Вісник Львівського політехнічного інституту. – 1992. – № 268. – С. 18–23.

483. *Зінкевич Р. Д.* Активізація українського військового руху напередодні більшовицького перевороту (вересень-жовтень 1917 р.) / Р. Д. Зінкевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 612. Держава та армія. – С. 48–53.

484. *Зінкевич Р. Д.* Політична конфронтація та збройна боротьба в арміях Південно-Західного та Румунського фронтів після приходу більшовиків до влади (кінець 1917 – початок 1919 рр.) / Р. Д. Зінкевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 634. Держава та армія. – С. 36–42.

485. *Зінкевич Р. Д.* Процес українізації армії та тилових гарнізонів Південно-Західного та Румунського фронтів у березні-листопаді 1917 р. / Р. Д. Зінкевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2007. – № 584. Держава та армія. – С. 64–70.

486. *Зінкевич Р. Д.* Українсько-більшовицька конфронтація на Південно-Західному та Румунському фронтах у кінці 1917 – на початку 1918 р. / Р. Д. Зінкевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2012. – № 724. Держава та армія. – С. 108–117.

487. *Іванюк І.* Базар / І. Іванюк // Літопис Волині. – 1992. – № 17–18. – С. 48–54.

488. *Іващенко О. М.* Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир : «Полісся», 1997. – 146 с.

489. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів: моногр. / Ред. кол. О. Г. Михайлюк, Р. А. Арцишевський, Н. В. Бурчак та ін. – Львів : Вища школа, 1988. – 240 с.
490. Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К. : Україна, 1992. – 347 с.
491. Історія України : навч. посіб. / В. І. Гусев, Ю. О. Калінцев, С. В. Кульчицький. – К. : Вища школа, 2008. – 511 с.
492. Історія українського селянства : нариси в 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
493. Історія українського селянства : нариси в 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 656 с.
494. *Какурин Н.* Как сражалась революция : в 2 т. / Н. Какурин. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1990. – Т. 1. – 272 с.
495. *Какурин Н.* Как сражалась революция : в 2 т. / Н. Какурин. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1990. – Т. 2. – 432 с.
496. *Каліщук О. М.* Культурно-освітня діяльність українських січових стрільців на Волині: археографія питання / О. М. Каліщук // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 2000. – № 1. – С. 80–83.
497. *Каліщук О.* Любомль у спогадах Гната Мартинця / О. Каліщук // Минуле і сучасне Волині й Полісся: Любомль в історії України та Волині : Наук. зб.: Вип. 25: М-ли XXV Волинської обл. істор.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – С. 102–106.
498. *Каліщук О.* Михайло Гаврилко: спроба портрету / О. Каліщук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди : Наук. зб.: Вип. 26: М-ли XXVI Волинської обл. наук. істор.-краєзн. конф. – Луцьк : МП «Пульс», 2007. – С. 81–83.
499. *Каліщук О. М.* Представники галицької інтелігенції на Волині в роки Першої світової війни / О. М. Каліщук // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 2000. – № 3. – С. 74–79.

500. *Каліщук О. М.* Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Каліщук. – Львів, 2003. – 18 с.

501. *Каліщук О.* Савина Сидорович. Спроба портрету першої української вчительки на Волині / О. Каліщук // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині.* Зб. наук. пр.: Вип. 14: Мли XIV Волинської наук. істор.-краєзн. конф. – Луцьк : Надстир'я, 2004. – С. 51–53.

502. *Капелюшний В.* Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) : моногр. / В. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 608 с.

503. *Капелюшний В. П.* Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.) : історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. П. Капелюшний. – К, 2004. – 46 с.

504. *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році / М. Капустянський // *Україна. 1919 рік : Документально-наукове видання / Передм. Я. Тинченко.* – К. : Темпора, 2004. – С. 19–286.

505. *Карпус З.* Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. / З. Карпус, І. В. Срібняк // *Український історичний журнал.* – 2000. – № 1 – С. 80–95.

506. *Кентій А.* Невідомий лист Симона Петлюри / А. Кентій // *Військово-історичний альманах.* – 2001. – Чис. 1. – С. 142–146.

507. *Киричук М.* Волинь земля українська: Історичний посібник. / М. Г. Киричук. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 392 с.

508. *Киричук М.* Йшли стрільці до бою: Волинь в період Директорії / М. Киричук // *Краєвид.* – 2001. – листопад-грудень. – С. 5–8.

509. *Киричук М.* Йшли стрільці до бою: Волинь в період Директорії / М. Киричук // *Краєвид.* – 2002. – березень-квітень. – С. 6–8.

510. *Киричук М.* Маловідома війна на Волині / М. Киричук // *Краєвид*. – 2001. – листопад-грудень. – С. 2–3.
511. *Кичий І. В.* Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / И. В. Кичий. – Львов : Вища школа, 1986. – 152 с.
512. *Коваль В.* Генерал П. Скоропадський і українське військо (червень-грудень 1917 р.) / В. Коваль // *Військово-історичний альманах*. – 2001. – Чис. 1. – С. 48–60.
513. *Ковальченко І. Д.* Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
514. *Ковальченко І. Д.* Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / И. Д. Ковальченко // *Новая и новейшая история*. – 1995. – № 1. – С. 3–33.
515. *Ковальчук М.* Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920 / М. Ковальчук. – К. : Б.в., 2007. – 72 с.
516. *Ковальчук М. А.* Лютнева революція 1917 р. в українській провінції / М. А. Ковальчук // *Український історичний журнал*. – 2007. – № 4. – С. 91–102.
517. *Ковальчук М.* На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. / М. Ковальчук. – К. : Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010. – 288 с.
518. *Ковальчук М.* Останні бої армії УНР на Поділлі у листопаді 1919 р. / М. Ковальчук // *Визвольний шлях*. – 2006. – Кн. 11. – С.100–121.
519. *Ковальчук М.* Останній заколот отамана О. Волоха (грудень 1919 р. – січень 1920 р.) / М. Ковальчук // *Військово-історичний альманах*. – 2009. – Чис. 2. – С. 18–41.
520. *Ковальчук М.* Перша світова війна і Українська Держава гетьмана П. Скоропадського 1918 р. / М. Ковальчук // *Київська старовина*. – 2008. – № 2. – С. 30–61.

521. *Ковальчук М.* Чисельність Армії УНР за Кам'янецької доби Директорії (червень–листопад 1919 р.) / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах. – 2007. – Чис. 1. – С. 4–37.

522. *Козинець І. Ю.* Державотворчі процеси на Волині в добу Гетьманату П. Скоропадського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. Ю. Козинець. – Луцьк, 2009. – 20 с.

523. *Козій О.* Уроки Української національної революції / Олена Козій // Вітчизна. – 2008. – № 9/10. – С. 131–143.

524. *Коломийцев В. Ф.* Методология истории (От источника к исследованию) / В. Ф. Коломийцев. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. – 191 с.

525. *Кондратюк К.К.* Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.) : навч. посіб. / К.К. Кондратюк, О.М. Сухий. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 262 с.

526. *Кондратюк Р. Ю.* Національно-визвольні змагання на Волині 1917–1921 рр. [Електронний ресурс] / Р. Ю. Кондратюк. – Режим доступу: http://www.zipro.net.ua/index.php?page_id=268.

527. *Кондрач Я.* Наукова діяльність Івана Крип'якевича в період Першої світової війни / Я. Кондрач // Військово-науковий вісник. – 2005. – Вип. 7. – С. 88–95.

528. *Копиленко О. Л.* Держава і право України. 1917–1920 : навч. посіб. / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.

529. *Копиленко О.* Мовні проблеми в українській політичній думці та законодавстві 1917–1920 рр. / О. Копиленко // Право України. – 1998. – № 9. – С. 44–48.

530. *Корбут С.* Симон Петлюра 1926–1936 / С. Корбут. – Львів : «Слово», 1936. – 34 с.

531. *Кормич Л. І.* Історія України [Електронний ресурс] : підруч. / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Режим доступу до книги: http://pidruchniki.com.ua/15840720/istoriya/istoriya_ukrayini_-_kormich_li.
532. *Корновенко С. В.* Українська революція : навч. посіб. / С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт. – Вінниця : Вид-во «Фоліант», 2004. – 432 с.
533. *Косик В.* Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918) / В. Косик. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 264 с.
534. *Косміна Р. І.* Наш край у 1917–1920 рр. // Наш край в курсі вивчення історії України / Р. І. Косміна, Р. Я. Самостян; упор. С. Ю. Рибчинчук. – Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. – С. 103–115.
535. *Костишин Е. І.* Військово-політична діяльність Симона Петлюри : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / Е. І. Костишин. – Львів, 2011. – 20 с.
536. *Костриця М. Ю.* Житомир: підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. – Житомир : Косенко, 2006. – 464 с.
537. *Костриця М.* Законодавча діяльність Михайла Грушевського на чолі Центральної Ради в Житомирі та Коростені (кінець січня – початок березня 1918 року) / М. Костриця // III Міжнарод. наук. конгрес укр. істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»: Доп. та повідомл. : в 3 т. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2007. – Т. 2. – С. 121–126.
538. *Костриця М.* Центральна Рада в Житомирі / М. Костриця // Місто. – 2004. – 15 січня.
539. *Костриця М.* Чи був Житомир столицею України? / М. Костриця // Вільне слово. – 2005. – 10–16 листопада.
540. *Котов В. Н.* Введение в изучение истории / В. Н. Котов. – К. : Вища школа, 1982. – 132 с.

541. *Кравс А.* За українську справу. Спомини про III. корпус У. Г. А. після переходу за Збруч / Антін Кравс. – Львів : «Червона калина», 1937. – 100 с.

542. *Кравцевич В.* Що сталося в Києві 31 серпня 1919 року [Електронний ресурс] / В. Кравцевич // Військово-історичний альманах. – 2000. – Чис. 1. – Режим доступу до журн.: http://www.uarmy.com.ua/ALMANAH/ALMANAH01/01_history/02_scho_stalosya_v_kyevi/scho_stalosya_v_kyevi.html.

543. *Кравчук М.* Збройні Сили Української Народної Республіки / М. Кравчук // Право України. – 1998. – № 7. – С. 106–110.

544. *Кралуок П.* Проблема «не державності» української нації в інтерпретації В'ячеслава Липинського / П. Кралуок // Соціокультурні аспекти утвердження української національної ідеї. – Луцьк, 2007. – С.17–33.

545. *Кривизюк Л. П.* Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / Л. П. Кривизюк. – Львів, 2001. – 20 с.

546. *Кривошина Б. М.* Україна в першій світовій війні: вітчизняна історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Б. М. Кривошина. – Львів, 2004. – 26 с.

547. *Крип'якевич І.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-те вид., змін. і доп. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; Упоряд. Б.З. Якимович. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.

548. *Кубійович В.* Волинь / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Перевид. в Україні : в 11 т. – Львів : Вид-во НТШ у Львові, 1993–2003. – Т. 1. : Абаза-Голов'янка. – 1993. – С. 303–310.

549. *Кудь В.* Успіх Першої світової вирішувався на Волині / В. Кудь // Волинь-нова. – 2006. – 3 червня.

550. *Кузьминець О. В.* Історія держави і права України : навч. посіб. / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський, П. А. Дігтяр. – К. : Україна, 2000. – 429 с.

551. *Кучер В.* Партизансько-повстанський штаб як центр протибільшовицького руху опору на Україні 1921 року / В. Кучер // *Воєнна історія*. – 2011. – № 1. – С. 37–50.

552. *Лавриченко Я.* Велика Волинь між двома війнами / Я. Лавриченко // *Літопис Волині*. – 1988. – Чис. 15. – С. 8–32.

553. *Лазарович М. В.* Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни / М. В. Лазарович. – Тернопіль : Тайп, 2003. – 112 с.

554. *Лазарович М.* Просвітницька діяльність Січового Стрілецтва серед українського народу в роки Першої світової війни / М. Лазарович // *Визвольний шлях*. – 2000. – № 1. – С. 20–42.

555. *Лазарович М. В.* Українське Січове Стрілецтво: формування, ідея, чин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. В. Лазарович. – Львів, 1996. – 24 с.

556. *Лазарович М. В.* Українські січові стрільці на Волині / в 1916 – на поч. 1918 рр. / / М. В. Лазарович // *Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнарод. краєзн. конф.* – Житомир, 1993. – С. 73–76.

557. *Лебедева І. М.* Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (черв.1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Лебедева. – Запоріжжя, 2003.– 19 с.

558. *Липинський В.* Покликання «варягів» чи організація хліборобів? / В. Липинський. – Нью-Йорк : Українська друкарня, 1954. – 134 с.

559. *Лис В.* Волиняни відстоювали соборну Україну / В. Лис // *Волинь-нова*. – 2009. – 22 січня.

560. *Лисенко О.* Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей. – 2010. – Вип. 13. – С. 8–22.

561. *Лисяк-Рудницький І.* Українська революція з перспективи сорокаліття / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицак. – К : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 39–51.

562. *Литвин В.М.* Історія України: у 3-х т. / В.М. Литвин. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – Т. III. : Новітній час (1914–2004). – Кн. перша. – 832 с.

563. *Литвин В. М.* Історія України : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слісаренко. – К. : Знання, 2002. – 669 с.

564. *Литвин М. Р.* Військова еліта Галичини / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 376 с.

565. *Литвин М. Р.* Історія галицького стрілецтва / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Каменяр, 1990. – 200 с.

566. *Литвин М.* Легіон Українських січових стрільців (ЛУСС) / М. Литвин // Довідник з історії України (А–Я). / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2002. – С. 400–401.

567. *Литвин М.* Українсько–польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 488 с.

568. *Литвин С.* Бойовий шлях Гайдамацького коша Слобідської України / С. Литвин // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Зб. наук. праць. – К., 2010. – С. 180–190.

569. *Литвин С.* Великий син України (пам'яті Симона Петлюри) [Електронний ресурс] / С. Литвин // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4. – Режим доступу до журн.: <http://www.warhistory.ukrlife.org>.

570. *Литвин С.* Військо Української Центральної Ради: до і після станції Крути / С. Литвин // Воєнна історія. – 2011. – № 1. – С. 7–24.

571. *Литвин С.* Військо Центральної Ради: злочинна недбалість чи поріг можливого? [Електронний ресурс] / С. Литвин // Воєнна історія. – 2007. – № 1–3. – Режим доступу до журн.: <http://www.warhistory.ukrlife.org>.

572. *Литвин С.* Державотворча та військова діяльність Симона Петлюри в добу Директорії Української Народної Республіки [Електронний ресурс] / С. Литвин // Воєнна історія. – 2006. – № 1–3. – Режим доступу до журн.: <http://www.warhistory.ukrlife.org>.

573. *Литвин С.* Другий зимовий похід армії Української Народної Республіки [Електронний ресурс] / С. Литвин // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – Режим доступу до журн.: <http://www.warhistory.ukrlife.org>.

574. *Литвин С.* Звільнення України від російсько-більшовицьких військ навесні 1918 року (до 90-річчя події) [Електронний ресурс] / С. Литвин // Воєнна історія. – 2008. – №3. – Режим доступу до журн.: <http://www.warhistory.ukrlife.org>.

575. *Литвин С.* Симон Петлюра. 1917–1926 / С. Литвин. – К. : Аквілон-Прес, 2000. – 436 с.

576. *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / Сергій Литвин. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.

577. *Литвин С.* Феномен отаманщини доби Директорії УНР в українській історіографії [Електронний ресурс] / С. Литвин // Воєнна історія. – 2006. – № 4–6. – Режим доступу до журналу: http://warhistory.ukrlife.org/4_6_06_1.htm.

578. *Лозинська І. Г.* «Українське питання» напередодні та на початку Першої світової війни / І. Г. Лозинська, О. М. Сухий // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 1. – С. 68–73.

579. *Лозовий В. С.* Кам'янецька доба Директорії (червень-листопад 1919 р.) Української Народної Республіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. С. Лозовий. – К., 1998. – 20 с.

580. *Лозовий В. С.* Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. С. Лозовий // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 88–94.

581. *Лозовий В.* Солдати і селяни: дестабілізація суспільного життя українського села (1917 р.) / В. Лозовий // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 73–82.

582. *Любичанковський С. В.* Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. В. Любичанковський // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 82–90.

583. *Любовець О.* Українські політичні партії в 1917 р.: чисельність, соціальний склад, регіональний вплив / О. Любовець // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 63–73.

584. *Мазепа І. П.* Україна в огні й бурі революцій: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Дніпропетровськ : Січ, 2001. – 415 с.

585. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революцій: Ч. ІІ. / І. Мазепа. – Дніпропетровськ : Січ, 2002. – 334 с.

586. *Макарчук С. А.* Рік перший боротьби під прапором Жовтня / С. А. Макарчук // Назустріч волі: зб. наук.-іст. нарисів / Упор. М. К. Івасюта, А. П. Калиновський. – Львів : Каменяр, 1979. – С. 5–17.

587. *Максимчук І.* Нарис історії роду Петрушевичів / І. Максимчук. – Чикаго, 1967. – 96 с.

588. *Малик Я.* Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : Світ, 1995. – 248 с.

589. *Мацагор О.А.* Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917 – 1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / О. А. Мацагор. – К., 2002. – 20 с.

590. *Мацюк Н.* Волинь в державотворчих процесах доби Гетьманату Павла Скоропадського / Н. Мацюк, В. Комар // Краєвид. – 2001. – листопад-грудень. – С. 3–4.

591. *Мацюк Н.* Культурно-освітня політика гетьмана П. Скоропадського на Волині / Н. Мацюк. – Луцьк : Б.в., 1998. – 46 с.

592. *Методологические проблемы истории / Под ред. В. Н. Сидорцова.* – Мн. : Тетра Системс, 2006. – 352 с.

593. *Мина Ж. В.* Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / Ж. В. Мина. – Львів, 2008. – 20 с.

594. *Мина Ж. В.* Формування військової політики Директорії УНР щодо організації Збройних сил (листопад 1919 – липень 1919 рр.) / Ж. В. Мина // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2003. – № 474. Держава та армія. – С. 22–27.

595. *Мина Ж.* Діяльність Директорії УНР на Волині (квітень-травень 1919 року): військово-політичний аспект / Ж. Мина // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Зб. наук. праць : у 2 ч. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 320–322.

596. *Михайлюк О.* Історія Луцька / О. Михайлюк, І. Кічий. – Львів : Світ, 1991. – 192 с.

597. *Мірчук П.* Українська державність. 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 488 с.

598. *Міхновський М.* Самостійна Україна / М. Міхновський // Націоналізм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 47–158.

599. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. / Р. Млиновецький. – Львів : Каменярь, 1994. – 572 с.

600. *Могильницький Б. Г.* Введение в методологию истории / Б. Г. Могильницький. – М. : Высшая школа, 1989. – 248 с.

601. *Могильницький Б. Г.* Методологія історії в системі університетського образования / Б. Г. Могильницький // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6. – С. 3–17.

602. *Москвін П.* До історії боротьби за відбудову народного господарства Волині (1921–1925 рр.) / П. Москвін. – Житомир, 1961. – 216 с.

603. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України : навч. посіб. / П. П. Музиченко. – 5-те вид., випр. і доп. – К. : Т-во «Знання», 2006. – 437 с.

604. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1993. – 413 с.

605. *Науменко А.* До історії бойових дій на Волині під час Першої світової війни / А. Науменко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю : Наук. зб.: Вип. 30: М-ли ХХХ Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. – Луцьк : МП «Пульс», 2009. – 160–164.

606. Новітня історія України (1900–2000) : підруч. / А. Г. Слісаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Вища школа, 2002. – 719 с.

607. *Оксенюк Р. Н.* Нариси історії Волині. Соціально-економічний, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Н. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1970. – 276 с.

608. *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід / М. Омелянович-Павленко // За державність. – 1930. – Зб. 2. – С. 9–46.

609. *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід / М. Омелянович-Павленко // За державність. – 1934. – Зб. 4. – С. 9–72.

610. *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід / М. Омелянович-Павленко // За державність. – 1935. – Зб. 1. – С. 9–52.

611. *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід [6.XII.1919 – 5.V.1920] / М. Омелянович-Павленко. – Каліш : Чорномор, 1934. – 192 с.

612. *Осауленко Л. М.* Гетьман України Павло Скоропадський 29 квітня 1918 року – 14 грудня 1918 року: Художньо-публіцистичне видання /

Л. М. Осауленко, В. Д. Засєкін. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2003. – 592 с.

613. *Осауленко Л.М.* Гетьман України Павло Скоропадський : у 2 кн. / Л. М. Осауленко, В. Д. Засєкін. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – Книга II. – 704 с.

614. Основи методології та організація наукових досліджень : навч. посіб. / ред. А. Є. Конверський. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 350 с.

615. *Остапович М.* Президент: життя і діяльність Михайла Грушевського / М. Остапович, О. Белозерський. – Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1967. – 80 с.

616. *Павлов В.* Старовижівщина – поліський край: історико-краєзнавчий нарис / В. Павлов – Луцьк : Надстир'я, 2006. – 192 с.

617. *Павлюк І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. З. Павлюк. – Львів : Каменяр, 2001. – 285 с.

618. *Панейко В.* Зєдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії / В. Панейко. – Відень, 1922. – 82 с.

619. *Папакін Г. В.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. В. Папакін. – К., 2003. – 282 с.

620. *Патер І.* Союз Визволення України і національне відродження на Волині та Поліссі (1915–1918 рр.) / І. Патер // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. М-ли ІХ наук. істор.-краєзн. міжнарод. конф. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 226–228.

621. *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 288 с.

622. *Патер І. Г.* Українські військові формування на Волині у 1918–1919 рр. / І. Г. Патер // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 2007. – № 1. – С. 137–143.

623. *Певний П.* За волю та державність. Поход українських армій в запілля ворога з 5 грудня 1919 року по 5 травня 1920 року. Кн. 1 / П. Певний. – Станіславів : Українське слово, 1920. – 60 с.

624. *Петрів В.* У передвечір Зимового походу / Всеволод Петрів // Військово-історичні праці. Листи / Упоряд. В. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 363–367.

625. *Пиріг Р. Я.* Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 68–83.

626. *Пиріг Р. Я.* Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблема взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 47–63.

627. *Пісоцький А.* Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтюк. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 176 с.

628. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.

629. *Потоцький В. П.* Битви за українські землі / В. П. Потоцький. – Х. : ВД «Школа», 2010. – 160 с.

630. *Прищепя Б. А.* Історичне краєзнавство Волині : навч. посіб. / Б. А. Прищепя, О. П. Прищепя. – Рівне : ПП ДМ, 2008. – 352 с.

631. *Прокопчук В.* Українські громадські організації на Західній Волині в 1916–1919 рр. / В. Прокопчук, Й. Кондратик // Велика Волинь: минуле і сучасне: М-ли Міжнарод. наук.-краєзн. конф. – Шепетівка, 1994. – С. 309–311.

632. *Прушинський М.* Драма Пілсудського. Війна 1920 / М. Прушинський. – К. : Лібра, 1997. – 372 с.

633. *Пузицький А.* Бої Сірих за Коростень / А. Пузицький // За Державність. – 1930. – Зб. 2. – С. 73–96.

634. *Пуцук І.* Берестійщина у складі незалежної Української держави. 1918–1921 роки / І.А. Пуцук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 136 с.
635. *Пясецький В.* Вибори в Луцьке самоврядування: рік 1917-й / В. Пясецький // Волинські губернські відомості. – 2006. – 11 травня.
636. *Пясецький В. Е.* Волинські біженці в спогадах галичан / В. Е. Пясецький // Документально-художня проза про Першу світову війну. М-ли і тези доп. та повідомл. міжнарод. наук.-теоретич. конф. – Луцьк, 1994. – С. 140–141.
637. *Пясецький В. Е.* Луцьк у мемуарах учасників Першої світової війни / В. Е. Пясецький // Документально-художня проза про Першу світову війну / М-ли і тези доп. та повідомл. міжнарод. наук.-теорет. конф. – Луцьк, 1994. – С. 127–129.
638. *Пясецький В.* Павло Голубович – український громадський діяч на Західній Волині в 1917–1921 роках / В. Пясецький // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. М-ли ІХ Волинської наук. істор.-краєзн. конф., м. Луцьк, 20-23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 76–77.
639. *Пясецький В.* Перші паростки відродження (Історія Луцької української громади) / В. Пясецький // Краєвид. – 2001. – листопад-грудень. – С. 1–2.
640. *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років / Л.О. Радченко. – Х. : Око, 1996. – 120 с.
641. *Райковський Б.* Михайло Грушевський – засновник системи демократичних виборів в Україні / Б. Райковський, Ю. Донченко, С. Смолянніков // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 1. – С. 94–98.
642. *Рацілевич А.* Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень – червень 1917 р.) / А. Рацілевич // Волинські історичні студії. – 2010. – Т. 4. – С. 20–29.

643. *Рацілевич А. П.* Особливості українського національного руху на Волині початку ХХ ст. / А. П. Рацілевич // *Ucrainica Polonica*. – 2004. – Т. 1. – С. 67–76.
644. *Реєнт О. П.* Павло Скоропадський / О. П. Реєнт. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.
645. *Реєнт О. П.* Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
646. *Реєнт О. П.* Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
647. *Реєнт О. П.* Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії : навч. посіб. / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – К. : Школа, 2004. – 544 с.
648. *Ріпецький С.* Українське січове стрілецтво / С. Ріпецький. – Львів : НТШ, 1995. – 358 с.
649. *Рудницька Н.* Політичні партії і громадські рухи національних меншин на Волині у 1911–1921 рр. / Н. Рудницька // Шляхами творення Української держави: За матеріалами регіон. наук.-практ. конф. «Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 роках». – Житомир, 2006. – С. 72–76.
650. *Савченко В. А.* Дванадцять війн за Україну / В. А. Савченко. – Х. : Фолио, 2005. – 415 с.
651. *Савченко В. А.* Павло Скоропадський – останній гетьман України / В. А. Савченко. – Х. : Фолио, 2008. – 380 с.
652. *Савченко В. А.* Симон Петлюра / В. А. Савченко – Х. : Фолио, 2004. – 415 с.
653. *Савчук Б.* Збройні сили України і етапи вічного походу. – Рівне : Державне РВП, 1992. – 232 с.
654. *Савчук Б.* Український Пласт. 1911–1939 / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Вид-во «Лілея-НВ», 1996. – 270 с.

655. *Самутин П.* Організація Українського Війська за часів Української Держави 1918 р. / Петро Самутин // Вісті комбатанта. – 1965. – № 4. – С. 33–45.

656. *Самутин П.* Організація Українського Війська за часів Української Держави 1918 р. / Петро Самутин [Електронний ресурс] // Вісті комбатанта. – 1965. – № 5. – Режим доступу до журн.: [http://komb-a-ingwar.blogspot.com/search/label/1965 №5](http://komb-a-ingwar.blogspot.com/search/label/1965%20№5).

657. *Селиванов А. Ф.* Волынская губерния / А. Ф. Селиванов [Электронный ресурс] // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : В 86 т. – СПб, 1892. – Т. 7. – Режим доступа – http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/23949/Волынская.

658. *Семенюк А.* Ковель: минуле і сучасне / А. Семенюк. – Луцьк : Надстир'я, 2000. – 314 с.

659. *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2003. – 126 с.

660. *Сергійчук В. І.* Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках / В. І. Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 1999. – 416 с.

661. *Сергійчук В.* Українські державники: Всеволод Петрів / В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. – 296 с.

662. *Сергійчук В.* Українські державники: Симон Петлюра / В. Сергійчук. – Вид. друге, доповн. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 568 с.

663. *Селунская Н. Б.* Методологическое знание и профессионализм историка / Н. Б. Селунская // Новая и новейшая история. – 2004. – № 4. – С. 24–41.

664. *Сідак В.* Очі і вуха армії УНР. Деякі фрагменти про створення і діяльність військової розвідки Директорії УНР / В. Сідак // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 281–290.

665. *Сідак В. С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. С. Сідак – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.

666. *Скорич Л. В.* УНР і ЗУНР: військово-політичне співробітництво у 1918–1919 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» // Л. В. Скорич. – Львів, 2007. – 20 с.
667. *Слободич О.* Велика Україна в огнях. Нарис історії Української революції. IV частина: часи Директорії У.Н.Р. / О. Слободич. – Львів : Укр. видавнича спілка «Громада», 1931. – 40 с.
668. *Смоленский Н. И.* Теория и методология истории : уч. пособ. для студентов вузов / Н. И. Смоленский. – 2-е изд. стер. – М. : Изд. центр «Академия», 2008. – 272 с.
669. *Солдатенко В. Ф.* До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. / В. Ф. Солдатенко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукр. наук. конф. Збірник. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги. – 2008. – С. 41–51.
670. *Солдатенко В. Ф.* Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 5–19.
671. *Солдатенко В. Ф.* Проект «Україна». 1917–1920 рр. Постаті / В. Ф. Солдатенко. – Х. : Фоліо, 2011. – 511 с.
672. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис : монографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
673. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Вид. центр «Просвіта», 1997. – 416 с.
674. *Солнцева С.* Комісари в армії революційної Росії (лютий 1917 р. – березень 1918 р.) / С. Солнцева // Військово-історичний альманах. – 2003. – Чис. 2. – С. 14–37.
675. *Соловйов О.* Бойові дії на Волині в роки Першої світової війни / О. Соловйов // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 1998. – № 1. – С. 46–50.

676. *Соловйов О.* Володимирський повіт у роки I світової війни (1914–1918 рр.) / *О. Соловйов* // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 1998. – Вип. 3. – С. 95–100.

677. *Соловйов О.* Економічне становище Волині в роки Першої світової війни / *О. Соловйов* // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 1997. – № 2. – С. 35–40.

678. *Соловйов О.* Особлива армія на Волині / *О. Соловйов* // Волинь у новітній історії Української державності : зб. наук. пр. – Луцьк : Волинь, 1999. – С. 68–77.

679. *Соловйов О.* Україна в загально-європейському політичному процесі 1914–1918 рр. / *О. Соловйов* // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. М-ли XII Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. Зб. наук. пр.: у 2 ч. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – Ч. 1. – С. 333–335.

680. *Соловйов О.* Українське питання напередодні та в роки Світової війни 1914–1918 рр. / *О. Соловйов* // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки. – 1999. – № 5. – С. 24–29.

681. *Соловйов О.* Українсько-польські відносини на Волині в роки Першої світової війни / *О. Соловйов, С. Соловйов* // Волинь у новітній історії Української державності : зб. наук. праць. – Луцьк : Волинь, 1999. – С. 61–67.

682. *Солуха П.* Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського (Володимир Винниченко та Микита Шаповал по допомогу до Москви – до Леніна) / *П. Солуха.* – Чикаго : Хутір діда Петра, 1973. – 382 с.

683. *Срібняк І.* Обеззброєна, але не скорена / *І. Срібняк.* – К. – Філадельфія, 1997. – 268 с.

684. *Срібняк І.* Симон Петлюра – на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 років / *І. Срібняк* // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців в Україні. – К. : Рада, 1995. – С. 137–164.

685. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР : у 7 т. / *М. Стахів.* – Торонто, 1962-1965.

686. *Стецюк В. Б.* Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.

687. *Таран Л. В.* Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 85–91.

688. Тарнів // Енциклопедія українознавства. Перевид. в Україні : в 11 т. – Львів : Вид-во НТШ у Львові, 1993–2003. – Т. 8. : Сигаревич-Тимковські. – 2000. – С. 3133.

689. *Темко Г. Д.* Основи формування системи виховання воїна в Україні в період утвердження державності [світоглядно-філософський аналіз] : монографія / Г. Д. Темко. – К. : Варта, 1997. – 288 с.

690. *Терещенко Ю. І.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції / Ю. І. Терещенко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукр. наук. конф. Збірник. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги. – 2008. – С. 13–40.

691. *Тимошенко В. І.* Волинь в період української революції і громадянської війни /1917–1920 рр./ / В. І. Тимошенко // Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнарод. краєзн. конф. – Житомир : Вид. М. Г. Косенко, 1993. – С. 64–65.

692. *Тимощук О. В.* Війська «спецназу» та «національна гвардія» останнього українського гетьмана (квітень – грудень 1918 р.) / О. В. Тимощук // Культура народів Причорномор'я. – 1999. – № 7. – С. 135–144.

693. *Тимощук О. В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.): історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. В. Тимощук. – Одеса, 2000. – 39 с.

694. *Тинченко Я.* Генерал Олександр Греків: військова діяльність і доля / Я. Тинченко // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – № 2. – С. 343–415.
695. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : наук. вид. : в 2 кн. / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – Кн. I. – 536 с.
696. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : наук. вид. : в 2 кн. / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2011. – Кн. II. – 424 с.
697. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Електронний ресурс] / Я. Тинченко. – Режим доступу: <http://vijsko.milua.org/Tinchenko-1UBV.htm>.
698. *Тинченко Я.* Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2009. – 480 с.
699. *Ткачук А. Г.* Крах спроб Центральної Ради використати українізовані формування в 1917 р. / А. Г. Ткачук // Український історичний журнал. – 1967. – № 8. – С. 79–84.
700. *Ткачук П. П.* Діяльність Української Народної Республіки зі створення власних Збройних Сил (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) / П. П. Ткачук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 634. Держава та армія. – С. 56–62.
701. *Ткачук П.* Перша світова війна – горнило випробувань українського етносу / П. Ткачук // Військово-науковий вісник. – 2005. – Вип. 7. – С. 266–283.
702. *Ткачук П. П.* Сухопутні війська Збройних сил України доби революції 1917–1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / П. П. Ткачук. – Львів, 2009. – 40 с.
703. *Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. / Д. Тош; Пер. с англ. Коробочки М. Л. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2000. – 296 с.

704. *Трембіцький В.* Позиція Великої Волині в Українській державі 1918 року / В. Трембіцький. – Вінніпег – Нью-Йорк : Ін-т дослідів Волині, 1993. – 112 с.
705. *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919-20 рр. Частина I. (Політичний огляд) / Ю. Тютюнник. – Коломия – К. : Трембіта, 1923. – 100 с.
706. *Тютюнник Ю.* Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. / Ю. Тютюнник. – Л. : Універсум, 2004. – 192 с.
707. *Удовиченко О. І.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. І. Удовиченко. – К. : Вид-во «Україна», 1995. – 206 с.
708. Україна крізь віки : в 15 т. / О. С. Рубльов, О. П. Рєєнт; ред. В. А. Смолій. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 10. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – 319 с.
709. *Феденко П.* Повстання нації / П. Феденко // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 76–108.
710. *Філіпович М. Б.* Луцька «Просвіта» (1918–1935 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. Б. Філіпович. – Львів, 2002. – 23 с.
711. *Халло Л.* Співвідношення військових сил прибічників УНР та їхніх суперників на кінець 1917 – початок 1918 р. / Л. Халло, В. Солдатенко // Історія України. – 2001. – № 27. – С. 6–9.
712. *Харук А.* Повітряні бої в небі Волині в роки першої світової війни (із історії Особливої бойової авіагрупи) / А. Харук // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. М-ли XII Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. Зб. наук. пр. : у 2 ч. – Луцьк : Надстир'я, 2003. – Ч. 1. – С. 335–338.
713. *Харченко Т. О.* Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. О. Харченко. – Х., 2000. – 20 с.

714. *Хміль І. В.* На шляху відродження української державності (Український національний конгрес – з'їзд 6–8 квітня 1917 р.) / І. В. Хміль // Історичні зошити. – 1994. – С. 56–62.

715. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. : в 4 т. / П. Христюк. – Відень, 1921. – Т. 1. – 204 с.

716. *Царук Я. В.* Володимир-Волинський у боротьбі за незалежність / Я. В. Царук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – 328 с.

717. *Цубов Л. В.* Українсько-польський союз у війні проти радянської Росії 1920 року / Л. В. Цубов // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2004. – № 502. Держава та армія. – С. 59–64.

718. *Чекмишев О.* Під дамоклевим мечем розбрату (Симон Петлюра. Міфи і міфотворчість) // Він – з когорти вождів: Збірник конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. – К. : Дніпро, 1994. – С. 85–91.

719. *Чіхрадзе О. Ш.* Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / О. Ш. Чіхрадзе. – Львів, 2003. – 20 с.

720. *Шаповал Ю.* Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

721. *Шелухін С.* Варшавський договір між поляками і Симоном Петлюрою 21 квітня 1929 р. / С. Шелухін. – Прага, 1926. – 36 с.

722. *Шемет Б.* Повстання, досяги й упадок Української Гетьманської Держави 1918-го р. / Б. Шемет // Вісник Української Громади Вікторії. – 1989. – Чис. 2. – С. 7–11.

723. Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка. – К.; Відень : Вид-во УПСС, 1920. – 20 с.

724. *Шпілінський О.* Базар (1921 р. – 1931 р.) / О. Шпілінський // За Державність. – 1932. – Зб. 3. – С. 109–134.

725. *Шпілінський О.* Другий зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар / О. Шпілінський. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 134 с.

726. *Щусь О. И.* О некоторых вопросах военного строительства на Украине в 1919 г. (на примере деятельности Киевского военного округа) // Украина в 1917–1921 гг. [Электронный ресурс] / О. И. Щусь – К., 1991. – Режим доступа: http://vijsko.milua.org/KVO_1919.htm.

727. *Яблонський В.* Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : Альтерпрес, 2001. – 160 с.

728. *Якимович Б.* Збройні сили України. Нарис історії / Богдан Якимович. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 360 с.

729. *Яковенко Н.* Вступ до історії: критика / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 373 с.

730. *Яневський Д. Б.* Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри / Д. Б. Яневський. – Х. : Фоліо, 2010. – 315 с.

731. *Яневський Д. Б.* Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського / Д. Б. Яневський. – Х. : Фоліо, 2010. – 284 с.

732. *Яневський Д. Б.* Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського / Д. Б. Яневський. – Х. : Фоліо, 2010. – 315 с.

733. *Ярош Б.* Акт Злуки і політичні проблеми об'єднання українських земель у ХХ ст. / Б. Ярош, Я. Ярош // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 1999. – Вип. 4. – С. 62–67.

734. *Ярош Я.* Роль С. Петлюри у розбудові армії української народної республіки (квітень 1917 –початок 1918 р.) / Я. Ярош // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 1998. – Вип. 3. – С. 42–45.

735. *Яцечко Т.* До історії Кременеччини періоду Першої світової війни / Т. Яцечко, С. Яцечко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся : Наук. зб.: Вип. 21: М-ли ХХІ Волинської обл. наук.-практ. істор.-краєзн. – Луцьк : МП «Пульс», 2006. – С. 236–238.

736. *Bernard A.* Le monde du XXe siècle / A. Bernard, J. Devavry, M. Roche. – Paris, 1984. – 218 p.
737. Deutsche Verwaltung 1918 // Wolhynische Hefte. – 1994. – F. 8. – S. 61–71.
738. *Dybkowska A.* Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności / A. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn; pod redak. A. Sucheni-Grabowskiej i E. Króla. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – 378 s.
739. *Eley G.* Op. cit., Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914 – 1923 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. By H.Aster and P.Potichnyj. – Edmonton, 1988. – 286 s.
740. Foreign Relations of the United States. – London, 1919. – 778 s.
741. *Gierowska-Kallaur J.* Zarząd cywilny ziem wschodnich (19 Lutego 1999 – 9 wrzesnia 1920) / J. Gierowska-Kallaur. – Warszawa : Wyd-wo Neriton, 2003. – 447 s.
742. *Gilbert M.* The First World War / M. Gilbert. – London, 1994. – 544 s.
743. *Gostynska W.* Stosunki polsko-radzieckie (1918–1919) / W. Gostynska. – Warszawa, 1972. – 302 s.
744. *Kaminski S.* Lata walki i zametu na Ukrainie (1917–1921) / S. Kaminski. – Warszawa, 1928. – 112 s.
745. *Korzeniowski M.* Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach Pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin, 2007. – 656 s.
746. *Kutrzeba T.* Wyprawa kijawska 1920 / T. Kutrzeba. – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1937. – 284 s.
747. La guerre polono-soviétique de 1919–1920. – Paris : Institut d'Etudes Slaves, 1975. – 454 p.
748. *Legieć J.* Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku / J. Legieć. – Toruń : Adam Marszalek, 2003. – 207 s.

749. *Łukomski G.* Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium / G. Łukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Koszalin-Warszawa, 1994. – 386 s.

750. *Miedzinski B.* Polityka wschodnia Piłsudskiego / B. Medrzecki. – Paryż : Instytut Literacki, 1975. – 128 s.

751. *Medrzecki W.* Gesellschaftliche und politische Veränderungen in Wolhynien 1917-1921 / W. Medrzecki // Wolhynische hefte. – 1998. – F. 11. – S. 165.

752. *Medrzecki W.* Niemiecka interwencja militarna na Ukraine w 1918 roku / W. Medrzecki. – Warszawa : DiG, 2000. – 330 s.

753. *Podhorski P.* Ukraine apres les partages de la Pologne / P. Podhorski. – Paris, 1984. – 314 p.

754. *Reshetar G.* The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study of Nationalism / G. Reshetar. – New York, 1972. – 308 s.

755. *Ritter G.* Wolhynien als Kriegstheater 1915–1920 / Gerhard Ritter // Wolhynische Hefte. – 1990. – F. 6. – S. 98–103.

756. *Rzyszczevska E.* Mord sławucki w oświetleniu naocznego świadka / E. Rzyszczevska. – Lwów, 1919. – 216 s.

757. *Serczyk W.* Historia Ukrainy / W. Serczyk. – wydanie drugie poprawione i rozszerzone. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1990. – 520 s.

758. *Spaleniak W.* Emigracja sezonowa polskich robotników rolnych do Niemiec (1919–1939) / W. Spaleniak. – Zamość, 2010. – 354 s.

759. *Telejyski K.* Luck w czasie okupacji austrzjackiej / K. Telejyski // Ziemia Wolycska. – 1939. – № 4. – S. 50–58.

Енциклопедичні та науково-довідкові видання

760. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопед. довідник / Відповід. ред. І. Ф. Курас. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с.

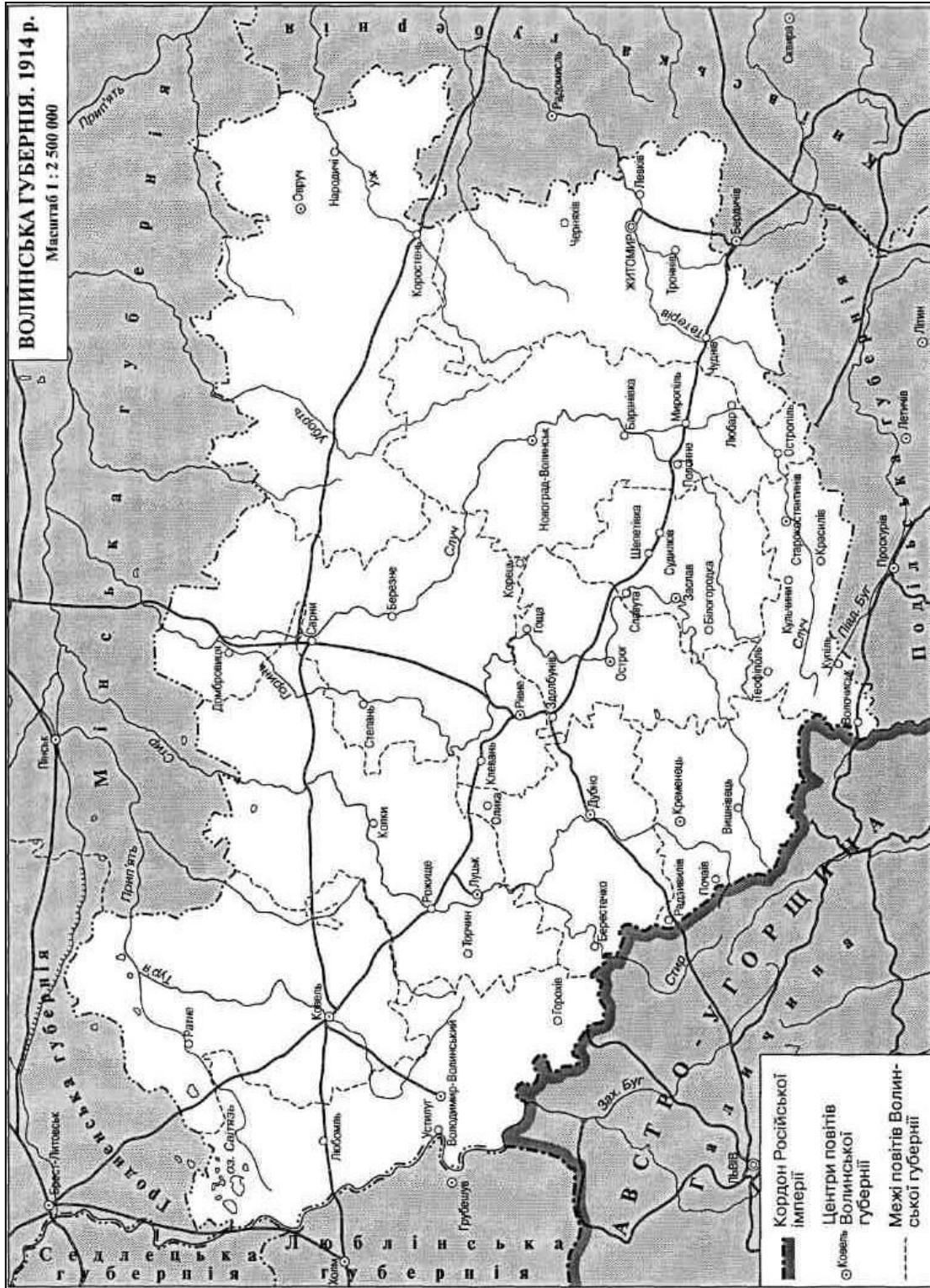
761. *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : Наукова думка, 1998. – 254 с.
762. Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К. : Генеза, 2002. – 1136 с.
763. Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. – К. : Наукова думка, 2003—__.
764. Енциклопедія українознавства. Перевид. в Україні : в 11 т. – Львів : Вид-во НТШ у Львові, 1993–2003.
765. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Волинська область / Голова редкол. І. С. Клімаш. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1970. – 748 с.
766. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Житомирська область / Голова редкол. О. С. Чорнобривцева. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1973. – 728 с.
767. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Рівненська область. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1973. – 656 с.
768. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Тернопільська область / Голова редкол. С. П. Нечай. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1973. – 640 с.
769. Советская военная энциклопедия : в 8 т. / Гл. ред. комиссии А. А. Гречко (председ.), И. Н. Алексеев, А. Т. Алтунин и др. – М. : Воениздат, 1976.
770. Советская военная энциклопедия / ред. совет К. Е. Ворошилов (председ.), Я. Б. Гамарник (зам. председ.), А. С. Бубнов и др.; гл. ред. Р. П. Эйдерман. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия». – Т. 1. – 1932. – 984 с., - Т. 2. – 1933. – 926 с.
771. Український радянський енциклопедичний словник : в 3 т. / гол. редкол. М. П. Бажан (гол. ред.), І. К. Білодід, І. О. Гуржій та ін. – К. : Головна редакція УРЕ, 1966–1968.
772. УСЕ Універсальний словник енциклопедія / Гол. ред. ради М. Попович. – 3-тє вид. перероб., допов. – К. : Всеувиито, Новий друк, 2003. – VII + 1414 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Волинська губернія напередодні Першої світової війни

Джерело: Енциклопедія історії України: в 10 т. / редкол. В. А. Смолій та ін. – К.: Наукова думка, 2003–____. – Т. I. : А–В. – 2003. – С. 606.

Військові формування доби Гетьманату на території Волинської губернії
(станом на червень 1918 р.)

Військовий підрозділ	Командир	Місце дислокації
I Волинський корпус (1-ша, 2-га піші дивізії)	Командир корпусу генерал Дядюша, начальник штабу полковник Кривенко	м. Рівне (фактично – м. Житомир)
1-ша піша Волинська дивізія (1-й, 2-й, 3-й, 4-й полки)	Комдив генерал Левицький, начальник штабу полковник Еверт	м. Луцьк (фактично – м. Житомир)
1-й піший Луцький полк	Командир – полковник Душенко	м. Луцьк
2-й піший Волинський полк	Командир – полковник Яворський	м. Володимир-Волинський (фактично Луцьк та Староконстантинів)
3-й піший Брест-Литовський полк	Командир – полковник Грудина, з липня – полковник Ясенецький	м. Ізяслав
4-й піший Холмський полк	Командир – полковник Косович	м. Остріг
2-га піша Волинська дивізія (5-й, 6-й, 7-й, 8-й полки)	Комдив – полковник Липко, начальник штабу – військовий старшина Капустянський	м. Житомир
5-й піший Кременецький полк	Командир – полковник Маєвський	м. Кременець, згодом м. Рівне
6-й піший Дубенський полк	Командир – полковник Масалітінов	м. Дубно
7-й піший Житомирський полк	Командир – полковник Шевченко	м. Житомир
8-й піший Ізяславський полк	Командир – полковник Полинєв	м. Ізяслав
1-ша легка арт. бригада (1-й, 2-й, 3-й легкі полки)	Комбриг – полковник Тихонович	
2-га легка арт. бригада (4-й, 5-й, 6-й легкі полки)	Комбриг – генерал-хорунжий Орловський	
1-ша тяжка артилерійська бригада (1-й, 2-й тяжкі, 1-й гірський полки)	Комбриг – генерал-хорунжий Альтфатер	
2-га Волинська кінна дивізія (1-ша, 2-га кінні бригади)	Начальник дивізії – генерал-хорунжий Чеславський, начальник штабу – полковник Григорієв	
1-ша кінна бригада (5-й, 6-й кінні полки)	Комбриг – полковник Опатович	
2-га кінна бригада (7-й, 8-й кінні, 2-й кінно-артилерійські полки)		

Джерела: ЦДАК у м. Львові, ф. 316 «Видавничий кооператив «Червона Калина» у Львові», оп. 1, спр. 22, арк. 41–45; Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – С. 237–238.

Губернський та повітові старости, їх помічники у Волинській губернії
(станом на липень 1918 р.)

Посада	Прізвище, ім'я, по батькові
Волинський губернський староста	Андро Дмитро Федорович
Помічник губернського старости	Зарембський Олекса Степанович
Володимир-Волинський повітовий староста	Пуцин Володимир Михайлович
Помічник Володимир-Волинського повітового старости	Мікульський Юліян Антонович
Дубенський повітовий староста	Прибильський Дмитро Аркадійович
Житомирський повітовий староста	Ардт Іван Юліанович (в.о.)
Помічник Житомирського повітового старости	Дунін-Борковський Олександр Васильович
Ізяславський повітовий староста	Шабельський Микола Миколайович
Ковельський повітовий староста	Нікітін Олександр Григорович
Помічник Ковельського повітового старости	Бялостоцький Матвій Марцельович
Кременецький повітовий староста	Шмідт Микола Миколайович
Помічник Кременецького повітового старости	Мінаков Микола Миколайович
Луцький повітовий староста	Шлеммер Федір Йосипович
Новоград-Волинський повітовий староста	Бродський Леонтій Антонович
Овруцький повітовий староста	Лалевич Олександр Аркадійович
Помічник Овруцького повітового старости	Курманович Йосип Владиславович
Острозький повітовий староста	Курзеньків Костянтин Васильович
Помічник Острозького повітового старости	Кіснемський Костянтин Павлович
Рівненський повітовий староста	Максимович Йосип Гнатович
Староконстянтинівський повітовий староста	Ржевський Ростислав Васильович
Помічник Староконстянтинівського повітового старости	Піонтек Олександр Йосипович

Джерело: ЦДАВО України, ф. 1216 «Міністерство внутрішніх справ Української Держави», оп. 1, спр. 237, арк. 2 зв.

**Відомості про склад членів Управління Державної Варти
у Волинській губернії
(станом на червень 1918 р.)**

Повіт	Начальник Управління	Помічник начальника
Володимир-Волинський	Останькович О.І.	Шаповалов О.І.
Дубенський	Ленці В.В.	Козицький Г.О.
Житомирський	Розенмейер П.П.	Татунько С.
Ізяславський	Бакшеев П.М.	Виговський Ф.
Ковельський	Івашин І.І.	Шатковський К.Г.
Кременецький	Ковальський І.Є.	Загоровський Г.П.
Луцький	Хурамович М.І.	Мінаєв С.В.
Новоград-Волинський	Каленський М.Ф.	Рафальський Ф.П.
Овруцький	Дахнівський Г.І.	Крушинський О.О.
Острозький	Павлійчук М.Є.	Страдацький Б.О.
Рівненський	Антонов М.П.	Кальтенберг А.О.
Староконстянтинівський	Вишневський П.К.	Красновольський С.П.

Джерело: Держархів Житомирської обл., ф. р-1644 «Волинський губернський староста», оп. 1, спр. 9, арк. 6-6 зв.

**Розташування німецького війська на території
Гетьманату «Українська держава»
(станом на серпень 1918 р.)**

Корпуси	Дивізії	Місце дислокації
XXII резервний корпус	20-та, 22-га ландверні дивізії	район Мозир – Житомир
XXVI резервний корпус	92-га, 93-тя ландверні дивізії; 1-ша кінна дивізія	район Київ – Умань
XII резервний корпус	35-та, 47-ма резервні дивізії, 95-та піша дивізія, 11-та ландверна дивізія	район Гомель – Конотоп
I армійський корпус	45-та ландверна дивізія, 224-та, 91-ша піші дивізії, 2-га кінна дивізія	район Харків – Луганськ – Старобільськ
III армійський корпус	15-та ландверна дивізія, 212-та, 217-та піші дивізії	район Криму і Таврії
	Баварська кінна дивізія	район Криму і Таврії

Джерело: ЦДАВО України, ф. 1077 «Головне Управління Генерального Штабу Української Народної Республіки. Головне Управління Генерального Штабу Української Держави», оп. 1, спр. 43, арк. 52–53 зв.

**Порівняльна таблиця чисельність жителів Волинської губернії
у 1912 та 1918 рр.**

Повітове місто / повіт	Січень 1912 р.	Жовтень 1918 р.
м. Житомир	88940	90720
Житомирський повіт	432887	437209
м. Володимир-Волинський	15955	*
Володимир-Волинський повіт	397764	
м. Дубно	22977	23401
Дубенський повіт	246382	249394
м. Ізяслав	14812	15113
Ізяславський повіт	238981	242128
м. Ковель	29581	
Ковельський повіт	237651	
м. Кременець	22310	22770
Кременецький повіт	243251	248095
м. Луцьк	28753	29329
Луцький повіт	276068	281588
м. Новоград-Волинський	20955	21317
Новоград-Волинський повіт	443803	448854
м. Овруч	10935	11040
Овруцький повіт	254020	255257
м. Остріг	17913	18263
Острозький повіт	190196	194199
м. Рівне	34240	34923
Рівненський повіт	310472	316681
м. Староконстантинів	20594	22050
Староконстантинівський повіт	205628	210628

Примітка: * – території Володимир-Волинського та Ковельського повітів Волинської губернії у жовтні 1918 р. контролювалися польськими військами.

Джерела: Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 548 с.; Держархів Житомирської обл., ф. р-1644 «Волинський губернський староста», оп. 1, спр. 19, арк. 7.

**Дислокація військових частин армії Директорії УНР
на території Волинської губернії у січні 1919 р.**

Напрямок, місце дислокації	Військові частини
1. Українсько-польський фронт	
Володимир-Волинська група (Порицьк – Торчин – Вилюйка)	Кременецький піший полк, піший полк ім. І. Франка, Бердичівський піший полк, відділ Луцького полку, Ямпільський піший полк, Волинський кінний партизанський відділ, 1-ша, 2-га, 3-тя Волинські гарматні батареї
Ковельська група (ст. Погиньки – Рожище – Голоби)	Ковельський полк, Пінський полк, Коростишевський полк, Кальницький курінь, гарматна батарея
2. Українсько-російський фронт	
Сарненська група (Дубровиця – Лунінець)	2-й полк ім. В. Винниченка, піший полк, залізничний полк, ударний гарматний дивізіон, кінний гайдамацький полк, технічний курінь, бронепотяг «Сух», бронепотяг «Слава Україні»
Коростенська група (Овруч – Калиновичі)	55-й полк «Народного Визволення», полк ім. С. Наливайка, галицький полк ім. В. Оскілка, окрема Запорізька кінна сотня, Звягельська гарматна бригада, гарматна батарея «Народного Визволення», чорноморський технічний курінь, 28-й Чорномлицький кінний полк, 2 бронепотяги
3. Резервні частини	
Житомир	Житомирський, Левковський, Чорнобильський і Кутузовський полки; Житомирська юнацька військова школа
Коростень	17-та піша дивізія
Рівне	52-й Збараський, 53-й Холмський, 54-й Український полки
Луцьк	Луцький, Волинський, Берестейський полки

Джерело: Прохода В. Вождь та військо / В. Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 134–135.